

Please mark tick (✓) and attach Photocopy

Sr. No	Year	Publication		Research Papers Publication		Research Paper Presentation in Seminars/Conferences			HRDC Courses			Research Projects	
		Books	Chapters	Journal	Proceeding	Int.	National	State	OC	RC	STC/FDP	Sanctioned Amt & Dt.	Submitted Date
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	2017-18	01	01	12	04	04	07	-	01	0	01		
2.	2018-19	01	01	13	03	03	06	01	0	02	02		
3.	2019-20	-	-	05	02	-	04	-	0	01	02	65,000/-	01 com
4.	2020-21	-	02	05	01	01	-	-	0		05	60,000/-	01 com
5.	2021-22	-	-	12	-	-	-	-	0	01	02	60,000/-	01 com

Total =

Sr. No	Year	Conferences Participation / Attended			Seminars / Webinars / Participation / Attended			Workshops Participation Attended			University Committees / Work		
		Int.	National	State/Uni	Int.	National	State/Uni	Int.	National	State/Uni	BOS	Other Committees	Subject Expert for CAS, Ph.D.
		13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1.	2017-18	03	05	-	-	01	-	-	-	07	02	All matter	✓
2.	2018-19	03	05	01	-	04	01	-	-	12	Submitted to		✓
3.	2019-20	01	12	11	02	03	01	-	01	08	Dr. R.D. choudhary		✓
4.	2020-21	04	08	01	01	05	01	-	01	04			✓
5.	2021-22	01	02	02	01	07	01	-	01	03			✓

Sr. No	Year	University Exam Work				Teaching Diary	Academic Calendar	Other Information if any (Not included in chart)	
		Flying Squad	External	Internal	Paper Setting/CAP	Yes/No	Yes/No	Yes/No	Yes/No
		25	26	27	28	29	30	31	32
1.	2017-18	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
2.	2018-19	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
3.	2019-20	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
4.	2020-21	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
5.	2021-22	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

All teachers data Analysis is completed
Yearwise.

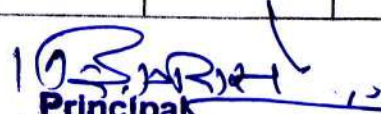
3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Year 2017-2018										
Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Granthalya Aani Mahitishastra UGC NET/SET Vastunishta Prashnotare Paper-II Aani III Karita Upyukat Revised Edition	----	Refrences	----	National	2017	978-81-87552-90-1	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Universal Publication , Pune
	Dr.V.B.Mali	Jagtik Suraksha ani Mahatma Gandhi Yanche Anisa Tatva	----	Refrences	----	National	2017	978-93-82528-67-1	Arts College Navalnagar	Prashant Publication Jalgon
Year 2018-2019										
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Managing Electronic Resource in 21 st Century	Electronic Resource required for NAAC	Refrences			2018	978-93-80668-88-8	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Y.K. Publishers , Agra
2	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Managing Electronic Resource in 21 st Century	----	Refrences	----	National	2018	978-93-80668-88-8	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Y.K. Publishers , Agra
	Dr.V.B.Mali	Rashtriy Niranman Main Mahilayoka Yogadan	----	Refrences	----	National	2018	978-93-87129-94-8	Adarasha Arts college Nijampur	Atharva Publication Jalgovn

Year 2019--2020										
Year 2020-2021										
Year 2021-2022										
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	E-Resources and Online Services : Best Practices of the Deur College	References		National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi
2	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	A Study of Job Satisfaction Among Academic Librarians in	References		National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi
3	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	----	References	----	National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi
3.3.3 papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years										
Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
Year-2017-2018										

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao		Impact of Assessment & Accreditation on Library ICT infrastructure : A Study	Revamping on Academic Libraries for Next Generation	Revamping on Academic Libraries for Next Generation	National	2016	978-93-88544-06-1	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	MUCLA , Jalgaon
Year 2018-2019										
Year 2019-2020										
1										
Year 2020-2021										
Year 2021-2022										
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao		Electronic Resources Required Under New Framework of National Assessment And Accreditation Council (NAAC)	Agriculture Librarians & Users Community (ICALUC-2022) Innovation Growth & Sustainability of Agriculture Libraries	Agriculture Librarians & Users Community (ICALUC-2022) Innovation Growth & Sustainability of Agriculture Libraries	National	2022	978-93-91910-36-5	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	B.S.P.Publication , Hyderabad

Principal
 S. J. M. S. M.
 Arts & Commerce College
 Khapar Taluka, Nandurbar
 Dist. Nandurbar

3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Year 2017-2018										
Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Granthalya Aani Mahitishastra UGC NET/SET Vastunishta Prashnotare Paper-II Aani III Karita Upyukat Revised Edition	----	Refrences	----	National	2017	978-81-87552-90-1	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Universal Publication, Pune
	Dr. V.B.Mali	Jagtik Suraksha ani Mahatma Gandhi Yanche Anisa Tatva	----	Refrences	----	National	2017	978-93-82528-67-1	Arts College Navalnagar	Prashant Publication Jalgon
Year 2018-2019										
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Managing Electronic Resource in 21 st Century	Electronic Resource required for NAAC	Refrences			2018	978-93-80668-88-8	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Y.K. Publishers, Agra
2	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Managing Electronic Resource in 21 st Century	----	Refrences	----	National	2018	978-93-80668-88-8	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	Y.K. Publishers, Agra
	Dr. V.B.Mali	Rashtriy Niranman Main Mahilayoka Yogadan	----	Refrences	----	National	2018	978-93-87129-94-8	Adarasha Arts college Nijampur	Atharva Publication Jalgovn

Year 2019--2020

Year 2020-2021

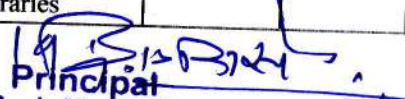
Year 2021-2022

1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	E-Resources and Online Services : Best Practices of the Deur College	Refrences		National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi
2	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	A Study of Job Satisfaction Among Academic Librarians in	Refrences		National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi
3	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao	Integrating ICT In Library Management	----	Refrences	----	National	2022	978-93-9259-4090	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	ESS ESS , Publication, New Delhi

3.3.3 papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
Year-2017-2018										

1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao		Impact of Assessment & Accreditation on Library ICT infrastructure : A Study	Revamping on Academic Libraries for Next Generation	Revamping on Academic Libraries for Next Generation	National	2016	978-93-88544-06-1	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	MUCLA , Jalgaon
Year 2018-2019										
Year 2019-2020										
1										
Year 2020-2021										
Year 2021-2022										
1	Dr. Ghante Pradipkumar Baburao		Electronic Resources Required Under New Framework of National Assessment And Accreditation Council (NAAC)	Agriculture Librarians & Users Community (ICALUC-2022) Innovation Growth & Sustainability of Agriculture Libraries	Agriculture Librarians & Users Community (ICALUC-2022) Innovation Growth & Sustainability of Agriculture Libraries	National	2022	978-93-91910-36-5	S.J.M.S.M.'s Arts & Commerce College, Khapar	B.S.P.Publication , Hyderabad

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

Sant Jaganade Maharaj Shikshan Mandal's

Arts And Commerce College, Khapar

3.3.2.

**Number of research papers per teachers in the
Journals notified**

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nardurbar

3.3.2 Number of research papers per teachers in the Journals notified							
Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	SN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi) number	
						Link to website of the Journal	Link to article/paper/abstract of the article
						Is it listed in UGC Care list/Scopus/Web of Science/other, mention	
2017-2018							
1	ICT Based Library and Information Services in Academic Libraries: A Study.	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	An International Peer Reviewed Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	2018	2278-8808	UGC Approved No.49366

2	User Satisfacti on on Library Services Provided by SJMSM' s Arts & Commerc e College , Khapar: A Study	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Current Global Reviewer International Research Journal	2018	2319-8648			UGC Approved No. 64310
3	Impact of NAAC's Assessme nt & Accredita tion on Library Managem ent: A Study.	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Knowledge Librarian An International Peer Reviewed -E- journal of Library and Information Science	2018	-2394-247	http://www.k	http://www.k	UGC Approved No. 63265

4	“Agricultural Landuse Pattern Variation in Nandurbar District: A Geographical Study” pp-77-81.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Neo Geographia Published An International Journal of Geography, GIS & Remote Sensing	2017				
5	“Spatio-Temporal Variation In Density of population in Nandurbar District” , pp-98-101.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	National Seminar, Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune, 17-18 Feb. 2017, ISBN-978-93-24457-16-4,	2017	ISBN-978-93-24457-16-4,			

6	“Spatio-Temporal Analysis of Sugarcane Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study”	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	The Research Journal of Social Science Jalgaon, International Refereed Journal, Vol.-II, Oct. 2017, Issue-20,	2017	ISSN 0976-061 X, pp19-23.			
7	“Spatio-Temporal Analysis of Literacy Rate in Northern Part of Nandurbar	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Journal of Research and Development, A Multidisciplinary International Level Refereed Journal, Vol-07	2017	(Issue 07), Nov. 2017, ISSN- 2230-9578,			

8	Shetakri Athamtye chi karan mimasa	Dr.V.B.Mali	Assit.Prof	Journal of R & D A Multidisciplinary Int. Level Refereed Journal	2017	ISSN - 2230-9578			
9	Aadiwas hinchya Samsya aani aawhane - shikashan aani aarogya	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	Manavlok Research Bulletin Peer Reviewed and Refereed Journal	2017	ISSN - 2349-3984			
10	Prachin, madhyaug in aani aadhunik kalatil krushi vikasacha aabhyas	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India	Jan-18	ISSN-2230-9578			

11	British sarkarne Khandesh atil sheti vikasasathi kelele prayatn	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	The British Rule and Its Impact of India	Jan-18	ISSN-no.2230-9578			
12	Dr.Babasaheb Ambedkar Aani Bhartachi Aarthniti	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Samajik Nayache Purskarte Bharat ratan Dr.Babasaheb Ambedkar	Apr-17	ISBN-978-93-84198-99-2			
2018-2019									

1	Impact of NAAC Assessment and Accreditation on Library Services: A Study.	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	International E-Journal of Library Science	2019	2319992X	http://www.imperialpublications.com/international-e-journal-of-library-science	http://www.imperialpublications.com/international-e-journal-of-library-science	UGC Approved No. 64497
2	Impact of Social Media On Tribal Students.	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Journal of Research and Development A Multidisciplinary International Level Refereed Journal	2019	2230-9578	http://jrdrv.com/archives	http://jrdrv.com/archives	UGC Approved No.64768

3	Users Satisfaction on ICT Infrastructure in NAAC Accredited College Libraries: A Study	Mr. Ghante P.B., Dr. Chikate A.N.	Library	Research Journey Intentional E Research Journal	2019	2348-7143	http://www.researchjourney.net/SpecialIssues.php	http://www.researchjourney.net/SpecialIssues.php	UGC Approved Journal No.40705
4	Best Practices in College Library: A Case Study of Shrikrishna Arts & Science College, Gunjoti	Mr. Kaldate A.R., Mr. Ghante P.B.	Library	Research Directions An International Multidisciplinary Peer Reviewed Refereed Journal	2019	2321-5488	http://www.researchdirections.net	http://www.researchdirections.net	UGC Approved Journal No.1208

5	Issues and Challenges of Library Automation in the College libraries in Osmanabad District: A Study.	Mr. Kaldate A.R. , Mr. Ghante P.B.	Library	Knowledge Librarian An International Peer Reviewed -E-journal of Library and Information Science	2019	-2394-247	http://www.klibjlis.com/specialissuejanuary2019.html	http://www.klibjlis.com/specialissuejanuary2019.html	UGC Approved No. 63265
6	Learning Experiences through SWAYAM (Study Webs of Active-learning for Young Aspiring Minds).	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Knowledge Librarian An International Peer Reviewed -E-journal of Library and Information Science	2019	e-2394-2479	http://www.klibjlis.com/specialissuejanuary2019.html	http://www.klibjlis.com/specialissuejanuary2019.html	UGC Approved No. 63265

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapa Tal. Akalkuwa
Dist. Nashik

7	Best Practices Run by Arts & Commerce College Library: An overview	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Research Journey Intentional E Research Journal	2019	2348-7143	http://www.researchjourney.net/SpecialIssues.php	http://www.researchjourney.net/SpecialIssues.php	UGC Approved Journal No.40705
8	Electronic Resources Required for NAAC	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	International Multidisciplinary Quarterly Research Journal	2019	2277-5730	http://www.ajantaprakashan.com/our_research_paper.html	http://www.ajantaprakashan.com/our_research_paper.html	UGC Approved Journal No.40776

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akalkuwa
Dist. Nandurbar

9	“Spatio-Temporal Analysis of Banana Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District” pp-13-18.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof	Maharashtra Bhugolshastra Pa rishad’s 35th International Conference International Multidisciplin ary Research Journal, Special Issue, 12 Jan. 2018,MAH MUL/03051/2012	2018	ISSN-2319-9318, UGC Approved Jr. No. 62759, Impact Factor 4.014 (IIJIF),			

10	“Spatio-Temporal Analysis of Maize Crop Concentration in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study”, pp-54-61.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Journal of Research and Development , A Multidisciplinary International Level Refereed Journal, Vol.-08 (Special Issue 03), Jan. 2018,	2018	ISSN-2230-9578,			

11	“Spatio-Temporal Analysis of Scheduled Tribes Population in Northern Part of Nandurbar District” (M.S.), pp-44-47.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Current Global Reviewer UGC Approved international Research the Occasion of Refereed Journal, Vol. 01 (Special Issue 01), 10 Feb. 2018,	2018	ISSN-2319-8648,			

12	“Rajshree Shahu Maharaj – Achievement of Educational Functional Work” pp-55-57.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Journal of Research and Development , A Multidisciplinary International Level Refereed Journal, Vol.-08 (Special Issue 11), 14 April 2018,	2018	ISSN-2230-9578,			
13	“Multy Culture Aspect of Geograpy”, pp193-198.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	The Research Journal of Social Science Jalgaon, International Refereed Journal,	2018	ISSN 0976-061 X			

14	“Spatio-Teporal Variatio n of Croppin g Intensity : Tribble District of Nandurb ar”, pp-20-30	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	National Conference on Agriculture: Irrigation, Processing Industries and Market System, 13-14 Oct. 2018,	2018				
15	Manavnir mit Aapattch e Aavhan ani Tyvar Upay Yojna	Dr.V.B.Mali	Assit.Prof	Research Journe (I.R.F.A) Special Issue 177	2019	ISSN - 2348-7143			
16	Kashamir Samsyac hi Karane Ek Chikistak Adhyan	Dr.V.B.Mali	Assit.Prof	Research Journe (I.R.F.A)UG C Approval Journy Multidiscipli ning Int.E-reasearch Journal	2019	ISSN - 2348-7143			

17	Khandesat il Jamin Malhsul Gol: a karmyachi padlhati	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	History of Khandesh	Dec.2018	ISSN:2348- 7144			
18	British sarkarkali n khandesh atil mas:hagati che: shetra aani jamin mahasul aakaadewa ri	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	Historiography : Recent Trends in History Writing- Local History of Khandesh	Feb.2019	ISSN:2348- 7143			
19	Rajshri shahu Maharaja nche: saikshanic karye	Dr.R.D.Chaudhar	Assit.Prof	Chhatrapati Shahu Maharaj: Historical, Social and Economical Policies	Jan.- 2019	ISSN:2277- 5730			

20	Nandurb ar Jhilyatil Bachat Gatanch ya Madhym atune Jagtik Paryava rn Savrdha n v Jatatan	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Ajanta	Mar-19	ISSN:2277- 5730			
21	Nandurb ar Jhilyatil Bachat Gatanch ya Madhym atune Manilaa nche Aarthik v Vayusayi l jadan Ghadan	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Research Journey	Feb.2019	ISSN- 2348- 7143			

22	Mahila Sashktik arnachi Aavshkta Sashktik arnaghtak vadchani	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Research Journey	Feb.2019	ISSN-2348-7143			
23	Economic issue in Indian Economy unemployment is one of big crises	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Research Journey	Feb.2019	ISSN-2348-7143			
24	Indian Middle Class Consumer's Behavior	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Research Journey	Mar-19	ISSN-2348-7143			

25	Recent Trend Of Indian Consumer's Behavior	Prof, S.P.Baisane	Assit.Prof	Research Journey	Mar-19	ISSN-2348-7143			
26	Pape title Preparation of SSR /RAR in NAAC Assessment and Accredition Process P.No 67 Impact Factor 6.261	Prof,M.P.Surya wanshi	Assit.Prof	International Research Fellows Associations Research JourneyUGC Approved Journal Multidiscliplinary. International E- Research Journal Published by Prashant Publicatiion Jalgaovn	Feb.2019				

27	Paper title - Effects on Indian Social and cultural Problems on Indian Security P.No - 186-188 Impact Factor - 6.261	Prof, M.P. Surya wanshi	Assit. Prof	International Research Fellows Associations Research Journey UGC Approved Journal Multidisciplinary. International E- Research Journal Published by Prashant Publication Jalgaon	Mar-19				
2019-2020									

1	Impact of Social Media on Tribal Students : A Study	Mr.Ghante P.B., Dr.Chikate A.N.	Library	Arts , Humanities and Social Sciences Shodh Sanchar Bulletin An International Multidiscipli nary Quarterly bilingual peer reviewed Refereed Research	2020	2229-3620	https://ugccare.unipune.ac.in/Apps1/User/WebA/ViewDetails?JournalId=101003157&flag=Search	https://ugccare.unipune.ac.in/Apps1/User/WebA/ViewDetails?JournalId=101003157&flag=Search	

2	“Spatio-Temporal Variation of Total Worker to Total population in Northern Part of Nandurbar District – A Micro Study”, pp-76-83	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Peer Reviewed and UGC Approved Listed Journal No. 40776. International Multidisciplinary Quarterly Research Refereed Journal, Vol.-VIII, Issue- I, March 2019,	2019	ISSN-2277-5730,			
3	“Best Practice-Tribal Heritage”, pp-100-101.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Peer Reviewed and UGC Approved Listed Journal No. 40705, Special Issue-116, Feb. 2019,	2019	ISSN-2348-7143,			

4	“Circlewise Study of Sex-Ratio in Tribal Region: Northern Part of Nandurbar District” , , pp-120-122	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	International Research Fellows Associations Research Journey. International Multidisciplinary E-Research Refereed Journal, Special Issue-124-B, Feb. 2019,	2019	ISSN-2348-7143,			
5	“ Role of Women In Environment” pp-40-41.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Peer Reviewed and UGC Approved Listed Journal No. 40705, International Research Fellows Associations Research Journey, ,	2019	ISSN-2348-7143			

6	“Geographical Study of Women in Political Process in India”, pp-12-13.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	UGC Approved and Peer Reviewed Listed Research Journal,	2019	ISSN 0976-0377, Jan 2019,			
7	Kasushal ya Adhanas athi Adhyan Arth, Avashak babi ani Shikshak Bhumika	Dr.V.B.Mali	Assit.Prof	Innavanivc Prachice sin Teaching and Evaluation Prashant Publication Jalgaon	2020	ISBN978-93-8950-41-4			

2020-2021										
1	Role Of Librarians To Develop Digital Literacy: An Overview	Mrs. Chakre Meenakshi Dr. P.B. Ghante	Library	Kalyan Bharti Journal of Indian History & Culture	2021	0976-0822	https://ugccare.unipune.ac.in/Apps1/User/WebA/SearchList	https://ugccare.unipune.ac.in/Apps1/User/WebA/SearchList		
2	Disaster Management Need, Planning And Issues In Libraries : An Overview	Mr. P. C. Kumbhar Dr.P.B. Ghante	Library	Knowledge R	2021	2231-1629	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf		

3	Education And Employment Opportunities In Library And Information Science In India: A Review	Mr. Harshal Bhimsen Pawar Dr.P.B. Ghante	Library	Knowledge R	2021	2231-1629	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf	
4	Role Of Libraries In Human Resource Development Of Higher Education: An Overview	Mr. Mahesh M. Kamble Dr. P.B.Ghante	Library	Knowledge R	2021	2231-1629	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf	http://knowledgegeresonance.com/wp-content/uploads/2021/09/RI-Vol-10-13.pdf	

5	“The Use of ICT teaching and Learning in Geograp hy”, pp-25-26.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Preceding book 01 Mar. 2020, ,	2020	ISBN no-978-93-89501-41-4,			

6	“The Importa nt Role of Sacred Plants and Its Medicin al Uses of Human Health Care System in Satpura Mountai n of Tribal District Nandurb ar” pp- 77-81.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Journal of Information and Computatio nal Science, UGC-Care Group-II Journal, ISSN no- 1548- 7741/web:w ww.joics.org /E- mail:submit joics@gmail .com, Vol.- 10, Issue-2, 29 Feb. 2020,	2020	ISSN no- 1548- 7741/			

7	“Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning-Micro Observation”, pp-74-75.	Dr.B.S.Patil	Asso.Prof.	Peer Reviewed and Refereed indexed International Research Journal B. Aadhar,	2021	ISSN no.- 2278-9308,			
8	Online shikshan Adhyapan Adhyanapudil Sambhve Dhoke ani sandhi	Dr.V.B.Mali	Assit.Prof	Aadhar Social R and D Traning Institute Amravati B Aadhar ISSue No 274	2021	ISSN no.- 2278-9308,			
2021-2022									

1	Use of Electronic resources with the help of Mobile Technology: A Study of PG Students	Mrs. Chakre Meenakshi Dr. P.B. Ghante	Library	International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)	2022	2349-5138	https://www.ijrar.org/papers/IJAR22C2603.pdf	https://www.ijrar.org/papers/IJAR22C2603.pdf
2	Open Source Software For Library Management : An Overview	Mr. P. C. Kumbhar Dr.P.B. Ghante	Library	International Journal of Advance and Applied Research	2022	2347-7075	www.ijaar.co	www.ijaar.co.in
3	Shareerik Shikshan v thyanche Badalte Swarup	Prof.D.T.Surywansh	Department of Sport	World wide International Inter Disciplinary Research Journal	2022	2454-7905	www.wildrj.com	www.wildrj.com

4	Bhartatil Parampar ic Khel Kabaddi ani Kho- Kho Yancha Abhyas	Prof.D.T.Surywansh	Departme nt of Sport	World wide International Inter Disciplinary Research Journal	2022	2454- 7905	www.wildrj.c om	www.wildrj.c om

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dis Nandurbar

20 Oct. 2017

ISSN 0976-061 X

21 BSR
R.P.

International Refereed Journal

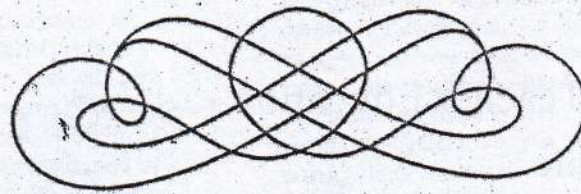
Volume - II

Oct. 2017

Issue - 20

RNI REGN NO. MAHENG/ 2006/ 22743

**The Research Journal
Of Social Science
Jalgaon**

Institute of Social Science Research
and Development, Jalgaon 425 002
(India)

www.issrdjalgaon.co.in

International Refereed Journal
The Research Journal of Social Science, Jalgaon
 RNI REGN NO.MAHENG/2006/22743

Vol – II

Issue 20

Oct. 2017

CONTENTS

1.	Afforestation Programmes In Indira Gandhi Nahar Pariyojna Areas Dr. Ram Kumar Gurjar, Dr. B. C. Jat,	1
2	A Comparative study of the Sphere of Influence of shopping centres of Mumbai Rajeev Ranjan, Dr. B. B. Sonule	50
3	A prospect of sports tourism in India: A case study of Arsenal soccer training schools in India Rajeev Ranjan, Dr. B. B. Sonule	14
4	Spatio-Temporal Analysis of Sugarcane Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study Dr. B. S, Patil	19
5	Use of waste Land Map in Geographical Research Dr. A. S. Bhole	24
6	Issues in Indian Teacher Education Dr. S.D. Bhangale	26
7	Importance of Relief Measures in the Study of the Evolution of Siwane Basin in Hazaribag Dr. Sarita Kumar	28

The statement and views expressed in the articles are as per author and do not necessarily reflect those of editor or the institute of social science Research and Development, Jalgaon.

Printed in : 1 Oct., 2017, Published by – Dr. Shailaja Dongar Bhangale, Institute of Social Science Research and Development, Jalgaon, 63/35, Vidyut Colony, Jalgaon 425002 (India)

Spatio-Temporal Analysis of Sugarcane Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study

Dr. B. S. Patil

Assit. Prof., Head, Dept. of Geography,
SJMS'M Arts and Commerce College
Khapar, Tal.-Akkalkuwa, Dist.-Nandurbar-425419,
E-mail- drbspatil5@gmail.com, Mo. No. 9049283186

Abstract

The present research paper is an attempt to study the spatio-temporal analysis of Sugarcane crop cultivation in northern part of Nandurbar district. The main intension of this research paper is to display the less and more than proportion of banana cultivation with the help of cartographic technique with GIS. For this study circle level tribal region like northern part of Nandurbar district is selected. In the present research paper, analyzing the proportion cultivation of Sugarcane crop with help of G.I.S. technique and search the causes behind changing values of Sugarcane crop. The secondary data of 1989-90, 1999-2000 and 2009-2010 was collected from circle officers through the personal visit in the study region. It is resulting of the study area as a whole. Out of total gross cropped area in the study region, sugarcane crop is occupying by 3.23 percent. In 1989-90 the maximum area under this crop has been depicted at Taloda circle (25.28 percent to gross cropped area) in southern part, whereas minimum is found at Aslod (0.26 percent to gross cropped area) circle in eastern part in the study region. In 1999-2000 it is total occupied by 3.76 percent to gross cropped area. Maximum percentage under sugarcane is found in Taloda circle (25.09 percent to gross cropped areas) in southern part, whereas minimum is found at Khapar circle (0.20 percent to gross cropped area) in southern part in the region. Therefore during 2009-2010 occupying 3.98 percent to gross cropped area. Maximum area under sugarcane is occurred at Taloda (20.54 percent to gross cropped area) circle in the southern part on deep black soils and minimum is at part in the region. The land under sugarcane is slightly increasing since 1989-90 to 1999-2000. It is seen from table that during the period of 2009-2010, of the study region showed 3.98 percent of land under sugarcane to gross cropped area; it indicated increase by 0.75 percent with respect to the period of 1989-1990. The area under sugarcane during the period 1989-90 was quite insignificant. Out of the total gross cropped area, it had occupied 3.23 percent area. After the construction of Mahupada, Khadkuna dam and Prakasha, Sarangkhedha barrages completed groundwater level increased, the percentage of area under sugarcane had increased. In the northern, western and central part of the study region is not observed land under sugarcane. These circles are namely, Moramba, Dab and Valfali in western part, Molgi, Khuntamodi, RoshmalBk, Toranmal is covers northern part, and central part is observed Chulwad circle in the study region. Because of in these circles covered by Satpuda range hilly and terrain region, step slop, lack of irrigation and transport facilities, hilly and upland coarse shallow soils, crops sown only depend on rain likebunty,

rala, kodra, maize, jowar etc. traditional crops grown in this region.

Keyword: *Cultivation, piedmont, Concentration, irrigation, season, kharip, rabbi, mountain etc.*

Introduction:

Sugarcane, *saccharin officinarum* L., an old energy source for human being and, more recently, a replacement of fossil fuel for motor vehicles, was first grown in south-east Asia and Western India. Around 327 B.C. it was an important crop in the Indian sub-continent. It was introduced to Egypt around 647 A.D. and, about one century later, to Spain (755 A.D.).

Sugarcane is an oldest crop known to man, a major crop of tropical and sub-tropical regions worldwide. Sugarcane is a glycophyte, sucrose storing member of tall growing perennial monocotyledonous grass. Across the world 70% sugar is manufactured from sugarcane. India is the second largest country in sugarcane production in the world. Sugarcane is major source of raw material for sugar industries and other allied group of by-product industries. The economic importance of the crop is much more that signified by it's shared in grass cropped area. The world economy is currently dominated by technologies which rely on fossil energy and this will remain the case for much of the 21st century. Recognition of sugarcane as an important energy crop was recently heightened by the advent of large-scale sugarcane-based ethanol production from molasses and directly from cellulose. Sugarcane is one the most efficient crops in the world in converting solar energy into chemical energy. Sugarcane is the most efficient biofuel feedstock in commercial use today and sugarcane ethanol will contribute to reduce greenhouse gas up to 90% compare to conventional fuels. It is also being used as a feedstock for the next generation of advanced bio-fuels, such as bio-butanol and diesel and many other valuable by products through sugarcane biotechnology (yadav and Solomon, 2006; Solomon, 2011a). Apart from production of sugar and alcohol (biofuel), sugar industry provides raw material to more than 25 other industries. The important byproducts of this industry are acetic acid, butanol, paper, plywood and industries enzymes (Arencibia, 1998).

Sugarcane plays a major role in the economy of sugarcane growing areas and, hence improving sugarcane production will greatly help in economy prosperity of the

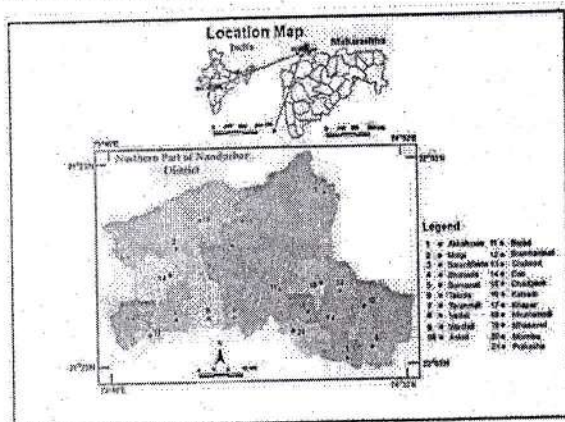
farmers and other stakeholders associated with sugarcane cultivation. There has been tremendous awareness in the area of "Sugar Complexes" focusing on economic and sustainable utilization of sugar industry by-products. In India, many sugar units have transformed themselves into Sugar-Agro industrial Complexes, producing a variety of chemicals and utility products from sugarcane. Sucrose content is the highly desirable trait in sugarcane as the worldwide demand for cost-effective bio-fuels is increasing.

Sugarcane's high efficiency in fixing CO₂ into carbohydrates for conversion into biofuel has awaked the world's interest in the crop.

The present research paper is an attempt to the study the spatio-temporal analysis of cultivation of sugarcane crop in northern part of Nandurbar district. Out of total population under the study, area covering near about 70 percent population is of scheduled tribes' people, researcher studied 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. But sudarcane crop is only cultivation of piedmont region in the study region. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. Whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Study Region:

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It is lies between 21°23' N. to 22°03' N. latitude and 73°46' E. to 74°32' E. longitude. The northern part of the study region is occupied by Satpuda Mountain, southern part covers by Tapi basin. The Tapi and Narmada are main rivers; both are flowing east to west. In river basin black soil and mountainous region bared and low quality of soil is found. The west and south-western boundaries covered by Gujrath, towards the southern part is Nandurbartahsil and south-eastern part is the Dhule district. The northern

boundaries occupied by Madhy Pradesh state. Climate of the study region are dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about

800 to 900 m.m. The amount of rainfall increases in northern part of the study area. In the present research paper of the study area researcher selected 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. The whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Aims and Objectives:

The objective of this research paper is to study the spatio-temporal analysis of crop cultivation sugarcane in northern part of Nandurbar district of Maharashtra. The specific aims and objectives are following:-

1. To asses physical and socio-economic background of the region with relation to cultivation sugarcane crop.
2. To identify the variation cultivation of sugarcane crop and their changes in the study area.
3. To examine the spatio-temporal analysis of cultivation of sugarcane crop with G.I.S. technique of the study region.

Data Collection and Research Methodology:

For the present research paper all essential data of agriculture collected from primary as well as secondary sources, like interview of farmer and circle officers, department of agriculture, zillaparishad. The area under cultivation of sugarcane crop have obtained for 628 villages from concerned circles and it has converted into percentage to gross cropped area, which is later on, used for depicting the distribution of individual crops. The spatial and temporal variations of cultivation sugarcane crop have been studied in the area under review. The spatial and temporal variation of cultivation sugarcane crop in particular crops in the study region have been studied for a period of twenty years from 1989-1990 to 2009-2010 and possible causes of percentage changing agricultural landuse in specific crops are interpreted.

Disc

A) Spatial Distribution:-

Out of total gross cropped area in the study region, sugarcane crop is occupying by 3.23 percent. The spatial distribution of sugarcane is shown table during the study period of 1989-90. The maximum area under this crop has been depicted at Taloda circle (25.28 percent to gross cropped area) in southern part, whereas minimum is found at Aslod (0.26 percent to gross cropped area) circle in eastern part in the study region. The high proportion of this crop is found at Bofad (9.12), Sarankheda (3.14) circles in the southern part and Mhasavad circle (7.24 percent to gross cropped area) in the eastern part. Due to the well fertile soil, irrigation facilities, amount of rainfall piedmont plain, Tapi basin and their tributaries of the study region. Remaining part

in the southern and eastern part is found low proportion of sugarcane, due to dominance of cotton, jowar and lack of economical condition of farmers. These circles are namely, Akkalkuwa (1.85), Khapar (0.28), Somaval (1.54), Shahada (1.74), Vadali (2.16), Prakasha (0.96) and Kalsadi (2.11) is located in southern part on piedmont plain, well fertile soil and eastern parts in Brahmanpuri (2.80) and Aslod (0.26) circle in the study region, due to black deep soil and well irrigation.

Table shows the spatial distribution of sugarcane in 1999-2000 of the study region. It is occupied by 3.76 percent to gross cropped area. Maximum percentage under sugarcane is found in Taloda circle (25.09 percent to gross cropped areas) in southern part, whereas minimum is found at Khapar circle (0.20 percent to gross cropped area) in southern part in the region. More proportion is land under sugarcane is observed in southern part of the region. These circles are namely, Borad (14.87), Somaval (4.95) and Kalsadi (3.09) in southern part. In addition, Brahmanpuri circle (5.27 percent to gross cropped area) and Mhasavad circle (9.72 percent to gross cropped area) in eastern part in the region. Due to the well fertile and black soils, irrigation facilities, amount of rainfall. It is observed from exhibit 4.11 and fig. no. 4.11 that, the land occupied less than 3 percent was found in southern and eastern part at the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (0.25), Khapar (0.20), Shahada (1.33), Sarankheda (2.01) and Prakasha (0.55) is located in southern parts, eastern part is found at Aslod (0.70) circle in this category and southern is recorded at Vadali (1.15) circle in the study region. In the northern, western and central part of the study region is not observed land under sugarcane. These circles are namely, Moramba, Dab and Valfali in western part, Molgi, Khuntamodi, RoshmalBk, Toranmal is covers northern part, and central part is observed Chulwad circle in the study region. Because of in these circles covered by Satpuda range hilly and terrain region, step slop, lack of irrigation and transport facilities, hilly and upland coarse shallow soil, crops sown only depend on rain likebunty, rala, kodra, maize, jowar etc. traditional crops grown in this region.

Northern Part of Nandubar District :- Circlewise Proportion of Sugarcane to Gross Cropped Area

Sr. No.	Name of Circle	Percentage of Sugarcane to Gross Cropped Area			Variation	
		1989-1990	1999-2000	2009-2010	2000-1990	2010-1990
1	Akkalkuwa	1.85	0.25	1.05	-1.60	-0.80
2	Khapar	0.28	0.20	0.08	-0.08	-0.20
3	Valfali	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
4	Mormba	0.00	0.00	0.02	0.00	0.02
5	Dab	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	Molgi	D.DD	D.DD	D.DD	D.DD	D.DD
7	Taloda	25.28	25.09	20.54	-0.19	-4.74
8	Borad	9.12	14.87	13.02	5.75	3.90
9	Somaval	1.54	4.95	5.38	3.41	3.84
10	Shahada	1.74	1.33	2.02	-0.41	0.28
11	Brahmanpuri	2.80	5.27	9.05	2.47	6.25
12	Aslod	0.26	0.70	0.33	0.44	0.07
13	Vadali	2.16	1.15	1.45	-1.01	-0.71

Sr. No.	Name of Circle	Percentage of Sugarcane to Gross Cropped Area			Variation	
		1989-1990	1999-2000	2009-2010	2000-1990	2010-1990
14	Sarankheda	3.14	2.01	3.49	-1.13	0.35
15	Prakasha	0.94	0.55	1.51	-0.39	0.57
16	Kalsadi	2.11	3.09	3.26	0.98	1.15
17	Mhasavad	7.24	9.72	10.30	2.48	3.06
18	Roshamal	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
19	Chulwad	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
20	Khuntamodi	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
21	Toranmal	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Region		3.23	3.76	3.98	0.53	0.75

Source: - Data Collected during the field work, 2010.

Table displays spatial distribution of sugarcane to gross cropped area during the period of twenty years from 1989-90 to 2009-2010. Sugarcane is leading crop in the south and eastern region. It stands seven in rank in the region, occupying 3.98 percent to gross cropped area. Maximum area under sugarcane is occurred at Taloda (20.54 percent to gross cropped area) circle in the southern part on deep black soils and minimum is at part in the region. It is noticed that area under sugarcane is not extensive in every circles due to dominant position of cotton, jowar, dadar, maize, tur, and mug. The southern and eastern parts in the region have more than 3 percent to gross cropped area in seven circles. These circles are namely, Taloda (20.54), Borad (13.02), Somaval (5.38), Kalsadi (3.26) Sarankheda (3.49) in southern part and eastern part is recorded at Brahmanpuri (9.05) and Mhasavad (10.30) circles. These circles are located piedmont and deep black soils, irrigation facilities and sugar factories located in this region. Farmers provide to labour through sugar factories i.e. Shahada and Talodasuger factories. The area under sugarcane having less than 3 percent to gross cropped area is found in patches. Southern part is observed in Shahada (2.02) and Prakasha (1.51) circles, eastern part is cover Aslod (0.33) circle, southwestern part is recorded at Mormba (0.02) circle and south eastern is found at Vadali (1.45) circle.

B) Temporal Variation:-

The temporal of sugarcane to gross cropped area in percentage is shown in exhibit table for study region in for a period of ten years from 1989 -90 to 1999-2000. The land under sugarcane is slightly increasing since 1989-90 to 1999-2000. It is seen from exhibit table no. 4.11 that 3.23 percent area was under sugarcane in 1989-90 and it has been stepped to 3.76 percent area under sugarcane in 1999-2000, registering an increase by 0.53 percent. This increase may be attributed to increasing awareness of improve agricultural techniques and introduction of the use of new improve seeds by farmers. *During this period, Taloda circle (25.09) showed high percentage of land under sugarcane and it ranked first in the region, but in Taloda circle the percentage of land under sugarcane area slightly decreased by 0.19 percent with respect to the period of 1989-1990. Akkalkuwa circle showed greater increase in the percentage of land under sugarcane by 1.60 percent and remaining five circles namely, Khapar (0.08), Shahada (0.41), Wadali*

(0.01), Sarangkheda (1.13) and Prakasha (0.39) circles showed decreases in the percentage of land under sugarcane as compared to the period of 1989-90. During this period Borad circle showed greater increase in the percentage of land under sugarcane by 5.75 percent as compared to the period of 1989-90. Also Somaval (3.41) and Kalahari (0.98) circles in southern part and eastern part is occurred Bramhanpuri (2.47), Asalod (0.44) and Mhasavad (2.48) circles percentage of land under sugarcane increased in the region as compared to the period of 1989-90. During this period, northern and western part in eight circles showed none of percentage of area under sugarcane in the study region. This belt is clearly seen in the table, due to the provision of irrigation facilities and establishment of Purushottamnagar sugar factory at Shahada, Kedareshwarkhandsari, Shrikrishnakhandsari at Taloda, and SGS khandsari at Kukurmunda. These big and small factories provide sugarcane; the proportion of area under sugarcane has increased in 1999-2000.

It is seen from table that during the period of 2009-2010, of the study region showed 3.98 percent of land under sugarcane to gross cropped area; it indicated increase by 0.75 percent with respect to the period of 1989-1990. It means percentage of land under sugarcane area increased by 0.75 percent, during the study period of 20 years from 1989-90 to 2009-2010. During this period Taloda circle (20.54) showed high percentage land under sugarcane, hence it continues to occupy first rank in the region, but the land under sugarcane greater decreased by 4.74 percent as compared to the period of 1989-90. In addition, Akkalkuwa (0.80), Khapar (0.20) and Wadali (0.71) circles showed decreases in the percentage land under sugarcane as compare to the period of 1989-90. During this period land under sugarcane percentage decreased due to the implementation of the monopoly procurement of sugarcane by the government of Maharashtra which is considered by farmer in general not very advantageous. In the eastern part, Bramhanpuri circle indicated greater increase in the percentage of land under sugarcane by 6.25 percent as compared to the period of 1989-90. Also Borad (3.90), Somaval (3.84), Shahada (0.28), Sarabgkheda (0.35), Prakasha (0.57), Kalahari (1.15) and Moramba (0.02) circles in southern part and eastern part is covered Bramhanpuri (6.25), Asalod (0.07) and Mhasavad (3.06) in these circles land under sugarcane increased as compared to the period of 1989-90. The area under sugarcane during the period 1989-90 was quite insignificant. Out of the total gross cropped area, it had occupied 3.23 percent area. After the construction of Mahupada, Khadkuna dam and Prakasha, Sarangkheda barrages completed groundwater level increased, the percentage of area under sugarcane had increased.

Conclusion:

In 1999-2000 it is total occupied by 3.76 percent to gross cropped area. Maximum percentage under sugarcane is found in Taloda circle (25.09 percent to gross cropped areas) in southern part, whereas minimum is found at Khapar circle (0.20 percent to gross cropped area) in southern part in the region. In 2009-10, maximum

area under sugarcane is occurred at Taloda (20.54 percent to gross cropped area) circle in the southern part on deep black soils and minimum is at part in the region.

The land under sugarcane is slightly increasing since 1989-90 to 1999-2000. It is seen from table that during the period of 2009-2010, of the study region showed 3.98 percent of land under sugarcane to gross cropped area; it indicated increase by 0.75 percent with respect to the period of 1989-1990. The area under sugarcane during the period 1989-90 was quite insignificant. Out of the total gross cropped area, it had occupied 3.23 percent area. After the construction of Mahupada, Khadkuna dam and Prakasha, Sarangkheda barrages completed groundwater level increased, the percentage of area under sugarcane had increased.

In the northern, western and central part of the study region is not observed land under sugarcane. These circles are namely, Moramba, Dab and Valfali in western part, Molgi, Khuntamodi, RoshmalBk, Toranpal is covers northern part, and central part is observed Chulwad circle in the study region. Because of in these circles covered by Satpuda range hilly and terrain region, step slop, lack of irrigation and transport facilities, hilly and upland coarse shallow soils, crops sown only depend on rain like bunt, rala, kodra, maize, jowar etc. traditional crops grown in this region. During this period, northern and western part in eight circles showed none of percentage of area under sugarcane in the study region. This belt is clearly seen in the table, due to the provision of irrigation facilities and establishment of Purushottamnagar sugar factory at Shahada, Kedareshwarkhandsari, Shrikrishnakhandsari at Taloda, and SGS khandsari at Kukurmunda. These big and small factories provide sugarcane; the proportion of area under sugarcane has increased in 1999-2000.

References :

- BarahBimal (2004): "Impact of Population Factors on Agricultural Development in Jorhat District, Assam," The Deccan Geographers, Vol.-42, No.-02, pp-43-50.
- B. S. Patil (2011), "Spatio-Temporal Analysis of Agricultural landuse in Nandurbar district", unpublished Ph.D. thesis.
- Chavan M. B. (2012): "Comparative Study of Quantitative and Cartographic Techniques of Banana Crop Concentration in Raver Tehsil of Jalgaon district", Journal of Geography and Geology; Vol.-04, No.-02, 2012. ISSN 1916-9779, pp-108-114.
- Govt. of India district census hand book - Nandurbar district 1991, 2001 and 2011.
- Jagdale S. D. (2012), "National journal of Geography, Maharashtra Bhugolshatrasanshodhanpatrika, Vol.-xxix (1), Jan - Jan 2012, pp 80-88.
- website. www.nandurbar.com

- Coutinho O. and Sharma T. C. (1974) : "Cropping Intensity in Uttar Pradesh, Spatial Dimensions of Agriculture" Editor, Noor Mohmad, Vol. V, pp. 231 - 244.
- Chattarjee Nandini, (1990) : "Impact of Irrigation on cropping intensity in west Bengal". Transactions Institute of Indian Geographers, Vol. 12, No. 2, pp. 111 - 120 Pune.
- Deogaonkar S. G. (1980) : "Problems of Development of Tribal Areas" Naurang Rai Lealadevi Publications, Anandnagar, Delhi.
- Government of Maharashtra (2001) : "Season and crop Report", Maharashtra State.
- Ghosh Amol Kumar and KumarkhanDilip, (2002): "Landuse pattern in Bankura District- A Factor Analysis Approach" Indian Journal of Regional Science, vol. pp.317-319.
- Socio-Economic Review and statistical abstract of Nandurbar district in 2001.
- Singh, Jasbir (1976): An Agriculture Geography of Hariyana, Kurukshetra-Vishal, XXXIV, pp.98-102.
- Khandaw M. A. (1970) : Crop Pattern in Vidarbha Region, India", 21st International Geographical Congress, Selected papers, Calcutta, 4, pp. 105 - 110.
- Nandini Chatterjee, (1990) "Impact of irrigation on cropping intensity in West Bengal", Transactions Institute of Indian Geographers, Vol.12, No.2, July 1990, pp.111-120.
- Patil N. A. (1995) :Spatio - Temporal Analysis of Agricultural landuse in Chalisgaon Tahsil (Jalgaon District), Unpublished M.phil.Dissertation submitted to N. M. University, Jalgaon.
- Singh Jasbir and Dhillon S.S.(1984): "Agricultural Geography", TataMc.Graw-Hill Publishing co. Ltd. New Delhi.
- Suryawanshi D.S. (2010): "Geography of Tribal Agriculture", Oxford Publication, Jaipur.
- Vaidhy, B. C. (1997): Agriculture Landuse in India, Manak Publication Pvt. Ltd. New Delhi.

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

Volume 7 (Issue 07)
November, 2017

ISSN-2230-9578

80

Nov-17

Nov-17

Journal of Research and Development

- A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Editor
Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email- rbhole1965@gmail.com

Visit-www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
Volume 7 (Issue 07), November, 2017
INDEX

ISSN-2230-9578

Sr. No	Title	Page
1	Determination of Water Quality Index for Shirpur Tehsil of Dhule District in Maharashtra Gorane S.C.	1
2	"Funeral Rites": A Study of Widow as Subaltern Preeti Sharma	9
3	Study of Coefficient of Restitution of bouncing ball on different surfaces Mrs. Gauri U. Patil	12
4	Spatio-Temporal Assessment of Ground Water in Jalgaon District Dr. Shaileshkumar Abasaheb Wagh	19
5	"Spatio-Temporal Analysis of Literacy Rate in Northern Part of Nandurbar District" (M. S.) Dr. B. S. Patil	28
6	The Temporal and Linguistic Dimensions in The Theatre of the Absurd with Reference to Samuel Beckett's Waiting for Godot Pravin Devsing Patil	35
7	A study of Fisheries Sector in Kerala Dr. S. R. Sheeja	40
8	Use of ICT Application and Effective information Librarians Service in 21 st Century Anjane Saraf	50
9	Use of ICT in Educational Research Dr. Saner Yadav Hari	53

"Spatio-Temporal Analysis of Literacy Rate in Northern Part of Nandurbar District" (M. S.)

Dr. B. S. Patil

Assit. Prof., Head, Dept. of Geography,

SJMS'M Arts and Commerce College Khapar, Tal.- Akkalkuwa,

Dist.-Nandurbar-425419

Abstract

The present research paper is an attempt to study the spatio-temporal analysis of literacy rate in northern part of Nandurbar district. Helping someone to read and write effectively or acquire the basic math skills so many of us take for granted, improves the future of everyone in society. Literacy is critical to economic development as well as individual and community is enhanced when learners have higher literacy levels. For this purpose, this research paper considers the total population and literacy rates for the study region on circle level as per census 1991 and 2001. This aspect has been studied in order to understand the regional variation in the literacy rate and its influence on agricultural land use. The circlewise literacy values were here calculated as ratio of total population to the total area, and calculate here with circlewise decade variation (1991 and 2001). The research paper concludes the proportion of literacy is steadily increasing throughout the study region since 1990-91 to 2000-2001. It is observed that 27.43 percent was proportion of literacy in 1991 and it has stepped to 38.84 percent proportion of literacy in 2001, registering and increased by 11.40 percent during the period in the study region. The increase in literacy rate may be attributed to increasing awareness of improved educational techniques in primary and secondary level school in the study region. During this period Akkalkuwa circle (56.17) high proportion of literacy and ranked first in the region with greater increase in the percentage of literacy by 28.05 percent as compared to the period of 1991. During the study period proportion of literacy more than 20 percent has increased in all circles as compared to the period of 1991. Finally it is clear seen, the northern and western part is observed proportion of literacy rate is low and southern and eastern part is high during the study period of ten years from 1990-91 to 2000-2009.

Keywords:

Population, literacy, education, piedmont, mountain, plain etc.

Introduction:

Literacy is believed to be one of the most important parameters of socio-economic transformation as it paves the way for the attainment of the objectives of socio-economic development. Literacy is the very foundation for the development of the people. Helping someone to read and write effectively or acquire the basic math skills so many of us take for granted, improves the future of everyone in society. Literacy is critical to economic

development and literacy levels have grown and have helped in production, yield and soil which in turn helps in Education is the key to development and efficiently through the process through attitude. It makes education is to be because it is part of Parankimalil, .

Literacy is achieved by a modern civilization and commerce enabling them to respond to it and also contribute for social upliftment and development e.g. control, employment.

The present study of literacy rate in 2001 the total population and scheduled tribes tahsils, namely 253280.03 hectares populations. It is topographically Satpura ranges in the Study Region.

The selection of study area in northern part of study 628 villages in Shahada. The statistics of Nandurbar circle record total net population in the study region in the study

development as well as individual and community is enhanced when learners have higher literacy levels. "Agricultural literacy will help clarify the link between how your food is grown and how it impacts your health. By understanding the science behind food production, you will learn how plant nutrients, such as fertilizer, provide nutrients to the soil which in turn, provide food to plants".

Education is the most important factor to explore such human abilities which effectively and efficiently contribute in economic development of a country. Education is a systematic process through which a child or an adult acquire knowledge, experience, skill and sound attitude. It makes and individual civilized, refined, cultured and educated. The goal of education is to make and individual perfect and every society gives importance to education because it is panacea for all evils. It is the key to solve the various problems in life (John Parankimalil, 2012).

Literacy and level of education are basic indicators of the level of development achieved by a society. Spread of literacy is generally associated with important traits of modern civilization such as modernization, urbanization, industrialization, communication and commerce. Literacy forms an important input in overall development of individuals enabling them to comprehend their social, political and cultural environment better and respond to it appropriately. Higher levels of education and literacy lead to greater awareness and also contribute in improvement of economic and social conditions. It acts as a catalyst for social upliftment enhancing the returns on investment made in almost every aspect of development efforts, be it population control, health, hygiene, environmental degradation control, employment of weaker sections of the society (census 2011).

The present research paper is an attempt to the study the spatio-temporal analysis of literacy rate in northern part of Nandurbar district. According to the census, 1991 and 2001 the total population in the study region is 556217 and 778148 respectively. Out of total population under the study, area covering near about 70 percent population is of scheduled tribes people, the researcher have studied 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. Whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

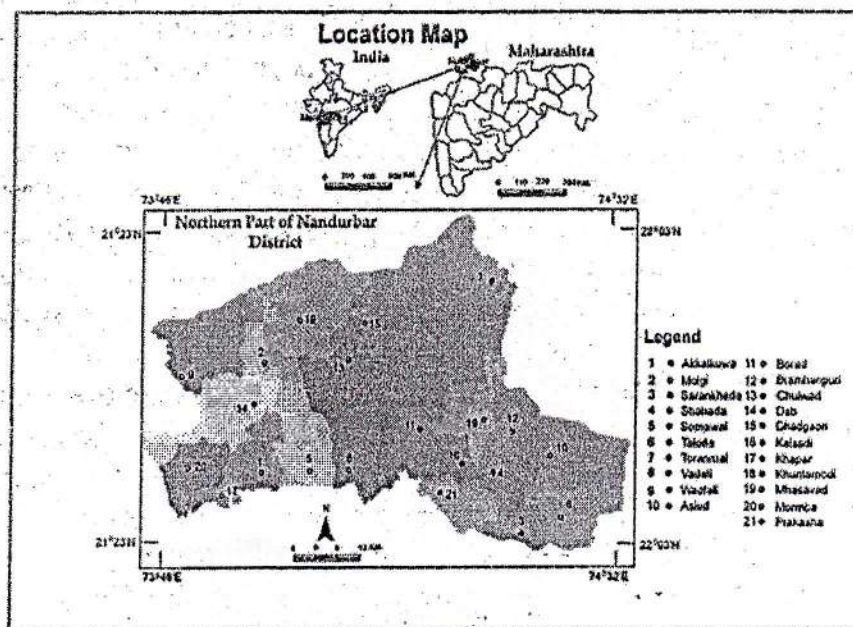
Study Region

The selection of the study region is about the spatio-temporal analysis of literacy rate in northern part of Nandurbar district. In the present research work of area, I will be study 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. According to 2009-2010 land revenue record total net sown area is 160264.87 hectors. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. The Satpura ranges

occupy most of the northern area. Whole area is divided into mountain and piedmont zone. decade period of study region has been taken for the purpose of the study.

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It lies between 21° 23' N. to 22° 03' N. latitude and 73° 46' E. to 74° 32' E. longitude. The west and southwestern boundaries covered by Gujrat, towards the southern part is Nandurbar tahsil and southeastern part is the Dhule district. The northern boundary occupied by Madhy Pradesh state. Tapi is the main river of the study area, climate of the study region is dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about 800 to 900 m.m.. The amount of rainfall increases in the northern part of the study area.

Northern Part of Nandurbar District: Location Map (Piedmont and Mountainous Region)

Objectives:

The main objectives of the research present paper are as follows-

1. To find out decade variation of literacy rate in the study region.
2. To assess the factors responsible for the imbalance of literacy rate in the study region.
3. To create awareness of education for society.

Sources of Data Collection:

The present study is entirely based on secondary data. Data was collected from the Google [www.nandurbarcensus 1991 and 2001](http://www.nandurbarcensus1991and2001), district census handbook of Nandurbar district, census abstract of Maharashtra state and socio-economic review and statistical abstract of Nandurbar district. Tahsils is considered as basic unit of investigation. On

Literacy (%)

Northern Part of
Talewise Propo

Sr. No	Name
1	Akka
2	Kh
3	Va
4	Mor
5	D
6	Mc
7	Tal
8	Bo
9	Som
10	Shah
11	Brahm
12	Asl
13	Vad
14	Sarank
15	Praka
16	Kalsi
17	Mhasa
18	Roshma
19	Chulv
20	Khuntai
21	Torant
	Rigic

Sou

mountain and piedmont decade period of spatio-temporal analysis of literacy rate of piedmont and mountainous region has been taken into consideration, i.e 1991 and 2001. The data thus collected will be processed, analyzed by using different quantitative statistical techniques the table is used to analyses the data.

landurbar tahsil and ed by Madhy Pradesh region is dry except hottest month of the annual rainfall of the increases in the northern

$$\text{Literacy (\%)} = \frac{\text{Total Literacy}}{\text{Total Population}} \times 100$$

**Northern Part of Nandurbar District: -
Circlewise Proportion of Literates to Total Population (1991-2001).**

Sr. No	Name of Circle	Total Population		% Of Literacy		Variation (1991-2001)
		1991	2001	1991	2001	
1	Akkalkuwa	18572	39449	28.12	56.17	28.05
2	Khapar	21617	26343	33.21	47.30	14.08
3	Valfali	17919	21456	9.94	26.05	16.11
4	Moramba	19504	23946	23.38	36.96	13.58
5	Dab	20544	28618	5.03	25.56	20.54
6	Molgi	27909	37955	16.61	30.06	13.44
7	Taloda	18648	39334	35.61	45.28	9.67
8	Borad	36507	49012	31.00	39.72	8.73
9	Somaval	21076	40185	26.48	33.80	7.32
10	Shahada	34597	41320	47.28	48.30	1.02
11	Brahmanpuri	33095	40284	27.64	38.27	10.63
12	Aslod	38123	48332	32.68	41.14	8.46
13	Vadali	29898	45635	44.38	45.30	0.91
14	Sarankheda	24453	31588	46.67	48.59	1.92
15	Prakasha	28561	39484	40.03	42.48	2.46
16	Kalsadi	22598	33265	34.11	37.04	2.92
17	Mhasavad	45694	55438	27.34	37.51	10.16
18	Roshmal Bk.	33711	46836	17.37	38.64	21.27
19	Chulwad	18599	25284	10.72	31.64	20.92
20	Khuntamodi	19408	26656	7.33	30.81	23.48
21	Toranmal	25184	37728	4.27	21.42	17.15
	Rigion	556217	778148	27.43	38.84	11.40

Source: Computed by Researcher, 2010.

Map

- 11. Borad
- 12. Brahmanpuri
- 13. Chulwad
- 14. Dab
- 15. Dhadgaon
- 16. Kalsadi
- 17. Khapar
- 18. Khuntamodi
- 19. Mhasavad
- 20. Moramba
- 21. Prakasha

ate in the study

ita was collected from andbook of Nandurbar : review and statistical : of investigation. On

Discussion and Result:

A) Spatial Variation:

Above table reveals the circlewise spatial distribution of literacy in 1991 in study region. It accounts for 27.43 percent to total population in the study region. During this period in the study region as a whole and average proportion of literacy to total population was 27.43 percent. It is observed from this exhibit that there is considerable spatial variation in the literacy within the region. The maximum proportion of literacy is found at Shahada circle (47.28 percent to total population) in the southern part, where minimum is found at Toranmal circle (4.27 percent to total population) in the northeastern part of the study region. During the period in 1991, it is observed that the proportion of literates is high (more than 35 percent) in the southern part of the study region. The circles are namely, Shahada (47.28), Saluda (35.61), Vadali (44.38), Sarankheda (40.03) and Prakasha (40.03) in the southern part of the region. It is due to the education awareness and availability of education facility in secondary and higher secondary level and development region etc. About 25 to 35 percent proportion of literacy to total population is found in eight circles, these circles are namely, Akkalkuwa (28.12), Khapar (33.21), Borad (31.46), Somaval (26.48) and Kalsadi (34.11) is observed in southern part and eastern part. The first category found at Aslod (32.68), Brahmanpuri (27.64), Mhasavad (27.34) circles. The third category of less than 25 percent to total population of literacy found in northern, central and western part in the study region. These circles are namely, Molgi (16.61), Roshanmal Bk (17.33), Khuntamodi (7.33) and Toranmal (4.27) in registered in northern part, central part is recorded in Chulwad circle (10.72) and western part is observed at Dab (5.38), Mornba (23.38) and Valfali (9.94) circles under study region. In these circles proportion of literacy is found during the period because of, hilly and terrain region, inaccessibility, poor economic condition of parents, lack of educational awareness, of educational facilities, seasonal migration and subsistence of family etc.

During the period proportion of literacy, more than 35 percent is observed in southern, eastern and northern part of the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (56.17), Khapar (47.30), Taloda (45.28), Borad (39.72), Shahada (48.59), Vadali (45.30), Sarankheda (48.59), Prakasha (42.48) and Kalsadi (37.04) circles cover in southern part, Aslod (41.14), Brahmanpuri (38.27) and Mhasavad (37.51) circles recorded in eastern part in the study region. About 25 to 35 percent moderate proportion of literacy is found in five circles these circles are namely, Valfali (26.05), Mornba (36.96) and Dab (25.56) is concentrate in western part, Molgi (30.06), Khuntamodi (31.44), Toranmal (13.44), Toranmal (13.44), Toranmal (13.44) is found in central part in the study region. Above these circles educational awareness, Sarve Shikshan Abhiyan program, vastis government provide educational policy etc. During this period, less than 25 percent proportion of literacy to total population has observed in only one circle for i.e. Toranmal circle (21.42 percent to total population) northeastern part in the study region.

B) Temporal Variation:

Above table reveals the circlewise temporal distribution of literacy in 1991 in study region. It accounts for 27.43 percent to total population in the study region. During this period in the study region as a whole and average proportion of literacy to total population was 27.43 percent. It is observed from this exhibit that there is considerable temporal variation in the literacy within the region. The maximum proportion of literacy is found at Shahada circle (47.28 percent to total population) in the southern part, where minimum is found at Toranmal circle (4.27 percent to total population) in the northeastern part of the study region. During the period in 1991, it is observed that the proportion of literates is high (more than 35 percent) in the southern part of the study region. The circles are namely, Shahada (47.28), Saluda (35.61), Vadali (44.38), Sarankheda (40.03) and Prakasha (40.03) in the southern part of the region. It is due to the education awareness and availability of education facility in secondary and higher secondary level and development region etc. About 25 to 35 percent proportion of literacy to total population is found in eight circles, these circles are namely, Akkalkuwa (28.12), Khapar (33.21), Borad (31.46), Somaval (26.48) and Kalsadi (34.11) is observed in southern part and eastern part. The first category found at Aslod (32.68), Brahmanpuri (27.64), Mhasavad (27.34) circles. The third category of less than 25 percent to total population of literacy found in northern, central and western part in the study region. These circles are namely, Molgi (16.61), Roshanmal Bk (17.33), Khuntamodi (7.33) and Toranmal (4.27) in registered in northern part, central part is recorded in Chulwad circle (10.72) and western part is observed at Dab (5.38), Mornba (23.38) and Valfali (9.94) circles under study region. In these circles proportion of literacy is found during the period because of, hilly and terrain region, inaccessibility, poor economic condition of parents, lack of educational awareness, of educational facilities, seasonal migration and subsistence of family etc.

Northern Part

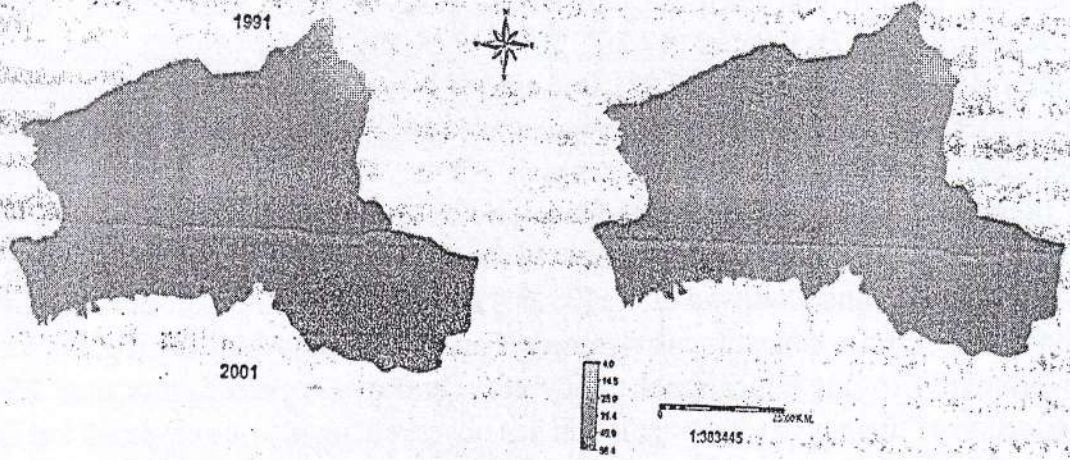

1991-2009.

B) Temporal Variation:

Above table reveals the temporal variation of proportion of literacy in the study region has been studied for a period of ten years (1991-2000). The proportion of literacy is steadily increasing throughout the region since 1990-91 to 2000-2001. It is seen from exhibit table no. 3.5 that 27.43 percent was proportion of literacy in 1991 and it has stepped to 38.84 percent proportion of literacy in 2001, registering and increased by 11.40 percent during the period in the study region. This increased may be attributed to increasing awareness of improved educational techniques in primary and secondary level school in the study region. During this period Akkalkuwa circle (56.17) high proportion of literacy and ranked first in the region with greater increase in the percentage of literacy by 28.05 percent as compared to the period of 1990-91. During the study period proportion of literacy more than 20 percent has increased in four circles as compared to the period of 1991. These circles are namely, Dab (20.54) in western part, Roshmal Bk (21.27), Khuntamodi (23.48) is observed in northern part and Chulwad circle (20.92) is found at central part in the study region. During the study region between ten years proportion of literacy has increased in seven circles 10 to 20 percent category. In these circles are namely, Khapar (14.08) in southern part, Valfali (16.11), Moramba (13.58) is observed in western part, Brahamanpuri (10.63), Mhasavad (10.16) is recorded in eastern part and northern part is occurred Molgi

Northern Part of Nandurbar District : Circlewise Literacy, 1991 and 2001.

ern part, central is observed at Dab (5. In these circles f, hilly and terrain reg educational awareness, of family etc. 35 percent is observe these circles are nam (39.72), Shahada (48. adi (37.04) circles cov hasavad (37.51) circle cent moderate propor Valfali (26.05), Mora .06), Khuntamodi (30 l part in the study reg iyan program, vastis od, less than 25 per ne circle for i.e. Torar 2000-2009. e study region.

13.44), Toranmal (17.15) circles in the study region. It is clearly seen from table no. 3.5 that the northern and western part is observed proportion of literacy rate is low and southern and eastern part is high during the study period of ten years from 1990-91 to 2000-2009.

Conclusion:

Nandurbar district is the 4th largest tribal district of Maharashtra out of total population 69.00% percent population is tribal. The proportion of literacy is steadily increasing throughout the region since 1990-91 to 2000-2001. It is seen from exhibit table no. 3.5 that 27.43 percent was proportion of literacy in 1991 and it has stepped 38.84 percent proportion of literacy in 2001, registering and increased by 11.40 percent during the period in the study region. During this period Akkalkuwa circle (56.17) high proportion of literacy and ranked first in the region with greater increase in the percentage of literacy by 28.05 percent as compared to the period of 1990-91.

It is clearly seen from table no. 3.5 that the northern and western part is observed proportion of literacy rate is low and southern and eastern part is high during the study period of ten years from 1990-91 to 2000-2009.

References :

- Barah Bimal (2004): "Impact of Population Factors on Agricultural Development in Jorhat District, Assam," The Deccan Geographers, Vol.-42, No.-02, pp-43-50.
- B. S. Koli and D. G. Gavade: (2007), "Literacy of the S. C. and S. T. in Satara District: A Geographical study", 23rd National Geography Conference, Gondia, 5-7 January 2007.
- B. S. Patil (2011), "Spatio-Temporal Analysis of Agricultural landuse in Nandurbar district", unpublished Ph.D. thesis.
- Chandana R.C. (1980), "Introduction population Geography", kalyani publication New Delhi.
- Deepak Talwar (2014), "An Analysis of Literacy Rate in Hariyana" Journal of Business Management and Social Sciences Research, ISSN no. 2319-5614, Vol.-03, No.- 07, July 2014, pp-37-41.
- Govt. of India district census hand book -Nandurbar district 1991 and 2001.
- Dash Niladri Ranjan (2003): "Tribal Literacy in Gujrat: A Spatial Analysis" International Conference, IIG, 27-29 March 2003, Shillong.
- Narke S. Y. (2010), "Population density pattern in Ahamednagar district Maharashtra Bhugolshashtra shanshodhan patrika, ISSN-0971-6785, vol.-XXVLL, No. 2, July-December 2010; P.P.11 to 15.
- Jagdale S. D. (2012), "National journal of Geography, Maharashtra Bhugolshashtra shanshodhan patrika, Vol.-xxix (1), Jan - Jan 2012, pp 80-88.
website.www.nandurbar.com

ATTESTED**Principal**

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science, Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

84
The Tem
Theatre c

Dr. An

ABSTRACT

The Theatre

post-war period
audiences in tern
n-conventional fo
diences accustome
rether moulded th
lestone in the hist
ality. Particularly
tinguish it from th
mprehension of th
y words: Absurc
ear.

"If a good play n
ak of; if a good p
often without rece
pets; if a good pl
ally solved, these
mirror up to nat
erved sketches, th
d play relies on wi
blings....." (F

The above obse
62) encapsulates s
ne to be recognize
n-of drama that ba
ne, characterizatio
erent from the 'goc
ience of the conve

Volume 8 (Special Issue 03)
January, 2018

ISSN-2230-9578

03 Jan. 2018

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102

Email – info@jrdrb.com

Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 03) January, 2018
INDEX

Sr.No	Title of The Paper	Name of The Author	Page
1	Recent trends in Rural Development and Agriculture in India	V. J. Somani	1
2	Combating Climate Change for Sustainable Agriculture in India	Dr. Sachin J. Deore	7
3	Quality of Water for Sustainable Development in Agriculture	Dr. Suryawanshi D. S.	10
4	Biomass and Biofertilizer Production from Fruits and Soil of <i>Ficus Religiosa</i> (Peepal tree) and <i>Ficus benghalensis</i> (Banyan tree) by Using Earthworm, <i>Eudriluseugeniae</i>	More B. C	20
5	Impact of soil types on fruit farming in Nashik District	N. B. Bachhav	26
6	Age and sex specific Body Mass Index of different age group Students of Sakri, Dist. - Dhulia (M.S.), India.	S. S. Patole	31
7	Antibacterial Activity And Phytochemical Analysis Of Fiber Rich Seed Spices	Jogi M. M.	37
8	Assessment of Sex Ratio in Ambikanagar (Slum Area) of Shirpur Town, Dhule District	P. Y. Magare	40
9	Horticultural Development in the Nashik District, Maharashtra	Dr.Sanjay Dagu Pagar	45
10	Spatio-Temporal Analysis of Maize Crop Concentration in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study	B. S. Patil, SJMS'M	54
11	Availability Of Water Resources In Medium Irrigation Projects Of Dhule District	Bhamare Vijay Sahebrao	62
12	Changing Cropping Pattern In Tribal Area Of Dhule District.	Dr. Uttam V. Nile	66
13	Spatial Dimensions Of Literacy And Index Of Development In Jalgaon District Of Maharashtra	Dr. L.P.Sandanshiv	72
14	Morphometric Analysis Of Aner Basin	M. R. Vaishampayan	78
15	The Role Of Rural Population In Agricultural Activities: A Comparative Study Of Jalgaon District.	K. N. Salunkhe	87
16	Microwave Dielectric Study Of Finger Millet (Nagali) at 9.7 GHz Frequency	M.N. Chaudhari	91
17	Seasonal Variation in Some Physico-Chemical Parameters of Ground Water in and Around Nandurbar District (Tribal area)	N. S. Sonawane	97

Spatio-Temporal Analysis of Maize Crop Concentration in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study

B. S. Patil, Head, Dept. of Geography, SJMS'M College, Khapar, Dist.-Nandurbar
E-mail- drbspatil5@gmail.com,

Abstract:

Maize popularly known as "corn" is one of the most versatile emerging cash crops having wider adaptability under varied climatic conditions. It is called clean of cereals globally. The present research paper is an attempt to study the spatio-temporal analysis of maize crop concentration in northern part of Nandurbar district: A case study. Crop concentration of maize crop studied in twenty one (21) blocks of northern part of Nandurbar district the year of 1989-90, 1999-2000 and 2009-2010. In order to determine the block wise concentration of maize crop of northern part of Nandurbar district. At present research paper the spatio-temporal distribution of particular crop in the study region has been attempted, the proportion of area under a maize crop in a circles was calculated with the help of gross cropped area in that particular circles. Indices of crop concentration, maize crop though more or less give the similar picture have shown by the percentage of individual. Crop concentration Index, however shows the share of the area under that crop with respective an individual circles and that of entire study region. Therefore, crop concentration technique further supports to study of cropping pattern in the region. **Bhatia's (1967)** formula is used to measure the index of concentration of crop in the study region. All the calculated statistical values have been used to prepare map GIS technique and this map show the spatial pattern of block wise maize crop concentration of northern part of Nandurbar district. The crop concentration was categorized under four sections, like low, moderate, high and very high.

Keywords: crop, concentration, irrigation, piedmont, landuse, distribution etc.

Introduction:

Maize popularly known as "corn" is one of the most versatile emerging cash crops having wider adaptability under varied climatic conditions. It is called clean of cereals globally. India maize is the third most important food cash crop after wheat & rice. The maize is grown throughout the year in all states of the country for various purposes including fodder for animals, food grain, sweet corn, baby corn, green cobs, and pop corn. Corn flower is consumed widely in Indian cooking. Maize serves as basic raw material to thousands of industrial products that may includes oil, starch, alcoholic beverages, pharmaceutical, food sweeteners, food cereals, cosmetic, and film, gum, textile, package and paper industries. Health some benefits of maize are good for

digestion due to its fiber content, corn helps in lowering LDL (bad) Cholesterol, may prevent diabetes & hypertension and corn has anti-cancer properties.

The concept of concentration since long is used in Industrial Geography. Recently this concept is applied the analysis of individual crops. The measurement of crop concentration adds precision to the study of a single crop. It also helps for understanding the complex crop in the study area. Over all knowledge of concentration pattern in a region has considered, the most useful in the surrounding agriculture landuse planning. The term crop concentration refers to the variation in the density of particular crop in a given region at a point of space and time Chouhan (1978). The spatio-temporal variations in the degree of crop concentration area are found to be the result of the different interaction such as physiographic, climatic, hydrological, socio-economic and technological factors in organization of an area (Surendra, 2015). The area that has the index of concentration of more than one was considered as the area of high concentration. Index of concentration of one was considered as the area of moderate concentration. While the area the index of concentration of less than one was considered as the area of low concentration of that crop. Different maps indicating low, moderate, high and very high concentration of area under different crops were prepared. At present research paper the spatio-temporal distribution of particular crop in the study region has been attempted, the proportion of area under a maize crop in a circles was calculated with the help of gross cropped area in that particular circles. Indices of crop concentration, maize crop though more or less give the similar picture have shown by the index of crop concentration of individual.

Study Region:

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It lies between $21^{\circ}.23'$ N. to $22^{\circ}.03'$ N. latitude and $73^{\circ}.46'$ E. to $74^{\circ}.32'$ E. longitude. The northern part of the study region is occupied by Satpuda Mountain, southern part covers by Tapi basin. The Tapi and Narmada are main rivers; both are flowing east to west. In river basin black soil and mountainous region bared and low quality of soil is found. The west and south-western boundaries covered by Gujrath, towards the southern part is Nandurbar tahsil and south-eastern part is the Dhule district. The northern boundaries occupied by Madhy Pradesh state. Climate of the study region are dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about 800 to 900 m.m. The amount of rainfall increases in the northern part of the study area. In the present research paper of the study area researcher selected 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. The whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Aims and Objectives:

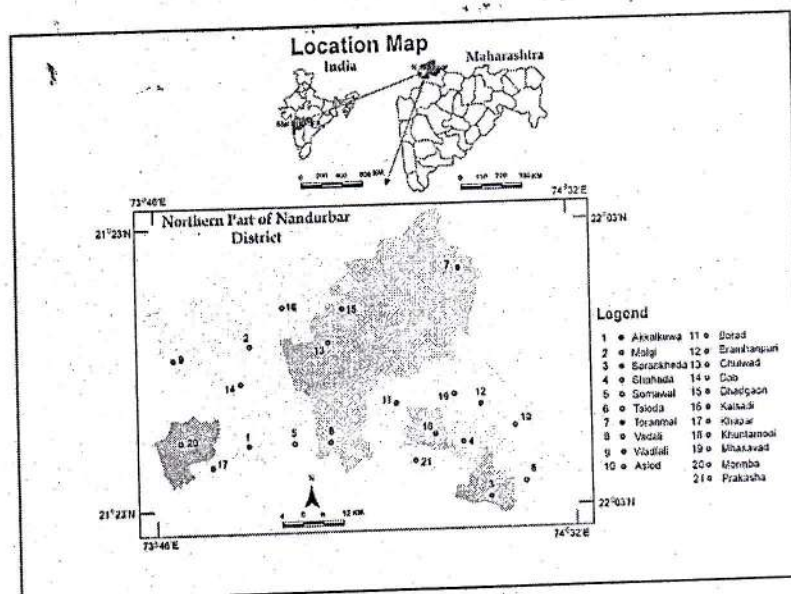
The specific aims and objectives are following:-

1. To assess physical and socio-economic background of the region with relation to maize crop concentration in the study region.
2. To identify the nature of maize crop concentration and their changes in the study area.
3. To examine the spatio-temporal analysis of maize crop concentration with G.I.S. technique of the study region.

Data Collection and Research Methodology:

For the present research paper all information of agriculture collected from primary as well as secondary sources, like interview of farmer and circle office department of agriculture, zilla parishad etc. In the present research paper of the study area researcher selected 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akkalkuwa, Taloda and Shahada. The spatial and temporal variation of cultivated maize crop in particular crops in the study region have been studied for a period of twenty years from 1989-90 to 2009-10 and possible causes of index of concentration specific crop are interpreted. Indices of crop concentration, maize crop though more or less give the similar picture have shown by the percentage of individual. Concentration Index, however shows the share of the area under that crop with

Northern Part of Nandurbar District: Location Map (Piedmont and Mountainous Region)

respective an individual circles and that of entire study region. Therefore, crop concentration technique further supports to study of cropping pattern in the region. Bhatia's (1967) formula is used to measure the index of concentration of crop in the study region.

$$X = \frac{s/t}{S/T}$$

Where, 'x' is the index of concentration.

's' is the area under 'a' crop 'a' crop 'a' circle.

't' is the gross cropped area of 'a' circle.

'S' is the area under 'a' crop in the study region.

'T' is the gross cropped area of the study region.

As per the applying above formula, for maize crop various indices of concentration were obtained. The area that has the index of concentration of more than one was considered as the area of **high concentration**. Index of concentration of one was considered as the area of **moderate concentration**. While the area the index of concentration of less than one was considered as the area of **low concentration** of that crop. Circles and yearwise maps indicating low, moderate, high and very high concentration of area under maize crop were prepared.

Northern Part of Nandurbar District:

Crop Concentration 'X' Index Value

1989-1990 to 2009-2010.

Sr. No.	Circle	Maize		
		1989-1990	1999-2000	2009-2010
1	Akkalkuwa	0.45	0.97	0.72
2	Khapar	0.26	0.19	0.45
3	Valfali	0.94	1.39	1.14
4	Moramba	0.24	0.37	0.04
5	Dab	1.16	0.81	1.29

6	Molgi	1.66	1.52	1.65
7	Taloda	0.74	0.64	1.04
8	Borad	1.26	1.09	0.94
9	Somaval	0.34	0.39	0.37
10	Shahada	0.92	0.62	0.22
11	Brahmanpuri	1.38	1.34	1.06
12	Aslod	1.51	1.39	1.45
13	Vadali	0.44	0.59	0.85
14	Sarankheda	0.32	0.36	0.52
15	Prakasha	1.48	1.05	1.17
16	Kalsadi	1.32	1	0.98
17	Mhasavad	0.54	0.46	0.48
18	Roshmal Bk.	0.72	0.85	0.81
19	Chulwad	2.28	1.91	1.93
20	Khuntamodi	1.27	1.26	1.27
21	Toranmal	3.52	3.2	3.17
Region		1	1	1

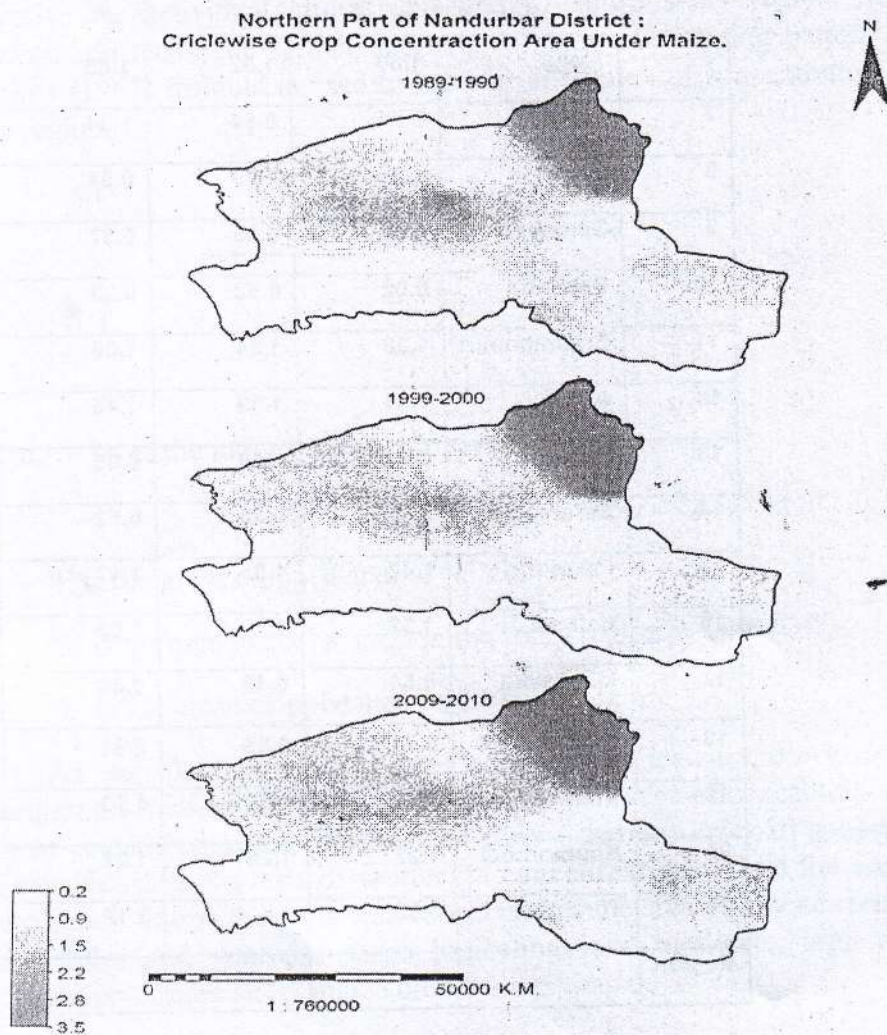

Fig. No. 5.4

Discussion and Result:

Spatio-Temporal Analysis: Index of Concentration of Area Under Maize

Above fig. is observed the concentration of area under maize has found in the many patches of the study region in 1989-1990. High concentration is mainly observed in northern, central, western and eastern parts of the region. Moderate concentration is observed in the southern part and in remaining part, low concentration of area under maize is found in the study region.

During 1999-2000, the condition of 1989-90 remained constant in the northern, central, western and eastern part of the study region. Only along the northwestern border a new circle (Valfali), having the index of concentration from 1.0 to 1.50 was emerged. This might be due to the attitude of local people, local food grain, mixed growing of all crops in maize. The high concentration of maize is found at Toranmal circle in the north-eastern part and at Chulwad circle in the central part of the study region. Moderate concentrations are observed in three circles in the southern part and

in two circles in the eastern part of the study region having the index of concentration from 1.00 to 1.50 was emerged. During this period, largest portion of eight circles in the southern part observed low concentration of maize due to the dominance of cotton, jowar, sugarcane, banana etc.

Fig. shows the high concentration of area under maize. It has found in the northern and central parts of the study region in 2009-2010. These circles are namely Toranmal in the northern part and Chulwad in the central part of the study region. In the remaining part, the area-showing moderate to high concentration was reduced to some extent. In the southern part only one circle (Toloda) is observed high concentration of maize. Moderate concentration are found in three circles of southern part and two circles in the eastern part of the study region, due to the medium to deep black soils. Except few circles, high index to moderate concentration the extensive area has low concentration of maize in the region under study. There has been a slight decrease in this area since 2009-2010. Due to high concentration of area under cotton and jowar, concentration of area under maize is consequently low in the southern and western part of the study region.

Conclusion:

Generally high concentration is mainly observed in northern, central, western and eastern parts of the study region. In 1999-2000, only along the northwestern border a new circle (Valfali), having the index of concentration from 1.0 to 1.50 was emerged. The high concentration of maize is found at Toranmal circle in the north-eastern part and at Chulwad circle in the central part of the study region. In 2009-2010, southern part only one circle (Toloda) is observed high concentration of maize. Moderate concentration are found in three circles of southern part and two circles in the eastern part of the study region, due to the medium to deep black soils.

References :

- Amit Bora (2017): A Geographical Analysis of Crop Concentration in the District of Howrah, West Bengal, Indian Journal of Spatial Science, ISSN-2249-3921, (www.indianjss.org), Vol.-08, No.-01, pp-52-56.
- Barah Bimal (2004): "Impact of Population Factors on Agricultural Development in Jorhat District, Assam," The Deccan Geographers, Vol.-42, No.-02, pp-43-50.
- B .S. Patil (2011), "Spatio-Temporal Analysis of Agricultural landuse in Nandurbar district", unpublished Ph.D. thesis.
- Chavan M. B. (2012): "Comparative Study of Quantitative and Cartographic Techniques of Banana Crop Concentration in Raver Tehsil of Jalgaon district", Journal of Geography and Geology; Vol.-04, No.-02, 2012. ISSN 1916-9779, pp-108-114.
- Govt. of India district census hand book –Nandurbar district 1991,2001 and 2011.
- Jagdale S. D. (2012), "National journal of Geography, Maharashtra Bhugolshatra sanshodhan patrika, Vol.-xxix (1), Jan – Jan 2012, pp 80-88.

website. www.nandurbar.com

Coutinho O. and Sharma T. C. (1974) : "Cropping Intensity in Uttar Pradesh, Spatial Dimensions of Agriculture" Editor, Noor Mohmad, Vol. V, pp. 231-244.

Chattarjee Nandini, (1990) : "Impact of Irrigation on cropping intensity in west Bengal". Transactions Institute of Indian Geographers, Vol. 12, No. 2, pp. 111 - 120 . Pune.

Deogaonkar S. G. (1980) : "Problems of Development of Tribal Areas" Naurang Rai Lealadevi Publications, Anandnagar, Delhi.

Government of Maharashtra (2001) : "Season and crop Report", Maharashtra State.

Ghosh Amol Kumar and Kumarkhan Dilip, (2002): "Landuse pattern in Bankura District- A Factor Analysis Approach" Indian Journal of Regional Science, vol. pp.317-319.

Socio-Economic Review and statistical abstract of Nandurbar district in 2001.

Singh, Jasbir (1976): An Agriculture Geography of Hariyana, Kurukshatra-Vishal, XXXIV, pp.98-102.

Khandaw M. A. (1970) : Crop Pattern in Vidarbha Region, India", 21st International Geographical Congress, Selected papers, Calcutta, 4, pp. 105 - 110.

Nandini Chatterjee, (1990) "Impact of irrigation on cropping intensity in West Bengal", Transactions Institute of Indian Geographers, Vol.12, No.2, July 1990, pp.111-120.

Patil N. A. (1995) : Spatio - Temporal Analysis of Agricultural landuse in Chalisgaon Tahsil (Jalgaon District), Unpublished M.phil Dissertation submitted to N. M. University, Jalgaon.

Singh Jasbir and Dhillon S.S.(1984): "Agricultural Geography", Tata Mc.Graw-Hill Publishing co. Ltd. New Delhi.

Suryawanshi D.S. (2010): "Geography of Tribal Agriculture", Oxford Publication, Jaipur.

Vaidhy, B. C. (1997): Agriculture Landuse in India, Manak Publication Pvt. Ltd., New Delhi.

ATTESTED

12 Jan. 18
Refereed Journal

55

MAH MUL/D3051/2012
ISSN: 2319 9318

UGC Approved
Jr.No.62759

Vidyawarta®

Special Issue
January 2018

01

vidyawarta™
International Multilingual Research Journal

Special Issue, 12 January, 2018

Maharashtra Bhugolshstra Parishad's
35th International Conference

**Development of the Smart City :
Impact and Transformation due to Urbanization**

Organised by
Geography Department
Dhanwate National College
Congress Nagar, Nagpur - 440012.

Dr. Kalpana Deshmukh
Organising Secretary
35th International Conference
of Maharashtra Bhugolshastra Parishad

Parshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Asphale
Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

|| Index ||

http://www.vidyawarta.blogspot.com
http://www.vidyawarta.com/site/vidyawartajournal
https://sites.google.com/site/vidyawartajournal

01) Urban Population Density of Solapur district: A Geographical Analysis Dr. Chandrakant Narhari Kale, Pandharpur	10
02) "Spatio-Temporal Analysis of Banana Crop Cultivation in Northern ..... Dr. B. S, Patil, Khapar	13
03) GENERAL LAND USE PATTERN IN SOLAPUR DISTRICT IN MAHARASHTRA, INDIA Dr. P. P. Ubale, Pandharpur, Dist. Solapur	19
04) EDUCATIONAL STATUS OF HANDICRAFT ARTISAN AND FOREST DWELLERS IN ..... Mr. Vasave M.A., Dr. NILE U.V.	23
05) Spatio Temporal variation of rainfall in Beed District, A Geographical Study. Mr. Usare Bharat Rupchand, Aurangabad.	28
06) Spatio-Temporal Changes in Land Use / Land Cover of LaturTahsil Dr. Sanjiv H. Kolpe, Gangakhed.	31
07) SIZE AND SPACING OF RURAL SETTLEMENTS IN AMRAVATI DISTRICT: ..... Dr. Uttam V. Nile, Dr. Parag V. Tatte, Shahada, Dist. Nandurbar.	35
08) IMPACT OF URBANIZATION ON DEVELOPMENT OF SMART CITIES P.S.Dharpal, K.N.Barse , K.P. Deshmukh, A. K. Deshmuk	40
09) Levels of Human Resource Development in AhmadnagarDistrict of ..... Prof. SHIVARAM KORADE, Dr. VasudevSalunkhe, Dr. JYOTIRAM MORE.	42
10) WATER RESOURCE MANAGEMENT IN SABARMATIBASIN Prof. Kasar Snehal N., Dr. Pramod Wadte	45
11) GOVERNMENT PROCESS IN SMART CITY Prof. Nagsen Namdeo Meshram, Aheri	49
12) Impact of Tourism and Violation of CRZ: A case study on Digha—..... Rima Das, Dr. Indradip Ghosh	55
13) CENTRAL INDIA, " A TIGER CAPITAL" AND TOURISM: AN ANALYTICAL STUDY Miss Barnali P. Das, Dr. (Mrs.) Sadhana S. Deshpande	65

density areas. However, in the northern part of the study region the moderate density areas are more impressive. For instance, extreme dominate tehsils of the moderate density study region comprises of Karmala, Barshi and Madha city in Solapur district were the spread areas of moderate Urban density. The Low Urban density of population was less than 2500 persons per sq km area. There is a vast compact area in the Natepute, Sangramnagar (Akluj) and Malshiras city were Malshiras Tehsils of Urban Population in Solapur district. Sangola tehsils from Solapur district, showed very low population density. The densities have remained low in these parts largely because of physical handicaps e

References:

1. Chandhana R.C. and Sindhu M.C. (1980): In Introduction to Population Geography, Kalyan Publishers, New Delhi p - 96
2. Chandana, R.C (2001): Geography of Population Kalyani Publisher, New Delhi
3. Clerke, J, I (1972): Population Geography, Pregon press, Oxford
4. Demko, G .I. (1976) : Population Geography: A Reader Mc Gaw Hill Company, New York
5. Deshpande, C.D. (1971): Maharashtra State Gazetteers Solapur Revised Edition..
6. Subrahmanyam and Hemamalini (1978): Delimitations of Drought Prone Area - Techniques and Methodology, Report of Symposium on Drought Prone Area Tirupati, Pp - 1-8
7. Zelinsky, W, (1966) A Prologue to Population Geography: World Patterns, John Willy and sons, New York

□□□

02

"Spatio-Temporal Analysis of Banana Crop Cultivation in Northern Part of Nandurbar District: A Case Study"

Dr. B. S, Patil

Assit. Prof., Head, Dept. of Geography,
SJMS'M Arts and Commerce College
Khapar, Tal.- Akkalkuwa, Dist.-Nandurbar-

*****

Abstract

Banana is the second most important fruit crop in India next to mango. The present research paper is an attempt to study the spatio-temporal analysis of banana crop cultivation in northern part of Nandurbar district. The main intension of this research paper is to display the less and more than proportion of banana cultivation with the help of cartographic technique with GIS. For this study circle level tribal region like northern part of Nandurbar district is selected. In the present research paper analyzing the proportion cultivation of banana crop with help of G.I.S. technique and search the causes behind changing values of banana crop. The secondary data of 1989-90, 1999-2000 and 2009-2010 was collected from circle officers through the personal visit in the study region. It is resulting of the study area as a whole. In the study region, Brahmanpuri and Mhasavad circles are famous for banana cultivation, also southern and eastern parts, other circles in the study region have some area under cultivation. The margin of profit is more than other crops, so the general tendency of a farmer is to cultivate banana. Thus, it is economically a valuable crop. Mhasavad circle (3.83 percent) shows maximum proportion of area under banana crop, and it

Asphole
Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

continuously ranked first in the study region, throughout the study period. But the north & western part of the study area no yield production of banana crop due to the hilly and terrine, soil types and input capacity of farmers.

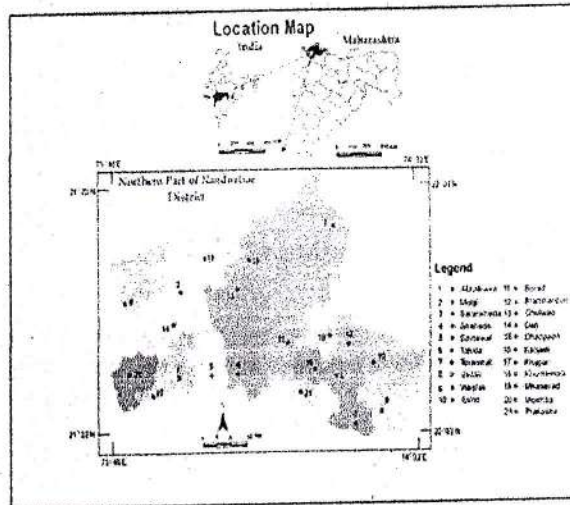
Keyword: Cultivation, piedmont, Concentration, irrigation, season, horticulture, rabbi, mountain.

Introduction:

Banana is the second most important fruit crop in India next to mango. Its year round availability, affordability, varietal range, taste, nutritive and medicinal value makes it the favorite fruit among all classes of people. It has also good export potential. Hi-tech cultivation of the crop is an economically viable enterprise leading to increase in productivity, improvement in produce commanding premium price. Banana evolved in the humid tropical region of south-east Asia with Inadia as one of its centers of origin. At present banana is being cultivation throughout the warm tropical region of the world. Maharashtra is the principal producing state. The Agriculture marketing board of the state has established 'Mahabanana', a farmer marketing organization in the year 2002 with headquarter at Jalgaon. The present research paper is an attempt to the study the spatio-temporal analysis of cultivation of banana crop in northern part of Nandurbar district. Out of total population under the study, area covering near about 70 percent population is of scheduled tribes people, I will be study 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. But banana crop is only cultivation of piedmont region in the study region. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. Whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Study Region:

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It is lies between 21°.23' N. to 22°.03' N. latitude and 73°.46' E. to 74°.32' E. longitude. The northern part of the study region is occupied by Satpuda Mountain, southern part covers by Tapi basin. The Tapi and Narmada are main rivers; both are flowing east to west. In river basin black soil and mountainous region bared and low quality of soil is found. The west and south-western boundaries covered by Gujrath, towards the southern part is Nandurbar tahsil and south-eastern part is the Dhule district. The northern boundaries occupied by Madhy Pradesh state. Climate of the study region are dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about 800 to 900 m.m. The amount of rainfall increases in the northern part of the study area. In the present research paper of the study area researcher selected 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. The whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

Aims and Objectives:

The objective of this research paper is to study the spatio-temporal analysis of crop cultivation banana in northern part of Nandurbar district of Maharashtra. The specific aims and objectives are following:-

1. To asses physical and socio-economic background of the region with relation to cultivation of banana crop.
2. To identify the variation cultivation of banana crop and their changes in the study area.
3. To examine the spatio-temporal analysis of cultivation of banana crop with G.I.S. technique of the study region.

Data Collection and Research Methodology:

For the present research paper all information of agriculture collected from primary as well as secondary sources, like interview of farmer and circle officers, department of agriculture, zilla parishad. The area under cultivation of banana crop have obtained for 628 villages from concerned circles and it has converted into percentage to gross cropped area, which is later on, used for depicting the distribution of individual crops. The spatial and temporal variations of cultivation banana crop have been studied in the area under review. The spatial and temporal variation of cultivation banana crop in particular crops in the study region have been studied for a period of twenty years from 1989-1990 to 2009-2010 and possible causes of percentage changing agricultural landuse in specific crops are interpreted.

Discussion and Result:

A) Spatial Distribution:-

The spatial distribution of banana to gross cropped area in 1989-1990 is shown in exhibit table and fig. Banana ranks seventeenth accounting for 1.57 percent to gross cropped area. Banana is the cash crop in the region. It is rainfed crop cultivated in both season. The average annual rainfall amount and soil types, southern and eastern parts in the study region favor the cultivation of banana. The maximum

hectarage of banana is noticed in the riverine tract in the southern and eastern parts in the study region. During the period, Brahmanpuri has observed maximum banana hectarage (11.61 percent to gross cropped area) in the eastern part in the study region. The minimum at Prakasha circle (0.15 percent to gross cropped area) in the southern part on medium to deep black soils of the study region. More than 3 percent under banana to gross cropped area are namely, Brahmanpuri (11.61), Mhasavad (3.06) in eastern part and Borad circle (3.30) is found in the southern part due to the medium to deep black soil, irrigation facilities are available in this parts of the study region. Banana has comparatively less than 3.00 percent is observed southern part in the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (1.80), Khapar (0.94), Taloda (2.17), Shahada (0.26), Vadali (0.80), Sarankheda (0.34), Prakasha (0.15) and Kalsadi (1.02) circles in the study region. The circle having located in this part has low proportion of banana due to dominance cotton, tur, jowar; maize are grown. During this period northern, central and western parts circles showed none of percentage area under banana in the study region.

Table and fig. shows the spatial distribution of percentage of Banana to gross cropped area in 1999-2000. It is observed that the area under banana in 1999-2000 was 1.30 percent to gross cropped area in the region and it is decreased by 0.27 percent after decade 1989-90 to 1999-2000. It is obvious from the above exhibit that the structure of land under banana has slightly changed during this period. The maximum area under this crop has been noticed at Brahmanpuri (7.90 percent) and minimum at Borad (0.08 percent) in the region. More than 3 percent area under this crop is found in four circles in the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (5.45) and Somaval (3.47), in southern part, and Brahmanpuri (7.90), Mhasavad (3.21) circles in eastern part in the study region. The maximum area it attributes to

Asish
Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College

the local fertile deep black soil, irrigation facilities on which this crop is cultivated. Less than 3 percent to gross cropped area under banana is confined to southern part on

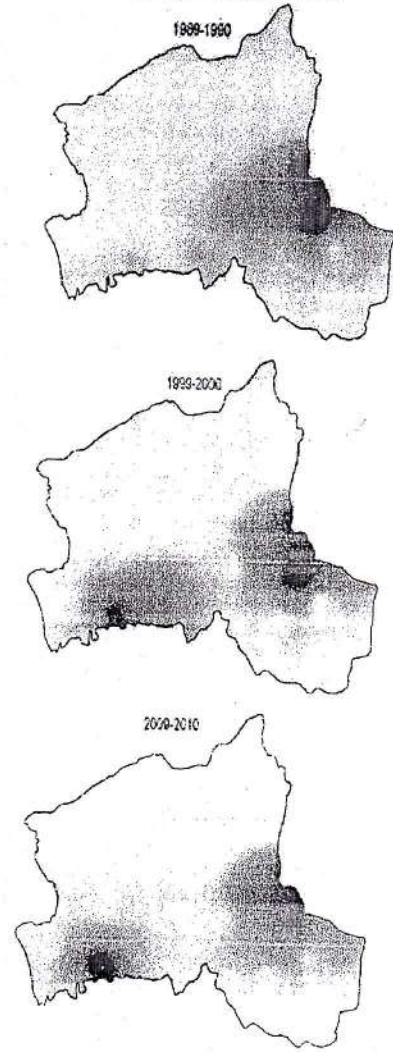
decreased during study period by 0.22 percent in the study area. It is obvious from this exhibit tat the eastern

**Northern Part of Nandubar District :-
Circlewise Proportion of Banana to Gross
Cropped Area**

Sr. No.	Name of Circle	Percentage of Banana to Gross Cropped Area			Variation	
		1989-1990	1999-2000	2009-2010	2000-1990	2010-1990
1	Akkalkurwa	1.80	5.45	9.11	3.65	7.31
2	Khapar	0.94	0.94	1.12	0.00	0.18
3	Valfali	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
4	Moumba	0.00	0.00	0.02	0.00	0.02
5	Dab	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6	Molgi	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
7	Taloda	2.17	1.81	0.05	-0.36	-2.12
8	Borad	3.30	0.08	0.00	-3.22	-3.30
9	Somaval	0.00	3.47	1.11	3.47	1.11
10	Shahada	0.26	0.19	0.14	-0.07	-0.12
11	Brahmanpuri	11.61	7.90	9.30	-3.71	-2.31
12	Aslod	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
13	Vadali	0.80	0.43	0.70	-0.37	-0.10
14	Sarankheda	0.34	0.73	0.40	0.39	0.06
15	Prakasha	0.15	0.22	0.19	0.07	0.04
16	Kalsadi	1.02	1.27	1.35	0.25	0.33
17	Mhasavad	3.06	3.21	3.83	0.15	0.77
18	Rosharral	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
19	Chulwad	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
20	Khuntanodi	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
21	Toranrral	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Region		1.57	1.30	1.35	-0.27	-0.22

Source: Data Collected during the field work, 2010.

Northern Part of Nandubar District:
Circlewise Distribution of Banana.

medium to deep black soil, piedmont plain, tapi basin and their tributaries. These circles are namely Khapar (0.94), Taloda (1.81), Borad (0.08), Shahada (0.19), Vadali (0.43), Sarankheda (0.73), Prakasaha (0.22) and Kalsadi (1.27) circles in the study region. During this period northern, central and western parts, all circles and Aslod circle indicates none of percentage area under banana in the study region.

Table and fig. reveal spatial distribution of banana for 2009-2010 in the area under study. The land under this crop in percent slightly

and southern part has high percent under this crop (more that 3.00 percent). This high percent of banana were found in the circles, namely, Brahmanpuri (9.30) and Mhasavad (3.83 percent) in the eastern part and southern part is observed Akkalkurwa circle (9.11) in the study region. Less than 3 percent to gross cropped area under banana is found in eight circles in

southern part in the region. In this category, the maximum area under this crop has been noticed at Kalsadi (1.35 percent), and minimum at Mormba (0.02 percent) circle in the study region. Remaining circles northern, central and western parts in the study region is not found in the percentage of area under banana during the study period of (1989-90 to 2009-2010.) twenty years. These circles are namely, Molgi, Khuntamodi, Roshmal Bk, and Toranmal in northern part, Chulvad is recorded in central part, Valfali, Dab, Moramba these circles is observed in western part and southern part is recorded at Borad circle in the study region. These circles are located in hilly and terrain region, lack of irrigation and Trans patch facilities, no proper soil grown this crop.

Temporal Variation:-

Table reveals the temporal variation in area under banana in the study region have been studied for a period of ten years from 1989-90 to 1999-2000. The areal extent of banana has indicated slightly decreased during the period. (1989-90 to 1999-2000). It is seen from the table no. 4.18 that 1.57 percent area was under banana cultivation in 1989-90 and it has been stepped to 1.30 percent area under this crop in 1999-2000, indicating decrease by 0.27 percent. This noteworthy change occurred in the region in 1999-2000. Akkalkuwa circle (5.45) showed hilgh percentage of under banana area, greater increase in the percentage of this crop area by 3.65 percent as compared to 1989-90 periods. Somaval circle showed in 1989-90 was none of percentage under banana, but it is increased by 3.47 percent under this crop after decade. During this period Brahmanpuri circle showed greater decrease in the percentage of banana by 3.71 percent as compared to 1989-90 period. The highest percentage of land under banana to gross cropped area was observed at Brahmanpuri (11.61 percent) in 1989-90. In addition, Borad circle (3.22) showed more than 3 percent decrease under this crop as compare

to 1989-90. Remaining circles in the study region, less than 1 percent increases of decrease in the percentage under banana as compare to 1989-90 period. During this period, northern, central and western part in nine circles showed none of percentage under banana in the study region.

Table displays the temporal variation in area under banana during the study period of twenty years from 1989-90 to 2009-2010. It is seen from Table no. 4.18 that during this period in the study region showed 1.35 percent of land under banana, it indicated decreased by 0.22 percent to respect to the period of 1989-90. Through this table, it is indicated that in these twenty years the positive changes have been seen in the eight circles. It means in these circles land under banana has increased in this area, whereas in instead it was decreased in five circles. Brahmanpuri circle (9.30 percent to gross cropped areas) continuously ranked first in the study region, but the area under banana decreased by 2.31 percent with respect to the period of 1989-90. Followed by Borad circle showed greater decreased in the percentage of land under banana by 3.30 percent as compare to the period of 1989-90. During this period Akkalkuwa circle (9.11) showed high proportion area under banana and it has showed greater increase by 7.31 percent with respect to the period of 1989-90, followed by Somaval circle (1.11) in the study region. During the period of 2009-2010, however, the proportion of area under banana decreased in the banana growing reasons due to the extension of area under sugarcane, cotton and jowar. Subsequently during the period of 2009-2010, the proportion of area under banana has substantially decreased. Only few circles especially in the area of well, tub well, better economic condition farmers of produced banana. It is observed generally during the study period of twenty years northern, central and western parts does not showed in the percentage under banana in the study region.

Conclusion:

Nandurbar district is the 4th largest tribal district of Maharashtra out of total population 69.00% percent population is tribal. The margin of profit is more than other crops, so the general tendency of a farmer is to cultivate banana. Thus, it is economically a valuable crop. Mhasavad circle (3.83 percent) shows maximum proportion of area under banana crop, and it continuously ranked first in the study region, throughout the study period. The areal extent of banana has indicated slightly decreased during the period. (1989-90 to 1999-2000). It is seen from the table no. 4.18 that 1.57 percent area was under banana cultivation in 1989-90 and it has been stepped to 1.30 percent area under this crop in 1999-2000, indicating decrease by 0.27 percent. This noteworthy change occurred in the region in 1999-2000. Akkalkuwa circle (5.45) showed hilgh percentage of under banana area, greater increase in the percentage of this crop area by 3.65 percent as compared to 1989-90 periods.

Somaval circle showed in 1989-90 was none of percentage under banana, but it is increased by 3.47 percent under this crop after decade. It is seen from Table no. 4.18 that during this period in the study region showed 1.35 percent of land under banana, it indicated decreased by 0.22 percent to respect to the period of 1989-90. Through this table, it is indicated that in these twenty years the positive changes have been seen in the eight circles. It means in these circles land under banana has increased in this area, whereas in instead it was decreased in five circles. In the north & western part of the study area no yield production of banana crop due to the hilly and terrine, soil types and input capacity of farmers.

References :

Barah Bimal (2004): "Impact of Population Factors on Agricultural Development in Jorhat District, Assam," The Deccan Geographers, Vol.-42, No.-02, pp-43-50.

B.S. Patil (2011), "Spatio-Temporal

Analysis of Agricultural landuse in Nandurbar district", unpublished Ph.D. thesis.

Chavan M. B. (2012): "Comparative Study of Quantitative and Cartographic Techniques of Banana Crop Concentration in Raver Tehsil of Jalgaon district", Journal of Geography and Geology; Vol.-04, No.-02, 2012. ISSN 1916-9779, pp-108-114.

Govt. of India district census hand book –Nandurbar district 1991,2001 and 2011.

Jagdale S. D. (2012), "National journal of Geography, Maharashtra Bhugolshatra sanshodhan patrika, Vol.-xxix (1), Jan – Jan 2012, pp 80-88.

Coutinho O. and Sharma T. C. (1974) : "Cropping Intensity in Uttar Pradesh, Spatial Dimensions of Agriculture" Editor, Noor Mohmad, Vol. V, pp. 231 – 244.

Chattarjee Nandini, (1990) : "Impact of Irrigation on cropping intensity in west Bengal". Transactions Institute of Indian Geographers, Vol. 12, No. 2,pp. 111 – 120 Pune.

Deogaonkar S. G. (1980) : "Problems of Development of Tribal Areas" Naurang Rai Lealadevi Publications, Anandnagar, Delhi.

Government of Maharashtra (2001) : "Season and crop Report", Maharashtra State.

Ghosh Amol Kumar and Kumarkhan Dilip, (2002): "Landuse pattern in Bankura District- A Factor Analysis Approach" Indian Journal of Regional Science, vol. pp.317-319.

Socio-Economic Review and statistical abstract of Nandurbar district in 2001.

Singh, Jasbir (1976): An Agriculture Geography of Hariyana, Kurukshatra-Vishal, XXXIV, pp.98-102.

Khandaw M. A. (1970) : Crop Pattern in Vidarbha Region, India", 21st International Geographical Congress, Selected papers, Calcutta, 4, pp. 105 – 110.

Nandini Chatterjee, (1990) "Impact of irrigation on cropping intensity in West Bengal", Transactions Institute of Indian Geographers, Vol.12, No.2,July 1990,pp.111-120.

Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 4.014 (IJIF)

Principal
S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Dist Nandurbar

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa

10

Publish your Ph.D / M.Phil Thesis with ISBN

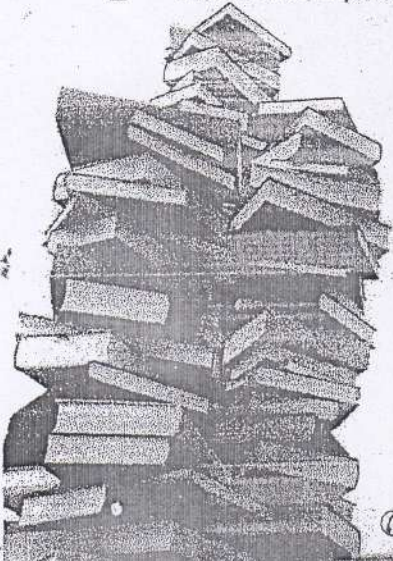
Have you completed your Ph.D./M.Phil. research work you think about publishing your research work in book format. Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., provides you with a professional looking book publication option.

- Send your original research work including covering letter with undertaking
- All books will be printed in 5.5 x 8 standard size format.
- Extra charge will be applied if you change size, paper type, format & page limit of book.
- 70 GSM white paper (for interior black & white printing).
- 250 GSM card shit (for multicolor cover printing).
- Perfect binding, Designed and laminated cover.
- Book making period 15to 20 days.
- Books parcels will be dispatched by registered parcel.
- we accept only soft copies.
- Publication provides hologram stickers for the safety of your books.

www.vidyavanta.com

Quantity of Books & Printing Charges

No. Pages	Copies 30	Copies 100	Copies 500
100	7000/-	15000/-	42000/-
200	9000/-	22000/-	62000/-
300	13000/-	30000/-	82000/-
400	16000/-	38000/-	100000/-

©09850203295

ATTESTED

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College,
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

Asphale
Principal

S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

10 Feb. 2018

64

Current Global Reviewer

UGC Approved International Research Refereed Journal For All Subjects & All Languages

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 2.143

Indexed (IJF)

UGC Approved
Sr. No. 64310

SPECIAL ISSUE

10th February 2018

Issue: I Vol. I

On the Occasion of ICSSR Sponsored
Interdisciplinary National Seminar on

Rural and Tribal Communities: Issues, Challenges and Remediation

Organised by

VES's Sarvajani Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Editor-in-Chief

Dr. Godam

Guest Editors

Principal Dr. T. Patil

VES's Sarvajani Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Convener

Assist. Prof. Ananda M. Kalbande
Head, Dept. of History,
Sarvajani Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

Secretary

Assist. Prof. Rakesh B. Patil
Department of Sociology,
Sarvajani Arts & Commerce College,
Visarwadi, Tal. Navapur, Dist. Nandurbar

www.rjournals.co.in

Index

Sr. No.	Articla Title	Author	Page No.
1	Issues & Challenges Of Tribes And Rural People-Indian Study	Dr. Girishkumar N. Rana	1
2	Role Of Mrs Method In Agriculture Field For Ground Water Investigation	Lincoln K Chauhan	7
3	Constitutional Provisions and Social Security Measures for Scheduled Tribes in India	<i>Dr. Asha R. Tiwari</i>	11
4	User Satisfaction on Library Services provided by SJMSM's Arts & Commerce College, Khapar : A Study	Mr.P.B. Ghante , Dr. A.N.Chikate	15
5	Utilization of Fly-Ash in thhe Field of Rural Agriculture	A.R.Saradva	19
6	Rural Developmet Through Self-Help Groups	Prof.Dr Ranjeet manikrao athawale	24
7	Title - Empowerment of Rural and Tribal women	Prof.Mrs . B .M. Shaikh.	26
8	Resistance Movements Amongst the Adivasis of Gujarat: A case Study of Bhil Movement	Ashvin N Vasava	28
9	English in Rural/Tribal India: Challenges and Remedies.	Dr Chaturanand B Kedar	32
10	A Spatial Pattern Of Crop Diversification In Nandurbar District	Dr. M.R. Vaishampayan, Dr. U.V.Nile, Prof. D.Y.Patil	35
11	The Impact of the Dams on Adivasi and Scheduled areas	Gambhirbhai Rupjibhai Vasava	39
12	Spatio-Temporal Analysis of Scheduled Tribes Population in Northern Part of Nandurbar District (M. S.)	Dr. B. S, Patil	44
13	Wind Farm and Socio-Cultural Conflicts A Study of Dhule and Nandurbar Dist. M.S. (India)	Mr. Prashant R. Torawane , Dr. Ashok T. Patil	48
14	A Comparative study of ST Students and the OBC students about their Stream selection for graduation at GTP College, Nandurbar	Mr.Shaileshkumar Narendra Pardeshi	52

Spatio-Temporal Analysis of Scheduled Tribes Population in Northern Part of Nandurbar District (M. S.)

Dr. B. S, Patil
Assit. Prof., Head, Dept. of Geography, SJMS'M Arts and Commerce College,
Khapar, Tal.- Akkalkuwa, Dist.-Nandurbar .

(12)

Abstract

A study of scheduled tribes' population is an important aspect of the study of demographic characteristics. Out of total population under the study, area covering near about 70 percent population is of scheduled tribes' people and during the study period in ten circles are observed with more than eighty percent population of scheduled tribes people. Therefore characterized of population of scheduled tribes is very significant aspect in the study region. For this purpose, this research paper considers the total population and scheduled tribes' for the study region on circle level as per census 1991 and 2001. This aspect has been studied in order to understand the regional variation in the scheduled tribes' and it is important demographic characteristic of the district. Through the region, it has indicated that in these ten years the positive changes have seen in nine circles. In the northwestern part Valfali circles shows (56.69) low proportion of S.T. population to total population in 1991, but in 2001 in this circle showed high proportion (98.75) of S.T. population to total population in the region. The proportion of S.T. population in Valfali circle is great increased by 42.06 percent as compared to the period of 1991. Dab circle (99.12) shows high proportion of S.T. population to total population and rank first in the region, it is minimum increased by 0.16 percent with respect to the period of 1991. During this period Akkalkuwa circle (55.13) showed lowest proportion of S.T. population to total population and it is greater decrease in the percentage of S.T. population by 27.09 in the study region. Due to the high proportion of Muslim population in Akkalkuwa city ultimately decreased proportion of S.T. population during this period in the study region.

Keywords:

Tribes, Population, literacy, education, piedmont, mountain, plain etc.

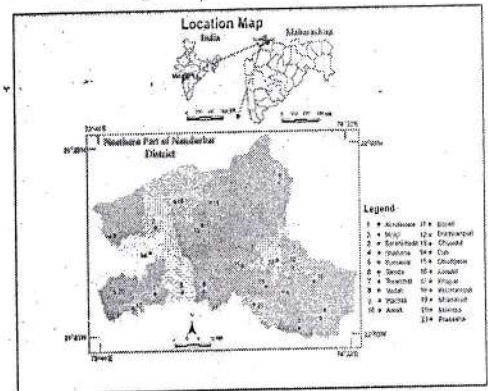
Introduction:

In 1952 at Shillong council the definition of 'Tribe' is as under: Tribe means the group which follows one language, having one ancestral generation, living in one region, technologically backward, illiterate, depending upon blood relation, and regularly follows the rituals either social or political. In India there are 414 tribes. Among these, Bhill tribe is living in the hills of Satpuda mountain. In my study most of the bhill communities are leading in this region. That is why I have studied demographic characteristics of scheduled tribes' in the study region.

The present research paper is an attempt to the study the spatio-temporal analysis of Scheduled Tribes Population in northern part of Nandurbar district. According to the census, 1991 and 2001 the total population in the study region is 556217 and 778148 respectively. Out of total population under the study, area covering near about 70 percent population is of scheduled tribes people, the researcher have studied 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. Whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

Northern Part of Nandurbar District: Location Map Study Region

The selection of the study region is about the spatio-temporal analysis of scheduled tribes' population in northern part of Nandurbar district. In the present research work of area, I will be study 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. The study region having 253280.03 hectares, area encompasses 59.10 percent of Nandurbar district and 778148 populations. Particularly it is unique area of

tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. The Satpura ranges occupy most of the northern area. Whole area is divided into mountain and piedmont zone.

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It lies between 21°23' N. to 22°03' N. latitude and 73°46' E. to 74°32' E. longitude. The west and southwestern boundaries covered by Gujraath, towards the southern part is Nandurbar tahsil and southeastern part is the Dhule district. The northern boundary occupied by Madhy Pradesh state. *Tapi is the main river of the study area, climate of the study region is dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about 800 to 900 m.m..*

Objectives:-

The main objectives of this research paper are to study the "Spatio-temporal variation of Scheduled Tribes Population in Northern Part of Nandurbar District" The specific objectives are follows-

1. To understand physical as well as socio-cultural factors affected on Scheduled Tribes population of the study region.
2. To find out the spatio-temporal variation of Scheduled Tribes population in the study region.

Sources of Data Collection:

The present study is entirely based on secondary data. Data was collected from the Google [www.nandurbarcensus 1991 and 2001](http://www.nandurbarcensus1991and2001), district census handbook of Nandurbar district, census abstract of Maharashtra state and socio-economic review and statistical abstract of Nandurbar district. Tahsils is considered as basic unit of investigation. One decade period of spatio-temporal analysis of literacy rate of piedmont and mountainous region has been taken into consideration, i.e 1991 and 2001.

Discussion and Result:

Scheduled Tribes Population:-

A) Spatial Distribution:-

Table reveals the spatial distribution of S.T. population to total population in the study region for 1991. It is revealed from the above table that proportion of S.T. population to total population in the study region is 69.60 percent in 1991. It is observed from this exhibit table there is considerable spatial variation in the S.T. population within the region. The highest proportion of S.T. population to total population in the study region is 98.96 percent at Dab circle in the western part and lowest at Shahada circle (30.08 percent to total population) in the southern part. The proportion of S.T. population to total population is increased from south to north and east to west in the study region. More than 80 percent S.T. population to total population is observed in eight circles. These circles are namely, Akkalkuwa (82.22) and Somaval (97.12) in the southern part, western part is covered Moramba (95.01) and Dab (98.96) circles, central part is recorded in Chulwad circle (96.91) and Molgi (95.73) Roshmal Bk. (83.68), Toranmal circle (88.35) in northern part of the study region. These circles have high proportion of S.T. population due to origin of tribes of Bhills in earlier period and it is proper location of local people of this region. About 60 to 80 percent S.T. population to total population is found in seven circles. These circles namely, Khapar (77.61), Taloda (78.90) and Borad (70.91) circles are seen in the southern part, northern part occurs in Khuntamodi circle (77.24) and Brahamanpuri (70.95), Aslod (70.38) and Mhasavad (70.91) circles in eastern part in the study region. In the southern part is observed less than 60 percent proportion of S.T. population to total population in the study area. These circles are namely, Shahada (30.08), Vadali (31.51), Sarankheda (32.57), Prakasha (44.64) and Kalsadi (51.04) in the study region. These circles have low proportion of S.T. population due to other caste population included in this region.

Northern Part of Nandurbar District: -Circlewise Proportion of ST Population to Total Population (1991-2001).

Sr.No.	Name of Circle	Total Population		ST Population		%ST Population		Variation ST
		1991	2001	1991	2001	1991	2001	
1	Akkalkuwa	18572	39449	15269	21747	82.22	55.13	-27.09
2	Khapar	21617	26343	16777	20376	77.61	77.35	-0.26
3	Valfali	17919	21456	10158	21188	56.69	98.75	42.06
4	Moramba	19504	23946	18530	23277	95.01	97.21	2.2
5	Dab	20544	28618	20330	28365	98.96	99.12	0.16

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue
Issue I Vol. I, 10th Feb. 2018UGC Approved
Sr. No. 64310ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 2.143

6	Molgi	27909	37955	26716	34701	95.73	91.43	-4.3
7	Taloda	18648	39334	14713	24857	78.9	63.19	-15.7
8	Borad	36507	49012	25886	32365	70.91	66.03	-4.87
9	Somaval	21076	40185	20468	28628	97.12	71.24	-25.87
10	Shahada	34597	41320	10408	12490	30.08	30.23	0.14
11	Brahmanpuri	33095	40284	23480	30575	70.95	75.9	4.95
12	Aslod	38123	48332	26830	32043	70.38	66.3	-4.08
13	Vadali	29898	45635	9420	10392	31.51	22.77	-8.74
14	Sarankheda	24453	31588	7964	8807	32.57	27.88	-4.69
15	Prakasha	28561	39484	12750	13589	44.64	34.42	-10.22
16	Kalsadi	22598	33265	11533	12066	51.04	36.27	-14.76
17	Mhasavad	45694	55438	32403	39025	70.91	70.39	-0.52
18	Roshmal Bk.	33711	46836	28209	41680	83.68	88.99	5.31
19	Chulwad	18599	25284	18024	24992	96.91	98.85	1.94
20	Khuntamodi	19408	26656	14991	25390	77.24	95.25	18.01
21	Toranmal	25184	37728	22249	37019	88.35	98.12	9.77
	Region	556217	778148	387108	523572	69.6	67.28	-2.31

Source: Computed by Researcher, 2010.

The circlewise spatial distribution of S.T. population in the northern part of Nandurbar district for 2001 has slightly changed than 1991 (Table and fig.). In the study region as per 2001 census, proportion of S.T. population was 67.28 percent. During the period of 2001 the proportion of S.T. population is found high (more than 80 percent to total population) in northern, western and central parts in the study region. These circles are namely, Valfali (98.75), Moramba (97.21) and Dab (99.12) circles which are located in western part, Molgi (91.43), Roshmal Bk (88.99), Khuntamodi (95.25) and Toranmal (98.12) circles is registered in northern part and central part is found at Chulwad circle (98.85) in the study region. About 60 to 80 percent S.T. population to total population is found in two patches in southern and eastern part of the study region. First patch is observed in southern parts, these circles are namely, Khapar (77.35), Taloda (63.19), Borad (66.03) and Somaval

(71.24) circles in the study region. Second patch is observed in eastern part are namely, Brahmanpuri (75.90), Aslod (66.30) and Mhasavad (70.39) circles in the study region. The spatial distribution of S.T. population to total population has covered less than 60 percent only southern part in the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (55.13), Shahada (3.23), Vadali (22.77), Sarankheda (27.88), Prakasha (34.42) and Kalsadi (36.46) circles in the study region.

B) Temporal Variation:

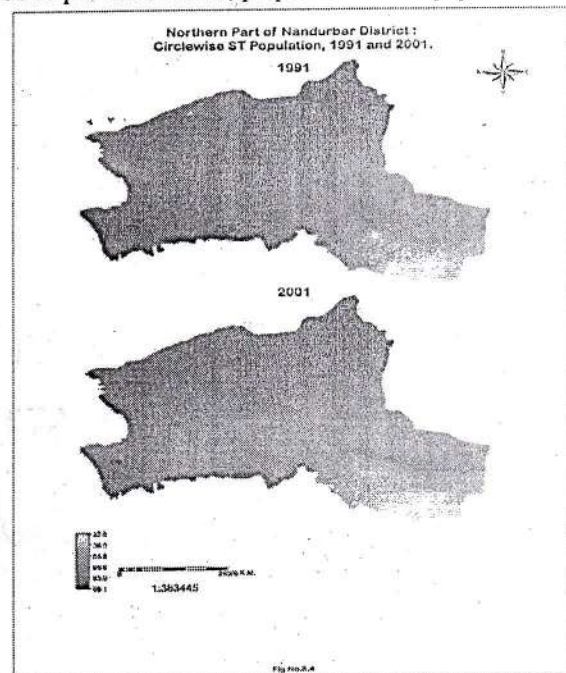

Table shows the temporal variation of S.T. population to total population in the study region, which has studied for a period of ten years from 1991 to 2001. It is observed from the above table that the S.T. population to total population in the study region has been slightly decreased from 1991 to 2001. The S.T. population in the study region in 1991 was 69.60 percent to total population while it goes to 67.28 percent in 2001. Total decrease in proportion of S.T. population during the above period in 2.31 percent to total population. Through this table, it has indicated that in these ten years the positive changes have seen in nine circles in the study region. It means that in these circles there was increase proportion of S.T. population during this period. Instead, it was decreased in twelve circles in the same period. In the northwestern part Valfali circles shows (56.69) low proportion of S.T. population to total population in 1991, but in 2001 in this circle showed high proportion (98.75) of S.T. population to total population in the region. The proportion of S.T. population in Valfali circle is great increased by 42.06 percent as compared to the period of 1991. Dab circle (99.12) shows high proportion of S.T. population to total population and rank first in the region, it is minimum increased by 0.16 percent with respect to the period of 1991. During this period Akkalkuwa circle (55.13) showed lowest proportion of S.T. population to total population and it is greater decrease in the percentage of S.T. population by 27.09 in the study region. Due to the high proportion of Muslim population in Akkalkuwa city ultimately decreased proportion of S.T. population during this period in the study region. In addition, Tarda (15.70), Somaval (25.87), Prakasha (10.22) and Kalsadi (14.76) circles showed decrease in the percentage of S.T. population in the region due to the migrated people in this category for poor economical condition.

References :

- Barah Bimal (2004): "Impact of Population Factors on Agricultural Development in Jorhat District, Assam," The Deccan Geographers, Vol.-42, No.-02, pp-43-50.
- B. S. Koli and D. G. Gavade: (2007), "Literacy of the S. C. and S. T. in Satara District: A Geographical study", 23rd National Geography Conference, Gondia, 5-7 Janavary 2007.
- B .S. Patil (2011), "Spatio-Temporal Analysis of Agricultural landuse in Northern Part of Nandurbar district", unpublished Ph.D. thesis.
- Chandana R .C. (1980), "Introduction population Geography", kalyani publication new Dehli.
- Deepak Talwar (2014), "An Analysis of Literacy Rate in Hariyana" Journa of Bossiness Management and Social Sciences Research, ISSN no. 2319-5614, Vol.-03, No.- 07, july 2014, pp-37-41.
- Govt. of India district census hand book -Nandurbar district 1991 and 2001.
- Dash Niladri Ranjan (2003): "Trible Literacy in Gujrat: A Spatial Analysis" International Conference, IIG, 27-29 March 3003, Shillong.
- Narke S. Y. (2010), "Population density pattern in Ahamednagar district Maharashtra", Bhugolshashtra shanshodhan patrika, ISSN-0971-6785, vol.-XXVLL, No. 2, July-Dec. 2010, P.P.11 to 15.
- Jagdale S. D. (2012), "National journal of Geography, Maharashtra Bhugolshatra sanshodhan patrika, Vol.-xxix (1), Jan - Jan 2012, pp 80-88.
- website.www.nandurbar.com

ATTESTED**Principal**

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr.College
& Art's, Commerce Jr.College, Khapar
Akkalkuwa Dist.Nandurbar

Volume 8 (Special Issue 11)
April, 2018

April 18

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

१४ एप्रिल २०१८ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त ...

सामाजिक समतेचे प्रणेते - महात्मा फुले,
राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

"सामाजिक समतेचे प्रणेते : महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर"

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	Dr. Smriti Bhosle	Dr. Ambedkar's Dalit Liberation Approach	1-4
02	प्रा.डॉ. दिलीपसिंह श. निकुंभ	समाजसुधारक : महात्मा ज्योतिबा फुले	5-8
03	प्राचार्य, डॉ एस.एस. शिंदे	डॉ.बाबासाहेबांचा जीवनपट व शैक्षणिक विचार	9-12
04	Dr. Ashok Pitambar Khairnar	Dr. Babasaheb Ambedkar on the Annihilation of Caste and Buddha's Dhamma	13-18
05	प्रा. डॉ.टी.ए. मोरे	फुले-शाहू-आंबेडकर प्रेरणा - एक दृष्टिक्षेप	19-22
06	प्रा.डॉ. प्रकाश अर्जुन भामरे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मविचार	23-26
07	प्रा. डॉ. सुरेश आर. वराडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे पत्रकारितेतील योगदान	27-30
08	प्रा.डॉ. विजय जी. गुरव	दलित साहित्य के प्रेरणास्त्रोत : महात्मा जोतीराव फुले	31-33
09	डॉ.विजया विनायक पाटील	स्त्रीविषयक कायदे निर्मितीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान	34-37
10	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विधायक विचारधारेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	38-41
11	डॉ. भामरे नानाजी दगा	महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार	42-44
12	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	क्रांतीसूर्य महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याची चळवळ	45-48
13	प्रा.डॉ. आर.एम. साळुंके	जोतीराव फुले का हंटर कमीशन से निवेदन	49-51
14	डॉ. महेश व्ही. गांगुर्डे	म. जोतीराव फुले की ग्रंथ-संपदा	52-54
15	डॉ. भगवान सतन पाटील	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान	55-57
16	डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना	58-60
17	डॉ. सुनिता आत्माराम टेंगसे	राजर्षी शाहू महाराजांची आरक्षण विषयक भूमिका	61-63
18	प्रा.डॉ.बालासाहेब किलचे	भारतीय लोकशाहीची सद्यस्थिती आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	64-67
19	डॉ. चंद्रशेखर वाणी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, विदेशात शिक्षण एक तपश्चर्या...	68-70
20	प्रा.डॉ.अंभुरे एस.डी.	छत्रपती शाहू महाराजांचे विविध कला क्षेत्र विषयक धोरण	71-73

"राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान"

डॉ. भगवान सतन पाटील

एस.जे.एम.एस.एम. कला आणि वाणिज्य

महाविद्यालय खापर, ता.अक्कलकुवा जि.नंदुरवार

सारांश -

२१ सावे शतक हे संगणक युग म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे साक्षरतेच्या व्याखेतीही बदल झाला. ज्याला लिहिता, वाचता व संगणकाचे सामान्यज्ञान आहे त्याला साक्षरता असे म्हणतात. अशी व्याख्या आज आपण करतो. थोडक्यात प्रत्येक नागरीकास साक्षर व्हायचे असेल तर संगणकाचे कमीत कमी प्राथमिक ज्ञान असणे गरजेचे आहे. जसजसा काळ बदलतोय तसतसे प्राथमिक शिक्षणाचे स्वरूपही बदलत आहे. म्हणूनच राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान आज फलदायी ठरत आहे. प्रस्तुत शोध निबंधातून राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान किती अनमोल व महत्त्वाचे आहे, हे मांडण्याचा प्रयत्न मी केलेला आहे. सदर शोध निबंधाकरिता मी दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. तसेच काही संज्ञा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. भारतसारख्या देशात आज वर्तमान परिस्थितीत एकुण लोकसंख्येचा विचार केला तर तरुणांची लोकसंख्या जवळपास ३५% आहे इंटरनेट आणि प्रसार माध्यमांमुळे आजची तरुणपिढी भरकटत चालली आहे. वाचन कौशल्याचा तरुणपिढीस विसर पडत आहे. म्हणून भरकटलेल्या तरुण पिढीस राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक विचार त्यांच्यापर्यंत पोहचणे गरजेचे वाटते. हा उद्देश पुढे ठेवून मी हा शोधनिबंध सादर करित आहे. जणेकरून शाहू महाराजांसारख्या महामानवाच्या शैक्षणिक विचारांची जनजागृती होईल व तरुणपिढी यांच्यातून चांगले कार्य करण्याचा नक्कीच प्रयत्न करेल.

बीजसंज्ञा - साक्षरता, निरक्षरता, लोकसंख्या, वाचन कौशल्य, संगणक, शिक्षण, इंटरनेट, तरुणावस्था, समाज, जाती, संवर्ग इत्यादी.

प्रस्तावना -

जहांगीरदार घाटगे घरण्यात छत्रपती शाहू महाराज यांचा जन्म २६ जुन १८७४ मध्ये झाला. घाटगे घराण्यात जन्मलेले शाहू महाराज चौथ्या शिवाजी राजांच्या अकाली निधनांतर ते १७ मार्च १८८४ मध्ये कोल्हापूरच्या गादीवर दत्तक गेले. सर फ्रेझर व रघुनाथराव सबनीस सारखे गुरु लाभल्यामुळे लहानपणापासून त्यांचा व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा बाणोदार होता. शाहू महाराजांना दोन मुले (राजाराम व शिवाजी) आणि दोन मुली (आक्कासाहेब व आदुबाई) होत्या. प्रत्येकाला त्यांनी अनेक संकटातून बाहेर काढले. त्यांत सन १८९७-९८ मधला दुष्काळ आणि प्लेगचा उल्लेख आवर्जून करावा लागेल. प्रत्यक्षात शाहूंना राज्याधिकार २९ एप्रिल १८९४ रोजी प्राप्त झाला. शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक अलौकिक कामे केलीत. प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण, जातिभेद निवारण, अस्पृश्यता निवारण, मागासवर्गीयांसाठी वसतिगृहे, अनेक क्रांतिकारी निर्णय, कलाकारांना प्रोत्साहन, रयतेचा राजा म्हणून त्यांचे नाव गौरविले जाते. त्यांनी अनेक कर्तबगार व गणी बहुजन समाजातील व्यक्तींना अधिकारी नेमले. आपल्या कार्यकाळात त्यांनी युरोपचा दौरा करून तिथल्या भौतिक सुखसुविधांचा आढावा घेवून तेथील परिस्थितींचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव झाला. पुढे त्यांचा सद्पयोग त्यांनी आपल्या रयतेसाठी केला. कोल्हापुरातील वेदोस्त प्रकरण त्यांनी आपल्या युक्तीने हाताळून कोल्हापुरातील ब्राह्मण वर्गास त्यांच्याशी समेट करण्यास भाग पाडले. पुढे ते सत्यशोधक महात्मा फुलेच्या विचारसरणीकडे आकर्षित झालेत. भिक्षुकाशीच्या वर्चस्वाला शह देण्यासाठी त्यांनी ब्राह्मणोत्तर पुरोहितांची निर्मिती करण्यासाठी 'श्री शिवाजी वैदिक स्कूल' ची स्थापना सन १९२० मध्ये केली.

इतिहासात अनेक महापुरुष होवून गेलेत. त्यांचा कार्याचा शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विचार व कार्य आजच्या समाजापर्यंत शोध निबंधातून पोहचवून जनजागृती करणे हे संशोधकांचे काम असते. प्रस्तुत शोध निबंधातून शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान मांडण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे. कारण शाहूंनी बहुजन समाजाला व मागासवर्गीयांना जर यांना खऱ्या प्रवाहात आणायचे असेल तर शिक्षण हे एकच मंत्र याकरिता महत्त्वाचे आहे,

असे त्यांनी म्हटले आहे. त्यांनी खेडोपाडी प्राथमिक शिक्षण सुरु केले. वसतिगृह, मुलभूत आवश्यक सुखसुविधा शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करुन बहुजन व मागासवर्गीय समाजात प्रवाहात आणले.

● **माहिती संकलन व अभ्यास पद्धती -**

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता मी दुय्यम सामग्रीचा वापर केलेला आहे. तसेच इंटरनेट शाहु महाराजांचे शैक्षणिक कार्यावरील पुस्तके व मासिकांचा वापर केला आहे.

● **उद्दिष्ट्ये -**

प्रस्तुत शोधनिबंधातून पुढील उद्दिष्ट्ये साध्य होतात - १) छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांची माहिती मिळविणे. २) छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे. ३) छत्रपती शाहु महाराजांचा शैक्षणिक कार्यातील योगदानाच्या अभ्यास करणे.

● **विषय विवेचन -**

प्रस्तुत शोध निबंधात छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान या विषयी त्यांचा शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेतलेला आहे. आजची भरकटलेली तरुण पिढी करिताही ते महत्त्वाचे ठरेल, असे मला वाटते. शाहु महाराजांचा शैक्षणिक कार्याचा आढावा विषय विवेचनातून पुढील प्रमाणे मांडता येईल.

बहुजन व मागासवर्गीय समाज शिकून शहाणा झाल्याशिवाय त्यांचे दुःख, दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा व अस्पृश्यता नष्ट होणार नाहीत, याची जाणीव शाहुंना होती. म्हणून शाहुंनी शिक्षणाच्या विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाला प्रसारावर जास्त भर दिला. त्यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम सन १९१७ मध्ये आपल्या कोल्हापुर संस्थानात "सक्तीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण" कायदा पास करुन अंमलात देखील आणला. प्रत्येक खेडोपाडी प्राथमिक शाळा सुरु करुन शिक्षणावर फार मोठा खर्च केला शाहुंनी त्यावेळेस केलेला प्राथमिक शिक्षणाचा आजच्या पिढीतील रयतेला मोठा दिलासा मिळाला आहे. आज अतिदुर्गम भागात पाड्यांवर सुद्धा प्राथमिक शाळा सुरु झाल्या आहेत.

खेड्यापाड्यातील मुला-मुलींना उच्चशिक्षणाच्या सुविधा मिळव्यात म्हणून शाहुंनी मराठा, जैन, लिंगायत, चांभार, मुस्लीम, महार, सुतार, नाभिक-ढोर वगैरे जाती-जमातीसाठी वसतिगृहे स्थापन केली. यामागे त्यांचा उद्देश हा मागासवर्गीय समाज शिक्षणाच्या मुळ प्रवाहात यावा. हा मागासवर्गीय समाज आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला असतो म्हणून शाहुंनी कोल्हापुर संस्थानात ५०% शासकीय नोकऱ्या राखीव ठेवण्यात आल्या. शाहुंनी त्यावेळी घेतलेल्या या ऐतिहासिक धाडसी निर्णयामुळे मागासवर्गीय समाजाला शिक्षणाची दारे उघडी होवून नोकऱ्या मिळू लागल्या. त्याकाळी घेतलेल्या शाहुंच्या या चांगल्या निर्णयामुळेच मागासवर्गीय विद्यार्थी वसतिगृहात राहून शिक्षण घेत आहेत. विविध शिष्यवृत्ती घेवून उच्च शिक्षणाकडे मोठा वाटचाल करतांना दिसत आहेत. शाहुंच्या या उपक्रमामुळेच महाराष्ट्रातील अनेक पिढ्या शिकून तयार झाल्यात आणि होत राहतील.

मागासलेल्या जातीत शिक्षणाकडून फारशी आस्था किंवा जनजागृती नसल्याने तसेच शिकूनही आर्थिक परिस्थिती गरीबीची, बेताची असल्याने नोकरी मिळेलच याची हमी नाही म्हणून शाहुंनी आपल्या संस्थानात यांच्यासाठी नोकऱ्या उपलब्ध करुन दिल्यात. एवढेच नव्हे तर समाजातील अस्पृश्यता नष्ट करुन मागासवर्गीय समाजातील व्यक्तींना सेवेत सांभाळून घेतले. जलाठी, पोलीस, माहूत, हुलस्वार, स्वतःचे मोटारचालक अशा पदांवर अस्पृश्यांना सांभाळून घेतले. शिक्षणाचा चांगला प्रसार व्हावा म्हणून सन १९१९ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी भेट झाली. शाहुंनी आंबेडकरांना इंग्लंड मधील उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक मदत केली तसेच बाबासाहेबांचे मुकनायक वृत्तपत्रास आर्थिक सहाय्य करुन चालना दिली.

राजर्षी शाहु महाराजांनी जे शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य केले आहे. ते शैक्षणिक हिताच्या दृष्टीने अत्यंत उल्लेखनीय आहे. त्यांचा उल्लेख मी सदर संशोधन पेपर मध्ये आवर्जुन करीत आहे. त्यापैकी काही ठळक पुढील प्रमाणे.

- १) विद्यार्थ्यांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करुन दिले.
- २) शिष्यवृत्तीची सवलत देण्यावर भर देण्यात आला.
- ३) विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहांची व्यवस्था केली.
- ४) विद्यार्थ्यांना विविध सोयी व सवलती मिळवून दिल्या.

आपल्या शिक्षणातून आणि अभ्यासक्रमातून शाहूसारख्या महान पुरुषाचे विचार प्रचारित व प्रसारित होत असतात. या थोर महापुरुषामुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक स्वरूपातील विचार आपल्याला प्रेरित व प्रोत्साहित करीत असतात. शाहुंचे विचार आज वर्तमान काळातील विद्यार्थ्यांना नव्याने देणे अत्यावश्यक वाटते. कारण आजची तरुणापिढी ही भरकटत चालली आहे. तेंव्हा त्यांच्यासाठी अशा संशोधन पेपरच्या माध्यमातून या महान मानवाचे आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून जनजागृती करणे काळाची गरज वाटते.

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा वारसा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांच्याकडे जातो. कारण शाहुंनी महात्मा फुलेंप्रमाणेच बहुजन समाजासाठी व त्यांच्या विकासासाठी अनेक महत्वाची कार्ये व उपक्रम राबविले. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक अग्रगण्य व्यक्ती म्हणून शाहू महाराजांना ओळखले जाते.

● निष्कर्ष -

- प्रस्तुत शोध निबंधातून पुढील निष्कर्ष आढळून आलेत.
- 1) छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्यातून प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झालेले दिसून येते.
  - 2) शाहू महाराजांनी विद्यार्थ्यांसाठी सुरु केलेल्या विविध शिष्यवृत्तीमुळे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली आढळते.
  - 3) शाहू महाराजांनी केलेल्या शैक्षणिक सुधारणांमुळे बहुजन समाजातील तसेच मागासवर्गीय समाजातील व्यक्ती उच्च पदांवर कार्य करतांना दिसून येतात.
  - 4) शाहू महाराजांनी खेडोपाडी सुरु केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे आज ग्रामीण, दुर्गम ते अतिदुर्गम भागात पाड्यांवर सुद्धा प्राथमिक शाळा सुरु झालेल्या दिसून येतात.
  - 5) शाहू महाराजांनी सुरु केलेल्या वसतिगृहांमुळे आज ग्रामीण व दुर्गम भागातही वसतिगृहे उभी राहिल्यामुळे मागासवर्गीय व आदिवासी समाज उच्च शिक्षण घेवून त्यांना नोकरीच्या संधी मिळू लागल्या आहेत. अशी निष्कर्षे दिसून येतात.

● संदर्भ सूची -

- 1) www.shahumaharaj.com
- 2) नाईक, तु.बा. - छत्रपती राजश्री शाहू महाराज, पुणे २००५.
- 3) पवार, जयसिंगराव संपा. - राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर, २००१.
- 4) सुर्यवंशी, कृ.गो. - राजश्री शाहू : राजा व माणूस, पुणे, १९८४.
- 5) बेलेंकर आर.डी. - शिक्षण क्षेत्रातील एक सकारात्मक प्रयोग राजर्षी शाहू सर्वांगीण शिक्षण कार्यक्रम, जून २०१३.

ATTESTED

Principal

*****
S.J.M.S.'s Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Akkalkuwa Dist. Nandurbar

April 2018

ISSN 0976-061X

International Refereed Journal

Volume - I

April, 2018

Special Issue - 21

RNI REGN NO. MAHENG/2006/22743

**The Research Journal
of Social Science
Jalgaon**

Institute of Social Science Research
and Development, Jalgaon 425 002
(India)

www.issrdialgaon.co.in

- Assist. Prof. Dr. Sunita D. Dhake.	
14 Multicultural Teacher Education.	80
- Prof. Dr. Swati Vasantrao Chavan.	
15 Multiculturalism In India: Significance Of Humanity to National Integration	86
- Prof. Smt. Tayade Swati Laxman	
16 Multiculturalism of Indian Origin Form of Physical Activities	91
- Dr. Tarak Lakhanchandra Das	
17 Effect Of Selected Yogic Exercises On Hockey Players Aged 16 To 18 Years	94
- Dr. Chand Khan Safdar Khan,	
18 Effects Of Modernization On Physical Fitness	104
- Dr. P. R. Chaudhari	
19 The Need For Multicultural Infusion Of Teacher Education.	107
- Prof. Baviskar Kunda Vitthal	
20 Social Media And Indian Society	110
- Mr. Ketan Popat Chaudhari, Mr. Ramlal Shingane	
21 जळगाव जिल्ह्यातील डी.टी.एड च्या छात्राध्यापकांमध्ये जलसाक्षरतेबाबत असलेल्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास.	114
- डॉ. इंदुमती भारंबे, प्रा. अनिल झोपे	
22 बहुसांस्कृतिक समाजातील युवकांची भूमिका: एक अभ्यास	121
- प्रा. दिपक प्रभाकर बाविस्कर	
23 बहुसांस्कृतिक समाजासाठी तंत्रविज्ञानावर आधारित शिक्षणाची आवश्यकता: एक अभ्यास	126
- डॉ. पुरुषोत्तम ओंकार चौधरी	
24 शिक्षणावर सामाजिक माध्यमांचा होणारा प्रभाव : एक अभ्यास	133
- डॉ. तुषार मधुकर माळी	
25 बहुसांस्कृतिक समाज आणि शिक्षकांची भूमिका : एक अभ्यास	139

- प्रा. गजानन मुरलीधर खेकाडे	
26 बहुसांस्कृतिक समाजातील समायोजन क्षमताचा तुलनात्मक अभ्यास	144
- मनिषा नानाजी सावंत,	
27 बहुसांस्कृतिक शिक्षणासंदर्भात उच्च शिक्षणातील अखिल भारतीय सर्वेक्षणांचा वर्णनात्मक व तुलनात्मक अभ्यास	148
- डॉ. इंदुमती भारंबे, श्री. रणजित अमृत पारधे	
28 दुहेरी बुद्धीबळ खेळाच्या स्पर्धेच्या समस्या व उपाय योजना	154
- तेजस तायडे	
29 "संस्कृती आणि भारतीय सांस्कृतिक एकात्मता"	157
- डॉ. वंदना सतिश चौधरी	
30 बहुसांस्कृतिक समाजासाठी उच्च शिक्षणाची भूमिका : एक अभ्यास	162
- प्रा. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणिक	
31 आदिवासी पावरा समाज	167
- श्री. सुनिल चानु दाभाडे	
32 जीवन कौशल्य संशोधनाची उपयोगिता एक अभ्यास	169
- प्रा. डॉ. कविता साळूंके, कु. ज्योती लष्करी	
33 आदिवासी पारधी समाज संस्कृती	181
- श्री. विजय रमण चव्हाण	
34 शरीराच्या वजनावर व्यायाम व आहाराचा होणारा परिणाम	185
- डॉ. माणिक राठोड, संतोष बडगुजर	
35 माध्यमिक स्तरातील खेळाडू मुली व इतर मुलींच्या शैक्षणिक कार्यमानाचा तुलनात्मक अभ्यास	190
- सावन महाजन, निलेश जोशी	
36 Multi Cultural Aspects Of Geography	193
- Dr. B. S, Patil	

MULTI CULTURAL ASPECTS OF GEOGRAPHY

Dr. B. S, Patil

Assit. Prof., Head, Dept. of Geography

Abstract

Geography is the study of the earth and the people in it. The word geography literally means 'earth writing,' and that is what many geographers do: they write about the earth, and how people change the earth, and how the earth changes people. There are literally thousands of cultures on Earth today and each contributes to global diversity. Multicultural geography examines the cultural values, practices, discursive and material expressions and artefacts of people, the cultural diversity and plurality of society, and how cultures are distributed over space, how places and identities are produced, how people make sense of places and build senses of place, and how people produce and communicate knowledge and meaning.

Introduction

Geography literally means "earth description." It seeks to describe and explain the distribution of

our planet's surface. In so doing, geography seeks answers to questions that include:

- Where are things located?
- Why are they there?
- What is their significance?
- What is a particular location or region like?
- How and why are some places on Earth alike or different from others?

All told, an amazing variety of attributes characterize our planet. They include physical features such as climates, landforms, and natural vegetation. They also include human beings, their attributes, and their works—such as cities, towns, agriculture, transportation systems, and industries.

Culture

Culture is the collection of behaviors and traditions of a group of people. It reflects standards of value or suggests a level of sophistication. Others

Geographers, however, favor a broader definition that includes the total way of life of a group of people. A total way of life consists of institutions, attitudes, values, beliefs, and technologies. According to George O. Carney, there are six dominant characteristics that embody the substance of a culture. First, culture distinguishes humans from other animals. Second, culture is learned and therefore is not a biological phenomenon. Third, culture binds people together through a shared set of values, habits, ideas, beliefs, and customs. Fourth, culture serves as a filter or lens through which people interpret their experiences in life. Fifth, culture shapes the ways in which people produce artifacts and mentifacts including the tangible and intangible. Sixth, there is a difference between culture as a collective body and cultures, the parts of a totality. Carney noted that culture is represented by everyday lifestyles. For example, in some cultures it is customary for a bride to wear white on her wedding day, while in other cultures, a bride wears red.

Culture, the total way of life that characterizes a group of people, is one of the most

important things that geographers study.. One reason for the existence of so many cultures is that there are so many ways that Earth's 6.3 billion people can be culturally different. Specifically, a culture consists of numerous cultural components (see chart below) that vary from one culture group to the next.

For example, language is a cultural component. While some cultural communities use English, others speak Spanish, Japanese, Arabic, or another of the thousands of languages spoken today. Religion is another cultural component, and there are hundreds (if not thousands) of ways that different culture groups practice and are characterized by that trait. Likewise, there is a world of cultural differences with respect to technology and medicine, economic and agricultural activity, and modes of architecture and transportation. Moreover, cultural communities may differ in their dress, grooming, music, cuisine, dance, sport, etiquette, and other cultural components, all of which make for a culturally diverse world.

Cultural geography

Cultural geography involves

studying how the physical environment interacts with the traditions of people. Cultural Geography is a subfield of Human Geography which focuses "upon the patterns and interactions of human culture, both material and non-material, in relation to the natural environment and the human organization of space" (Cosgrove 1994).

* Cultural geography has long been a core component of the discipline of geography, though how it has been conceived, its conceptual tools, and the approach to empirical research has changed quite markedly overtime.

In the late 19th century, cultural geography sought to compare and contrast different cultures around the world and their relationship to natural environments. This approach has its roots in the anthropogeography of Friedrich Ratzel and, in common with anthropology, it aimed to understand cultural practices, social organizations, and indigenous knowledges, but gave emphasis to people's connections with and use of place and nature (see *landschaft*). This form of cultural geography

was adopted, extended, and promoted in North American geography in the early 20th century, especially through the Berkeley School and Carl Sauer. They were particularly interested in how people adapted to environments, but more particularly how people shaped the landscape through agriculture, engineering, and building, and how the landscape was reflective of the people who produced it.

While this form of cultural geography is still practised, it was challenged in the 1980s by new thinking that created what has been termed 'new cultural geography', which led to a broader cultural turn in the discipline. During this period, cultural geographers started to engage with new theoretical ideas within social theory, including humanism, structuralism, post-structuralism, postmodernism, and post-colonialism, recasting cultural geography in a number of significant ways. Most crucially, culture itself was conceived as a fluid, flexible, and dynamic process that actively constructs society, rather than simply reflecting it.

Multicultural aspects of

Geography

Multicultural aspects of geography is probably is therefore best characterized as a living tradition of disagreements, passions, commitments and enthusiasms and best understood as a 'style of thought' interested in expanding and illuminating diverse geographies.

Some of the main themes that were incorporated into 'new' cultural geography were: colonialism and post-colonialism; postmodernism; popular culture and consumption; gender and sexuality; 'race', anti-racism and ethnicity; ideology; language; and media. 'New' cultural geographers also drew on a diverse set of theoretical traditions, including Marxist political-economic models, feminist theory, post-colonial theory, post-structuralism and psychoanalysis.

A culture region is a portion of Earth's surface that has common cultural elements. Identifying and mapping culture regions are significant tasks because they show us where particular culture traits or cultural communities are located.

The concept of culture region

serves roughly the same educational purpose as that of historical period. When teaching world history, for example, the subject is commonly divided into time segments that might be labeled The Neolithic Revolution, The Cold War Era, and so forth. The purpose of these arbitrary divisions is to make world history more comprehensible by dividing it into periods that have common themes. Similarly, the purpose of regions (which also are arbitrary) is to make geography—or cultural geography, in this case—more comprehensible by dividing the world into areas that have something in common.

Culture regions, like cultures themselves, display considerable variety. For starters, any number of cultural components may be used to define culture regions. A map of world religions, for example, includes a shaded area in South Asia where Hinduism is dominant (see Fig. 2). That is a culture region based on a single cultural component, as are each of the other shaded areas on that map. Similarly, a language map of Europe would show a shaded area where Basque is dominant (see Fig. 3). That also would be a

culture region based on a single cultural component. In contrast, if you were teaching about Japan, you might ask your students to go down the list of cultural components and characterize the Japanese culture region with respect to religion, language, architecture, cuisine, and so forth. For comparison's sake, you might then compare that list to the U.S. culture region, or to the Mexican culture region, or the culture region of some other country.

Culture regions differ greatly in size. Some are exceedingly large, like the Islamic culture region that encompasses millions of square miles of North Africa and Southwest Asia. Some are very small, like Spanish Harlem, which encompasses about two square miles of Manhattan. Many others are of intermediate size, like the Corn Belt, which occupies a portion of the midwestern United States.

Culture regions can be found in urban, suburban, or rural settings. Many cities contain ethnic neighborhoods. Basically, these are urban culture regions whose borders are defined by

around the world have ethnic mixes.

Some of the main cultural phenomena studied in multicultural geography include language, religion, different economic and governmental structures, art, music, and other cultural aspects that explain how and/or why people function as they do in the areas in which they live.

Cultural landscapes are also important because they link culture to the physical environments in which people live. This is vital because it can either limit or nurture the development of various aspects of culture. For instance, people living in a rural area are often more culturally tied to the natural environment around them than those living in a large metropolitan area. This is generally the focus of the "Man-Land Tradition" in the Four Traditions of geography and studies human impact on nature, the impact of nature on humans, and people's perception of the environment.

Cultural geography developed out of the University of California, Berkeley and was led by Carl Sauer. He used

of geographic study and said that cultures develop because of the landscape but also help to develop the landscape as well.

conclusion
Multicultural geography has developed to examine the broad range of ways in which culture evolves and makes a difference to everyday life and places. Studies have examined the cultural politics of different social groups with respect to issues such as disability, ethnicity, gender, race, sexuality, and how the processes and practices of othering, colonialism, imperialism, nationalism, and religion shape the lives of people in different locales and contexts fostering senses of belonging and exclusion. Others have looked at how culture is reflected and mediated through representations such as art, photography, music, film, and mass media, and material cultures such as fashion, food, heritage, and memorials/monuments, as well as the practices of creating knowledge and communicating through language. More recently still, a move towards non-representational theory has developed the focus beyond

representations. Through the cultural turn, there has also been a move to explore how culture intersects with other forms of geographical inquiry such as the economic and political, arguing that these domains are deeply inflected and shaped by cultural processes (see cultural economy). Consequently, multicultural geography is one of the most vibrant fields in human geography today.

References

https://researchguides.dartmouth.edu/human_geography/cultural

<https://www.thoughtco.com/overview-of-cultural-geography-1434495>

<https://merlepatchett.wordpress.com/2010/09/03/cultural-geography/>

<https://study.com/academy/lesson/human-cultural-geography-definition-characteristics-studies.html>

<https://www.e-education.psu.edu/geog571/node/385>

<https://www.tandfonline.com/toc/rscg20/current>

<http://www.p12.nysed.gov/ciai/socst/grade3/geograph.html>

***

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.'s Art's Commerce Sr College
Art's Science Jr College, Khapar
Tal. Bhabhakuwa Dist. Nandurbar

Jun. 19.

100

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal

Year -VIII, Issue - XIX, Vol.- I

Impact Factor 5.85
(GRIE)

Jan. 2019 To June 2019

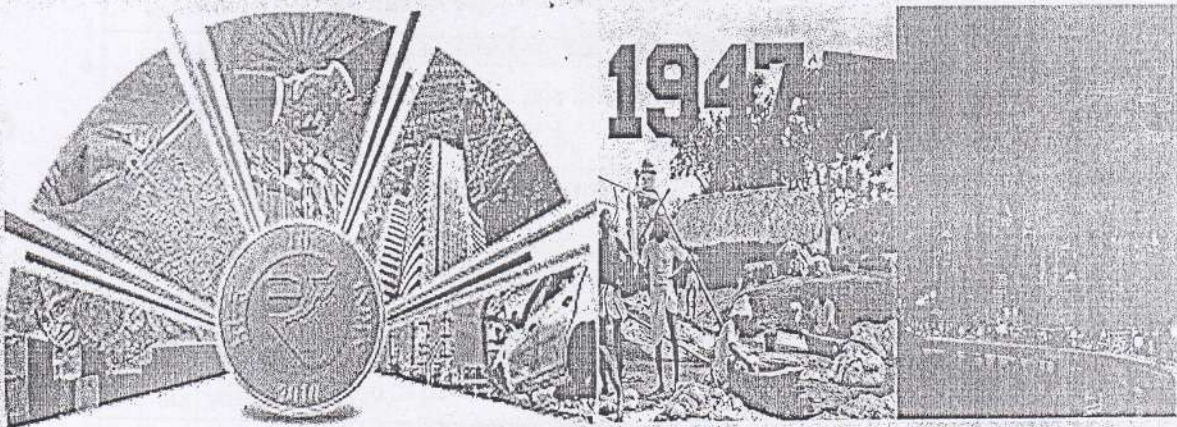
JANVIKAS MAHAVIDYALAYA, BANSAROLA AND
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY,
AURANGABAD

Sponsored

NATIONAL LEVEL CONFERENCE

ON

“POLITICS OF DEVELOPMENT IN INDIA”

Editor in Chief
Dr. Babasaheb M. Gore

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

Interlink, Research Analysis

IMPACT FACTOR

3.42

ISSN 0976-0377

Issue : XV, Vol. II, Jan. 2017 To June 2017

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
45	Enviormental Approach in Constitution of India Babasaheb J. Hirve	1
46	Policies For Entrepreneurship Development in India Neeta Bandappa Manak	4
47	Politics of Sustainable Development in Indian Agriculture Balasaheb B. Gore	7
48	Geographical Study of Women in Political Process in India Dr. B.S. Patil, Dr. H. G. Pisal, Dr. A. S. Bhole	12
49	The Role of NGOs and Civil Society in Development Manisha Pandurang Wanjari	16
50	Role of Indian NGOs in Socio-Economic Development A. R. Bobade	22
51	Measures for Sustainable Development Dr. Babasaheb M. Gore	27
52	A Role Of NGO's in Social Development in India and Lead the Country to Sustainable Economic Growth and Development Dr. Santosh Haribhau Kanse	33
53	Development Politics of Urban Fringe: A case of Pune City Dr. Manik Sonawane	37
54	Ideology, Development and Political Parties Umakant Chandrakant Gore	42
55	The political economy of development in India Dr. Manchakrao R. More	45
56	Political Exclusion of Tribes in India: An Evaluation Dr. D. S. Makkalanban	48
57	Role of NGO's In Rural Development of India K.N.Kale, Dr. D. B. Aghav	53
58	The concept of Human Rights in the Era of Globalization Arun M. Rakh, S. M. Mundhe	58

Geographical Study of Women in Political Process in India

Dr. B.S. Patil
Head Dept. Of Geography,
Arts and Comm. College, Khapar,
Dist. Nandurbar. (M.S.)

Dr. H. G. Pisal
Head Dept. Of Geography,
Janavikas Mahavidyalaya
Bansaola, Beed (M.S.)

Dr. A. S. Bhole
Arts and Comm. College, Khapar,
Dist. Nandurbar. (M.S.)

48

Research Paper - Geography

When we consider women in political process, I feel, it is necessary to define what political process means. In my opinion, the process really starts from the act of voting and may be, it ends in occupying office in the parliament or assembly. As the word 'process' signifies, it is a continuous affair affected by educational, social, religious and even financial changes which tend to shape and reshape it. When I look back, I am astonished to find that even in a country like U.S., women had to struggle to get right of voting. Women in India automatically got it through Constitution - probably a legacy of British Rule.

POLITICAL PARTICIPATION :

In India, politics becomes most salient at the time of election. Elections provide one of the most potent means of political participation although it is not the only one. Political participation involves many activities ranging from the act of voting, choice of political leaders, articulation of issues to exercising power as legislators, decision making and administration of political affairs.

WOMEN EMPOWERMENTS POLITICS IN INDIA:

Participation helps the individual to be effective and it associates one with the political system. It is said that, higher the rate and levels, the more varied are the forms of

political participation, the healthier is the democratic system. We must take into consideration-[^]) Voting (2) Contesting election and occupying seats in the parliament or assembly (3) a portfolio (ministership).in the Govt, either in the state or at the centre.

PANCHAYAT TO PARLIAMENT:

In the first Lok-Sabha, there were only 22 women MPs out of its total 499. The eighth Lok- sabha had the highest number-44 women MPs. In the 11th Lok Sabha only 36 women were there. The percentage of women MPs has moved between 3.4 members has slided between 5.8 percent and 11.8 percent.

Now the context has changed. Almost all political parties are committed to reserve seats for women in Assemblies and Lok Sabha. Secondly, one third of seats in Panchayati Raj institutions in all States are statutorily reserved. After elections of Panchayats at all levels were held, more than 9 lakh women have become members of these and local civil bodies. The reservation policy is desired to make a woman comfortable in her situation with herself and others. In the process, they may unsettle many persons and institutions, even the one that has granted them reservation will have to be tackled. They have to redefine power and change politics before politics changes them. One must note that sheer number of a critical mass of women MLAs and MPs is essential for the political economy & the status of women.

POLITICS AND WOMENS WRITINGS:

Writing by men and women on whatever subject, always subtly differs. Probably the difference lies in their way to look at life in particular and the world in general. I was very inquisitive about the topics selected by the women. Women belonging to religious outfit or some saintly women wrote about religion and philosophy. There were number of them who wrote about personal happiness and sorrows through their poems, short stories and novels. Few had their writings based on modern lifestyles and their impact on personal relationships. I could find some women writing on feminism some a bit orthodox while others with modern concepts. Some wrote on existentialism, humanism, and the likes. There were some who had a social problem as main theme of their writing. Quite a few autobiographies and biographies mentioned about their feeling regarding human interrelations and especially man woman relationship but the number of ladies writing on

politics or political theme was comparatively meagre.

Independence, Democracy, Secularism National-integration, International relationships etc. which form main body-politic of international polities never appear to be discussed. Political parties had encountered momentous moments such as, 'to be or not to be', "do or die", "flourish or perish". Such high tension historic events were not depicted vividly by women writers. It may seem ironical but such moments which were turning points in history did have active participation of women leaders. (Aruna Asali, Sarojini Naidu etc.) Few biographies, autobiographies and social writings by women reveal a number of revolutionary social events (for example the right of education to women etc.) but not much has been said about the impact of such things on politics and human upliftment. A number of questions related to politics such as how long a particular political group lead the nation? Was there any change in its leadership (for example Indira Gandhi as a Chief of Congress party), this particular fact has been mentioned by many but without detailed political analysis as such. Was their caste consideration? or did it reflect desire of gaining political power or support especially by down-troddens and economically & socially backward class? How national and International politics are interrelated? Does financial situation affect such relationship? Whether political leaders can afford to remain aloof from sociocultural and religious affairs of the nation?

As far as our country is concerned, Pre-independence era had many a lady politicians - Aruna Aasafali, Sarojini Naidu, Sucheta Kripalani to name a few-prominent amongst them, while post independence period is politically contributed by Indira Gandhi, Mrunai Gore, Vijayalaxmi Pandit, Tndumau Parekh, Sushama Swaraj, Jaiwantibai Mehta, Mamta Banarji, Uma Bharati, Jaya-Lalita etc., but very few of them have political writings as such. On the other hand, Pupal Jaykar, Shailaja Raje (Marathi), Arundhati Roy, Aditi Kapoor, Devaki Jain etc. have contributed in political .literature by way of biographies, revolutions in different parts of world but they themselves were never pole bearers of political party.

In true sense Mahashweta Devi, Godavari Parulekar appear to be real political writers. Mahashweta Devi participated in various movements by Aadiwasi like Birasa, Munda in West Bengal. She describes such movements very keenly. Her writing may be

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

Interlink Research Analysis

IMPACT FACTOR
5.85

ISSN 0976-0377

Issue : XIX, Vol. I, Jan. 2019 To June 2019

15

called real political writings. Godawri Parulekar has also contributed in a similar way. Best example of her political writing could be wakening of human being.

There are few lady writers whose writing is mainly of Sociopolitical aspect. Taslima Nasreen and Arundhati Roy.

In Maharashtra Irawatibai Karve and Durgabai Bhagwat wrote (after in - depth study) about social, political and religious ethos. Many a times they denounced down-going morality in politics but their writing could not be called as analytical as far as politics or political situation is concerned. Thus, though lady-writers have entered various fields of literature even including journalism, they are certainly in minority as far as political writing is concerned. By virtue of new regulations you may find ladies sharing political dais now a days, but it clearly appears that as they themselves are not much educated and certainly do not know political science at all. They are just like puppets on strings.

References :-

- 1) Environment Protection Education and Development. A Reference Manual with Detailed Bibliography of source Material by S.P. Agarwal:- Former member, Secretary Indian association of Social Science institutions New Delhi.
- 2) Women still Poor and Without Wower: The Times of India Aug. 14, 1997.
- 3) Women Empowerment and Politics in India by Pravin Sheth.

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
Science Jr. College, Khapar
Dist. Nandurbar

Feb. 2019

53

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 124 B

Feb. 2019

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal (40705) Listed Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

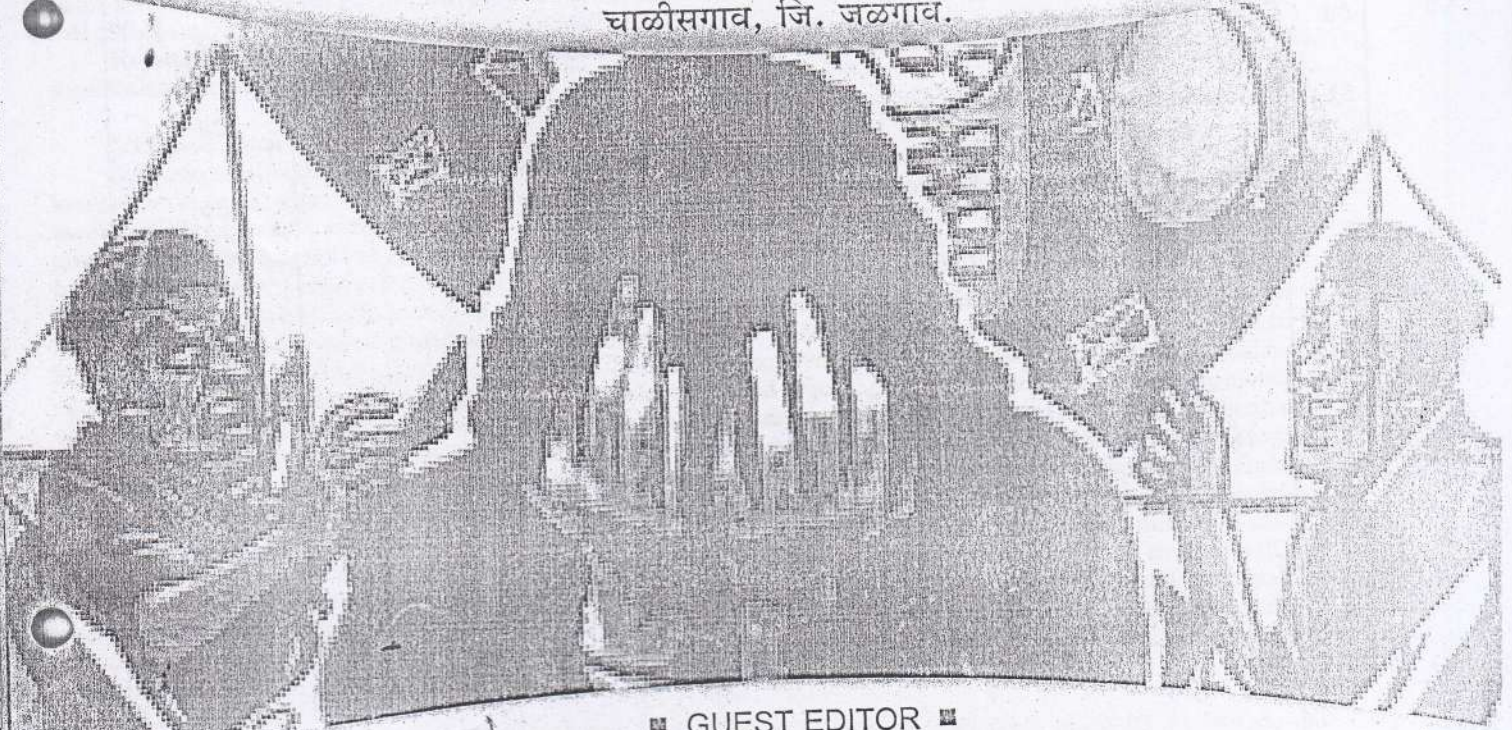
महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्टस्, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

43	Women Politics In India Dr. Suresh Rajaram Varade	109
44	Panchayati Raj System and Women's Reservation Policy Prof. Ravindra B. Patil	112
45	Pradnya Lokhande : New Voice of Dalit Feminism R.R. Borse	113
46	Women Empowerment In Islam Prof. Mr. Salman Khan Umar Khan Pathan	115
47	The Constitutional and Legal Rights of Women In India Sadawarte Savita Prabhakar	117
48	Circlewise Study of Sex-Ratio in Tribal Region : Northern Part of Nandurbar District Dr. B.S. Patil	120
49	Women's Education and Women's Human Rights Sarika Bhagwanrao Rengunthwar	123
50	Women are Socially Violated but Legally Protected in India Dr. B.Y.Reddy	124
51	Women Empowerment and Education Dr. Manjushree Sardeshpande	128
52	Women Protection Law and Justice Dr. Nikam Raju Parbhat	130
53	Women's Rights and Status in Indian Constitution Prof. Ujjwala Chaudhari, Prof. Pankaj Nannavre	132

र
१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

Circlewise Study of Sex-Ratio in Tribal Region : Northern Part of Nandurbar District

Dr. B.S. Patil

Assit. Prof., Head, Department of Geography, SJMSM Arts and Comm. College, Khapar, Tal. Akkalkuwa, Dist. Nandurbar.

Abstract

In this research paper the changes in the sex ratio of the circle level analysis tribal region in the northern part of Nandurbar district has been studied. The population of the women after every one thousands males has been taken into consideration with the used of sex ratio method. For this paper the primary and secondary material provided by the government officials has been used. The census report of 1991 and 2001 about the population of every circles of the study region has been taken into consideration. The census report is the source of the digital information about the population of women and men in the region has been increased of the sex ratio of the region is maintained. The circlewise sex ratio was here calculated as ratio females per thousand males and calculated here with circlewise spatial and temporal variation within the period of ten years from 1991 to 2001 is shown in table. It is revealed from above table that circlewise sex ratio in the study region was 979.74 females per thousand males in 1991 and 974.63 females per thousand males in 2001. The sex ratio in 1991 was 5.11 females per thousand males decrease 979.74 female per thousand males in the region and it after decade (1991 to 2001). Due to the awareness of people, government provided education facilities to tribal community, and it caused control over birth rate of females.

Keywords - Population composition, population growth, Population distribution, sex ratio, development, sex structure, sex imbalance, male- female, tribe.

1.1 Introduction

Sex ratio is defined as the number of females per thousands male in the population and is an important social indicator to measure the extent of prevailing equity between males and females in a society in a given point of time. It may be noted that the sex ratio is expected to be almost at parity in nature. According to the expect sex differential in mortality, sex selective out migration, skewed sex ratio at birth are the major contributory factors that influences change in sex ratio. Sex is very important parameter because that is visible, in disputable and convenient indicator of social status. Each individual is attributed a certain status in the society on the basis of sex and expected role in the family and the society is associated with sex the role of men and women in the family and society are culturally determined and vary from one culture to another. In Hindu traditional in the family status is accorded on the basis on sex, men are more important than women. But today the situation is changed an women's are playing many important roles and acquiring various employments and giving monetary contributing to the family. Present research paper studies the spatio-temporal analysis of sex ratio in the tribal northern part of district Nandurbar during 1991 and 2001. So it is important to study the sex ratio of triblr region of Nandurbar district which is significant in India. Recently private foetal sex determination clinics and practices of sex selective abortions are found by large extend in Maharashtra and government has started taking actions against then and became serious issue. This aspect has been studied in order to understand the regional variations in the proportion of sex ratio and it has influence on society. The circlewise sex ratio was here calculated as ratio females per thousand males and calculated here with circlewise spatial and temporal variation within the period of ten years from 1991 to 2001 is shown in table. It is revealed from table that circlewise sex ratio in the study region was 979.74 females per thousand males in 1991 and 974.63 females per thousand males in 2001. The sex ratio in 1991 was 5.11 females per thousand males decrease 979.74 female per thousand males in the region and it after decade (1991 to 2001).

1.2 Study Region

The study region is at the North-West part of Maharashtra. It is lies between 210.23' N. to 220.03' N. latitude and 730.46' E. to 740.32' E. longitude. The northern part of the study region is occupied by Satpuda Mountain, southern part covers by Tapi basin. The Tapi and Narmada are main rivers; both are flowing east to west. In river basin black soil and mountainous region bared and low quality of soil is found. The west and south-western boundaries covered by Gujrath, towards the southern part is Nandurbar tahsil and south-eastern part is the Dhule district. The northern boundaries occupied by Madhy Pradesh state. Climate of the study region are dry except monsoon period. Daily range of temperature is higher, May is the hottest month of the year and December is the coldest month in the year. The average annual rainfall of the study region is about 800 to 900 m.m. The amount of rainfall increases in the northern part of the study area.

In the present research paper of the study area we are selected 628 villages, 21 circles and four tahsils, namely Akrani, Akkalkuwa, Taloda and Shahada. Particularly it is unique area of tribal region in the study area and topographically it is uneven distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. The whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

1.3 Aims and Objectives

The specific aims and objectives are following:-

1. To study physical as well as socio-economic factors impact on population of the region.
2. To compare the variations of the sex-ratio in the study area.
3. To find out the measures to solve the problem.
4. To study awareness among the people about the emerging imbalance in sex ratio

1.5 Methodology and data base

The present study is entirely based on secondary data. Data was collected from the Google www.nandurbarcensus1991&2001, district census handbook of Dhule and Nandurbar district, census abstract of Maharashtra state and socio-economic review and statistical abstract of Dhule and Nandurbar district. Circles are considered as basic unit of investigation. One decade period of spatio-temporal analysis of sex ratio has been taken into consideration, i.e 1991 and 2001. Computed sex ratio was analyses spatial as well as temporal level. These sex ratio figures are presented in the GIS maps. The data thus collected will be processed, analyzed by using different quantitative statistical techniques the table is used to analysed. To calculate the sex ratio of population formula will be used as given below-

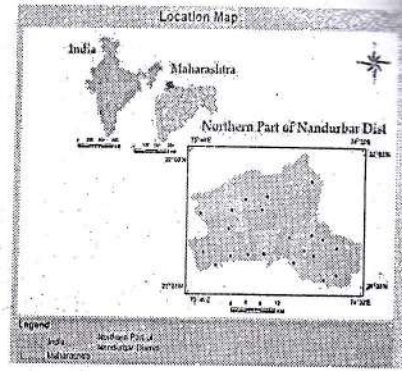
$$\text{Sex ratio} = \frac{\text{Female Population}}{\text{Male Population}} \times 1000$$

1.6 Result and Discussion

This aspect has been studied in order to understand the regional variations in the proportion of sex ratio and it has influence on society. The circlewise sex ratio was here calculated as ratio females per thousand males and calculated here with circlewise spatial and temporal variation within the period of ten years from 1991 to 2001 is shown in table. It is revealed from above table that circlewise sex ratio in the study region was 979.74 females per thousand males in 1991 and 974.63 females per thousand males in 2001. The sex ratio in 1991 was 5.11 females per thousand males decrease 979.74 female per thousand males in the region and it after decade (1991 to 2001). Due to the awareness of people, government provided education facilities to tribal community, and it caused control over birth rate of females.

A) Spatial Distribution - Table and fig. reveals the spatial distributions of sex ratio in 1991 in the study region. It is observed from this exhibit that there is changed considerable spatial variation in the sex ratio within the region. The maximum sex ratio has been recorded at Chulwad circle (1043.62 females per thousand males) on hilly and terrain region in central part, while minimum is registered at Shahada circle (865.67 females per thousand males) in southern part, due to the awareness of education, high living status as well as developed part in the study region. Circlewise spatial distribution of sex ratio in the study region more than 1000 females per thousand males is observed in six circles. These circles are namely, Akkalkuwa (1000.32), Khapar (1017.08), Somaval (1038.10) and Moramba (1031.87) in the southern part, Khuntamodi (1027.16) is recorded in northern part and central part is occurs Chulwad circle (1043.62) in the study region. These circles have high sex ratio due to the most of the males get emigrate to other areas, females are given dowry by both males, birth rate of girls is more, traditional social life, low standard of living social customs, hilly and terrain region, these circles live in 95 percent scheduled tribes peoples. On the other hand, southern and eastern parts in the study region are observed less proportion of sex ratio in many patches. The largest patch is seen in southern part in the circles of Taloda (975.21), Borad (990.24), Shahada (865.67), Vadali (967.23), Sarankheda (955.61), Prakasha (962.28) and Kalsadi (990.49) in the area under review. Second patch is observed in eastern part in three circles namely, Mhasavad (974.76), Aslod (990.03) and Brahmanpuri (972.52). Third patch of sex ratio is found northern part in circles of Molgi (995.21), Roshmal Bk (971.86) and Toranmal (959.92). The western part is found in two circles namely, Valfali (977.60) and Dab (988.37) in the study region.

Table and fig. displays the circlewise sex ratio in the study region in 2001. It is clearly seen from (table no. 3.2 and fig 3.2) that, the circlewise sex ratio in the study region for 2001 has slightly changed than 1991. The maximum sex ratio has been observed in Dab circle (1071.37 females per thousand males) on hilly and terrain region in the western part, whereas minimum is indicated at Aslod circle (906.24 females per thousand males) in eastern part in the study region. The circlewise spatial variation of sex ratio more than 1000 females per thousand males are observed in the many patches of the study region. The first patch is observed in northern part in these circles of Molgi (1051.62), Roshmal Bk. (1000.26) and Khuntamodi (1038.24) in the study area. Second patch is seen in western part in three circles are namely, Valfali (1018.25), Dab (1071.37) and Moramba (1003.00). The third patch is found in central part at Chulwad circle (1031.50) and southern part is observed in Khapar circle (1013.38) in the study region. These circles are high sex ratio due to the social customs, lack of education facilities, relief structure, and lack of awareness, health and care facilities, malnutrition, birth rate is high etc. In the study region less than 1000 (low proportion of sex ratio) females per thousand males are found in southern and eastern part in thirteen circles of the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (965.37), Taloda (971.63), Borad (982.69), Somaval (915.30), Shahada (976.84), Vadali (950.32), Sarankheda (906.22), Prakasha (975.58) and kalsadi (930.53) are located in southern part and Brahmanpuri (919.20), Aslod (906.24) and Mhasavad (980.64) are occurred in eastern part in the study region. These circles are aware about education, plain region; transport facilities are available, high living status and one to another village can immediately daily make contact on current issue etc.

Northern Part of Nandurbar District: - Circlewise Sex Ratio (1991-2001).

Sr.No.	Name of Circle	Sex Ratio		Variation (1991-2001)
		1991	2001	
1	Akkalkuwa	1000.32	965.37	-34.95
2	Khapar	1017.08	1013.38	-3.70
3	Valfali	977.60	1018.25	40.65
4	Moramba	1031.87	1003.00	-28.87
5	Dab	988.37	1071.37	83.00
6	Molgi	995.21	1051.62	56.41
7	Taloda	975.21	971.63	-3.59
8	Borad	990.24	982.69	-7.56
9	Somaval	1038.10	915.30	-122.80
10	Shahady	865.67	976.84	111.17
11	Brahmanpuri	972.52	919.20	-53.32
12	Aslod	990.03	906.24	-83.79
13	Vadali	967.23	950.32	-16.91
14	Sarankheda	955.61	906.22	-49.39
15	Prakasha	962.28	975.58	13.30
16	Kalsadi	990.49	930.53	-59.95
17	Mhasavad	974.76	980.64	5.87
18	Roshmal Bk.	971.86	1000.26	28.39
19	Chulwad	1043.62	1031.50	-12.13
20	Khuntamodi	1027.16	1038.54	11.39
21	Toranmal	959.92	965.58	5.66
Region		979.74	974.63	-5.11

B) Temporal Variation - Above table displays the temporal variation in sex ratio in the study region from 1991 to 2001. It is revealed from above table that circlewise sex ratio in the study region was 979.74 females per thousand males in 1991 and 974.63 females per thousand males in 2001. The sex ratio in 1991 was 5.11 females per thousand males decrease 979.74 female per thousand males in the region and it after decade (1991 to 2001). Through this table, it is indicated that in these ten years the positive changes of sex ratio has been seen in nine circles in the study region. It means proportion of sex ratio is increased in these circles. But there was decrease of sex ratio in fourteen circles in the same period. Somaval circle (1038.10) showed high proportion of sex ratio in 1991 but it showed greater decrease by 122.80 females per thousand males of sex ratio after decade (1991-2001). On the other hand, Shahada circle (865.67) showed low proportion of sex ratio in 1991 but it has shown greater increase by 111.17 females per thousand males of sex ratio after decade (1991-2001). Remaining circles showed more or less decrease and increase of sex ratio during the study period of ten years from 1991-2001. In short, throughout in the study region it is observed that generally sex ratio has been slightly changed during the study period. Northern and western parts are observed as having an increase and southern and eastern part has shown decrease of sex ratio during the study period of ten years from 1991 to 2001 in the study region.

1.6 Suggestion

- 1 It is suggested that the tribal society, population particularly the girls need to be educated so that this backward segment of society can developed further demographically as well as socio-economically important that girls should be given opportunity like boys to gate educated, economically independent that can give empowerment to her to take decision on her own and enough capable to help her .parents in difficult old age.
- 2 Need for changing attitude, individual and social attitude to words looking the females in the society.
- 3 Needs to create awareness through NGOS, Community groups, and social activists.
- 4 Need of public education of provision of medical Terminal of pregnancy Act.
- 5 There should be strengthening accountability in implementation of legislation which are against female pesticide.

1.8 Conclusions

Through this table, it is indicated that in these ten years the positive changes of sex ratio has been seen in nine circles in the study region. It means proportion of sex ratio is increased in these circles. But there was decrease of sex ratio in fourteen circles in the same period. Somaval circle (1038.10) showed high proportion of sex ratio in 1991 but it showed greater decrease by 122.80 females per thousand males of sex ratio after decade (1991-2001). On the other hand, Shahada circle (865.67) showed low proportion of sex ratio in 1991 but it has shown greater increase by 111.17 females per thousand males of sex ratio after decade (1991-2001). Remaining circles showed more or less decrease and increase of sex ratio during the study period of ten years from 1991-2001. In short, throughout in the study region it is observed that generally sex ratio has been slightly changed during the study period.

Reference

- 1 Population Censuses 2001 and 2011.
- 2 www.dhuleanddnandurbar.ac.in.com 1991 and 2001.
- 3 Ghosh B. N. (1985), Fundamental of population Geography, Mc Graw Hill Publication, New York.
- 4 Kombde S. T. (2013): "Literacy and Sex Ratio study of Maharashtra State", Shodhsampada, Taulnik, ISSN 2230-8024, pp. 71-76.
- 5 Gharge R. R. (2012): "Spatio-Temporal Pattern of Sex-Ratio in Kolhapur District: A Geographical Analysis", Golden Research Thoughts, Vol. 1, Issue.XI, ISSN.no.-2231-5063, pp.1-4.
- 6 Pandit A. P. (Feb.2014): "An Analytical View of Declining Sex Ratio- A Case Study in Shrigonda Tahsil of Ahmदनगर District (M.S.)", Aditya Prakashan, Latur, ISBN 978-93-83109-02-9, pp-144-148.
- 7 Muluk Dilip (Feb. 2014): "Decadal Variation in Sex Ratio: A Case Study of Khede Taluka, Pune District, Maharashtra", Aditya Prakashan, Latur, ISBN 978-93-83109-02-9, pp. 149-152.

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College
Art's, Science Jr. College, Khapar
Latur, Solapur Dist. Nandurbar

Feb. 19

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 109

Feb. 2019

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

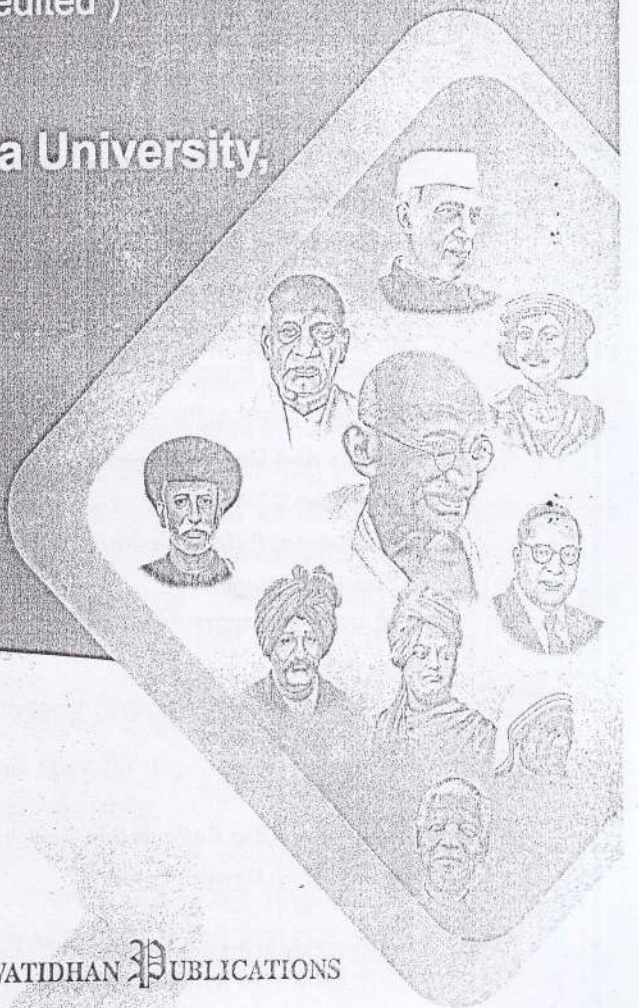
Two Days Interdisciplinary International Conference on
**Role of Social Reformers in
Nation Building**

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

77	42	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक व आर्थिक विचार.....	138
		- डॉ. एन. एस. बोर्से	
80	43	महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास.....	138
		- प्रा.डॉ. दत्तराव उत्तमराव राठोड	
	44	पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका-एक सूक्ष्म अभ्यास.....	140
82		- प्रा.डॉ. बी. एस. पाटील	
	45	ब्रिटीश कालीन महिला शिक्षणात समाजसुधारकांचे योगदान.....	142
		- डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	
84	46	निराला के काव्य में सामाजिक चेतना.....	145
		- डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील	
89	47	छत्रपती राजाराम महाराज : एक महान समाज सुधारक.....	148
		- प्रा.डॉ. जे. डी. गोपाळ	
91	48	Importance Of National Security For National Building.....	151
		- Prof. Sanjay S. Patil	
96	49	Dr. Babasaheb Ambedkar as a Social Reformer and His Contribution to India's National Security.....	153
		- Dr. L. P. Wagh	
98	50	Contribution of Women Social Reformers Who Fought to Bring Change In India.....	157
		- Dr. Vishnu Ramdas Gunjal	
100	51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार.....	161
		- प्रा.डॉ. आर. जी. खैरनार	
104	52	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील महिला समाज सुधारकांची भूमिका.....	163
		- प्रा.डॉ. सुनिल अजाबराव पाटील	
107	53	भारतीय समाजसुधारणेतील पंडीता रमाबाई यांचे योगदान.....	167
		- डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे	
110	54	मेजर प्रभाकर बळवंत कुळकर्णी यांचे लष्करी आणि सामाजिक योगदान.....	170
		- प्रा.डॉ. कविता धनंजय धर्माधिकारी	
112	55	समाज साहित्य आणि समाज : पुनरावलोकन (बहिणाबाईंची गाणी).....	174
		- प्रा.डॉ. रजनी लुंगसे	
115	56	राष्ट्रनिर्माते राजर्षी शाहू महाराज.....	178
		- प्रा.डॉ. माधव केरबा वाघमारे	
117	57	भारतीय जलविकास धोरणात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान.....	180
		- प्रा. यशवंत किसन शिरसाठ	
		- प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	
120	58	Socialistic and Humanitarian Approach in Saul Bellow's Seize the Day.....	183
		- Dr. Mahadev K Waghmode	
123	59	Environmental Reformes And Environmental Preservation In India.....	185
		- Dr. Nandini P. Wagh	
125	60	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य : एक अध्ययन.....	187
		- प्रा.डॉ. नंदा कंधारे	
127	61	महात्मा गांधी यांची 'आदर्श राज्याची संकल्पना' व भारतीय ग्रामीण समाज.....	190
		- प्रा.डॉ. सुरेन्द्र अंबर मोरे	
130		- प्रा. योगेश्वर सुभाष पाटील	
132	62	An Exquisite India Reflected in Tagore's Poem "Where the mind is without fear".....	192
		- Prof. Dr. Naresh Devidas Pawar	

पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका-एक सूक्ष्म अभ्यास

- प्रा. डॉ. बी. एस. पाटील
सहा. प्राध्यापक, भूगोल विभाग

एस.जे.एम.एस.एम. कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर ता. अकलकुचा जि. नंदुरवार

प्रस्तावना -

आपली सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय. सभोवतालची परिस्थिती हि अनेक घटक मिळून बनलेली असते. त्यात काही घटक सजिव (जैविक) म्हणजेच वनस्पती, प्राणी व सूक्ष्मजीव तर काही घटक निर्जिव (अजैविक) म्हणजेच मृदावरण, जलावरण व वातावरण तसेच या अनुषंगाने भौगोलिक घटकात स्थान, भूपृष्ठ, हवामान, पाणी, मृदा, नैसर्गिक वनस्पती, सागर संपत्ती व खनिज संपत्ती इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. त्याच प्रमाणे सांस्कृतिक घटकांमध्ये लोक संख्या, वसाहती, धर्म, वंश, संस्कृती, कला, राजकिय व सामाजिक स्थिती, समाज जाती प्रजाती, वगैरे घटकांचा समावेश होतो. हे सर्व घटकांचा पर्यावरणात समावेश होतो. वाढती लोकसंख्या, वाढत्या औद्योगिकीकरण, वाहतूक व दळणवळण, वाढते प्रदुषण यांचा विपरित परिणाम पर्यावरणावर होत आहे. मानव आज अनेक प्रकारच्या पर्यावरणिय संकटांचा सामना करित आहे. दुषित होणारे पर्यावरण रोखण्याकरिता किंवा संरक्षणाकरिता अनेक उपाययोजनाही सुरु आहेत. पर्यावरण संरक्षणात अनेक समाजसुधारकांचा व महिलांचा सिंहाचा वाटा आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका किती महत्त्वाची आहे, हे मानण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पर्यावरण संरक्षणात प्रमुख महिलांमध्ये मेधा पाटकर, अगुआ गायत्री देवी, केशू देव, सुश्री वंदना शिवा इत्यादी महिलांची पर्यावरण संरक्षणात काय भूमिका होती हे सांगितले आहे. भारतातील महिला ह्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून काम करतात. हे आपण ज्ञात आहोतच. उदा. स्वातंत्र्य संग्राम, समाज सेवा, साहित्यिक क्षेत्र, पर्यावरण संरक्षण, वगैरे.

उद्दिष्टे-

प्रस्तुत शोध निबंधात पुढील उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

- १) पर्यावरण संरक्षण हि काळाची असून त्यात महिलांची पर्यावरण संरक्षणात महिलांचे योगदान किती महत्त्वाचे आहे, हे अभ्यासने
- २) पर्यावरण संरक्षणात महिलांचे योगदान समाजापर्यंत पोहोचविणे.

विषय विवेचन

आपला भारत देश विविध कला संस्कृतीने नटलेला आहे. विविध परंपरा, सामाजिक प्रथा, रितीरिवाज, वंश परंपरा, यावरून असे दिसून येते की, पर्यावरण संरक्षणाबाबतीत देशातील महिलाही जागृत होत्या. याचे उदाहरण दयायचे म्हणजे हिंदू संस्कृतीनुसार आजही महिला विविध व्रत, पुजा, अर्चा, करीता पिंपळ, वड, तुळस, आवळा, बेल, अशोक, निंब, उंबर वगैरे वृक्षाची पुजा करतात. तसेच गाय, बैल, घोडा, साप, वगैरे प्राण्यांचीही पूजा करतात. थोडक्यात यावरून असे सिध्द होते की प्राचीण काळापासून आपल्या देशात सर्व जाती धर्माचे लोक असले तरी हिंदू संस्कृतीनुसार वृक्ष, प्राणी, शेत, पर्वत, वगैरे ची पुजा करून भारतीय महिला ह्या एक प्रकारे पर्यावरणाचे संरक्षण करतात. भारतीय महिलांकडून पर्यावरण संरक्षणाची हि भावना पिढीन पिढी चालत आलेली आहे. असे दिसून येते. महिलांचे पर्यावरण संरक्षणाबाबतीत विशेषता ग्रामीण भागात विविध प्रकारची सामाजिक रचना रितीरिवाज असले तरी ग्रामीण भागातील महिला ह्या पर्यावरण संरक्षणात अग्रेसर आहेत.

आज भारतात अनेक भागांमध्ये असे दिसते की, मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड होत आहे. महिला इंधन करिता सरपण घेण्यासाठी कित्येक किलो मीटर लांब जातात. अशीच परिस्थिती पाण्याच्या

बाबतीत आहे. सदयस्थितीत महिलांना एक घडा पाणीकरिता थ-थोडे ठिकाणी पाच ते सहा किलोमीटर पायी जावे लागते. कारण या मूलभूत बाबीच्या समावेश महिलांशी निगडीत आहे. विशेषकरून आदिवासी समाजामध्ये वन संपदा ही पूर्णपणे महिलाशी निगडीत मानली जाते. म्हणून पर्यावरण संरक्षणाबाबतीत महिलांचा समावेश अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. उदा. भारतातील पर्वतीय क्षेत्रात झालेल्या चिपको आंदोलनात महिलांची मुख्य भूमिका होती. चिपको आंदोलनातून हे सिध्द झाले आहे की, जे काम पुरुष करू शकले नाहीत ते काम महिला करू शकतात. चिपको आंदोलनांची मुख्य संचालक महिलाच होती. राजस्थानातील बिषोणही जमातीतील एक प्रचलित कथा अशी आहे की, प्राचीण काळात राजे आपल्या नोकरांना राजवाडा बांधण्याकरिता जे लाकूड लागायचे त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष तोड व्हायचा ती तर त्याकाळी बिषोणही जमातीतील महिला या वृक्षाची तोड व्हायचाली नको म्हणून वृक्षांना आलिंगन दयायच्या अशा वेळेस नोकरांकडून त्या महिलांही वृक्षासोबत इजा व्हायचाचा जेव्हा ह्या राजाला कळले तेव्हा मात्र राजाने याक्षेत्रातील वृक्ष तोडी बंद केली. अशा प्रकारे बिषोणही जातीतील महिलांनी पर्यावरण संरक्षणात मोठा इतिहास रचला.

चिपको आंदोलनात पर्वतीय भागातील ग्रामीण क्षेत्रातील निरक्षर महिलांचा समावेश होता. या आंदोलनाचे प्रमुख महिला अगुआ गायत्री देवी होत्या. यांनी अशी घोषणा केली आहे की, जंगल आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरिता चिरकाल संघर्ष चालूच राहिल. यावरून असे दिसून येते की, पर्यावरण संरक्षणा विषयी या महिलांच्या भावना किती तीव्र होत्या.

राजस्थानमध्ये उदयपूर जवळील ग्रामीण भागातील महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून वालुकामय जमीन सिंचनाखाली आणून तिथे चांगल्या प्रकारे शेती केली जात आहे. सेवा मंडळ संस्था याकरिता येथील लोकांना चांगली मदत करित आहे. येथील महिलांचा

हा अनोखा प्रयत्नाला आलेले यश पाहून १९९१ चा 'के. पी. गोयन' पर्यावरण संरक्षण पुरस्कार येथील महिलांदारे स्थापित झालेल्या सेवा मंडळाला देण्यात आला आहे. हि एक गौरवास्पद बाब आहे.

हिमाचल प्रदेशात रामपुर प्रगणात तुरु म्हणून खेडे गाव आहे. या गावातील महिलांचाही पर्यावरण संरक्षणात मोठा वाटा आहे. या परिसरात देवदार वृक्षांची मोठ्या प्रमाणात वृक्ष तोड होत होती. म्हणून या परिसरातील महिलांनी एकत्र येवून येथे आंदोलन उभे केले होते. केनू देव नावाच्या महिलाच्या शेतात देवदार वृक्षाची लागवड केली होती. त्या महिलांच्या मृत्यूनंतर तिच्या मुलाने देवदार वृक्षांची तोड करून त्यांचा उपयोग दुस-या कामा करिता करणार होता. परंतू यामुळे पर्यावरणास मोठी हाणी पोहचणार होती. म्हणून स्थानिक महिलांना एकत्र येवून त्यांचा वृक्षतोडी पासून दूर केले. त्यामुळे पर्यावरणाची होणारी हाणी थांबली.

मेधा पाटकर नर्मदा आंदोलनाबाबत चांगल्याच चर्चित आहेत. या आंदोलनामुळे त्यांना जेल सुध्दा झाली. पर्यावरण संरक्षणात त्यांचे मोलाचे योगदान पाहूनच त्यांना आंतरराष्ट्रीय 'ग्रीन रिबन' पर्यावरणीय पुरस्कार प्राप्त झाला होता. हा पुरस्कार नोबल पुरस्काराच्या समकक्ष आहे. तसेच मेधा पाटकर यांना पर्यावरण संरक्षणाबाबत अनेक लहान मोठे पुरस्कार देण्यात आले आहेत. सुश्री वंदना शिवा यांचे सुध्दा पर्यावरण संरक्षणात मोठा मोलाचा वाटा आहे. त्या एक झुंजार पर्यावरण संरक्षण कर्त्या होत्या. त्यांचे पर्यावरणातील योगदान पाहून त्यांना इ. स. १९९३ मध्ये 'राइट चिबली हुड' या आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते.

यावरून असे सिध्द होते की, पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका विशेष करून पर्वतीय ग्रामीण क्षेत्रात महिलांचे योगदान महत्वाचे आहे. असे दिसून येते.

निष्कर्ष

- १) पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका ही अत्यंत महत्वाची असून ती काळाची गरज आहे.
- २) विशेष करून पर्यावरण संरक्षणात पर्वतीय क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील महिलांचा समावेश दिसून येतो.
- ३) भारत हा हिंदू संस्कृतीचा देश असून वंश परंपरेनुसार विविध वृक्ष, पशु-पक्षी व प्राण्यांची जी पुजा केली जाते त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या पर्यावरणाचे संरक्षण होते.
- ४) पर्यावरण संरक्षणात जसे महिलांचे योगदान आहे. त्याच प्रमाणे, सर्व स्तरावरून पर्यावरण संरक्षणात सहभाग नोंदविला तर पर्यावरण समतोल राखण्यास मदत होईल असे वाटते.

संदर्भ

१. पाठक गणेश कुमार, १९९५ योजना
२. सती वी.पी., १९९५ पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक विकास
३. www.google.in
४. पर्यावरण संरक्षण

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akalkuwa Dist. Nandurbar

96

Feb. 2019

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 116 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNAL

UGC Approved Journal (40705)

Multidisciplinary International E-research Journal

Recent Developments in

RDNAAC

Assessment and Accreditation Process (RDNAAP)

- GUEST EDITOR -

Dr. Sharda Shitole

- EXECUTIVE EDITOR -

Dr. Gajanan P. Patil

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

प्राचीन आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन-एक चांगला उपक्रम
(Best Practice-Tribal Heritage)

- डॉ. वी. एस्. पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक,
भूगोल विभाग,
एस.जे.एम.एस.एम, कला व वाणिज्यमहाविद्यालय,
खापर, ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरवार
Email_id: drbspatil5@gmail.com,
Mob. No. 9049283186

प्रस्तावना :

A method of technique that has consistently shown result superior to those achieved with other means, and that is used as a benchmarks. See also best in class and leading practice.

एक चांगली पध्दत किंवा तंत्र कि ज्याने नियमितपणे किंवा सातत्याने चांगले निकाल अगोदरपेक्षा चांगल्या माध्यमातून दिलेले आहेत.

आज मापदंड म्हणून प्रमाणित आहे. त्यालाच आपण वर्गात आणि अग्रगण्य सराव म्हणून प्रचलित मानतो. महाविद्यालयातील प्रवेशित विद्यार्थी अनेक कार्यरत कर्मचारी यांनी समाजभिमुख कार्य करावे. अशी अपेक्षा समाजाची असते. आपण समाजाचे काहीतरी घेणे लागतो. म्हणून महाविद्यालयात उत्तमात-उत्तम विद्यार्थी आणि समाजहिताकरिता व्यापक कार्यक्रमाची निर्मिती करून चांगला उपक्रम राबवावा आणि अधिकाधिक सशक्त समाजाची निर्मिती व्हावी. यालाच चांगला उपक्रम म्हणतात. आमचे महाविद्यालय आदिवासी अतीदुर्गम भागात असून १००% विद्यार्थी हे अनुसूचित जमातीतील (भिळ आदिवासी जमात) आहेत. काळाच्या ओघात आदिवासी संस्कृती कुठेतरी लोप किंवा -हासहोताना दिसून येते. म्हणून आम्ही सर्व कर्मचा-यांनी आपल्याच महाविद्यालयातील प्रवेशित विद्यार्थ्यांचा मदतीने प्राचीन आदिवासी संस्कृतीचे जतन किंवा संवर्धन व्हावे. असा मानस ठेवला या करिता महाविद्यालयात चांगला उपक्रम (Best Practics) म्हणून आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करणे (Tribal Heritage) हे ठरविले.

उद्दीष्ट्ये (objectives) :

सदरहू चांगला उपक्रम राबविण्याकरिता खालील उद्दीष्ट्ये साध्य व्हावीत हा मानस आम्ही ठेवला आहे.

- १) प्राचीन आदिवासी संस्कृतीसमजून घेणे.
- २) प्राचीन आदिवासी संस्कृतीचे जतन किंवा संवर्धन करणे.

संदर्भ (context) :

महाविद्यालयात प्रवेशित सर्व विद्यार्थी आदिम आदिवासी

जमातीचे म्हणजेच भिळ जमातीचे आहेत. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करून आपल्या संस्कृती पासून लांब जाणा-या विद्यार्थ्यांना पर्यायाने समाजाला या प्राचीनसंस्कृतीचे जतन व संवर्धन व्हावे. हि काळाची गरज आहे. म्हणून महाविद्यालयातील कर्मचा-यांनी प्रवेशित विद्यार्थ्यांचा मदतीने प्राचीन आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन व्हावे. म्हणून आम्ही उत्तम उपक्रम म्हणून (Tribal Heritage) आदिवासी संस्कृतीचे वारसा राबवित आहोत. उपक्रम (Practice) आम्हीहाती घेतलेला उपक्रम साध्य व्हावा. म्हणून महाविद्यालयातील प्रवेशित विद्यार्थ्यांचा मदतीने अनेक मार्गांनी प्रयत्न करित असतो. उदा. आदिवासी संस्कृतीच्या चालीरिती, रुढी, परंपरा, नृत्य, गाणे, नाटीला, बोलीभाषा, लोकगिते वगैरेचे संकलन आम्ही विद्यार्थ्यांचा मार्फत करित असतो. काठीहे अती-दुर्गमीभागात एक लहान खेडे असून ब्रिटीश काळात काठी संस्थान म्हणून प्रसिध्द होते. येथीलहोळी भारतात प्रसिध्द आहे. येथेहोळीच्या वेळेस दरवर्षी अभिनेते, अभिनेत्री सामाजिक कार्यकर्ते नेते मंडळी येत असतात.

येथीलहोळीनृत्यहे डोळ्यांचे पारने फिटवणारे आहे. म्हणूनहोळीच्या कालावधीत आमच्या विद्यार्थ्यांच्या मदतीने येथे जाऊन चित्रिकरण करून सीडीज ग्रंथालयात ठेवतो. याचप्रमाणे देवमोगरा (याहामोगी) या गावी याहामोगी या आदिवासी लोकांच्या कुलदैवतची शिवरात्रीच्या वेळेस मोठी यात्रा भरत येथे भिळ आदिवासी जमातीचे राजस्थान, गुजरात, मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र येथून मोठ्या प्रमाणावर लोक येतात. त्यावेळेस आम्ही कर्मचारी विद्यार्थ्यांच्या मदतीने या यात्रेतील, चित्रीकरण करून सिडिज ग्रंथालयात ठेवतो. यांचे टापर नृत्य, डोंगरीदेव नृत्य, होळीनृत्य आतुन आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन घडवून येते. तसेच अक्कलकुवा, खापर येथील यात्रेच्या वेळेसही आम्ही विद्यार्थ्यांच्या मदतीने चित्रीकरण करून सदर सिडीज लायब्ररीत ठेवतो महाविद्यालयात आम्ही जे प्रमुख कार्यक्रम राबवितो. तेव्हा याहामोगी मातेचा फोटो ठेवून कार्यक्रमाची सुरुवात आदिवासी गिताने करतो.

निष्पत्ती (Outcome) /

यशस्वितेचे पुरावे (Evidences of success)

सदर उपक्रम राबवितांना खालील प्रमाणे यशस्वितेचे पुरावे देत आहोत.

- १) आदिवासी संस्कृती केंद्रबिंदू मानून आम्ही एक राष्ट्रीय

- परिषद महिला सबलिकरण या विषयावर तर दुसरी राज्यस्तरीय परिषद आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन या विषयावर घेतले येथे आम्हाला चांगला प्रतिसाद मिळाला.
- २) आदिवासीचे आभुषणे, पारंपारिक शेतीचे अवजारे व वस्तुंचे प्रदर्शन भरवितो.
- ३) महाविद्यालयातील ग्रंथालयात प्राचीन आदिवासी संस्कृतीवर आधारित संदर्भ ग्रंथ आहेत. त्यास आम्ही आदिवासी संस्कृती-संशोधन कक्ष असे नाव दिले आहेत.
- ४) महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात विद्यार्थ्यांनीहस्त लिखित लोकगिते व लोककथा यांचा संग्रह केलेला आहे. याप्रमाणे महाविद्यालयात उपक्रम राबवित असतो.

समस्या (Problem) :

सदरहु उपक्रम राबवितांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे

- १) प्राथमिक स्तरावर आम्हाला आदिवासी बोलीभाषेची समस्या निर्माण झालीती आम्ही विद्यार्थ्यांच्या माध्यमातून सोडवितो.
- २) भौगोलिक स्थान, महाविद्यालयाचे स्थान व महाविद्यालयात प्रवेशित विद्यार्थ्यांचे ठिकाणसातपुडा पर्वतरांगानी व्यापलेले आहे. तसेच सदरहु क्षेत्रहे टेकडा-टेकड्यांचे असून वाहतूक व दळणवळणाचा मोठा प्रश्न उभा राहतो.

References:

१. Revised Accreditation Framework, NAAC: Bangalore, 27 July 2017.
२. Revised Manual for Affiliated/Constituent Colleges, w.&.f.July 2017,NAAC: Bangalore. 2017.
३. UGC, XI Plan Guidelines (2007-12)

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

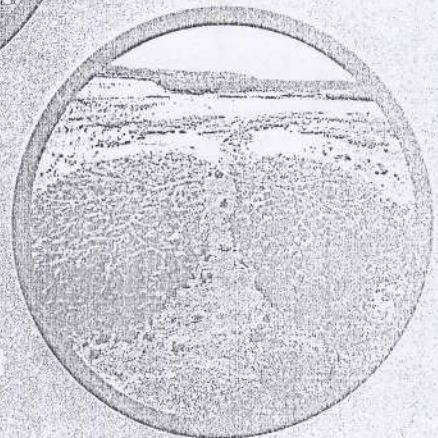
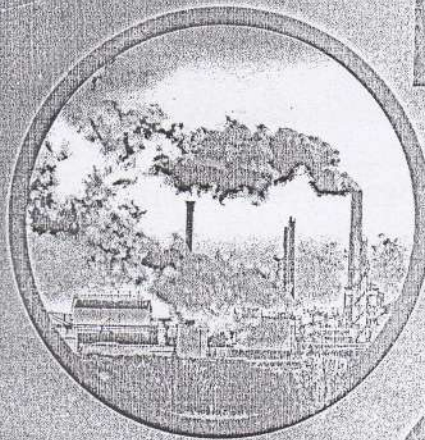
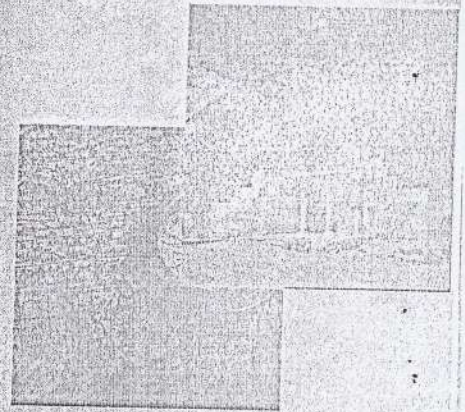
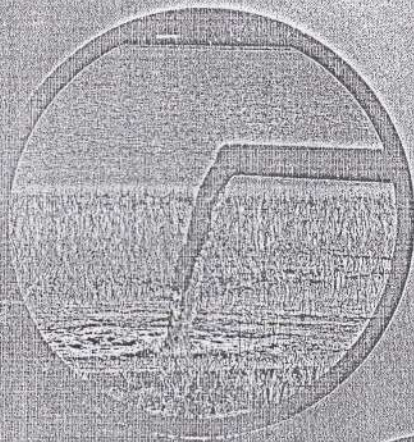
Mar. 19

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40774)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - I

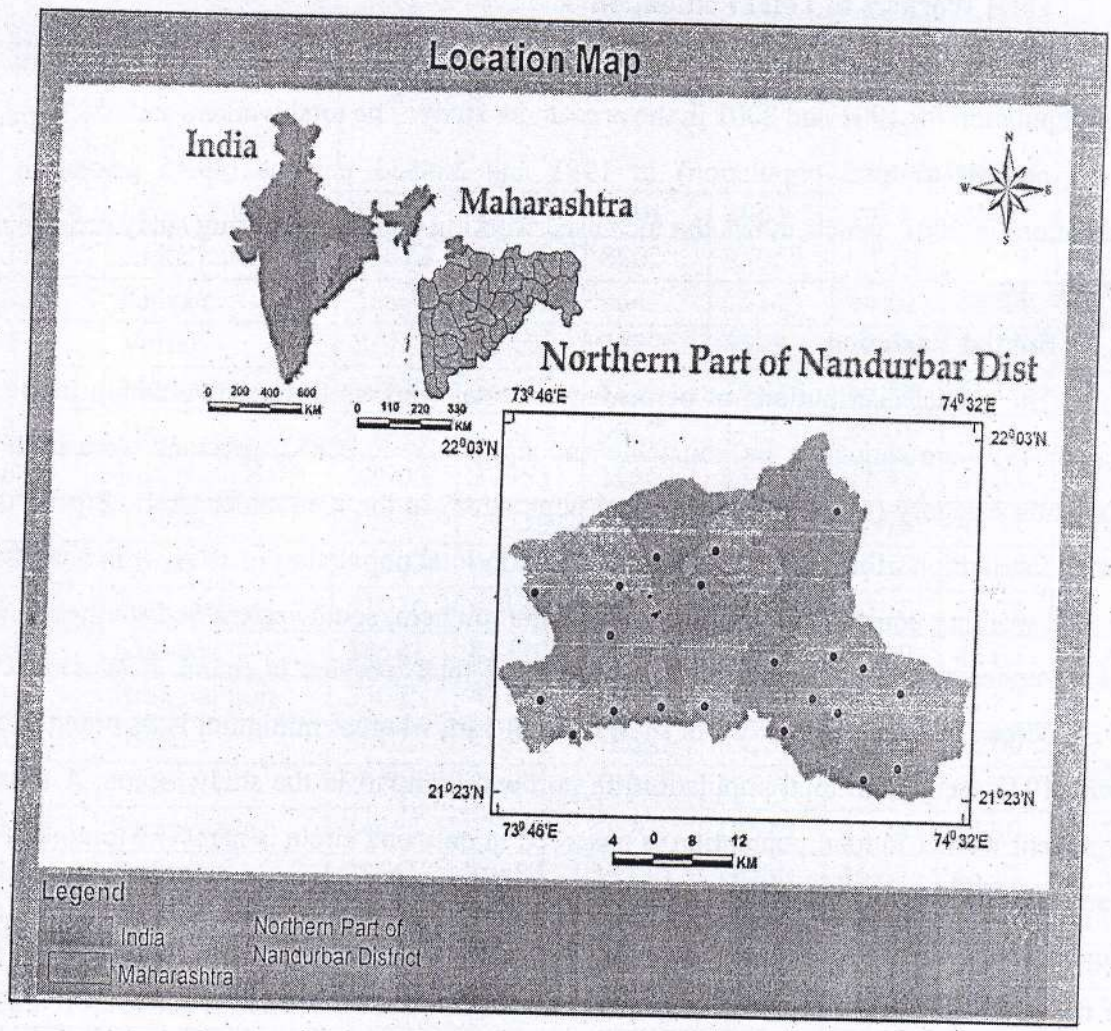
IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

∞ CONTENTS OF ENGLISH PART - I ∞

S.No.	Title & Author	Pa
9	Utilization of Soyabean Crop in Vidarbha Region for Agricultural Purpose Prof. Yogesh Krishnarao Patil	68-
10	Spatio - Temporal Variation of Total Workers to Total Population in Northern Part of Nandurbar District-A Micro Study Dr. B. S. Patil	76-
11	Areal Connectivity of Road Network in Purna Basin of Vidarbha Region Dr. Ajay J. Solanke	84-
12	Impact of Floods on Agriculture in Jalgaon District: A Study of the Year 2016 - 2017 Patil Dinesh Nishikant Patil Shivaji Bansilal	89-
13	Spatial Distribution of Population Density in Selected Frontier Villages of Telangana, Karnataka and Nanded District of Maharashtra Mr. Prakash D. Rathod Dr. Sangmeshwar Dharashive Dr. Manganale Santosh	95-1
14	Distribution and Population Growth in Nandurbar District (M.S.) Patil Manoj Ramsing Patil Shivaji Bansilal	101-
15	Application of GIS in the Geographical Research Dr. M. V. Suryawanshi Mr. Balaji Bhimrao Waghmare	103-
16	Health Status of Sugarcane Cutting Workers in Kopergaon Tehsil (Maharashtra) Dr. Vasudev Salunke Dr. Korde S. M.	114-1
17	Value Added Product of Floriculture: The Way Forward Sandhya S. Kharche - Narkhede Dr. Y. V. Patil	120-1:

distributed. Most of the northern area is occupied by the Satpura ranges. The whole area is divided in to mountain and piedmont zone.

2.5 Methodology and Data Base

The present study is entirely based on secondary data. Data was collected from the Google www.nandurbarcensus 1991 and 2001, district census handbook of Nandurbar district, census abstract of Maharashtra state and socio-economic review and statistical abstract of Nandurbar district. Circles are considered as basic unit of investigation. Two decade period of spatio-temporal variation of occupational structure pattern has been taken into consideration, i.e 1991 and 2001. The data thus collected will be processed, analyzed by using different quantitative statistical techniques the table is used are calculated with the help of excel computer software and used the Arc GIS software.

1.6 Re:
T
T
total pop:
(41.14 p
populatio
percent.
Sj
Tl
area for
populatio
spatial di:
the total v
in area u
(50.38 pe
circle (19
50 percent
in southe
found in f
are namel
Somaval t
the southe
occur in
northwest
and is inv
workers to
RoshmalB
and cenral

ble area is

1.6 Result and Discussion

Total Workers to Total Population

Table gives comparative expositions of spatial distribution of percent total workers to total population for 1991 and 2001 in the area under study. The total workers are 228820 persons (41.14 percent to total population) in 1991 and 384833 persons (49.45 percent to total population) in 2001, which shows the increased working population during study period by 8.32 percent.

Spatial Variation

The spatial distributions of percentage of total workers to total population in the study area for 1991 are shown in Exhibit table and fig. In 1991, 228820 persons were in working population category (41.14 percent to total population) in the area under study. Fig. shows the spatial distribution of percentage of total workers to total population in 1991. It is observed that the total working population increases towards the southern, southwestern and southeastern parts in area under study. The maximum percentage of total workers is found at Moramba circle (50.38 percent to total population) in southwestern part, whereas minimum is recorded at Valfali circle (19.96 percent to total population) in northwestern part in the study region. A more than 50 percent worker to total population is observed in only one circle is namely Moramba (50.38) in southeastern part in the study region. About 40 to 50 percent worker to total population is found in fourteen circles in southern, eastern and northern parts in the study region. These circles are namely, Akkalkuwa (44.16), khapar (44.61), Dab (47.91), Taloda (45.73), Borad (46.58), Somaval (40.70), Vadali (41.29), Sarankheda (43.78), Prakasha (46.67) and Kalsadi (42.20) in the southern part, Mhasavad (46.02), Aslod (47.22), Bramhanpuri (47.39) and northern part occur in Molgi circle (41.43). Moreover it is obvious from Exhibit 3.6/A that northern, northwestern and central part of the study region has comparatively less percentage of workers and is involved in agriculture. Remaining circles are observed having less than 40 percent workers to total population was found in six circles namely Shahada (36.99) in southern part, RoshmalBk. (30.58), Valfali (19.96), Khuntamodi (27.09), Toranmal (25.01) in northern part and cenral part occurs in Chulwad circle in the study region.

rom the
district,
tract of
eriod of
tion, i.e
liffernt
omputer

Northern Part of Nandurbar District: - Circlewise Proportion of Total Workers to Total
Population (1991-2001)

Sr.No.	Name of Circle	Total Population		Total Workers		% of Total Workers to Total Population		Variation (2001-1991)
		1991	2001	1991	2001	1991	2001	
1	Akkalkuwa	18572	39449	8202	15065	44.16	38.19	-5.97
2	Khapar	21617	26343	9643	15343	44.61	58.24	13.63
3	Valfali	17919	21456	3577	8533	19.96	39.77	19.81
4	Moramba	19504	23946	9827	15827	50.38	66.09	15.71
5	Dab	20544	28618	9842	16304	47.91	56.97	9.06
6	Molgi	27909	37955	11563	17205	41.43	45.33	3.90
7	Taloda	18648	39334	8527	19320	45.73	49.12	3.39
8	Borad	36507	49012	17005	27522	46.58	56.15	9.57
9	Somaval	21076	40185	8577	20185	40.70	50.23	9.53
10	Shahada	34597	41320	12796	20103	36.99	48.65	11.67
11	Brahmanpuri	33095	40284	15749	20915	47.59	51.92	4.33
12	Aslod	38123	48332	18002	25135	47.22	52.00	4.78
13	Vadali	29898	45635	12344	22930	41.29	50.25	8.96
14	Sarankheda	24453	31588	10705	16520	43.78	52.30	8.52
15	Prakasha	28561	39484	13330	18230	46.67	46.17	-0.50
16	Kalsadi	22598	33265	9537	15931	42.20	47.89	5.69
17	Mhasavad	45694	55438	21030	26405	46.02	47.63	1.61
18	Roshmal Bk.	33711	46836	10309	24120	30.58	51.50	20.92
19	Chulwad	18599	25284	6700	13120	36.02	51.89	15.87
20	Khuntamodi	19408	26656	5257	12540	27.09	47.04	19.96
21	Toranmal	25184	37728	6298	13580	25.01	35.99	10.99
Rigion		556217	778148	228820	384833	41.14	49.45	8.32

Source: Computed by Researcher, 2010.

total

ation

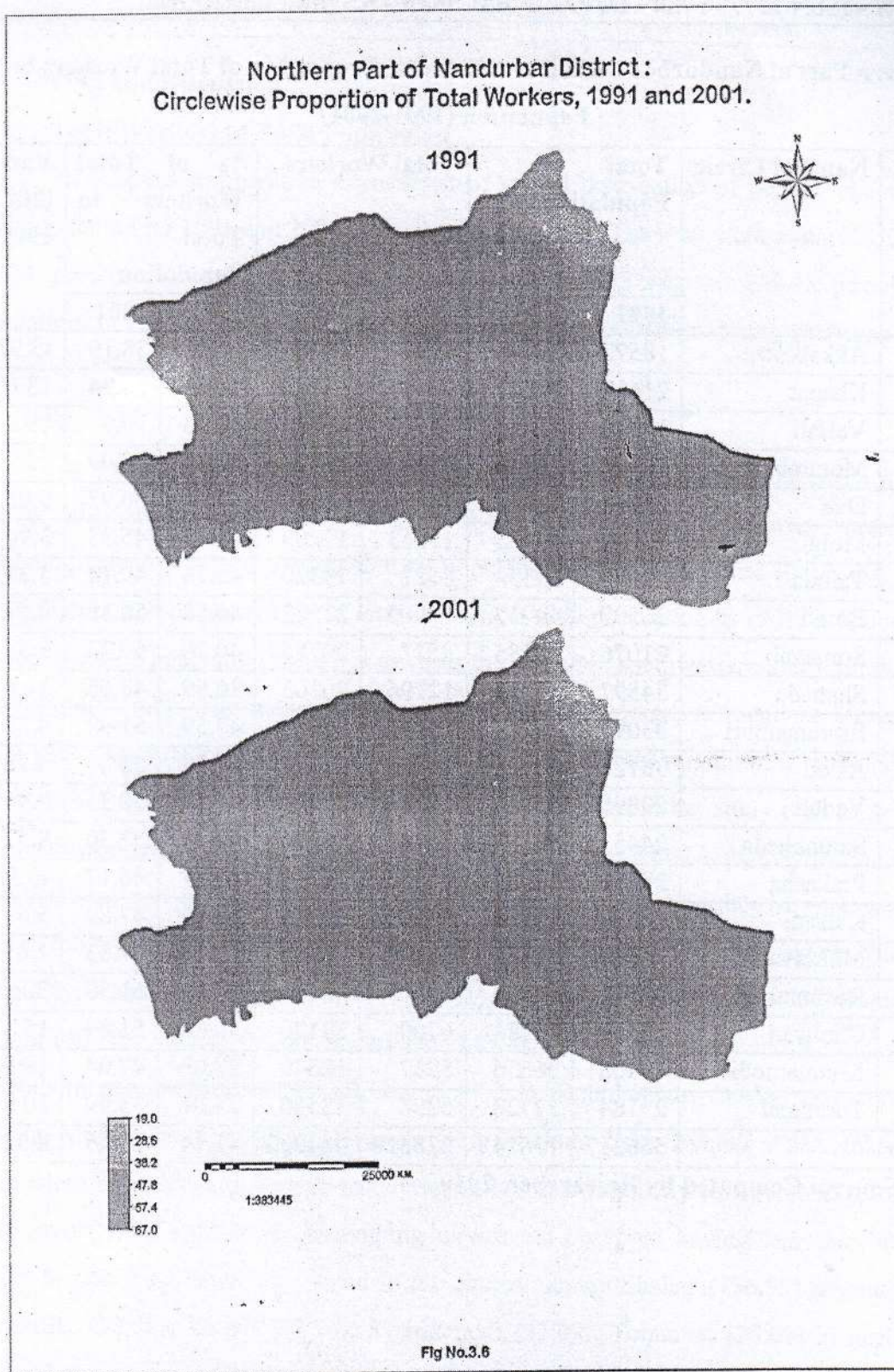

Fig. shows spatial distribution of working population for 2001 in the area under study. The total working population in 2001 was 384833 workers (49.45 percent to total population) in the area under study and it is increased by 8.32 percent after decade (1991 to 2001). It is obvious

from the above exhibit that the structure of working population has changed considerably in the study period of 1991 to 2001. The remarkable increase in working population more than 50 percent in the study region after decade. This change is attributed to the increasing number of person in agriculture. The maximum proportion of workers to total population is recorded at Moramba circle (66.06 percent to total population) in southwestern part, while minimum is found at Toranmal circle (35.99 percent to total population) in northeastern part in the study region. More than 50 percent working population is observed in eleven circles throughout the region. These circles are namely Khapar (58.24), Borad (56.15), Somaval (50.23), Sarankheda (52.30), Vadali (50.25) occur in southern part, Moramba (66.09), Dab (56.97) in the western part, Bramhanpuri (51.52), Aslod (52.00) cover the eastern part, Roshmal Bk. (51.50) is found in northern part and central part in Chulwad circle (51.89) in the study region. All these circles have grown due to their locations on major routes, provision of irrigation facilities. These factors have developed agriculture and thereby job opportunities have been created in them. Consequently, proportion of workers has increased in such circles. Those areas, which are either hilly or devoid of irrigation facilities, have less opportunity for employment. Therefore, they have low proportion of working population. In the region, such area has found northeastern, northwestern and southern parts in the study region. Another noteworthy change occurred in the region in 2001 is that, pocket of 40 to 50 percent workers are found isolated in southeastern, southern and northern parts in the study region. These circles are included in this population group are namely Molgi (45.33), Khuntamodi (47.04) in northern part, Taloda (49.12), shahada (48.65), Prakasha (46.17) Kalsada (47.89) is observed in southern part, Mhasavad circle (47.63) in eastern part in the study region where more percent of workers is involved in agriculture. Less than 40 percent workers to total population are found in only two circles are namely Akkalkuwa (38.19) in the southern part and Toranmal (35.99) circle is observe in northeastern part in the study region.

Temporal Variation

Table reveals the temporal variation of total workers to total population in the study region of ten years from 1991 to 2001. The total working population in 2001 was 384833 workers (49.45 percent to total population) in the area under study and it is increased by 8.32 percent after decade (1991 to 2001). It is seen from exhibit that the overall of proportion of workers increased in the percentage during the study period of 1991 to 2001. In the northern and western part, the proportion workers have increased considerably (between 10 to 20 percent to total population). The remarkable increased working population more than 20 percent is found at

Roshmal Bk. (20.92 percent to total population) in northern part in the study region. Another noteworthy change occurred in the region in ten years is that, pockets of 10 to 20 percent workers are found isolated in nature in northern, central, western and southern parts in the study region. These circles are namely Khapar (13.63), Shahada (11.67) in southern part, Vafali (19.81), Dab (9.06), Moramba (15.71) in the western part, northern part is covers in Roshmal Bk. (20.92), Khuntamodi (19.96), Toranmal (10.99) and central part is found at Chulwad circle (15.87) in the study region, where increase in the percentage of workers is involved in agriculture. During this period, only two circles namely Akkalkuwa (5.97) and Prakasha (0.50) showed decrease in the percentage of workers to total population as compared to the period of 1991.

1.7 Conclusion

At present observed table whole, study region one decade period of ten years of the total working population in 2001 was 384833 workers (49.45 percent to total population) in the area under study and it is increased by 8.32 percent after decade (1991 to 2001). The remarkable increased working population more than 20 percent is found at Roshmal Bk. (20.92 percent to total population) in northern part in the study region. Another noteworthy change occurred in the region in 2001 is that, pocket of 40 to 50 percent workers are found isolated, in southeastern, southern and northern parts in the study region.

1.8 References

- www.nandurbar.ac.in.com 1991 and 2001.
- Census report (2001):- "District Census Handbook of Nandurbar district"
- Deshmukh M. U. (2015): "Study of Occupational Structure in Nanded City" Scholarly Research Journal for Humanity Science and English Language, Vol. 2/10, ISSN 2348-3083' pp-2621 to 2626.
- Najma Khan, (1998): "Quantitative method in Geographical research", Concept Publishing Company, New Delhi.
- Socio-Economic Review and statistical abstract of Nandurbar district 2001.
- Singh, Jasbir (1976): An Agriculture Geography of Hariyana, Kurukshatra-Vishal, pp.317-319.
- Vaidhy, B. C. (1997): Agriculture Landuse in India, Manak Publication Pvt. Ltd., New Delhi.

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science, Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

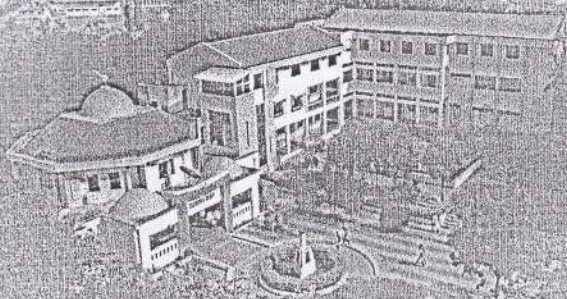
Proceeding - 14-15 Feb, 20 - 103

Proceedings of International Conference on 'Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

Sponsored by
Savitribai Phule Pune University

PROCEEDINGS

PROCEEDINGS

RMID

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,
Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Tal.: Akole 422 601, District : Ahmednagar, Maharashtra, India.

(Re-Accredited 'A' Grade by NAAC and Awarded 'Best College' by University of Pune)

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

- 045 A Study of per capita Net Sown Area In Hingoli District. ... [59]
-Vajjnath K. Chavan
- 046 A Study of Demographic Changes of Nandurbar City ... [59]
-Borse Pramod¹ and Wagh Shaileshkumar².
- 047 The Growth Pattern of Rural Settlements in the Ahmednagar District ... [60]
-Shinde S. M.¹ and Suroshi V.N.²
- 048 Changing Sex Ratio of Western Satpura Region in Akkalkuwa and Akrani Tahsils of Nandurbar District (Maharashtra) ... [61]
-Khandekar Fula R. and Bhavsar Sandip S.
- 049 Development Plan for Ideal Location and Suitable Accessibility for Primary Health Centers in Sangamner Tahsil Using Geospatial Techniques ... [61]
-Deshmukh S.N.^{*}, Bairagi S. I., Sose M. A., Wagnare M. V. and Jadhav D. D.
- 050 The Study of Human Resource Characteristics in Shrigonda Tahsil of Ahmednagar District ... [63]
-Kadam S. M.
- 051 Transformation in Scheduled Tribe Population in Jalgaon district (1991-2011) ... [63]
-Sunil Patil
- 052 Review of Literature of Geo-Health Issues in Tribal Areas of 21 Century ... [64]
-Suryawanshi, D. S.¹, Patil B. S.² and Wetal J. D.³
- 053 Geographical Study of Crop Diversification in Ahmednagar District ... [65]
-Dattatray Ghungarde¹, Joytiram More² Vilas Ugale³
- 054 Irrigation sources in Dhule District ... [65]
-Dr. V.R. Patil^{*}, Dr. Shivaji B. Patil^{**}, Dr. Y.V. Patil^{***}
- 055 Changing Land Use & Cropping Pattern, A Geographical Analysis : A Case Study of Ahmednagar District (M.S.) ... [66]
- *Ashok Vitthal Thokal., ** Ankush B. Aher.
- 056 Chemical Properties of Drinking Water in Rahuri Tahsil of Ahmednagar District (M.S.) ... [66]
-Sopan N. Shingote

ATTESTED

Principa

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's Science Jr. College, Khapar

104

Resource

Review of Literature of Geo- Health Issues in Tribal Areas of 21 Century

Suryawanshi, D. S.¹, Patil B. S.² and Wetal J. D.³

¹Co-research Supervisor,

Department of Geography, VWS Arts, Commerce & Science College, Dhule.

²Research Supervisor,

Department of Geography, SJMS's Arts, Commerce & Science College, Khapar

³Research Scholar, Department of Geography,

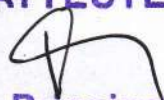
Pravara Rural Education Society's Arts, Commerce & Science College, Alkuti

Water, and lack of personal hygiene and sanitation make them more vulnerable to disease. Charaka, the renowned ayurvedic physician said "Health is vital for ethical, artistic, material and spiritual development of man". WHO (1948) define the health is "a state of complete physical, mental and social well-being of the individual and not merely the absence of disease or infirmity". Tribal people suffer illnesses of greater severity and duration, with women and children being the most vulnerable. The main theme of healthcare is to provide complete health facilities, to protect every one physical, social, and mental health, to decrease the death rate, to increase the life expectancy and socially for balanced development. The development of healthcare facilities is influenced not only by the healthcare centres, but also by their proper administration and management of health workers. A good healthcare system consist many characteristics like adequacy, availability, accessibility, affordability and feasibility.

Keywords : *Forest, Health, Healthcare, Rural, Tribal.*

***

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College

Art's, Science Jr. College, Khapar

Alkuti, Alkutuwa Dist. Nandurbar

¹Department

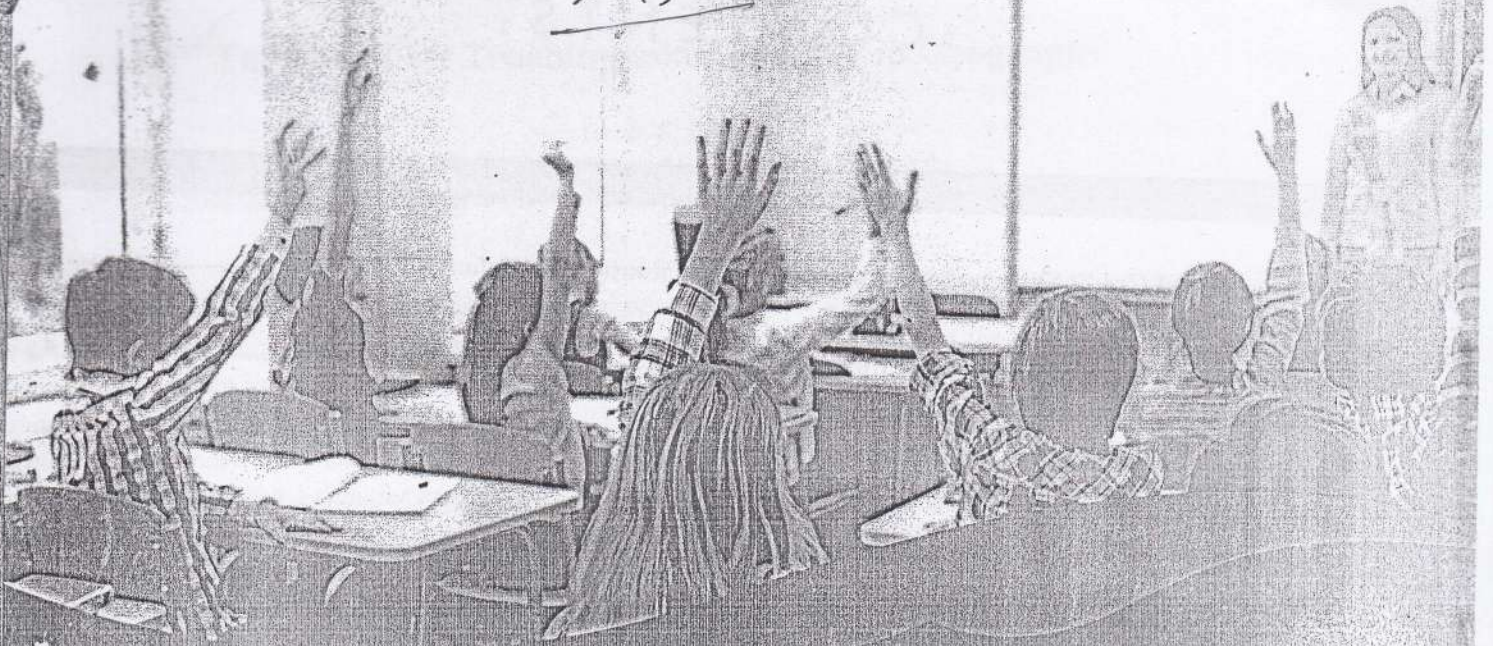
Varieties of c
most people
limited, the t
crop for the a
contrary, the
Monoculture
contribution
biotechnolog
that the farne
adverse condi
Therefore, th
planning. The
point of time,
crops at two d
for understand
method (1976

Pres
Ahmednagar
investigation.
socio-econom
Key Word: Ag

The pre
water is availab
ponds and cana
Most of the time
comes under th
irrigation source
Keywords - Irr

2019-20

106

INNOVATIVE PRACTICES IN TEACHING AND EVALUATION

- EDITORS -

Dr. M. S. Raghuwanshi | Dr. Kailas S. Chaudhari

: CONTENTS :

English

1. Choice Based Credit System : a new approach of Evaluation in Higher Education..... 1
Dr. M. S. Raghuwanshi
2. ICT Based Assessment in Higher Education..... 4
Dr. Jignesh B. Patel
3. A Study on Developing Critical Thinking Skill through Authentic Materials in an ELT Classroom..... 8
Dr. Kalpesh V. Patel, Mr. Prashansinh Kishorsinh Parmar
4. Functional Approach to teach Sanskrit..... 11
Mr. Sanjaykumar Bhikhabhai Patel, Dr. Rajubhai Parghi
5. Importance of Feedback A Report of an Action Research..... 13
Mr. Ganesh Patel
6. Emotional Intelligence of Secondary School Students - An Experimental Study..... 15
Mr. Chetankumar Sumanbhi Patel, Dr. Sheetal Helaiya
7. Smartphone is an Extensive Personal Pedagogical Agent for Teacher in 21st Century 18
Mr. Himashu Parmar
8. Attitudes Towards the use of ICT in the Classroom..... 23
Mr. Jitendra B. Bhimda, Dr. Prafulsinh J. Raj
9. The Use of Ict Teaching and Learning in Geography 25
Dr. B. S. Patil
10. Innovative Practices and Technical Methods of Teaching English A New Landmark..... 27
Shri. Hegade Navnath Dharmaji
11. Innovative Practices for Teaching in Higher Education 32
Dr. B. J. Mumdhre
12. Study On Higher Education in India : Issues, Challenges and Opportunities 37
Borane V.R., Dhamane I. G
13. Web-based Learning – Online Learning in Higher Education 41
Dr. B. J. Mumdhre
14. Google Classroom : An Innovative ICT Tool for Teaching and Learning..... 46
Dinesh B. Deore
15. Choice Based Credit System : A Major Reform in Indian Higher Education..... 48
Borane V. R.
16. Innovative Teaching Methods in Higher Education..... 51
Dr. Swati Vasantrao Chavan
17. Librarian Management Systems for Higher Education 55
Mr. Ramanand M. Chavan, Dr. Chandrakant R. Satpute

The Use of Ict Teaching and Learning in Geography

Dr. B. S. Patil

Assistant Professor, Head of Department in Geography
SJMSM Arts and Commerce College, Khapsar, Tal. Akkalkuwa, Dist. Nandurbar-425419

Abstract:

Geography is the most important subject in social sciences as well as science and technology faculty in various universities. The research paper presents the main aims and objectives to analyze the role of ICT in teaching and learning in geography subject. This subject gives to humanity a lot of information about the country and the world. The first asset of teaching and learning geography is the map and it is not enough. Geographical sciences and geographical teaching methods have many changes. It's development and the information is updated time to time. There are many topics that need more than a map, for example the physical geography, cultural geography, human geography, political geography, geological knowledge and geomorphology etc.. For pupils is difficult to understand only by teachers explanation and reading of books. ICT is the major key and way in modern geography teaching and learning. For example Remote Sensing, GPS, Aerial Photography, Topographical Maps, Weather maps, Instruments, Cartographic technique, Statistical methods, Models and Theory's help and computers application to related ICT teaching and learning in geography subject of various schools, under graduate as well as post graduate colleges from the long time wearer livening in era of ICT. Considering the fact that is so important, we cannot exclude the ICT from education, from teaching and learning process and many changes in geography. The research underlines the important role of ICT and the difference when ICT is used and none used. The lack of knowledge of ICT as for teacher and as for pupils, difference between rural and urban pupils, lack of technology in various colleges etc.. The use of ICT in geography helps pupils to learn, by providing access to large quantities of information of people, places and environments. It also provides the framework for analyzing data to investigate patterns and relationships in geographical references.

Keywords : Remote Sensing, GPS, Aerial Photography, Topographical Maps, Computers, Power Point, Education, teaching and learning ge, ICT etc.

Introduction :

Information and Communication Technology (ICT) refers to the use of communication networks, computers, software, digital data storage and audiovisual systems in our world. Information and communications technology (ICT) is an extensional technology for information technology (IT) that stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals) and computers, as well as necessary enterprise software, middleware, storage etc. ICT increase quality of education, one of the most vital contributions of ICT in the field of education is -Easy Access to Learning (Sharma, s., Gandhar,k., Sharma,S.,Seema,, 2009) According to the UN Decade of Education for sustainable for development, and ICT is the first tool that will help both, teachers and pupils. With ICT the lifelong learning, will be easier. The role of ICT can be evaluated in many directions. Geography is the most important subject in social sciences as well as science and technology faculty in various universities. The research paper has been presented the main aims and objectives to analyze the role of ICT in teaching and

learning geography subject. ICT is the major key and way in modern geography teaching and learning. For example Remote Sensing, GPS, Aerial Photography, Topographical Maps, Weather maps, Weather Instruments, Cartographic technique, Statistical methods, Models and Theory's help and computers application to related ICT teaching and learning in geography subject of various schools, under graduate as well as post graduate colleges.

Objectives :

The main objectives of this research paper are to study the "The Use of ICT Teaching and Learning in Geography" The specific objectives are as follows-

1. To provide information communication technology to the learners in order to promote greater social understanding and communication.
2. To discuss new trends, techniques, methods and skills in geography subject.
3. To ensure equity to the learners by providing appropriate qualitative and quantitative opportunities to overcome social and learning disadvantages.

Discussion :

ICT is the major key and way in modern geography teaching and learning. For example Remote Sensing, GPS, Aerial Photography, Topographical Maps, Weather maps, Instruments, Cartographic technique, Statistical methods, Models and Theory's help and computers application to related ICT teaching and learning in geography subject of various schools, under graduate as well as post graduate colleges. 'Geography is the study of earth as adobe of mankind'. However, over the period the scope of the subject has widened. It is now an integrative and interdisciplinary subject with sub-fields from other branches of science and social sciences. Likewise, many new branches of study came out of it, careful attention to the knowledge, skills, attitudes, and beliefs that learners bring with them to the classroom'

Geography is a broad scientific discipline, which brings a lot of information. Geography helps pupils to get information about the world. In this discipline pupils learn about the location, distribution, distance, movement, region, scale, spatial association, spatial interaction and change over time. The main purpose of ICT teaching and learning of the Information and Communications Technology help students to get information easily. The ICT tool assists to get valuable information across the world in audio-video forms, which makes understanding easily.

The use of ICT in geography helps students to get information of people, places and environment in large scale. It also provides the framework for analyzing data to investigate patterns and relationships in geographical references. Once pupils have made their findings, ICT can help them organize, edit and present information in various ways. The advantages of ICT as a business owner, is important that you understand and reap the advantages of ICT. This technology can reduce your costs, saves your time and simplify your day-to-day operations. It is friendly which enhances understanding easily. Teaching is an art where the success of a teacher lies in his/her ability to make the subject easy to understand. Geography has also some general as well as specific objectives of teaching, which including social, political and economic factors. The objectives include knowledge, understandings, applications, analysis, synthesis and evaluation where as the objectives the appreciation, values, attitudes, interests, feelings etc. and the psychomotor domain objectives include skills.

Realizations of these objectives are under specific aims of teaching geography.

The electronic media live radio, televisions and programmers are in use for educational purposes either as direct substitution for teachers temporarily or as complementary teaching since long. Use of satellite technology has made it possible to use these medium for teaching extensively. However, its availability at fixed time and not accessible at remote locations are main drawbacks. However, a TV tuner card in computer can enable to record the programmer to display at the time of convenience. It is also possible to gain access to these programmers even in remote location through DTH technology.

ICTs in geography the range of geography-related ICTs expands to those general ICTs that are typically used in classrooms, such as: Word processing software, Internet searching, navigating and publishing tools, mind mapping tools, databases, email, simple audio and video software, digital cameras and audio recorders. ICTs specific to geography include data visualization tools and geospatial technologies. Data visualization tools can include graphing applications such as Microsoft Excel, words, Power point, Gapminder, infographics, and even 3D rendering tools such as Google Earth and Sketch Up.

Conclusion :

To conclude use of ICTs in teaching and learning is nowadays increasing in various schools, colleges and universities. It help to comprehend the topic well as it is in audio-video from which increases various skills of students such as thinking, remembering, understanding, application, analysis, evaluation and creating.

References :

1. Abdullahi, H. (2013): The Role of ICT in Teaching Science Education in Schools. Journal of Educational and Social Research.
2. Chauhan, R. K. and Malik k. (2016): Innovative use of ICT in Teaching and Learning- Bhartiya International Journal of Education, Volume 5, Issue III, June 2016.
3. Prasad K. (Ed.) (2004): Information and Communication Technology: Recasting Development, B. R. Publishing, Delhi.
4. Singh, J. (Dr.) (2015): Role of ICT in Education International Journal of Advance Research in Education, Technology and Management, Volume 3, No. 3, June 2015.
5. www. Becta. Org. uk/research

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
Science Jr. College, Khapar
Dist. Nandurbar

Feb. 2020

Journal of Information and Computational Science

UGC - Care Group - II Journal

ISSN NO: 1548-7741 / web : www.joics.org / E-mail : submitjoics@gmail.com

Article in Publication

This is to certify that the paper entitled

The Important Role of Sacred Plants and Its Medicinal Uses of Human Health Care System in Satpura Mountain of Tribal District Nandurbar

Authored by :

DR. B. S. PATIL, ASSISTANT PROFESSOR

From

Head of Department in Geography, SJMSM Arts and Commerce College Khapar, Tal.- Akkaluwa, Dist.- Nandurbar-425419

Has been published in

JOURNAL OF INFORMATION AND COMPUTATIONAL SCIENCE, VOLUME 10, ISSUE 2, FEBRUARY - 2020

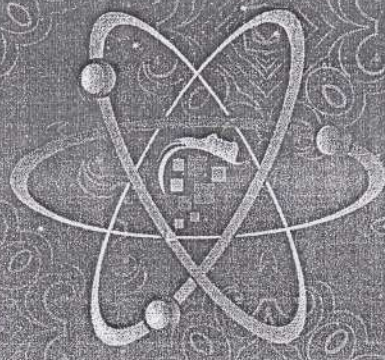
ATTESTED

S. Joseph
Principal

S.J.M.S.M. Arts & Com. Senior College
Science Jr. College, Khapar
Akkalawa Dist. Nandurbar

S. Joseph

Joseph Sung
Editor-In-Chief

JOURNAL OF INFORMATION AND COMPUTATIONAL SCIENCE

Principal
S.J.M.S.M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkaluwa
Dist. Nandurbar

d 265

“The Important Role of Sacred Plants and Its Medicinal Uses of Human Health Care System in Satpura Mountain of Tribal District Nandurbar”

Dr. B. S. Patil

Assistant Professor,

Head of Department in Geography

SJMSM Arts and Commerce College Khapar,

Tal.- Akkalkuwa, Dist.- Nandurbar-425419,

E-mail- drbspatil5@gmail.com

Abstract

People of Nandurbar tribal district are highly religious and traditional. Sacred groves occur in many parts of India viz., Satpuda regions, Western Ghats, Central India, northeast India, etc. particularly where the indigenous communities live. The sacred plants of India are actually worshipped throughout the nation owing only to its mythological significance. In India Hindus, worship various gods and goddess. Plants, flowers and leaves are used during worship for festivals and ceremonies. The use of these plants derives from native cultures, whose members have traditionally sought access to the supernatural through the ingestion of the plants and their preparation. The use of these plants differs from contemporary religious practices in a key way. I have been studying five sacred plants in my work.

Keywords: *Medicinal plants, value, Sacred plant, Ethno-medicine, Maharashtra.*

Introduction

In this world of plants, some are use for sacred and ceremonial purposes; to explore the spirit world. The use of these plants derives from native culture. Kalpavriksha, a mythological tree mentioned in Puranas is belived to be wishing granting tree (Kumari and Charantimath 2011). Numerous references are available in literature where plants are treated as to the adobe of the gods. In the scriptures, these plants are mention of the kalpvriksh, indicating that worship of the trees is an Indian tradition. These plants are often grown along the temples and can be considered as “Sacred plants”. Many of these sacred plants are multipurpose medicinal plants. They play a significant role in daily life. In India various god and goddess are worshipped in Hindu religion throughout India. Plants flowers and leaves are used during worship for festivals and ceremony. The use of these plants derives from native cultures, whose members have traditionally sought access to the supernormal through the ingestion of the plants and their preparation.

Study Area

Nandurbar district is North-West part of Maharashtra and recognized as a tribal district. The northern part of the district is occupied by Satpura Mountain, central part covered by Tapi basin, while the southern part remarkable by sahyadri sub ranges. The Tapi and Narmada are main rivers; both are flowing east to west. In rivers basin black soil and mountainous region bare and low quality soils are found. The Western boundary covered by Gujarat, towards the south and east the Dhule district. The northern boundary occupied by Madhya Pradesh state. The Latitudinal extent is from 21⁰.00'N. To 22⁰.03'N. and longitudinal extent is from 73⁰.31'E. To 74⁰.32'E. Out of the total geographical area of the district 47.27% area is covered by forest and 39.61% area is under net sown. From the point of view, in a whole district six tahsils are included. In 2011, Nandurbar had population of 1648595 of which male and female were 833170 and 815125 respectively. In 2001 census, Nandurbar had a population of 1311709 of which males were 663511 and remaining 648118 were females. Nandurbar district population constituted 1.47 percent of total Maharashtra population. In 2011 census, this figure for Nandurbar district was at 1.35 percent of Maharashtra population. Out of this population, 65 % population is scheduled tribes, Therefore the district is recognized as tribal district.

Objectives:

The specific aims and objectives are following:-

1. To study important role of sacred plants in satpura hills of Nandurbar district.
2. To identify medicinal uses of sacred plants of satpura hills in Nandurbar district.

Methodology:

In the tribal area of Nandurbar district the Sacred plants of Satpura mountain. The study was performed in the villages particularly in the forest area under 3 Tahasils viz. Akkalkuwa, Dhadgaon and Taloda of the Nandurbar district. The information was collected during field visits based on interviews with the tribal people/doctors. As per enquiries in oral discussion with the local people, the information collected of sacred plants and its medicinal value in daily life. The information of the tribal people is the direct face to face about the uses and benefits of the plants, which is rare and valuable.

Result and Discussion

It is observed that the sacred plants are actually worshiped throughout the nation according to their mythological significance. Plants parts flowers, leaves are really used in festival and ceremonies. Reported list of plants with their botanical name followed by family name, vernacular names or in English, (wherever possible), Marathi Tribal languages and plant parts used, ailment treated preparations, mode of use.

Our extensive field survey on sacred plants of Nandurbar district resulted in the identification of 05 most potential plant species belonging to use in curing 6 common

ailments of human viz. chicken pox disease, Cold and nutritious drink, yellow fever, wounds and swellings etc. Our survey indicates that there is an urgent need to conduct a detailed survey and also to promote measures for conservation of both the traditional knowledge and plant species.

Some of the plant viz. *Boswelliaserrata* (S.Sharma; 1983), *Hemidesmusindicus* (V.D. Vartak; 1983), *Semicarpuscardium* (G.L.Shah; 1983), *Tragiaheldebraandtii*, and *Trichodesmaindicum* are under severe threat and are likely to become extinct at least from this part of the country.

***Coriandrum sativum* L.**

Family: Umbellifereae(Apiaceae)

Local Name: Coriander, Kothimbir, Kothambro

Plant part use: Whole Plant

Strongly smelling annuals, stem glabrous, striate, leaves basal and caulinepinnately or ternatly decompounds, petiole sheathing, flowers white to pink, in terminal compound umbels, fruits subglobose, oval, ribbed, mericarps hollow within.

Sacred Aspects:

- i) During Diwali festival, goddess Laxmi of Hindus is worshiped. This worship is called Laxmipujan, a sweetmeal called 'Prashad' prepared from coriander seeds and jaggery is offered to friends and neighbors.
- ii) Leaves are added in tasting food recipe 'sagoo' and various preparations.

Medicinal Uses:

- i) Decoction of seed, about half cup, is given twice a day in the treatment of chicken pox.

***Saccharumofficinarum*L.**

Family: Poaceae (Graminae)

Local Name: Sugarcane

Plant part use: Stem

Perennial, clumps consisting of a number of strong unbranched stem, nodes present, the alternate leaves, leaves green, thick midribs, saw-toothed edges, terminal inflorescence, panicles, spikelet's borne on side branches, silky hair, fruits dry, etc.

Sacred Aspects:

- i) Cane is used for making the small tent meant for the worship of Khandoba at the ceremony of Gondhaljagran, before marriage ceremony.
- ii) Cane is used for making the tent of the marriage of TulsiVivah after Diwali. The marriages are decided after this day in hindus.

- iii) Cane is used to decorate 'Tagatrao' (procession of gods), a vehicle meant for religious purpose.
- iv) Dongardev is a village deity of tribal's viz. Bhil and Kokani. Worshiper raises a tent in common place using culms of sugarcane, branches of *Togetes erecta* L. and *Ocimum tenuiflorum* L. A heap of rice grains is raised around these tent. During worship dates, grains of finger millet (Nagali) and coconut are used.

Medicinal Uses:

- i) Sugarcane juice is popularly used as a cold and nutritious drink.

***Plumeria rubra* L.**

Family: Apocynaceae

Local Name: Pandhara Chapha

Plant part use: Whole Plant

Deciduous, small trees, bark rough, latex white; leaves whorled, ablong-lanceolate, large, and prominently veined; flowers white with pale-yellow centre, fragrant, follicles pair

Sacred Aspects:

- i) It planted at many sacred places.
- ii) It is cultivated near temples as ornamental, evergreen tree.
- iii) Leaves and flowers are used in worship of Lord Shiva.

Medicinal Uses:

- i) A teaspoon powder of bark is mixed with a cup of boiled water. It is prescribed in the treatment of malarial fever.
- ii) Leaf paste is topically applied on swellings, wound as well as cuts.

***Ixoracoccinea* L.**

Family: Rubiaceae

Local Name: Bokadi

Plant part use:

Glabrous shrubs, branches angular, leaves sessile, elliptic-ablong or obovate; flowers bright-scarles; berries globose, purple orange when ripe, glabrous.

Sacred aspects:

- i) Plant is generally planted near to the temple or in the temple garden for decorative purpose.
- ii) Flowers are used mostly for decorative purpose or making for the welcome bouquet.

Cyperus rotundus L.

Family: Cyperaceae

Local Name: Nagarmotha.

Plant part use:

Perennial plant, height up to 140 cm; leaves spout in rank of three from the base of the plant, 5-20 cm long, culms triangular; florets small, bisexual; fruit is a three – angled achene.

Sacred Aspects:

- i) Bhaldev (Bhaldev) is a worship related to agriculture, especially about mulching animals. During its rite, 'Lavhale' (i.e. C. rotundus L.) sand are few small stones are collected. This plant is grown near houses.

Medicinal Uses

- i) Root paste is applied on the wounds and cuts topically.
- ii) A cup of decoction of bulb and a pinch of common salt is recommended in the treatment of dysentery.
- iii) Half cup of decoction of roots is recommended twice a day in the treatment of insect bite.
- iv) Root tubers are used as mosquito repellents.
- v) Tubers are powdered with 'shikakai' and used for hair wash.

References

- Jain S.K and R.R.Rao, (1983): An assessment of threatened plants of India: Botanical Survey of India, Howrah, India. (1983).*
- Jain S.K. and R.R.Rao, (1983):, An assessment of threatened plants of India: Botanical Survey of India, Howrah, India.*
- Patil D.A. (2003), Flora of Dhule and Nandurbar district (Maharashtra) Bishan Singh, Mahendrapalsingh, Deharadun, India.*
- Patil M.B: (1994), Floristic and Ethnobotanical studies of Nadurbar. Navapur and Sakri Tahsils, Dhule, District, M.Phil. thesis submitted to S.G. University, Surat.*
- Sharma V. and Joshi B. D. (2010), Role of Sacred Plants in religion and their Care System of Local People of Almore District of Uttarakhand, In India, Academic Arena, 2(6): pp-57-60.*
- Vartak.V.D., Observation on rare, imperfectly known and endemic plants in the sacred grooves of western Maharashtra. In (Ed.).*

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr.College
& Art's Science Jr.College, Khapar
Tal.Akkaikuwa Dist.Nandurbar

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

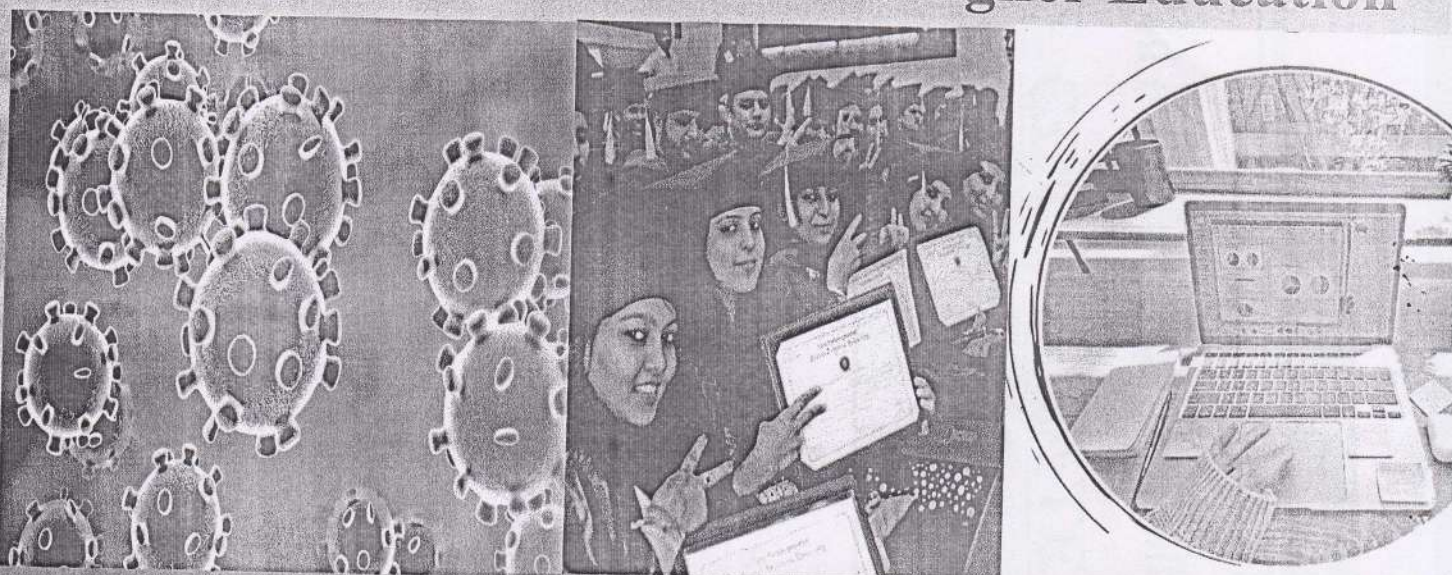
Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editors

Dr. Amol Bhuyar / Dr. Dinesh Deore

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Editor

Dr. Mahendra Raghuwanshi

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

This Journal is indexed in :

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. .... Dr. B. S. Patil

Of..... SJMSM Arts and Commerce College Khapar, Tal.- Akkalkuwa, Dist.- Nandurbar-425419

has published a paper on..... Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning Micro
Observation

Peer Reviewed International Research Journal B.Aadhar Issue no, 274. Published on Dated 05, February - 2021.

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College
P. Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Na. ....

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	A Critical Study of Formal and Online Education in India	Dr. Rajendra C. Bedse /Dr. Madhav S. Waghmare	1
2	Challenges in Online Teaching and Learning Process	Dr. Dinesh Barku Deore	4
3	Covid-19 impact: Major challenges in online teaching faced by students of rural India.	Dr. Milind Kashinath Patel	7
4	Impact of Covid-19 in Teaching and Learning Process in Higher Education	Sahebrao U. Ahire	13
5	Online Teaching-Learning Challenges And Issues Of Education In Covid-19 Pandemicperiod	Dr. Uttam V. Nile / Prof. Rupesh R. Deore, / Prof. Fula R.Khandekar / Dr. Sandip S. Bhavsar	19
6	Role of Social Media regarding the online Educational Process	Prof. Sharmin Shaukat Ghare	25
7	Online Teaching: A New Avenue for Indian Higher Education	Dr. Vinod Zalte	33
8	An Analysis of Containment Zone and Affected Household in Aurangabad District	Dr. Wasnik Jayendra C.	38
9	Effects of COVID-19 on College Students' Mental Health	Mrs. Laxmi Vedu Patel	41
10	Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on Students in India	Dr. Sateesh Ramkisanrao Surje	44
11	Use Of Modern Techology In Teaching- Learning Process	Dr. Jayashri Baliram Patil	47
12	Role of Social Media Regarding the Online Education Process	Dr. Shabana A.R. Khatik	53
13	Online Teaching and Learning: Threat or Opporurtity	Dr. Raviprakash. D. Thombre	56
14	Impact Of COVID-19 On Education	Dr. Amol Rameshwarrao Bhuyar	62
15	Professional Training for Online Teaching and Learning Process Post COVID-19 Pandemic	Dr. Pavan Chudaman Patil	66
16	Role of Teachers during COVID – 19	Dr. Kiran S. Marathe	70
17	Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning – Micro Observation	Dr. B. S. Patil	74
18	Distribution Of Villages And Educational Institutions In Osmanabad District A Geographical Survey	Dr. Tatipamul R. V	76
19	Importanceand Aspects of Creative Teaching in the current situation of Impact of covid-19 on teaching –Learning process	Dr. Baviskar Kunda Vitthal	82
20	Impacts of Covid-19 on higher education in Jalgaon district of Maharashtra	Prof. Devendra Anantramji Maski /Prof. Dr. Sanjay Devidas Bhaise	85

**Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning – Micro
Observation**

Dr. B. S. Patil

Associate Professor, Head of Department in Geography
SJMSM Arts and Commerce College Khapar, Tal.- Akkalkuwa, Dist.-
Nandurbar-425419

Abstract

Online learning is education that takes place over the internet. It is often referred to as “e-learning” among other terms. However, online learning is just one type of “distance learning” the umbrella term for any learning that takes place across distance and not in a traditional classroom. Online teaching and learning is faculty- delivered instruction via the Internet. Online instruction include real time and anytime, anywhere interaction. In the machine-learning world, offline learning refers to situation where the program is not operating and taking in new information in real time. Instead, it has a static set of input data. The opposite is online learning, where, where the machine-learning program is working in real time on data that comes in. The research paper presents the main aims and objectives to analyze the Merits and Demerits of Online and Offline teaching and learning with impact of corona covid-19 on higher education.

Introduction:-

Online and offline are the two mixture processes of Education. Online learning is education that takes place over the internet. It is often referred to as “e-learning” among other terms. However, online learning is just one type of “distance learning” the umbrella term for any learning that takes place across distance and not in a traditional classroom. Whether this process will continue in future will be a kind of question mark. In the machine-learning world, offline learning refers to situation where the program is not operating and taking in new information in real time. Instead, it has a static set of input data. This process has come due to covid-19. Corona pandemic has started from 18th March 2020. In future, some other dangerous virus disease may occur because each nation wants to fulfil its arms and ammunition to destroy other nation. Each nation is threatening another nation in terms of land capturing and so in future, there is possibility of World war. No nation (country) wants the progress of other nation. The effect of this will be certainly on education policy. In densely populated country like India, this process has changed the education policy. In KBC NMU Jalgaon almost 70% area is rural and arduous we are taking the problem of online education and examination system. The equipment's like Computer, laptop, Mobil are not available in the college for students as well as self-students.

Objective:-

1. To study minutely online Teaching Education
2. To observe online learning Education
3. To study minutely online Evaluation system

Discussion:-

This paper is belonging to the effects of corona on higher education. We have been experiencing the exam process since one month and teaching process since 11 months. Words like Sanitizer, lockdown, social distancing, home quarantine we have been hearing since 11 months which are new to us. Schools & Colleges were closed since 18 march 2020. New education system come into existence instead & offline, online education started. University and Government took the decision of online examination should be conducted in higher education.

There are three elements of Education. a) Teaching b) learning and c) evaluation – What teacher teaches in the class by using skill is known as teaching. Learning means student tries to understand what teacher has taught by using study material, homework / assignments, Evaluation means by teaching and learning how much student acquired by taking test is known as evaluation. Taking into consideration these three elements should be appeared from online system.

Today's condition is that teacher teaches in schools and colleges with the help of Google meet and Zoom technology Teacher is seen on screen and student experience or feel as if they teaching in classroom. There are some regions, which are hilly, tribal, rural where network problem is continuously arising. It shows that ample resources are not available for evaluation system only (Quiz). Survey like the one technique is used overall only teaching element is used properly but learning & evaluation are not used fully.

Merits of online education are that we can break the old tradition of teaching in the classroom. One can choose his path where he is interested. There is no necessity for going to school or college. One can learn where he is accessible. No need of spending money on infrastructure, school building, Ground etc. If we adopt this system the impact in future will be bright.

Demerits of online education are that man is a Social animal and learning takes place in School & Colleges groupwise. One can acquire skill socially and not online sitting alone. Rural, tribal area does not have access that is internet Problem. Smartphones, Laptop and computer are not affordable to every student. Optical fiber cable is not available everywhere, somewhere there is 4G and Somewhere there is 2G this also creates a problem in online education. This shows that there are no equipment's (resources) and if there are then there is no connectivity.

References:-

- 1) Arpit Shukla, Nirav Patel, Sudeep Tanwar, Balqies Sadoun, (Sept. 2020), "BDoTS Blockchain-based Evaluation Scheme for Online Teaching under COVID-19 Environment" International conference on computer, information and telecommunication systems (CITS)-At-China.
- 2) Hang Zhao. Guijie Li. Wei Feng, (August 2018), Research on application of Massive Open Online Course (MOOC) In modern medical education teaching.
- 3) Mei Yu, Tianyi Xu, Jie Gao, RuiGuo Yu, (August 2018), "Research on Integrating online learning into offline teaching", International conference on, Computer science and education.
- 4) Abhishek Sinha, (January 2021), "Online Coaching with optimal switching Regret".
- 5) Prasad Shirgaonkar, (22 June 2020), "Online Vs Offline education"
- 6) Singh, J. (Dr.) (2015): Role of ICT in Education, International Journal of Advance Research in Education, Technology and Management, Volume 3, No. 3, June 2015.

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr.Co
& Art's Science Jr.College, Kher
Tal.Akkaikuwa Dist.

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

 SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Aadhar PUBLICATIONS

New Hanuman Nagar, In Front Of

Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604

Mob-- 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

For Details www.aadharsocial.com

ISSN

2278-9308

Volume 9 (Special Issue 07)

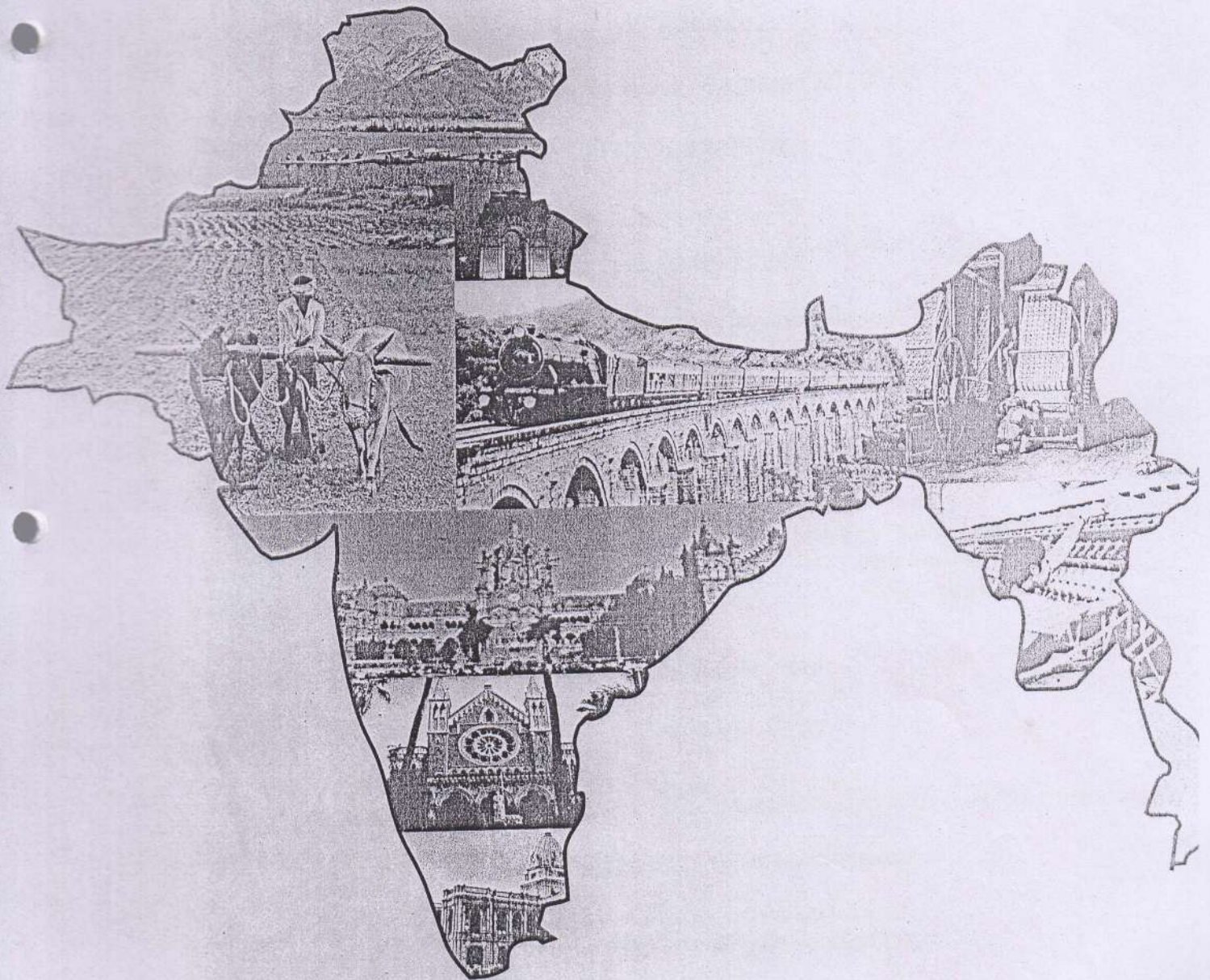
Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

Editor - Dr. R. V. Bhole

Journal of Research & Development
Vol.09 (Special Issue 07) Jan 2018,(ISSN-2230-9578)
UGC Journal List No.64768,COSMOS IMPACT FACTOR-4.270

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
Volume 9 (Special Issue- 7) January 2018

अनुक्रमणिका

अनु क्र.	नाव	शोध निबंधाचे शिर्षक	पृष्ठ क्र.
१	प्रा. सौ. कविता सु. पाटील	ब्रिटिश सत्ताकाळातील घटनात्मक विकास	७
२	प्रा. डॉ. मनिषा जगदाळे	ब्रिटिशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण - एक अभ्यास	१२
३	डॉ. उत्तम पठारे	ब्रिटिश राजवट आणि तिचे भारतावरील परिणाम	१५
४	डॉ. संतोष कदम	ब्रिटिश काळातील सातारा शहराचा झालेला शैक्षणिक विकास	२३
५	डॉ. रघुनाथ चौधरी	ब्रिटिश सरकारने खान्देशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न	२७
६	डॉ. संजय बेंद्रे	ब्रिटिश राजवट आणि भारतीय समाज	३१
७	प्रा. मुरलीधर गायकवाड	भारतातील ब्रिटिश कालीन दारिद्र्याची समस्या	३४
८	डॉ. एस. एल. म्हात्रे	कापड उद्योग आणि महाराष्ट्रातील आर्थिक विकास	३८
९	प्रा. अनिल निकम	इंग्रजांचे वृत्तपत्रासंबंधीचे धोरण	४१
१०	प्रा. शांता गडगे	ब्रिटिश प्रशासन व आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय	४३
११	प्रा. नवनाथ वाजगे	ब्रिटिश राजवटीतील अहमदनगर व श्रीगोंदा येथील जलव्यवस्थापन	४६
१२	डॉ. रघुराज कुरुमकर	ब्रिटिशांचे भारतातील आर्थिक - सामाजिक व सांस्कृतिक धोरण	४९
१३	डॉ. विष्णू पडवाल	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांचा सहभाग	५३
१४	डॉ. प्रशांत देशमुख	हैदराबाद संस्थान : निजाम आणि ब्रिटिशांचे संबंध	५६
१५	श्री. पोपट गायकवाड	ब्रिटिशांचे धोरण व आदिवासी समाज	६१
१६	प्रा. डी. आर. कोळी	ब्रिटिश धोरणांचा भारतावरील आर्थिक प्रभाव	६४
१७	सौ. सुनिता स. पाटील	ब्रिटिश राज्य व भारतीय शिक्षण	७२
१८	डॉ. बाळकृष्ण पाटील	ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था	७५
१९	डॉ. संजय गवळी	ब्रिटिशकालीन महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा व प्रबोधन	७८
२०	डॉ. मंदा मोरे - थोरात	इंग्रज राजवटीतील भारतातील शिक्षण पध्दती : एक चिकित्सक अभ्यास	८२
२१	डॉ. नानाजी भामरे	ब्रिटिश सत्तेचे भारतातील आर्थिक धोरण	८६
२२	डॉ. पी. एस. सोनवणे	ब्रिटिश कायदे आणि भारतीय शिक्षण	८९
२३	प्रा. यशवंत गावित	भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभ - एक दृष्टिक्षेप	९९
२४	प्रा. सुनिल पाटील	ब्रिटिश आमदानीत भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका : विशेष संदर्भ लो. टिळक आणि केसरी	१०२
२५	डॉ. विवेकानंद चव्हाण	प्रबोधन काळातील मराठी वृत्तपत्रे व ब्रिटिश शासन	१०५
२६	प्रा. बी. आय. परदेशी	ब्रिटिशकालीन भारतीय कृषि क्षेत्रातील परिवर्तन	१०९
२७	डॉ. सुजाता गावयकवाड	ब्रिटिश कायद्यांचा, व्यवस्थेचा भारतातील विविध क्षेत्रावरील प्रभाव	११४
२८	डॉ. सर्जेराव गोल्डे	ब्रिटिश कालीन शेती व भारतीय अर्थव्यवस्था	११९
२९	डॉ. खासेराव शिंदे-पाटील	माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे पुणे रेसिडेंट ते डेक्कन कमिशनर म्हणून केलेले प्रशासकीय कामकाज	१२३
३०	डॉ. भारती लाडकर	ब्रिटिश काळाचा तत्कालीन स्त्री जीवनावरील सामाजिक, सांस्कृतिक प्रभाव	१२६
३१	डॉ. देवेंद्र विसपुते	ब्रिटिशांचे भारतातील दुरगामी संरक्षण धोरण	१३३
३२	प्रा. राजविरेंद्रसिंग गावित	खान्देशातील ब्रिटिश राजवटीचा आदिवासींच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव : एक आर्थिक दृष्टिक्षेप	१३७

ब्रिटिश सरकारने खानदेशातील शेती विकासासाठी केलेले प्रयत्न

प्रा.डॉ.रघुनाथ धनालाल चौधरी
एस.जे.एम.एस.एम.चे कला व
वाणिज्य महाविद्यालय खापर
इतिहास विभाग प्रमुख

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारतीय लोकांचे आर्थिक उत्पन्नाचे शेती हे महत्त्वाचे साधन आहे. शेती व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेतकऱ्यांना जमिनीची प्रतवारी व नैसर्गिक वातावरणा नुसार पिकांची निवड करावी लागते. शेतकरी लागवडीसाठी हंगाम, पाणीपुरवठा आणि शेतजमिनीच्या प्रतवारीनुसार पिकाची लागवड करत असत.

खानदेशात जिरायती आणि बागायती अशा दोन प्रकारांत शेती करण्यात येत होती. पावसाच्या पाण्यावर कसण्यात येणाऱ्या शेतीस जिरायत शेती म्हणत. त्या शेतीस कोरडवाहू शेती म्हणूनही ओळखत. तर विहिरी, पाटाद्वारे पाणीपुरवठा करून कसणाऱ्या शेतीस बागायती शेती म्हणत. कोरडवाहू शेतीपेक्षा बागायती शेतीवर शेतसारा जास्त आकारला होता. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी निश्चित केलेला शेतसारा शेतकऱ्यांना भरणे बंधनकारक असे. नैसर्गिक आपत्तीच्या प्रसंगी शेतकऱ्यांना शेतसारा भरणे अशक्य होत असे. अशावेळी शेतकऱ्यांची स्थिती खूपच हालाखीची होत असे. शेतकऱ्यांच्या या अस्थिर परिस्थितीची कारणे शोधून त्यावर उपाययोजना करण्याचे प्रयत्न ब्रिटिश सरकारच्या काळात झालेले दिसून येतात. शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी तसेच सरकारचे महसुली उत्पन्न वाढविण्यासाठी खानदेशातील पडीक जमीन लागवडीखाली आणली. यामुळे महसुलाच्या रकमेत वाढ झाली होती. उत्पन्न वाढल्यामुळे शेतकऱ्यांनाही आपली आर्थिक स्थिती स्थिर करण्यात मदत झाली होती. महसुली उत्पन्नात वाढ झाल्याने सरकारने नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात शेतसाऱ्यात सूट दिली होती. म्हणून नैसर्गिक आपत्ती किंवा सरकारी धोरणांमुळे ओस पडलेली गाव पुन्हा वसवण्याचे कार्य करता आले. सरकारच्या या धोरणाचा परिणाम होऊन शेती लागवडीच्या क्षेत्रात वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांना स्थैर्य प्राप्त झाले.

१) लागवडीखालील क्षेत्र :-

पेशवाईच्या शेवटच्या काळात राजकीय अस्थिरतेमुळे खानदेशातील शेती लागवडीचे क्षेत्र कमी झाले होते. सर्वत्र अरण्ये वाढली होती. शहरे व खेडी उद्ध्वस्त झाली होती. जमीन सुपीक असूनही शेती ओस पडली होती. अशा वेळी सन १८१८ मध्ये कंपनी सरकारने पेशव्यांचा सत्तेचा पाडाव करून सर्व मराठा साम्राज्य आपल्या राज्यात विलीन केले. या मराठा साम्राज्यातील खानदेश परगण्यावर कॅ. जॉन ब्रिगज यांची कलेक्टर म्हणून नेमणूक झाली.

खानदेशाचा कलेक्टर म्हणून कॅ. जॉन ब्रिगज सन १८१८ ते १८२४ पर्यंत होते. पडीक जमीन लागवडीखाली आणतांना पाणीपुरवठ्याचा अभाव असल्यामुळे जमीन लागवडीखाली आणणे शक्य होत नाही असे लक्षात आल्यावर कॅ. जॉन ब्रिगज ने खानदेशातील शेती लागवडीचे क्षेत्र वाढविण्याकरिता सन १८२२-२३ मध्ये शेतकऱ्यांना विहीर खोदण्याच्या खर्चाइतकी रक्कम शेतसाऱ्यात सूट देऊन विहीर खोदण्यास प्रोत्साहन दिले. कंपनी सरकारने शेती व्यवसायाबाबत सकारात्मक धोरणांचा अवलंब केला. त्यामुळे लागवडीच्या क्षेत्रात सतत वाढ होत गेली.

कंपनी सरकारच्या अवघ्या चाळीस वर्षांच्या राजवटीत खानदेशातील लागवडीच्या क्षेत्रात दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाल्याची नोंद आढळते.

२) ब्रिटिश सरकारकालीन शेती व्यवसाय :-

खानदेशात कंपनी सरकारच्या स्थापनेपासून ते ब्रिटिश सरकारच्या सत्ता स्थापनेपर्यंत लागवडीच्या क्षेत्रात वाढ झालेली होती. सन १८१८ मध्ये कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापित झाली त्यावेळी खानदेशातील लागवडीचे क्षेत्र ६,०३,१३२ बिघा होते. सन १८५८ मध्ये ब्रिटिश सरकारची सत्ता स्थापन झाली. यावेळी पावेतो खानदेशातील मशागतीच्या क्षेत्रात वाढ होऊन ते १५,७४,२२२ एकर एवढे झाले होते. कंपनी सरकारने शेतकऱ्यांना शेती कसण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्यामुळे मशागतीच्या क्षेत्रात वाढ झाल्याचे दिसते.

खानदेशातील शेतकरी शेती लागवडीखाली आणत असताना जमिनीची प्रतवारी, पाणीपुरवठ्याच्या सोयी ह्या बाबी लक्षात घेऊन उत्पादन घेत होते. सावदा परिसरातील जमीन काळ्या मातीची व उत्तम प्रकारच्या प्रतवारीची होती. या परिसरातील शेतकरी शेतीच्या मशागतीला महत्त्व

प्रवाहावर पानचक्या चालविता येतील. त्यांचा उपयोग धान्य दळणे, तेल काढणे व ऊसाचा रस काढणे यासाठी होऊ शकेल.^{१६} पेशवेकाळात हे बंधारे नेर, डांगरी, जापी, निमखेड, भवाली, कुसुंबे, बन्हाणपुर, दहिवेल व पाटणे इत्यादी ठिकाणे होते. कुसुंबा येथे पांझरा नदीवर तर दाभाडे व पाटणा येथे गिरणा नदीवर बांधारे बांधलेले होते.^{१७}

चाळीसगाव तालुक्यातील जामदा गावाजवळ सन १८६३ मध्ये गिरणा नदीवर बंधारा बांधण्याचे काम सुरु झाले. याकामासाठी १०,८८,६६१ रुपये खर्च आला असून या बंधान्याचे बांधकाम सन १८८७ मध्ये पूर्ण झाले. त्यावेळी बंधान्याची उंची १२ फूट व लांबी १५४० फूट होती.^{१८} अशाच प्रकारे एदलाबाद जवळ हरताळे तलाव व पारोळा तालुक्यात सन १८७७ मध्ये म्हसवे तलाव बांधण्यात आला की, ज्यापासून १६५० हेक्टर जमिनीला जलसिंचनाची सोय होऊ शकत होती.^{१९}

सन १८१९ मध्ये १८७ बंधान्यांपैकी फक्त ४० बंधारे सुस्थितीत होते^{२०} आणि काही बंधान्यांची दुरुस्ती केल्यावर जलसिंचनासाठी त्याचा उपयोग होणार होता. मात्र सरकार अशा बंधान्यावर खर्च करण्यास नाखूप होती.^{२१} परंतु एलफिन्स्टनच्या काळात खानदेशात शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी नदयांवर धरणे बांधून कालवे काढले होते. व त्यावर प्रचंड खर्च केला होता.^{२२}

खानदेशात असलेल्या कालव्यांमुळे ओलीताच्या क्षेत्रात वाढ झाली होती. त्यामुळे सरकारच्या महसुली रक्कमेत वाढ झाली. सन १८९१ च्या कर निर्धारणा अगोदर जळगाव तालुक्यात बागायती क्षेत्र १४१७ एकर असून त्यापासून ३४७४ रुपये एवढा महसूल प्राप्त होत होता. सन १८९१ च्या करनिर्धारणाच्या वेळी ओलीताचे क्षेत्र २९१७ एवढे वाढल्यामुळे सरकारला ७१४५ रुपये एवढा महसूल प्राप्त झाला.^{२३} पांझरा नदीवर काही बंधारे होते त्यापासून ४४३१ एकर जमीन ओलीताखाली आली होती.^{२४} अमळनेर परिसरात विहिरी व कालव्यांच्या संख्येत २७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याने बागायती क्षेत्रात वाढ झाली. की जी आधी २९३७ एकर होती. त्यात वाढ होऊन ती ६१७६ एकर झाली. तसेच शेती लागवडीतही वाढ झाली की, जी १,१४,०९४ एकर वरून २,४२,८२८ एकर एवढी वाढ झाली.^{२५} या परिसरातील कालव्यांची सरकारी खर्चाने दुरुस्ती केली. यामुळे महसूल दर आठ रुपये एक आणे सात

पैसे वरून चौदा रुपये एकर असा दर निश्चित केला. यामुळे महसुलात वाढ होऊन ५२०७ रुपये महसुलावरून ७६४० रुपये एवढा महसूल सरकारला मिळू लागला होता.^{२६} चोपडा परिसरात शेतीला पाणीपुरवठा होण्याच्या हेतूने धरणे बांधली गेली. धरण व विहिरींच्या पाण्यामुळे या परिसरातील ७०० एकर जमीन ओलिताखाली आली.^{२७} पिंपळनेर परिसरातील कालव्यांच्या पाण्यावर ओलिताखाली येणारे क्षेत्र हे १०,८१४ एकर होते. यातून मिळणारा महसूल या उपविभागातून मिळणाऱ्या महसुलाच्या निम्मे होता.^{२८} ह्या कालव्यांच्या पाण्यावर ओलीताखाली येणाऱ्या जमिनीचे महसूल दर हे एकरी १५ रुपये प्रस्तावीत होता.^{२९} यावरून असे लक्षात येते की, खानदेशात पाटस्थळामुळे बागायती क्षेत्रात वाढ झाली. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. आणि पर्यायाने सरकारचे पाटस्थळ जमिनीपासून मिळणारे महसुली उत्पन्न वाढले. असे असले तरी कालव्यांची दुरुस्ती आवश्यक होती. त्याकडे सरकारने पुरेशा प्रमाणावर लक्ष दिलेले दिसून येत नाही.

पाटबंधारे व कालव्यांची दुरुस्ती :-

ब्रिटिश सरकारच्या काळात नंदुरबार तालुक्यातील अनेक गावातील बंधारे दुरुस्ती अभावी निरुपयोगी पडून होते. अशा परिस्थितीत महसूल विभागीय अधिकारी ए.ए.डेव्हिसन हे आपल्या दि.८ नोव्हेंबर १८६१ च्या अहवालात नमूद करता की, या तालुक्यातील अनेक गावांत ढासळलेले बंधारे आहेत की, जे किरकोळ खर्चाने दुरुस्त होऊ शकतील व त्या पाण्याचा फायदा पुन्हा या शेतकऱ्यांना होऊ शकेल.^{३०}

खानदेशात अनेक लहान मोठ्या बंधान्यांच्या साहाय्याने बागायती शेती कसली जात असे. परंतु हे बंधारे पुरामुळे किंवा इतर कारणांमुळे निरुपयोगी अवस्थेत पडून होते. ब्रिटिश सरकारने अशा प्रकारचे बंधारे व कालव्यांच्या दुरुस्तीकडे लक्ष दिले होते. ब्रिटिश सरकारने सन १८७५-७६ मध्ये जामदा, पांझरा व धुळे येथील बंधारे दुरुस्ती काम सुरु केले. सरकारने याकामासाठी ११,२८९ रुपये खर्च केले.^{३१}

ब्रिटिश सरकारने या कालव्यांची दुरुस्ती केल्यामुळे परिसरातील जमीन ओलिताखाली आली. त्यामुळे बागायती क्षेत्र वाढीकरिता मदत झाली. सरकारने अशाच प्रकारे सन १८७६-७७ मध्ये मुकटी, हरताळा व म्हसवा या तलावांच्या दुरुस्तीचे काम केले. मुकटी तलावामुळे ९८२६, हरताळा तलावामुळे

५२७ आणि म्हसवा तलावामुळे २०६० एकर जमीन ओलिताखाली आली.^{३२}

खानदेशात नदीवर बंधारे बांधून कालवे काढून शेतीला पाणीपुरवठा केला जात असे. हे बंधारे आणि कालवे लहान स्वरूपाचे असत. अनेकदा पुराचे पाणी किंवा इतर कारणांमुळे अनेक बंधारे निरुपयोगी होत असत. त्यामुळे बागायती क्षेत्र कमी होऊन सरकारच्या महसुली उत्पन्नात घट येत असे. म्हणून सरकार बागायती क्षेत्रवाढी करिता आणि महसुली उत्पन्नात वाढ व्हावी म्हणून या बंधान्यांच्या दुरुस्तीसाठी खर्च करित असे.

मोटस्थळ :-

विहीर खोदून मोटेच्या साहयाने पिकांना पाणी देण्यात येत असे. अशा पद्धतीस मोटस्थळ असे म्हणत.^{३३} शेतीला पाणीपुरवठा करण्याचे विहीर हे दुसरे साधन होते. खानदेशातील प्रत्येक खेड्यात पाच ते सहा विहीरीद्वारे शेतीला पाणीपुरवठा होत असे.^{३४} खानदेशातून वाहणाऱ्या तापी नदीच्या पात्राकडील प्रदेशात विहीरीची खोली ५० ते ६० फुटांपेक्षा जास्त होती. मात्र नदीच्या पात्रापासून दक्षिणेस वाढत्या अंतरानुसार विहीरीची खोली कमी झालेली आढळत असे. म्हणून तापी नदीच्या परिसरापेक्षा इतरत्र विहीरीची संख्या जास्त आढळत असे.^{३५} खानदेशात विहीरीच्या संख्येत वाढ झाल्याने महसुलाच्या रकमेत वाढ झालेली आढळते.

ब्रिटिश सरकारच्या काळात लागवडी क्षेत्र सतत वाढलेले दिसते. ब्रिटिश सरकारने शेती विकासासाठी कृषी प्रयोग केंद्र सुरु केले. सिंचनाच्या सोयी करिता बंधारे बांधले, विहीरी खोदल्या. शेतसाऱ्यात सूट दिली. त्यामुळे लोकांचे स्थलांतर थांबण्यास मदत होऊन शेती कसणाऱ्यांची संख्या वाढली होती.

संदर्भ :-

१. जळगाव जिल्हा गॅझेटिअर- १८८०, मराठी आवृत्ती, (सुधारीत १९९४) पृ.क्र.६०७.
२. इ.आय.पेपर्स, पूर्वोक्त, पृ.क्र.६३६.
३. पाटील म.वि.- कंपनी सरकार कालीन खानदेश, शिवम प्रकाशन, नंदुरबार, प्रथमावृत्ती, २००७, पृ.क्र.२७३.
४. रोजर्स- पूर्वोक्त, पृ.क्र.२८१.
५. खानदेश जिल्हा गॅझेटिअर- पूर्वोक्त, पृ.क्र.६०३.
६. खा. जि. गॅझेटिअर- पूर्वोक्त, पृ.क्र.२८९.
७. उपरोक्त- पृ.क्र.३०३.

८. रोजर्स अलेक्झांडर- दि लॅण्ड रेव्ह्यु ऑफ बॉम्बे, भाग १, लंडन १८९२, पृ.क्र.३३१-३२.
९. रोजर्स- पूर्वोक्त, पृ.क्र.२९२.
१०. ज. जि. गॅझेटिअर- पूर्वोक्त, पृ.क्र.२७३-७४.
११. खा. जि. गॅझेटिअर- पूर्वोक्त, पृ.क्र.१६५.
१२. अत्रे त्रि. ना.-गावगाडा, वरदा बुक्स, पुणे १९९६, पृ.क्र.१३०.
१३. शहा जी.बी.- पेशवेकालीन खानदेश, अप्रकाशीत पीएच.डी प्रबंध, पुणे विद्यापीठ पुणे, पृ.क्र.३७.
१४. डे.क.फा. १७४, पत्र क्र.३३६
१५. शहा जी.बी.- पेशवेकालीन खानदेश, पूर्वोक्त, पृ.क्र.३५.
१६. डे.क.फा. १७४, पूर्वोक्त.
१७. शहा जी.बी.- पेशवेकालीन खानदेश, पूर्वोक्त, पृ.क्र.३६.
१८. ज. जि. गॅझेटिअर- पूर्वोक्त, पृ.क्र.२६७.
१९. उपरोक्त- पृ.क्र.२७०-७१.
२०. डे.क.फा. १७६, दि.२३/६/१८९९, पत्र क्र.५३९.
२१. डे.क.फा. १७६, पूर्वोक्त.
२२. कर्णिक शशिकांत- पेशवेकालीन महाराष्ट्र; सामाजिक व आर्थिक जीवन, पहा- त्रैमासिक, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, एप्रिल-सप्टेंबर, १९८७, वर्ष २४, पुस्तक: ९३-९४, पृ.क्र.८१.
२३. एस. आर. बी. जी. पेसर्स, जळगाव तालुका- १८९२, पृ.क्र.९.
२४. एस. आर. बी. जी. पेसर्स, नंदुरबार तालुका- १८९६, पृ.क्र.९८.
२५. रोजर्स- पूर्वोक्त, पृ.क्र.३४०.
२६. उपरोक्त- पृ.क्र.३४२.
२७. उपरोक्त- पृ.क्र.३३७.
२८. उपरोक्त- पृ.क्र.३२७.
२९. उपरोक्त- पृ.क्र.३२८.
३०. एस. आर. बी. जी. पेसर्स, नंदुरबार तालुका- १८९६, पृ.क्र.६.
३१. प्रशासकीय अहवाल मुंबई- १८७५-७६, पृ.क्र.९८.
३२. प्रशासकीय अहवाल मुंबई- १८७६-७७, पृ.क्र.२७२
३३. गायकवाड आर.डी.- मराठे कालीन संस्था आणि विचार, एम. व्ही. फडके आणि कंपनी, कोल्हापूर, १९८३, पृ.क्र.२६६.
३४. डे.क.फा. १७७, पूर्वोक्त.
३५. पाटील म.वि.- पूर्वोक्त, पृ.क्र.८०.

प्राचार्य

एस.जे.एम.एस.एम.कल्याण, वाणिज्य वरिष्ठ व कलत्र, विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, खापर ता.अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

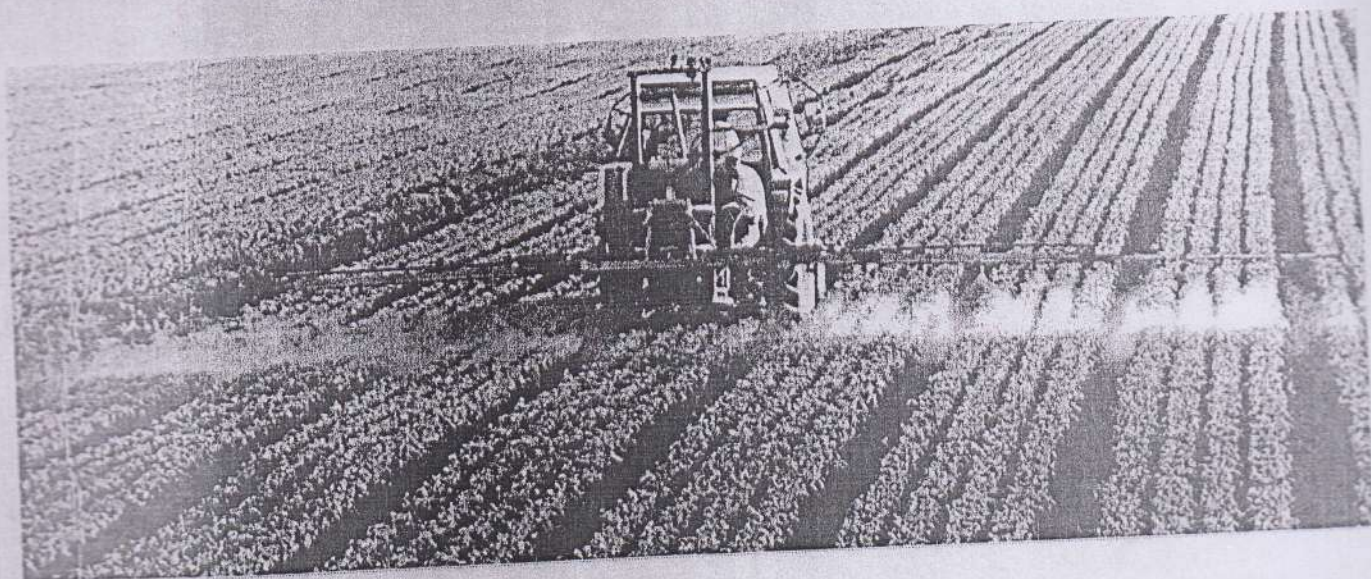
Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email – info@jrdrb.com Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

National Conference
On
Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India,

Volume 8
Special Issue-4 (Humanities), January 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Ahire Suresh Chintaman , Dept. of Geography

Editor
Dr. R. V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. B. D. Borse, Uttamrao Patil College, Dahiwel Tal. Sakri, Dist. Dhule
Dr. S. R. Patil, Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
Prof. S. J. Bhadane, Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Prof. Dr. Suvarna T. Shinde, S.N.D.T. College of Women, Dhule. 424002.
Prof. I. U. Shaikh, Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Dr. R. D. Patil, Vasantrao Naik Arts & Science College, Shahada
Dr. Avinash Y. Badagujar, Arts and Science College, Varangaon

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrv.com Visit-www.jrdrv.com

Journal of Research and Development
Volume 8 (Special Issue 04) January, 2018

INDEX

अ. क्र.	पेपरचे नांव	लेखकाचे नांव	पेज नंबर
१	Dr. Babasaheb Ambedkar Views on Agrarian Issues	Dr. Sandesh wagh, Asso. Prof.Dept.History, University of Mumbai, Mumbai	१
२	भारतीय कृषी सद्यःस्थिती, अड्डाणे व उपाय	डॉ.सुभाष पाटील, एस.एन.डी.टी.महीला विद्यापीठ पुणे	६
३	खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.पी.एस.सोनवणे, साक्री	१३
४	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका	प्रा.डॉ.वसुमती पुंडलीकराव पाटील, विमलबाई महाविद्यालय साक्री	१७
५	उस पिकांसाठी उमाभोवती सिंचन पध्दती आणि कृषी विकास	प्रा.डॉ.एम.एम.सैदाणे, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री	२९
६	ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	डॉ.सुधाकर एल.जाधव, आदर्श महाविद्यालय निजामपुर	२३
७	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण व कृषी समाजदर्शन	प्रा.मिलिंद देवरे, आर.डी.देवरे महाविद्यालय म्हसदी	२५
८	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	प्रा.ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे, कला विज्ञान महाविद्यालय नगांव	३०
९	मराठी साहित्यातील ग्रामीण व कृषी संवेदना	डॉ.हेमराज बिरारीस, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	३४
१०	गोतावळा: स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या कृषी व ग्रामीण वास्तवाचे चित्र रंगवणारी कादंबरी	डॉ.प्रकाश श्रीराम साळुंके, सि.गो. पाटील महाविद्यालय साक्री.	३६
११	ब्रिटीश कालीन कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	३८

१२	साहित्याची कृषी व ग्रामीण विकासातील भूमिका — जिरायत (कथासंग्रह)	डॉ.रविंद्र डोगर पाटील, कला व विज्ञान महाविद्यालय शहादा.	४१
१३	कृषी क्षेत्रातील संघर्ष आणि शेतकरी आत्महत्या — एक सामाजिक दृष्टीक्षेप	डॉ.सुनिल अजाबराव पाटील, उ. पा. महाविद्यालय दहिवेल	४५
१४	ग्रामीण कृषी जीवनातील समस्यांची मांडणी करणारी कादंबरी: पांढर	डॉ.सुनिल भावराव देसले, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	५०
१५	प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा.रघुनाथ चौधरी, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर.	५५
१६	महाराष्ट्रातील कृषी विकासातील शासनाची भूमिका	प्रा.श्रीमती अरुणा नेरे, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	५८
१७	मैला अंचल उपन्यास में ग्रामीण लोकजीवन	डॉ.अशोक मराठे, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	६२
१८	ग्रामीण साहित्य में कृषीविषयक विचार	डॉ.अशोक एम. पवार, ग.तु. पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार	६५
१९	ब्रिटीश कालीन कृषी विकासाचा अभ्यास	प्रा.योगेश जगन्नाथ कोरडे, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	६८
२०	महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान आणि शासकीय उपाय योजना	डॉ.सुनिल संदानशिव, उ.पा. महाविद्यालय दहिवेल	७१
२१	Strengthening India Through Agriculture	Suryawanshi P. L. , Solapur	७५
२२	An Ecocritical Study of Sarojini Naidu's Poetry	Ireshadsaheb U. Shaikh, Dahivel	८२
२३	New NDA Governments Policies, Strategies And Initiatives Towards Rural Development	Balaji P. Munde, Jalna	८७
२४	ROLE OF FARMERS' CBOS IN RURAL DEVELOPMENT	Bharat Dasharath Khandagale, Amalner	९२
२५	IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON TRIBAL STUDENTS: A STUDY	Mr.P.B. Ghante, Nandurbar	९८
२६	शेतकरी आत्महत्या: शासन	डॉ.रविंद्र ठाकरे, आदर्श	१०४

प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास

प्रा.डॉ.रघुनाथ धनालाल चौधरी, इतिहास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर,
ता.अक्कलकुवा, जि.नंदुरबार, rdcchinu1973gmail.com

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषी प्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. तीच ओळख आजही कायम असल्याचे दिसून येते. शेती हाच भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने देशातील बहुतांशी लोक या व्यवसायाशी जोडले गेले आहेत. शेतीचा शोध लागल्यापासूनच माणसाचे जीवन स्थीर झाल्याचे आढळून येते. आजही जगातील अनेक देशात शेती व्यवसाय प्रमुख व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. पर्जन्य, पाण्याची उपलब्धता, हवामान, शेती योग्य जमीन, मजुरांची उपलब्धता यावर शेती व्यवसाय अवलंबून असतो. हा व्यवसाय निसर्गावर अवलंबून असलेला व्यवसाय असल्याने येणारे उत्पन्न हे बेभरवश्याचे असते. भारतातील शेती व्यवसायावर लहरी निसर्गाचा परिणाम होतांना दिसतो. यामुळे शेतकऱ्याला बऱ्याचवेळा शेती कसणे जिकरीचे जाते. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक या कालखंडांचा विचार करता भारतात शेती कसण्याच्या, उत्पादन घेण्याच्या पध्दतीत बदल झालेला दिसतो. असे असले तरी लहान लहान शेतकरी आजही अगदीच पारंपारीक पध्दतीने शेती कसतांना आढळतात.

उद्दीष्टे

- प्राचीन भारतातील शेती व्यवसायाचा अभ्यास करणे.
  - शेती व्यवसायातील अडचणींचा अभ्यास करणे.
  - मध्ययुगात शेती व्यवसायात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
  - शेतकऱ्यांच्या जीवनात शेती व्यवसायाचे महत्त्व जाणून घेणे.
  - सिंचना मुळे शेती विकासावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
  - आधुनिक पध्दतीचा वापर करून शेती उत्पादनात झालेल्या वाढीचा अभ्यास करणे.
  - सॅद्रिय आणि रासायनिक खतांचा वापर करून शेती उत्पादन वाढीसाठी झालेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
  - आधुनिक काळात कृषी क्षेत्रातील बदल आणि अडचणींचा अभ्यास करणे.
  - कृषी व्यवसायातील पशुपालनाचे फायदे जाणून घेणे.
  - कृषी प्रधान देश म्हणून आज भारताची स्थिती जाणून घेणे.
- प्राचीन काळातील कृषी व्यवस्था:-

प्राचीन काळापासून संपूर्ण जगात उदरनिर्वाहा करिता शेती व्यवसाय केल्याचे आढळून येते. फक्त फरक एवढाच आहे कि, जगातील अनेक देशांनी शेती व्यवसाया सोबतच जोडधंदा म्हणून पशुपालन किंवा इतर व्यवसायांनाही तेवढेच महत्त्व दिले आहे. परिणामी ते देश कृषी प्रधान न राहता उद्योग प्रधान म्हणून त्यांची ओळख झाली. इतर देशांच्या तुलनेने भारतातील लोक कृषी व्यवसावर पूर्णपणे निर्भर असल्याचे दिसते.

भारतात सिंधू संस्कृती काळापासून शेती हा मुख्य व्यवसाय होता. आर्यांची संस्कृती नद्यांच्या काठी विकसीत झाल्यामुळे स्वाभाविकच ती कृषीप्रधान होती. शेती व्यवसायामुळे त्यांच्या जीवनात स्थैर्य आले होते. या शेतीतून त्यांनी कापूस, गहू यासारख्या पीकांचे उत्पादन घेतले. आर्य काळातही या परिस्थितीत खूप बदल झाल्याचे आढळत नाही. आर्यांना शेतीच्या सर्व अंगाची माहिती होती. नांगरणी, पेरणी, कापणी, मळणी या बाबींचा ऋग्वेदात उल्लेख सापडतो. या काळात अन्नधान्याच्या पीकांना प्राधान्य दिले जात असे. यात गहू, तीळ, बली या सारख्या पीकांचे उत्पादन घेण्यास प्राधान्य दिले जात असे. प्राचीन ग्रंथात यव नावाच्या धान्याचा उल्लेख आढळतो. यव म्हणजेच बाली होय. असे विद्वान मानतात. अन्नधान्याचे उपत्पादन घेतल्यामुळे गुरांना चान्याचीही सोय होत होती. मेगस्थेनिस म्हणतो की, युध्द व इतर तत्सम कर्तव्या पासून सूटका झाल्यावर सर्व साधारण लोक शेतीकडे लक्ष देत असत. शेतकऱ्यांची स्थिती समाधानकारक होती. पावसाचे प्रमाण चांगले असल्याने शेतकरी वर्षातून दोनदा पीक घेत असत. शत्रू पीकांचे नुकसान करीत नसत. त्यामुळे शेतकरी वर्ग निर्धास्त होता. युध्द काळात शेतकऱ्यांना त्रास दिला जात नसे.

शेत मशागतीसाठी लाकडाचा नांगर वापरीत असत. शतपथ ब्राम्हणग्रंथात चार, आठ, बारा, चोवीस बैलांनी ओढलेल्या नांगराचा उल्लेख आढळतो. आजही आपल्याला नांगर वापरत असल्याचे आढळून येते. शेती मशागतीसाठी आणि इतर कामांसाठी बैलांचा उपयोग होत असे.

पाणीपुरवठा:-

भारतात सर्वसाधारण पावसाच्या पाण्यावर शेती करण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आहे. परंतु ज्या ठिकाणी सिंचनाच्या साठी आहेत त्या ठिकाणी वर्षातून दोन किंवा तिन पीके घेतात. प्राचीन काळात शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी एका खड्ड्यात पाणी साठवित आणून त्याचा वापर शेतासाठी करत असत. तसेच राहट, पवन चक्की द्वारे, नदी, तलाव, विहीर, नदीवर बांध करून कालवे किंवा नाल्यामार्फत शेतीला पाणीपुरवठा होत असे. द्रुद्रगुप्ताच्या काळात जंगलांमध्ये पावसाच्या पाण्याचा प्रवाह अडवून सुक्या नावाचा कालवा बांधण्यात आला होता. चंद्रगुप्ताचा सौराष्ट्रातील सुभेदार पुष्पराज याने हा कालवा बांधला होता.

शेती व्यवसाया करतांना पशुपालन हा एक जोड व्यवसाय केला जात असे. याचा दुहेरी उपयोग म्हणजे पशुपालनात वाढविण्यासाठी खतांची उपलब्धीही या पशूंमूळे होत असे. पशू पालनात गाय, बैल, म्हैस, हत्ती, उंट, कोंबड्या इ. पशूंचा समावेश होता. या पशूंमध्ये गायीला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. गोधन हे आर्थिक दृष्ट्या संपन्नतेचे लक्षण मानण्यात येई. त्याला गोदक्षिणा देत असत. ज्यांना गायी दान करावयाच्या असतील त्यांना दक्षिण म्हणजेच उजव्या बाजूनी उभे करित असत. त्याला हा शब्द प्रचलीत झाला. विदेहचा राजा जनक याने आपल्या राज्यातील सर्वश्रेष्ठ विद्वानांचा सत्कार करतांना त्यांना एक हत्ती दिल्या होत्या. गायीचा उपयोग दूध, दही, लोणी, तूप यासाठीही होत होता. आजही दूध, दही, लोणी, तूप यासाठी गायीचा उपयोग दिसतो.

ऋग्वेदात रथांचा उपयोग माणसे ने आण करण्यासाठी करित. तसेच माला वाहून नेणे व माणसे ने आणण्यासाठी ओढण्यासाठी बैल, घोडे, गाढव यांचा उपयोग होत असे. वाहतूकीसाठी अनस नावाच्या गाड्यांच्याही उल्लेख आढळतात. ओढण्यासाठी घोडे किंवा बैल जोडत असत. गायीचा उपयोग दंड भरण्यासाठीही केला जात असे. यात क्षत्रियाची हत्या करून हजार गायी, वैश्य वध करणाऱ्यास शंभर गायी, तर शुद्र वध करणाऱ्यास दहा गायी देवून अपराधातून मूक्तता होता येत असे. गोधनाचे महत्त्व आढळून येते.

जमीन महसूल:-

प्राचीन काळात राज्याचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणजे जमीन महसूल होय. मुख्य जमीन महसूल विषयक कराले म्हणत असे. तो एकूण उत्पन्नाचा १/६ घेण्यात येत असे. जमीन महसूल विषयक कर सोळा टक्क्यांपासून पंचवीस टक्क्यांपर्यंत जात असे. काही ठिकाणी याचा उल्लेख भागकर म्हणूनही होता. शेतांमधून धान्याचे उत्पादन निश्चित केल्यावर कर आकारत असे. शेत जमिनीच्या उत्तम व कनिष्ठ प्रकारावर हा कर लावला जात असे. एखाद्या शेतकऱ्याने स्वतः तलाव खोदला तर कडून पाच वर्षा पर्यंत कर घेत नसत. प्राचीन काळातील राज्यकर्ते बागायती क्षेत्र वाढीसाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देतांना दिसतात.

मध्ययुगीन कृषी व्यवस्था:-

मध्ययुगीन काळात भारत अनेक प्रांतीय सत्तांमध्ये विभागला गेला होता. असे असले तरी सन १५२६ पर्यंत हिंदू मोठ्या भूभागावर सुलतानांची सत्ता होती. १५२६ पासून हिंदुस्थानवर मोगल सत्ता प्रस्थापीत झाली. या काळात ज्यावेळी असायची त्यावेळी शासनकर्ते शेतकरी किंवा सामान्य जनतेच्या अडीअडचणीकडे लक्ष देत असत.

सुलतानशाही काळात राज्याचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन जमीन महसूलच होते. देशातील बहुसंख्य लोकांचा शेती ही व्यवसाय होता. हा व्यवसाय पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून होता. सिंचनाच्या सोयी मर्यादित प्रमाणावर होत्या. जमिनी सिंचनाच्या सोयी होत्या किंवा शेतीला कालव्याच्या सहाय्याने पाणीपुरवठा होत होता त्या ठिकाणाच्या शेतकऱ्याला ४० टक्के दयावा लागत असे. तर कोरडवाहू जमिनीवर शेतकऱ्यांना २५ टक्के शेतसारा दयावा लागत असे.

सुलतान अल्लाउद्दीन खिलजीने जमिनीची मोजणी केली होती. आणि शेती उत्पन्नाचा १/४ ते १/२ इतका आकारला होता. हा शेतसारा रोख रक्कम किंवा धान्याच्या स्वरूपात स्विकारला जात असे. यामुळे राज्यात भ्रष्टाचार कमदत होईल अशी अल्लाउद्दीनची संकल्पना होती. महंमद तघलघने राज्यातील पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्याकडे केले. त्यासाठी त्याने महसूलीचा दर एकसमान असावा यासाठी प्रयत्न केले. तसेच महसूल जमा खर्चाची नोंद ठेवली जात उत्पन्न वाढीसाठी दिवाण-ए-कोही विभाग सुरु केला होता. फिरोज तघलघने पडीक जमीन लागवडीखाली आणण्यासाठी वाढीकडे लक्ष दिले. यमुना नदीवर १०० मैल लांबीचा कालवा तयार केला.

विजय नगर राज्याचा राजा कृणदेवराय याने जमिनीचा आकार, जमिनीची पेरणी क्षमता व धान्याच्या किंमती या सर्वांचा विचार करून शेतसारा निश्चित केला होता. शेतसारा रोख स्वरूपात स्वीकारत असे. ही पध्दत सम्राट शेरशहाने सुरु ठेवली. तर अकबरने या पध्दतीचा विकास केला. अकबरने जमीन मोजणीसाठी गजाचा वापर केला. मोगल काळात शेतीला पाणीपुवठा करण्यासाठी अनेक कालवे काढले. मध्ययुगात शेती विकासाठी शेरशहा, महंमद तघलघ, फिरोज तघलघ, अकबर, शहाजहान यासारख्या राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केल्याचे आढळून येते.

आधुनिक काळातील कृषी व्यवस्था:-

भारतीय कृषीवर हवामानाचा आणि विशेषतः पर्जन्याचा अधिक प्रभाव पडलेला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रास अतिशय महत्वाचे स्थान लाभले आहे. भारतामध्ये स्थलांतरीत शेती, कोरडवाहू शेती, सखोल उदरनिर्वाह शेती, मळे शेती, विस्तृत व्यापारी शेती, धान्य शेती, इ. प्रकारची शेती केली जाते. शेतमालाच्या उत्पादन वाढीसाठी चांगल्या प्रतीची वियाणे, खते, पाणीपुरवठ्याच्या सोयी, हवामान मजूर इ. बाबींची आवश्यकता असते. कृषी विकासावरच देशातील औद्योगिक विकास व देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून आहे. कापड गिरण्या, साखर कारखाने, ताग, तेल गिरण्या, कागद कारखाने, दुग्धव्यवसाय इ. अनेक बाबी कृषी उत्पादनावर अवलंबून आहे.

२०११ च्या जनगणनेच्या प्राथमिक निष्कर्षानुसार देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८ टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. या लोकसंख्येपैकी ८५ ते ९० टक्के लोक उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत. देशातील ५२ टक्क्याहून अधिक श्रमिक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत. आपल्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी व अनुषंगिक क्षेत्राचा वाटा १४.१ टक्के इतका आहे. भारतातून चहा, कॉफी, तांदुळ, ताग, तंबाखू, रबर, मसाल्याचे पदार्थ यांची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर होते. कृषी उत्पन्नाचा वाटा १० टक्के च्या आसपास आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात अन्नधान्याचे उत्पादन एकूण लोकसंख्येला पुरेल एवढे नव्हते. त्यामुळे भारताला अन्नधान्याची आयात करावी लागत असे. भारत आज अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला आहे. एवढेच नव्हे तर वाढती लोकसंख्येची गरज पूर्ण करून भारत अन्नधान्याची निर्यातही करीत आहे. अन्नधान्य उत्पादनात झालेल्या वाढी पैकी ७० टक्के वाढ केवळ खतांच्या वापरामुळे झाली आहे. १९५०-५१ मध्ये देशात खतांचा वापर अवघा ६९ हजार टनांचा होता. २०११-१२ मध्ये देशात रासायनिक खतांचा वापर ३३७ लाख टनापेक्षा जास्त झाला. म्हणजे हेक्टरी १४१.३० किला ग्रॅम इतका खतांचा वापर झाल्याचे आढळते.

निष्कर्ष:-

प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळाच्या तुलनेने आधुनिक काळात कृषी क्षेत्रात अनेक बदल झालेले आढळून येतात. प्राचीन आणि मध्ययुगात पारंपारिक साधनांच्या मदतीने शेती कसली जात असे. परंतु विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज शेती कसण्याच्या पध्दतीत आणि उत्पादन घेण्याच्या पध्दतीत अमूलाग्र बदल झालेले आढळून येतात. असे असले तरी आजही भारतातील लहान लहान शेतकरी पारंपारीक पध्दतीनेच शेती कसतांना आढळतो. आपल्या पूर्वजांनी शेती उत्पादन घेतांना आपल्या उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून कृषी व्यवसायाकडे पाहिले. परंतु आज कृषी व्यवसाय फक्त उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न राहता आर्थिक प्रगतीचे साधन म्हणूनही कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. कृषीक्षेत्रात आज प्रचंड समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या सोडविण्यासाठी सरकारी प्रयत्न मोठ्याप्रमाणात होत असतांना सामान्य जनता आणि शेतकऱ्यांनी यात सहकार्य करणे गरजेचे आहे. शेती करतांना आधुनिकीकरणाचा वापर करणे गरजेचे आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे. पारंपारिक शेती करतांना पशुपानल, फळवागायत यासारख्या बाबींकडेही लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

१. आठल्ये विभा- प्राचीन व मध्ययुगीन भारत
२. सागर के- अस्स हा भारत
३. सुमन वैद्य आणि कोठेकर शांता-स्वतंत्र भारताचा इतिहास
४. राकेशरेणु-भारत २०१६
५. खानदेश गॅझेटियर

साक्षात्कृत

प्रमाणित

एन. जे. एम. एस. एम. क. जा. वाणिज्य वरिष्ठ व
विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, खापर
बा. अक्कलकुवा जि. नंदुरवार

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Fifth Year Issue - XVIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

April - June 2017

Peer Reviewed and Refereed Journal

Tribal's Issues And Challenges

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlok.org

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A QUARTERLY JOURNAL)

APRIL – JUNE 2017

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlok.org

**Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the
Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Dist Beed.**

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Sciences

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Sciences
Asst. Prof. Sukeshini Jogdand
Manavlok's College of Social Sciences

Advisory Board
Dr. E. N. Ashokkumar,
Director, School of Social Sciences, Solapur
Univeristy, Solapur
Dr. Smita Awachar,
HOD, Department of Sociology, Dr. B.A.M. University,
Aurangabad
Dr. Pushpesh Kumar,
School of Social Sciences, Central University,
Hyderabad
Prof. Vilas Bet
Dept. of Social Work, Walchand College, Solapur (Rtd.
Prof.)
Dr. Prakash Kathare
School of Social Sciences, S.R.T.M. University,
Nanded
Dr. Pandit Chavan
Vasantrya Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal, Ramrao Sarnaik College of Social
Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Asst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College,
Sonpeth, dist. Parbhani

Date of Publication :-25 June- 2017

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai.'
Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Niranjana Jogi, Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Single Women In The Drought Situation And Exclusion ---- Dr. Arundhati Suryakant Patil	2
2.	Tribal Issue And Challenges In Maharashtra ---- Dr. K. D. Jadhav, Prof. E. L. Rathod	6
3.	“नांदेड जिल्हयातील गोंड जमातीच्या विद्यार्थ्यांचा शालेय शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण एक अध्ययन” ---- डॉ. जाधव प्रकाश भिमराव, गोडाम अविनाश आनंदराव	11
4.	आदिवासी गीते : स्वरूप आणि सद्यस्थिती ---- डॉ. जालिंदर अडसुळे, श्री. सुभाष बागुल	19
5.	आदिवासींच्या समस्या आणि आव्हाने - शिक्षण आणि आरोग्य ---डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	26
6.	अनुसुचित जमातीतील मुलांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटूंबिक स्थिती ---प्रा. व्दि. एम. घुबळे	30
7.	पुणे शहर, शासकीय वस्तीगृहात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीच्या मुलींच्या शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास ---प्रा.डॉ.चित्रा राजुस्कर	35
8.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे स्त्री जीवनावर झालेले परिणाम -एक चिकित्सक अभ्यास ---दिपक भगवान खरात	42
9.	आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या आणि उपाय योजना ---प्रा. डॉ. गणेश शा बोरकर	47
10.	“आदिवासींच्या समस्या व आव्हाने” ---प्रा. प्रविण के. कोहळे	53

आदिवासींच्या समस्या आणि आव्हाने - शिक्षण आणि आरोग्य

डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

एस.जे.एम.एस.एम चे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापर

ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार

भारताला स्वातंत्र्य मिळून सत्तर वर्ष पूर्ण होत आहेत. स्वतंत्र भारतात भारत आणि इंडिया असे दोन प्रकार दिसतात. गरिबी, दारिद्र्य, बेरोजगारी, आरोग्याच्या समस्या, शिक्षणाच्या पुरेशा सोयी नाहीत, अंधश्रद्धा, सामाजिक शोषण अशा विविध समस्यांनी ग्रासलेले लोक ज्या ठिकाणी वास्तव्याला आहेत तो म्हणजे भारत. हे लोक प्रामुख्याने ग्रामीण, दुर्गम, शहरी भागापासून लांब अंतरावरचे ठिकाण आणि आदिवासी भागात पाहवयास मिळतात. तर ज्या ठिकाणी सर्व सोयी सुविधा उपलब्ध आहेत, दिवसभरातील बरीचशी कामे इंटरनेटनेच होतात, आधुनिकतेचे वारे जिथे पोहचले असून त्याचा उपभोग जे लोक घेत आहेत, आणि जागतिकरणाच्या चर्चा जिथे होतात तो भाग म्हणजे इंडिया होय.

भारत जागतिक महासत्ता कडे वाटचाल करित असतांना देशात अशा दोन प्रकारची स्थिती विकसाला पुरक ठरत नाही. याला सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे शासनाचे ग्रामिण आणि आदिवासी भागाकडे झालेले दुर्लक्ष होय. देशातील निम्मे पेक्षा जास्त जनता खेड्या पाड्यात राहते. ज्यांचा उदरनिर्वाहाचा प्रमुख व्यवसाय शेती आणि पशुपालन आहे. या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होत नसल्याचे दिसून येते. याही पेक्षा भयावह चित्र आपल्याला दऱ्या डोंगरात आणि पर्वतीय प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी लोकांचे दिसते. आजही दऱ्या डोंगरात राहणारे आदिवासी लोक प्राथमिक गरजां पासून वंचित असतांना दिसतात. जिथे अद्याप पावेतो प्राथमिक सोयी सुविधा उपलब्ध नाहीत. असे लोक नागरी परिसरात राहणाऱ्या लोकांशी बरोबरी किंवा स्पर्धा कसे करू शकतील. याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

अरण्यात राहणारे म्हणून वनवासी तसेच पर्वतावर राहणारे म्हणून गिरीजन असे शब्द वापरले जातात. गिलीन ह्यांच्या मते "एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज म्हणतात".

इंपीरियल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या, एकाच भूभागात राहणाऱ्या, सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेला, पण सर्वसामान्यपणे अंतर्विवाही नसलेला व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात".

भारतात आदिवासींच्या शेकडो जमाती आहेत. दर शंभर माणसात नऊ माणसे आदिवासी आहेत. आदिवासी जमात साधारणतः डोंगराळ आणि दऱ्या खोऱ्यात वास्तव्य करतांना आढळते. २०११ च्या जनगणनेनुसार त्यांची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ टक्के इतकी आहे. अशा या जमातीचे अनेक प्रश्न आहेत. अन्न वस्त्र, निवारा या मूलभूत आणि प्राथमिक गरजां व्यतिरिक्त असणाऱ्या अनेक सुख सुविधां पासून हा समाज लांब आहे. शिक्षणाचा अभाव, रोजगार, अंधश्रद्धा, कुपोषण, सिकलसेल या सारख्या अनेक समस्यांनी हा समाज आजही ग्रासलेला आहे. अशा या समाजाला प्रवाहात आणण्यासाठी शिक्षण, रोजगार आणि त्यांचे आरोग्य या बाबींकडे लक्ष पुढे व्हाणे गरजेचे आहे. व्यक्ती जो पावेतो शिक्षित होत नाही तो पावेतो

त्याला प्रगतीची दिशा सापडत नाही. शिक्षणा शिवाय रोजगार उपलब्ध होणे शक्य नाही आणि रोजगार नसेल तर तो आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही. परिणामी आरोग्या कडे दूर्लक्ष होते. म्हणून या समजाच्या समस्या सोडविण्यासाठी शिक्षण, रोजगार आणि आरोग्य या बाबींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

१)शैक्षणिक स्थिती:-

आजच्या काळातही शिक्षणा विषयी उदासीन असणारे लोक आढळून येतात. शिक्षण घेणे आपल्या गरजेचे नाही, अशी ही या लोकांची विचारसरणी आहे. यात आदिवासी समाज प्रामुख्याने आढळतो. त्याला महत्वाचे कारण म्हणजे तेथील भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती होय. सरकारने शाळा, महाविद्यालय सुरु करून जे शिक्षणाचे कार्य सुरु केले आहे, त्याचा विचार करता शिक्षण घेणारी ही आदिवासींचे पहिली पिढी होय. शाळा महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या अनेक मुलांचे पालक अशिक्षित किंवा अल्प शिक्षित असल्याचे आढळते.

१९९१ च्या जणगणने नुसार महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण ६४.८७ टक्के होते. त्यावेळी अनुसुचित जमातीचे साक्षरतेचे प्रमाण ३६.७७ टक्के होते. २००१ च्या जणगणने नुसार भारतात ६५.३८ टक्के लोक साक्षर होते. त्यावेळी देशातील ४७.१० टक्के आदिवासी लोक साक्षर होते. म्हणजेच ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक निरक्षर होते. आदिवासी लोकांचे शिक्षित होण्याचे प्रमाण हळूहळू वाढत असले तरी यात आपेक्षित प्रगती दिसत नाही. आदिवासींच्या निरक्षरतेची अनेक कारणे आढळून येतात.

१)भाषेची समस्या २)पाडया पाडयांमधील लोकवस्ती ३)दळणवळण साधनांचा अभाव ४)प्राथमिक सुविधांचा अभाव ५)शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव ६)आर्थिक परिस्थिती ७)रोजगारासाठी स्थलांतर ८)शिक्षकांची कमतरता ९)माध्यमिक शाळांची कमतरता १०)शिक्षणाविषयी न्यूनगंड ११)आश्रमशाळांची परिस्थिती

आदिवासी समाजाच्या अनेक बोली भाषा आहेत. स्थळानुरूप भाषेत थोडाफार बदल दिसतो. असे असले तरी राज्यसरकार एका विशिष्ट भाषेतच शिक्षण देत असते. आदिवासी भागातील मुलांना शिक्षण घेतांना मुख्य अडचण भाषेची येते. त्यामुळे मुलांना अभ्यासक्रम पटकन समजत नाही. यासाठी शिक्षकांना काही बाबी त्यांच्या बोली भाषेत सांगाव्या लागतात. भाषेच्या अडचणीमुळे मुलांना शिकत असतांना अवघडल्या सारखे वाटते. यातूनच विद्यार्थ्यांच्या गळतीला सुरुवात होते.

आदिवासी समाजातील वस्तीस्थानांचा विचार केल्यास हे लोक बहुतांशी पाडया पाडयात राहतात. प्रत्येक पाडयात शाळा नसल्याने विद्यार्थ्यांला शिक्षण घेण्यासाठी जवळच्या पाडयात जावे लागते. जवळच्या पाडयात जाण्यासाठी त्याला रस्त्यांची अडचण भासते. बहुतांशी पालक वर्गही अशिक्षित असल्याने, शिक्षणाविषयी उदासिन असल्याने किंवा दैनंदिन कामामुळे ते आपल्या पाल्याला दरदोज शाळेत पोहचवू शकत नाही. जे पालक शिक्षणाचे महत्त्व जाणून आहेत ते आपल्या मुलाचा प्रवेश आश्रमशाळेत करतात. ज्या गावात शाळा आहे तेथे शिक्षकांना विद्यार्थ्यांनी शाळेत यावे यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतात. पालकांना समजावून सांगणे, गावातील प्रमुख व्यक्तींच्या मदतीने विद्यार्थी संख्या वाढावी ती टिकून राहवी यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. अनेक शाळा ह्या एक शिक्षकी किंवा दोन शिक्षकी असतात. ज्याशाळांसाठी चार ते पाच शिक्षकांची गरज आहे त्याठिकाणी एक किंवा दोन शिक्षक शिकविण्याचे कार्य करतात. शाळेत शिक्षकांच्या कमतरते मूळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाकडे दूर्लक्ष होतांना दिसते.

प्राथमिक शिक्षण घेतल्या नंतर माध्यमिक शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांला जवळच्या किंवा साधारणतः १५ ते २० कि.मी. अंतरा पर्यंतच्या माध्यमिक शाळेत शिकण्यासाठी जावे लागते. यासाठी लागणारा पैसा प्रत्येक पालकां कडे असतोच असे नाही. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या पैकी काही विद्यार्थी पुढील शिक्षणापासून वंचित राहतात.

उच्च शिक्षणाचा विचार केल्यास उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण हे त्याहूनही खूपच कमी असल्याचे आढळते. जे विद्यार्थी स्वप्रेरणेने शिक्षण घेतात किंवा उच्च शिक्षणाला असणारी पूरक परिस्थिती लाभली अशीच मुले ही उच्च शिक्षण घेतांना आढळतात. सरासरी एका खेड्यात एक किंवा दोनच मुले पदवी पर्यंतचे शिक्षण घेतलेली आढळून येते.

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण न होण्यामागे पालक वर्गाचे रोजगारासाठी होणारे स्थलांतरही कारणीभूत आहे. अनेक लोक रोजगारासाठी इतरत्र स्थलांतर करतात यामुळे ते आपल्या सोबत आपल्या मुलांनाही सोबत घेत असतात. यातून त्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण थांबते.

आदिवासींचे शिक्षित होण्याचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे. त्यासाठी या परिसरातील लोकांमध्ये शिक्षणा विषयी जनगाजगृती होणे गरजेचे आहे. दऱ्या खोऱ्यात शाळा सुरु करून तेथे शिक्षक वास्तव्य करू शकतील अशी परिस्थिती निर्माण करणे गरजेचे आहे. ह्या सारी आव्हाने समाज आणि सरकार पुढे आहेत.

आदिवासी समाजा समोर दुसरी प्रमुख समस्या आरोग्याची आहे. माणसाची सरासरी आयुष्य आणि त्याला माणसाला दैनंदिन जिवन जगण्यासाठी लागणारे आवश्यक घटक कोणते आणि किती याविषयी हा समाज अनभिन्न आहे असे दिसून येते.

२) आरोग्य विषयक स्थिती:-

आदिवासी भागात सर्वात मोठी समस्या आरोग्याची आहे. आदिवासी समाजाच्या आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, बेरोजगारी, सकस आहाराचा अभाव, शुद्ध पाण्याची समस्या, व्यसन आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे आरोग्य विषयक सुविधांचा अभाव इ. वरील कारणांमुळे या लोकांमध्ये रक्तक्षय, हिवताप, न्युमानिया, खरुज व इतर कातडीचे रोग, क्षयरोग, अशक्तपणा, पोटदुखी, कावीळ, ताप, सर्दी, खोखला इ. अनेक प्रकारचे आजार होतांना दिसतात.

शहरात असणाऱ्या आरोग्य विषय सुविधा आणि खेडेगाव किंवा आदिवासी भागात असणाऱ्या आरोग्य विषयक सुविधा या मोठी तफावत आहे. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे आपले आरोग्य विषयक समस्यांची पुरेशी माहिती नाही. बाळ गर्भात असतांना पुरेशी काळजी घेणे गरजेचे असते. गर्भवती स्त्रिला लागणारा पोषक आहार, औषध या कडे लक्ष दिले पाहिजे. परंतु या सर्व बाबींकडे दुर्लक्ष होतांना दिसते. याला सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे ती स्त्री एक तर अशिक्षित असते किंवा अल्प शिक्षित असते. त्यामुळे गरोदरपणात घ्यावयाची काळजीची तीला पुरेशी माहिती असतेच असे नाही. परिणामी बाळ अशक्त किंवा कुपोषित जन्माला येते. परिणामी बालमृत्युचे प्रमाण वाढते.

नंदुरबार जिल्ह्यात कुपोषण आणि सिकलसेल सारखे आजार मोठ्या प्रमाणात आढळतात. सिकलसेल हा वंशपरंपरागत आजार आहे. हा आजार बरा न होणारा असून या आजाराचा फैलाव पुढे होणार नाही याची काळजी घेणे हाच यावर उपाय आहे. या आजारामुळे हिमोग्लोबीन या रक्तातील घटकांचे प्रमाण कमी होते. तसेच सिकलसेल झालेल्या रुग्णाला रक्तक्षय, कावीळ, सांधेदुखी यासारखे आजारही होतात. गेल्या सहा वर्षात ६४ हजार लोकांची रक्त तपासणी केली असता त्यात ३५ हजार लोक सिकलसेलवाहक रुग्ण असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. या आजाराचे रुग्ण दोन प्रकारचे असतात. एक सिकलसेल वाहक असतो तर

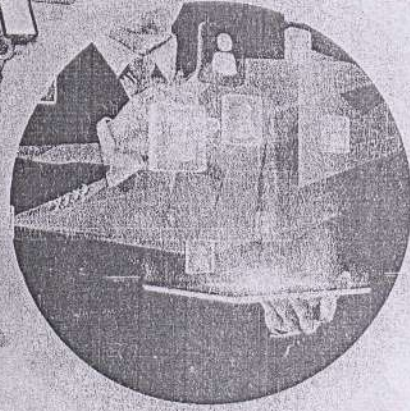
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

Impact Factor/ Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi Part - II

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

६. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

एस. जे. एम. एस. एम. चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर, जि. नंदूरबार.

सारांश

राजर्षी छ. शाहू महाराज हे भारतीय समाज सुधारणेच्या कार्याला आजही मार्गदर्शक ठरतील असे व्यक्तीमत्व आहे. इतिहासात ज्यांची सुवर्णाक्षरात नोंद आहे असे व्यक्तीमत्व भारताच्या सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, शेती, उद्योगधंदे इ. क्षेत्रात ज्यांनी बहुमोल असे कार्य केले आहे. राजर्षींचा आदर्श समाजासाठी आजही प्रेरणादायी आहे. शाहू महाराज हे बोलके सुधारक नव्हते. तर आपल्या हाती असलेल्या राजकीय अधिकाराचा उपयोग त्यांनी समाज सुधारणेसाठी केला. तोही अशा काळात की, ज्या काळात समाजामध्ये उच्चवर्णिय लोकांचे वर्चस्व होते. उच्चवर्णिय लोकांचा विरोध पत्करून समाजसुधारणेचे कार्य सातत्याने सुरु ठेवले. या कार्याचा आढावा घेवून महर्षी छ. शाहू महाराजांचे कार्य स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या संशोधन पेपरचा आहे.

प्रस्तावना

"विद्येविना मति गेली, मतीविना निती गेली.
नितीविना गती गेली, गती विना वित्त गेलो
वित्तविना शुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले"
तर दस्यू पोवाडा मध्ये
विद्येचा अक्हेर कराल, देशोधडीला जाल, डाग वंशाता।

म.फुलेंनी भारतातील अज्ञान, निरक्षर, वाईट रुढी परंपरांच्या जोख्याड्यात अडकलेल्या समाजाला सक्षम करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शिक्षण घेणे फक्त एका विशिष्ट वर्गाच्या लोकांचे काम आहे. या बाबींना डिडकारून सर्व जाती धर्माच्या लोकांनी शिक्षण घेतले पाहिजे. यासाठी आग्रही होते. स्त्री, सर्वसामान्य जनता, वंचीत घटक यांनी शिक्षणाची कास धरली तर आपली प्रगती आपणच करू शकता असा आत्मविश्वास निर्माण केला. छ.शाहू महाराजांनी हीच बाब हेरली आणि समाज बदलासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. उच्च वर्णिय समाजाची मक्तेदारी संपुष्टात आणण्याचा दुसरा मार्ग नाही. राजकीय सुधारणे आगोदर सामाजिक बदल होणे अपेक्षित आहे. सामाजिक समता नसेल तर राजकीय सुधारणांना अर्थ राहणार नाही. याची छ.शाहू महाराजांना जाणीव होती. या जाणिवेतून छ.शाहू महाराजांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेतले.

शिक्षण प्रचार आणि प्रसार

प्राचीन काळात भारतात शिक्षण घेण्याचा अधिकार सर्व वर्गांना होता. परंतु बदलल्या काळात शिक्षण घेणे विशिष्ट वर्गापुरतेच मर्यादित राहिले. मध्ययुगीन काळात राजपुत्र, सरंजामदार, अमीर उमराव, श्रीमंत, सावकार.

जमीनदार या वर्गाचे लोक शिक्षण घेत असत. यामुळे समाजात शिक्षित वर्गाचे प्रमाण खुपच कमी होते. परिणामी संख्येने मोठया प्रमाणावर असलेली सामान्य जनता शिक्षणापासून वंचित राहिली. यामुळे भारतीय समाजात मागासलेपण, अंधश्रद्धा यांचे प्रमाण वाढले. ज्या वर्गाने शिक्षण घेतले त्या वर्गाची सर्वांगीण प्रगती झाली. हा वर्ग जे सांगेल तसे राज्यकर्तेही मान्य करू लागले. परिणामी उच्चवर्णिय समाज सर्वसामान्य वर्गावर अन्याय करू लागला. ही बाब राजर्षी छ.शाहू महाराजांच्या लक्षात आली. आणि त्यांनी सर्वसामान्य बहुजन समाजाला शिक्षित करण्याचे ठरविले. हे कार्य सोपे नव्हते, परंतु राजर्षी छ.शाहू महाराजांच्या हाती राजसत्ता असल्यामुळे आणि पक्का निश्चय केल्यामुळे त्यांना हे शक्य झाले.

राजर्षी छ.शाहू महाराजांची शिक्षणविषयक चळवळ तीन पायांवर उभी होती.

- 1) शिक्षणविषयक सोयीसवलती, शिक्षणसंस्थांची निर्मिती, शिक्षणसंस्थांना मदत, शिक्षणविषयक निरनिराळ्या उपक्रमांचे संयोजन इ. उपलब्ध करून देणे.
- 2) विविध जातीजमातींसाठी विद्यार्थी वसतिगृहांची सोय करून शिक्षणाच्या प्राप्तीचं मार्ग सुकर करणे, वसतीगृहयुक्त शिक्षणाला उत्तेजन देऊन जातिभेदांसारखी कोळिष्टके झाडून काढणे.
- 3) सामान्य मंणसाच्या मनामध्ये शिक्षणाविषयी अभूतपूर्व लालसा निर्माण करून त्याच्या अनेकविध मागासलेपणाला सुरुंग लावणे.

याद्वारे राजर्षींनी शिक्षणविषय सर्वकष क्रांती उभारली.

राजर्षी छ.शाहू महाराजांनी 1894 ते 1922 अखेर, 28 वर्ष राज्यधिकार सांभाळले. या कालखंडात प्रशासनात अनेक बदल केले. या बदला प्रसंगी त्यांना अनेक अडचणींना तोंड दयावे लागले. यात प्रमुख अडचण म्हणजे अनेक लोक शिक्षित नव्हते. शिक्षित लोकांची संख्या वाढविणे गरजेचे होते. त्यांसाठी राजर्षींनी क्रांतीकारक पाउल उचलले. बहुजन समाजातील लोकांना प्राथमिक शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. म्हणून त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत ही योजना प्रत्यक्षात अमलात आणली. 16 ऑगस्ट 1918 रोजी राजर्षींनी शिक्षणविषयक कराचा कायदा केला. त्यानुसार करवीर संस्थानातील शंभर रुपयांहून अधिक उत्पन्न असणाऱ्या मंडळींवर-डॉक्टर, वकील, सावकार, अंमलदार, इनामदार वगैरेवर शिक्षण कर बसविण्यात आला. त्याखेरीज नगरपालिका असलेल्या आणि नसलेल्या गावी या योजनेच्या पूर्तीसाठी अनुक्रमे वार्षिक घरटी आठ आणे व एक रुपया असा शिक्षण कर आकारण्याचा हुकूमही काढण्यात आला. राजर्षींनी शिक्षण विषयक धोरण राबवितांना समाजाचे आर्थिक योगदान घेवून शिक्षणाची गंगा प्रत्येक गावी पोहचवीण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. प्राथमिक पासून उच्चशिक्षण समाजातील सर्व वर्गातील लोकांना मिळावे. यासाठी पैशांची कमतरता पडू नये यासाठी आर्थिक नियोजन केल्याचे दिसून येते. प्राथमिक व मोफत शिक्षण सक्तीच्या योजनेवर योजना काळात सुमारे पाऊण लाख रुपये खर्च झाला असून 4631 मुले शाळेत दाखल झाली. 1922 साली हाच खर्च तीन लाखांच्या घरात गेला होता.

राजर्षींनी प्राथमिक, माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन या शिक्षणस्तरांपैकी प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरांकडे विशेषकरून लक्ष दिले. प्राथमिक शिक्षणाचा पाया पक्का असेल तर पुढील शिक्षणा मार्ग सुकर होईल याची महर्षींना जाणिव होती. शिक्षण नसल्यामुळे समाजामध्ये मागासलेपण वाढत आहे. मागासलेल्या समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व

पटवून दिले म्हणजे आपले काम पूर्ण झाले असा महर्षींचा विचार नव्हता. तर लोकांमध्ये शिक्षणासंबंधी अभिरुची निर्माण करून शिक्षण ही परिवर्तनाची गंगोत्री आहे या विषयी जाणीव निर्माण करणे होते. मुला मुलींसाठी प्राथमिक व माध्यमिक शाळा, रात्राशाळा, प्रशिक्षण प्रशाला, क्षत्रिय वैदिक स्कूल, पाटिल शाळा, अरेबिक प्रशाला, इन्फंट्री स्कूल किंवा सत्यशोधक शाळा इ. सुरु केल्या होत्या.

राजर्षी छ. शाहू महाराजांना लोकांना ज्ञानी करावयाचे होते. या ज्ञानी करणाऱ्या समाजशिक्षणामागील भूमिके विषयी राजर्षी सांगतात की, 'हल्लीच्या स्थितीत, आमचे ध्येय साध्य करण्यासाठी जे कर्तव्य आम्हांस करावयाचे, ते आमचा समाज सुशिक्षित करणे व त्यांची मने तयार करणे हे होय. म्हणूनच प्रत्येक सक्षम व्यक्तीने आपल्या समाजातील बांधवांच्या कल्याणाकरिता झटणे आगत्याचे आहे. निरनिराळ्या समाजातील लोकांना शिक्षण देण्याची पद्धत मी कळाजीपूर्वक अनुसरित आहे आणि माझ्या आयुष्याच्या पुढील काळात तीच पद्धत सुरु ठेवण्याची माझी इच्छा आहे.' राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी शिक्षणाविषयीची संकल्पना अगदी स्पष्टपणे मांडली होती. समाजला फक्त अक्षरओळख करून घालणार नाही तर समाजाने शिक्षणाचे स्विकार मनापासून करावा. प्रत्येक बाब समजून त्याचा उपयोग आपल्या विकासासाठी करावा. ज्ञान आणि शहाणपण यांच्यातील फरकही ते अगदी व्यवस्थित पणे मांडतांना दिसतात. वर्षानुवर्षे खिचपत पडलेल्या अणाडी समाजाला पुन्हा मागे वळून पाहण्याची गरज पडू नये यासाठी ते प्रयत्नशिल दिसतात. तसेच ज्या व्यक्तीकडे आपल्या समाजाचे कल्याण करण्याची क्षमता आहे किंवा स्वतःच्या विकास साधल्यानंतर आपल्या समाजातील बांधवांचाही विकास करावा अशी महर्षींचे मत होते. म्हणजे समाज विकास फक्त राज्यकर्त्यांनी करावा असे न राहता क्षमता प्राप्त व्यक्तींनी आपआपल्या समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्न करावा. याकडे महर्षींचा प्रयत्न होता.

वसतीगृहांची स्थापना

राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेतांना राहण्याची, जेवणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून वसतीगृहांची स्थापना केली. याकाळात शाळा किंवा उच्चशिक्षणाची सोय कोल्हापूर येथे होती. परंतु याठिकाणी येणाऱ्या बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना राहण्याची व्यवस्था नसल्याने ते शिक्षणापासून वंचित होतील. म्हणून राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी आपल्या कालखंडात वीस वसतीगृहे सुरु केलीत.

ब्रिटिश पार्लमेंटला मदर ऑफ पार्लमेंटस असे मोठ्या अभिमानाने इंग्रज व इतर लोक म्हणतात, त्याप्रमाणे कोल्हापुरास मदर आफ बोर्डिंग हौसिस म्हणजे विद्यार्थी वसतिगृहांची माता असे सार्थ नाव मिळाले आहे. तेथे मराठा, जैन, लिंबायत, सारस्वत, मुसलमान, दैवज्ञ, पांचाळ, शिंपी, कायस्थ प्रभू यांच्या मुलां करिता विद्यार्थीगृहे होती.

जातवार बोर्डिंगे काढण्यामागे राजर्षी छ. शाहूमहाराजांचा त्या त्या जातीतील पुढाऱ्यांचे व कार्यकर्त्यांचे अशा बोर्डिंगांना कायिक व आर्थिक साहाय्य मिळविण्याचाही हेतू होता. सर्वसाधारण माणसांस दुसऱ्या जातीपेक्षा आपली जात जास्त प्रिय असते. आपल्या जातीसाठी थोडीफार झीज सोसण्यास तो तयार असतो, हे ओळखून शाहूमहाराजांनी प्रत्येक जातीतील पुढारी व कार्यकर्ते बोलावून त्यांना बोर्डिंग स्थापण्यास प्रवृत्त केले. यामुळे कोल्हापूरात 20 बोर्डिंगे स्थापन झाली.

छ.शाहू महाराजांनी स्थापन केलेल्या पहिल्या बोडिंगचे पहिले विद्यार्थी म्हणून सुप्रसिध्द शेतीतज्ज्ञ डॉ.पी.सी.पाटील होते. त्यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेवर व अविरत परिश्रमावर भारतातही मानाचे स्थान मिळविले आहे. पुढील काळात ते कोल्हापूरच्या रिजन्सी कौन्सिलमध्ये शिक्षण मंत्री होते. महाराष्ट्राचे सहकार मंत्री नामदार यशवंतराव मोहिते, केंद्र सरकारचे माजी मंत्री के.ना.डी.आर.चव्हाण, व्ही.जी.सरनाईक यासारखे अनेक नामवंत आणि कर्तव्यगार व्यक्ती हे महर्षी. छ.शाहू महाराजांनी सुरु केलेल्या वसतीगृहाचे विद्यार्थी होते.

राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी दुर दृष्टीकोन ठेवून शिक्षण प्रसाराचे कार्य सुरु केले. विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेतांना कोणती अडचण येवू शकते याचा सखोल विचार करून वसतीगृहे सुरु केली. शिक्षण प्रसार करतांना ते सर्व जाती जमातीच्या लोकांना मिळावे यासाठीची व्यवस्था केली. शिक्षण प्रसाराच्या कार्यात समाजाचे सहकार्य मिळावे म्हणून लोकांना अवाहन केले. समाजामध्ये आपल्या जातीच्या लोकांसाठी कार्य करण्याची वृत्ती लक्षात घेवून समाजातील पुढ्यांना सहकार्यासाठी अहवान केले. राजर्षी छ. शाहू महाराजांनी लावलेले शिक्षणाचे रोपटे आज वटवृक्षात झालेले दिसते. संपूर्ण भारतात आज प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे झाले आहे. तसेच वसतीगृहांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. परिणामी शिक्षणाचा प्रसार दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसते.

संदर्भ

- 1) शिंदे मा. श्री.- भारतातील विद्यार्थी वसतीगृहांचे आद्य जनक, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ- (संपा.) साळुंखे पी.बी. कोल्हापूर
- 2) भोसले सं.सा.- अक्रोडाचे झाड, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ- (संपा.) साळुंखे पी.बी. कोल्हापूर
- 3) कीर धनंजय- राजर्षी शाहू छत्रपती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
- 4) सागर के- महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के सागर पब्लिकेशन्स पुणे
- 5) शहा जी.बी., पाटील बी.एन.- आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव
- 6) नाईक तु.बा.- छत्रपती राजश्री शाहू महाराज, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर,

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNALS

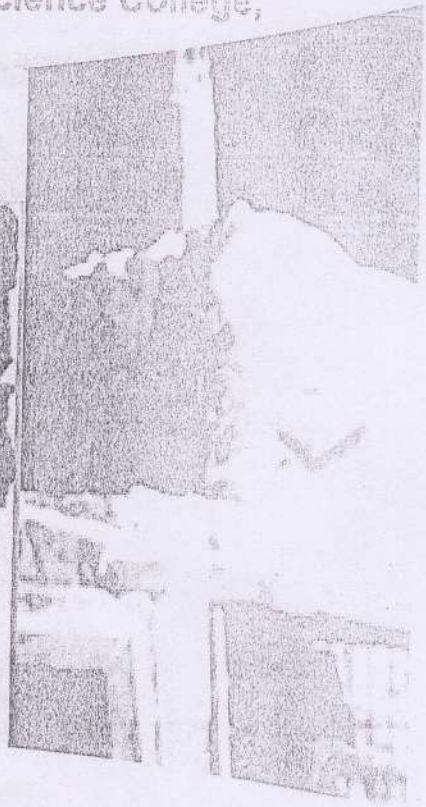
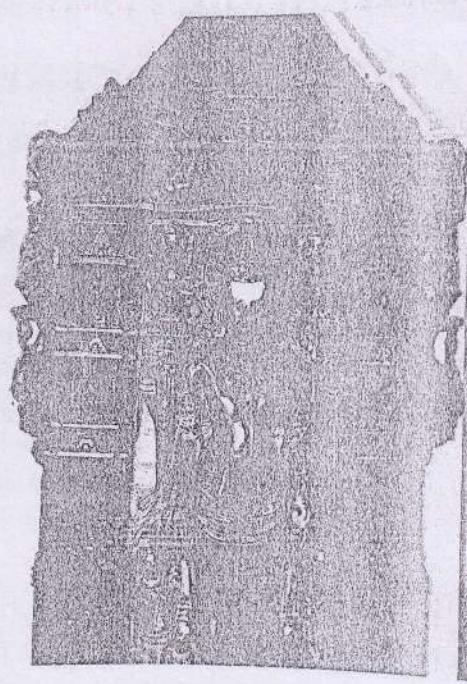
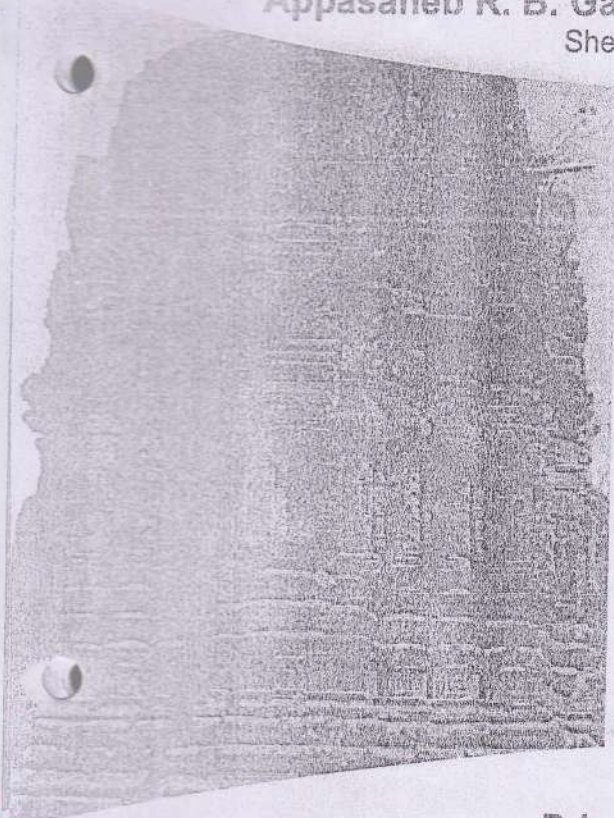
UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Historiography : Recent Trends in History Writing -
Local History of Khandesh

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's
Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,
Shendurni, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon.

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Prashant S. Deshmukh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Mahesh R. Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

National Multidisciplinary Conference

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,

SHENDURNI, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon, Maharashtra, India 424204

NAAC Reaccredited B (CGPA 2.58)

ISO 9001-2008

The Best College Award (Consolation) (NMU, Jalgaon)

"A" Grade in Academic Audit (NMU, Jalgaon)

On

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

14th February, 2019

- Jointly Organised By -
Department of History

- Chief Patron -

Hon'ble Shri Dadasaheb Sanjayrao Bhaskarrao Garud
Chairman, The Shendurni Secondary Edu. Coop Society Ltd. Shendurni

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr.) P. P. Mahulikar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

- Patron -

Hon'ble Shri. Sagarmalji M. Jain (Secretary)

Hon'ble Shri. Dipak K. Garud (Joint Secretary)

Hon'ble Shri U. U. Patil (Director)
The Shendurni Secondary Education Coop Society Ltd. Shendurni

- Chief Guest -

Hon'ble Shri. B. B. Patil (Registrar, KBCNMU, Jalgaon)

Hon'ble Dr. Arunchandra Pathak (Sr. Consultant, ICHR, WRO, Pune)

Hon'ble Principal Dr. Shyam Kayande (Nagpur)

- Organizer -

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

Prof. N. S. Sawale (Vice Principal)

Dr. Sanjay W. Bhole (Vice Principal)

- Coordinator -

Dr. Sujata C. Patil
Mr. Amar V. Jawale

Dr. Rohidas D. Gaware
Dr. Yogita P. Chaudhari

- Co-Coordinator -

Dr. Dhamma H. Dhargave
Dr. Vasant N. Patange

Dr. Ajiuath N. Jivrag
Mr. Hitendrakumar R. Garud

ब्रिटिश सरकारकालीन खानदेशातील मशागतीचे क्षेत्र आणि जमीन महसूल आकडेवारी

प्रा.डा. रघुनाथ धनालाल चौधरी

एस.जे.एम.एस.एम.चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापर

पेशवाईच्या शेवटच्या काळात खानदेशात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाल्याने शेती व्यवसायाकडे दुर्लक्ष झाले होते. अशा परिस्थितीत १८१८ मध्ये कसण्याचा सत्तेचा अंत होऊन महाराष्ट्रात कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापीत झाली. कंपनी सरकारच्या प्रशासकीय अधिका-यांनी खानदेशातील शेतक-यांना शेती कसण्यासाठी प्रोस्ताहन दिले. यामुळे हळुहळु खानदेशात लागवड क्षेत्रात वाढ झालेली दिसून येते.

१. खानदेशाची स्थिती

१८१८ मध्ये कॅजॉन ब्रिज यांनी खानदेशचा कलेक्टर म्हणून सूत्रे हाती घेतली. त्यावेळी खानदेशचे क्षेत्रफळ १३,१८७ चौ. मैल होते. १ सन १८२१ मध्ये या प्रदेशाची लोकसंख्या ४,१८,०२१ एवढी असून घनता चौरस मैलाला ३४.२५ एवढी होती. २ या क्षेत्रफळापैकी बारा टक्के लागवडीखाली होते, ४३ टक्के क्षेत्र शेती लागवडी योग्य परंतु पडीक होते. तर ४५ टक्के क्षेत्र लागवडीकरिता अयोग्य होते. थोडक्यात ५५ टक्के क्षेत्र कृषी लागवडीस योग्य असूनही फक्त १२ टक्के क्षेत्रावर लागवड झाली होती. ३ कंपनी सरकारने शेतक-यांना शेती कसण्यासाठी प्रोस्ताहन दिले, सिंचनाच्या सोयी केल्यामुळे खानदेशात शेती मशागतीच्या क्षेत्रात सतत वाढ झाली.

खानदेशात कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापीत झाली तेव्हा १८१८-१९ मध्ये ६,०३,१३२ बिघा क्षेत्र मशागतीखाली आले होते. ४ कंपनी सरकारच्या धोरणामुळे १८५७-५८ मध्ये १४,४३,८३२ बिघा एवढे क्षेत्र मशागतीखाली आले. ५ कंपनी सरकारच्या अवघ्या चाळीस वर्षांच्या राजवटीत खानदेशातील क्षेत्रात दुपटीपेक्षा जास्त वाढ झाल्याची नोंद आढळते.

२. ब्रिटिश सरकारकालीन शेती व्यवसाय

१८५८ मध्ये हिंदुस्थान कंपनी सरकारची सत्ता बरखास्त होऊन ब्रिटिश सरकारची सत्ता प्रस्थापीत झाली होती. यावेळ पावेतो खानदेशात मशागतीच्या क्षेत्रात वाढ झाली होती. खानदेशातील शेतकरी शेती लागवडीखाली आणत असतांना जमिनीची प्रतवारी, पाणीपुरवठ्याच्या सोयी ह्या बाबी लक्षात घेवून उत्पादन घेत असे. खानदेशातील सावदा परिसरातील जमीन काळ्या मातीची व उत्तम प्रकारच्या प्रतवारीची होती. यामुळे कापूस, गहू, ज्वारी यासारख्या महत्वाच्या पिकांचे उत्पादन घेतले जात होते. ६ परंतु खानदेशातील अक्राणी परिसरात असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे शेती व्यवसायात फरक आढळून येतो. अक्राणी परिसरात सपाट जमिनिचे प्रमाण कमी असून उंचसखल टेकड्या आढळतात. ७ त्यामुळे येथील शेतकरी शेतात किंवा पाणवठ्याच्या बागे राहत असतात. दळण वळणाच्या सोयी सुविधां अभावी त्यांचा बाजारपेठ किंवा मोठ्या गावांशी संपर्क होत नव्हता. त्यामुळे शेतकरी पेरणी करण्याकरिता लागणारे बियाणे बाजारतून खरेदी करण्याऐवजी साठवून ठेवलेल्या धान्यांचा वापर पेरणीसाठी करित असे. ८ खानदेशातील अक्राणी महाल परिसरातील उंचसखल प्रदेश आणि सावदा परिसरातील सपाट काळी जमीन या भौगालीक स्थितीत असलेल्या फरकामुळे व शेती कसण्याच्या पध्दतीमुळे उत्पादनात तफावत आढळून येते.

खानदेशात पावसाच्या पाण्यावर आधारित जिरायत शेतीचे प्रमाण जास्त होते. पावसाळ्यात घेतल्या जाणा-या पिकाला खरीप पीक म्हणतात. पावसाळ्याच्या हंगामा व्यतिरिक्त घेतल्या जाणा-या हंगामातील पीकाला रब्बी पीक म्हणतात. सन १८७७ च्या मुंबई सरकारच्या निवडक अहवालात खानदेशात रब्बी पिकापेक्षा खरीप लागवडीचे क्षेत्र जास्त आढळते. ९ ब्रिटिश सरकारने लागवडीच्या क्षेत्रात वाढ करण्याकरिता अनेक योजना अंमलात आणल्या होत्या. पाणिपुरवठ्याची व्यवस्था, महसूल दरात सूट, कधी विकासासाठीचे प्रयोग, बी-बियाणांसाठी तगाई, दुष्काळ निधी, कालवे खोदणे वगैरे बाबींचा अवलंब केला होता.

धुळे व जळगांव येथे पिकांवर प्रयोग करण्यासाठी शेत जमिनी घेतल्या. सर्वत्र शेत लागवडीत वाढ व्हावी म्हणून देशी भाषेत पुस्तके, पत्रके प्रसिध्द करून त्यांचे गावोगावी वाटप करण्यात आले. जमीन व बियाणांची निवड, नविन पीकांबाबतची माहिती, गुांना होणारे रोग व त्यावरिल उपाययोजना इ. बाबतची माहिती या पत्रकांमध्ये नोंदविलेली असे. १० यावरून शेतक-यांना शेती व्यवसायाबाबत नवीन माहिती उपलब्ध करून उत्पादनात वाढ करावी असा सरकारचा हेतू असल्याचे आढळून येते. ब्रिटिश सरकार अशा प्रकारे प्रयत्न करून खानदेशातील शेती लागवडीच्या क्षेत्रात वाढीसाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते.

खानदेशात असलेल्या कालव्यांमुळे ओलीताच्या क्षेत्रात वाढ झाली होती. त्यामुळे सरकारच्या महसूली रक्कमेत वाढ झाली होती. १८९१ च्या कनिधारणाच्या आगोदर जळगाव तालुक्यात बागायती क्षेत्र १४१७ एकर असून त्यापासून ३४७४ रुपये एवढा महसूल प्राप्त होत होता. १८९१ च्या कनिधारणाच्या वेळी ओलीताचे क्षेत्र २९१७ एवढे वाढल्यामुळे सरकारला ७१४५ रुपये एवढा महसूल प्राप्त झाला होता. ११ अमळनेर व परिसरात विहिरी आणि कालव्यांच्या संख्येत २७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याने बागायती क्षेत्रात वाढ झाली. १२ या परिसरातील कालव्यांची सरकारी खर्चाने दुरुस्ती केली. यामुळे महसूल दर आठ रुपये एक आणे सात पैसे वरून चौदा रुपये एकर असा निश्चित केला. यामुळे महसूली उत्पन्न ५२०७ रुपयां वरून ७६४० रुपये एवढे झाले. १३

ब्रिटिश सरकारच्या काळात सिंचनाच्या सोयी वाढल्याने शेतक-यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. पर्यायाने सरकारचे पाटस्थळ जमिनीपासून मिळणारे महसूली उत्पन्न वाढले. असे असले तरी कालव्यांची दुरुस्ती करणे आवश्यक होते. याकडे मात्र सरकारने पुरेशा प्रमाणावर लक्ष दिलेले दिसत नाही. असे असले तरी सरकारने खानदेशातील शेतक-यांना विहिरी खोदण्यासाठी प्रोस्ताहन दिले. यामुळे बागायती क्षेत्रात वाढ झाली. पर्यायाने सरकारचे महसूली उत्पन्न वाढले होते.

सन १८५७ मध्ये खानदेशातील लागवडीचे क्षेत्र १,५७,४२२ एकर असून सरकारला यापासून २१,४८,२०८ रुपये महसूल प्राप्त होत होता. ब्रिटिश सरकारने महसूल उत्पन्न वाढविण्यासाठी लागवडीचे क्षेत्र वाढीकडे लक्ष दिले. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात महसूल रक्कमेत सूट दिली होती. परिणामी मशागतीच्या क्षेत्रात वाढ झाली. सन १८९७-९८ मध्ये ३३,००,९८१ एकर जमीनीवर मशागत झाली होती. १४ यापासून सरकारला ४०,५७,१६३ १५ रुपये महसूल प्राप्त झाला होता.

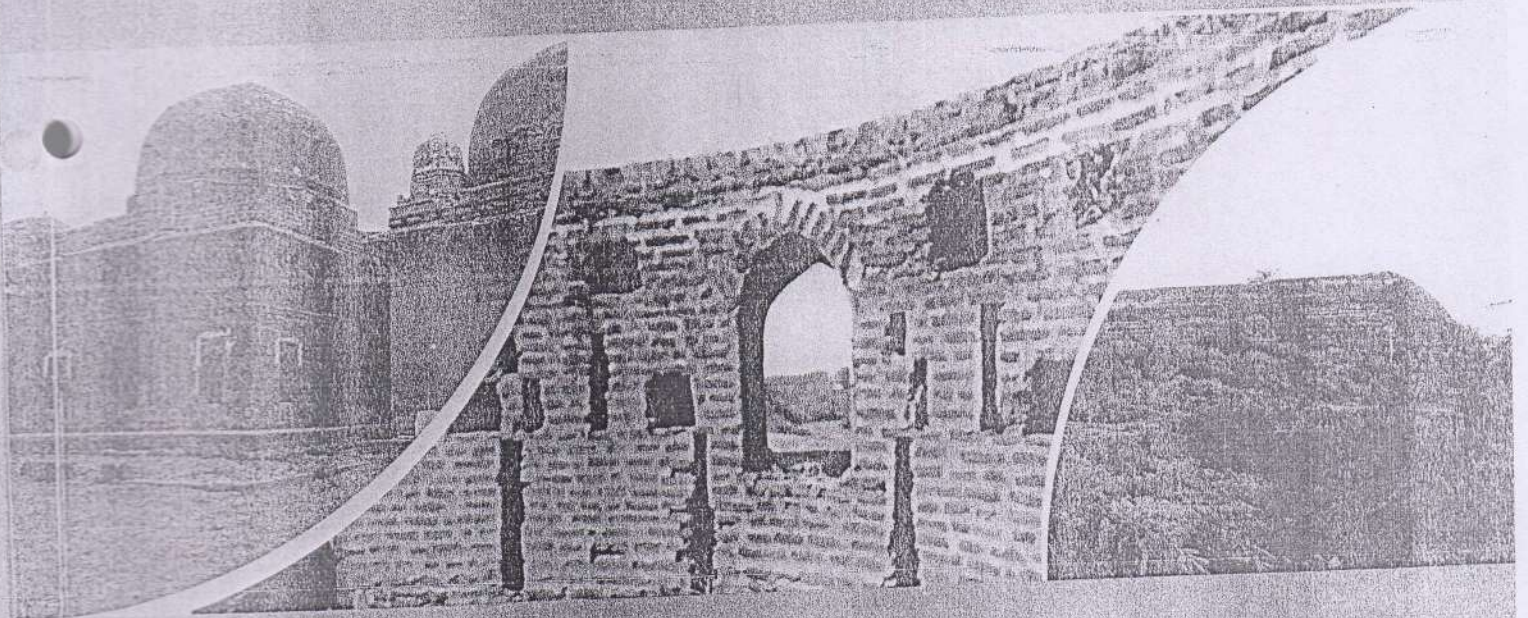
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

HISTORY OF KHANDESH

खानदेशचा इतिहास

■ GUEST EDITOR ■

Dr. Vijay Y. Jadhav

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. Satish M. Borse

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

**MULTIDISCIPLINARY ONE DAY
NATIONAL LEVEL CONFERENCE
ON
HISTORY OF KHANDESH
18TH DECEMBER 2018**

**EDITORIAL BOARD
(only for this issue)**

GUEST EDITOR

Dr. Vijay Y. Jadhav

Principal, Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

EXECUTIVE EDITOR

Prof. Satish M. Borse

Dept. of History , Late. A. P. S. Wadile Arts College, Thalner.

CHIEF EDITOR

Mr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

— V E N U E —

**Annapurnadevi Vidya Prasarak Sanstha Sanchalit
Late. Annasaheb P. S. Wadile Arts College
Thalner, Tal. Shirpur, Dist. Dhule - 425 421.**

खानदेशातील जमीन महसूल गोळा करण्याची पध्दती

प्रा.डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

इतिहास विभाग प्रमुख, एस.जे.एम.एस.एम.चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
खापर, जि. नंदुरबार.

गो
मह
आ
ज

ने
नि
क
अं
अ
स

ज

शेती हा खानदेशातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय मानला जात असे. राज्याला सर्वाधिक महसूल लोकांच्या प्रमुख व्यवसायापासूनच मिळत असतो. म्हणूनच राज्यकर्ते लक्ष जमीन महसूलाकडे अधिक असल्याचे आढळून येते. या काळात जमीन महसूल हेच सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन बनले होते. संपूर्ण राज्याची अर्थव्यवस्था कृषी व्यवसायावर अवलंबून होती. जमीन महसूल हे राज्याच्या उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन असल्यामुळे पेशवे, कंपनी व ब्रिटिश सरकारने जमीन महसूल गोळा करण्यासाठी वेगवेगळ्या पध्दतींचा अवलंब केला होता. शेतसारा गोळा करतांना तत्कालीन परिस्थितीचा विचार होत असे. सरकार पाटील याची स्थानीक अधिकारी म्हणून नेमणूक करत असे.

जमीन, कुलकर्णी यांच्यामार्फत शेतसारा निश्चित करणे, गोळा करण्याचे काम करित असत.

सरकारकालीन जमीन महसूल गोळा करण्याच्या पध्दती :-

कार जमीन महसूल, जकात, खनिज संपत्ती, जंगल, खंडणी, नजराणा, दंड व न्यायालयीन शुल्क, युध्दात मिळालेली लूट, कडून मिळणारी चौथार्ड, सरदेशमुखी इ. विभागातून कर गोळा करत असत. १ या काळात सरकारी वसुलीच्या अनेक बाबी यात जमीन महसूल ही सर्वात महत्वाची बाब मानली जात असे. २ यामुळे सरकार जमीन महसूल गोळा करण्यासंदर्भात विशेष दक्ष सरकारच्या काळात जमीन महसूल गोळा करण्याच्या अनेक पध्दती होत्या. यात कमाविसी पध्दत, बटाई पध्दत, व मक्ता पध्दत पध्दती होत्या.

कमाविसी पध्दत :- पेशवे काळात काही जमिनी उपरी लोकांकडे असत. त्या जमिनी खंडाने कसण्यासाठी दिल्या जात असत. मामलेदार कमाविसा मार्फत अशा जमिनीवरील महसूल गोळा करत असे. म्हणून या पध्दतीला कमाविसी पध्दत असे म्हणत.

1) **बटाई पध्दत :-** पेशवे काळात बटाई पध्दत जास्त प्रचलित होती. सरकार जमिनीची मोजणी व पीक पाहणी करून पाच वर्षांकरिता शेतसान्याचा दर निश्चित करत असे. याच दराने महसूल गोळा केला जात असे. यानुसार महसूल गोळा करण्याच्या पध्दतीला बटाई पध्दत म्हणत असत.

क) **मक्ता पध्दत :-** पेशव्यांना नवीन जिकलेल्या प्रदेशात लागलीच जमीन महसूल वसुलीसाठी नवीन पध्दत लागू करणे शक्य होत नसे. याकरिता सरकार जमीन महसूल गोळा करण्यासाठी मक्ता पध्दतीचा अवलंब करत असे. यात मामलेदार किंवा कमाविसदार एक विशिष्ट रक्कम सरकारकडे जमा करत असत. नंतर मामलेदार त्या भागातील शेतकऱ्यांकडून शेतसारा गोळा करत असे. या पध्दतीला मक्ता पध्दत असे म्हणत. ३

पेशवे सरकार तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करून शेतसारा वसुलीसाठी वेगवेगळ्या पध्दतींचा अवलंब करत असत.

त्यामुळे पेशवेकाळात सारा वसुलीची विशिष्ट अशी पध्दत नव्हती. ४

२) **कंपनी सरकारकालीन जमीन महसूल गोळा करण्याची पध्दती :-**

१८१८ मध्ये महाराष्ट्रात कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापीत झाली. डेक्कन कमिशनर माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांनी पूर्वापार सारा पध्दतीत बदल करण्याचे ठरविले. ५ एलफिन्स्टने सारा वसुलीची मत्तेदारी पध्दत बंद करून मुंबई इलाख्यासाठी मौजेवारी पध्दत सुरु केली. पाटील व मिरासदारांचे हक्क कायम ठेवले. मात्र जिल्हाधिकारी आणि दुय्यम कंपनी सरकारच्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वसुली बाबत व्यापक अधिकार दिले. ६ एलफिन्स्टन यांनी मराठाकालीन सारा वसुली पध्दतीत किरकोळ बदल करून पारंपारिक पध्दत सुरु ठेवली. तहसीलदारांना कागदपत्रे तपासण्याचे व सारावसुलीचे अधिकार दिले. ७ कंपनी सरकारच्या काळात शेतसारा निश्चित झाल्यावर मामलेदाराकडून कराराचा मसुदा तयार करण्यात येत असे. त्यावर पाटील व कुलकर्णींची सही झाल्यानंतर मामलेदार जमाबंदीचे पत्रक पाटीलला देत असत. त्यानुसार शेतसारा वसुलीला सुरुवात होत असे. ८ शेतसारा निश्चित करतांना जमीन, पाणीपुरवठ्याची सोय व जमिनीची प्रत याचाही विचार केला जात असे. ९ शेतसारा वसुलीचा पहिला हप्ता सप्टेंबर महिन्यात खरीप पिकांचे उत्पादन आल्यावर वसूल करत असत. १० कंपनी सरकारने महसूल पध्दतीत बदल करतांना पारंपारिक पध्दतीची जोड घेतली. गाव पातळीवरील मिरासदार, वतनदारांचे अधिकार कायम ठेवून त्यांच्यावर ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व निर्माण केले. कंपनी सरकारला महसूल पध्दतीत जास्तीचे बदल करून जनतेचा असंतोष ओढवून घ्यावयाचा नव्हता.

३) **ब्रिटिश सरकारकालीन जमीन महसूल गोळा करण्याची पध्दत :-**

१८५८ मध्ये भारतात ब्रिटिश सरकारची सत्ता प्रस्थापीत झाली. नव्या सरकारने सुरुवातीच्या काळात कंपनी सरकार प्रमाणेच महसूल

गोळा करण्याचे धोरण अवलंबिले होते. ब्रिटिश सरकारने सरकार व जनता यांचे जमीन धारण करण्यासंबंधीचे हक्क व कर्तव्य मुंबई जमीन महसुलाच्या कायद्याने ठरवून टाकली. यापध्दतीने प्रत्येक शेतकरी थेट सरकारकडून जमीन धारण करतो व तो सरकारचा खातेदार होतो. आणि शेतकरी आपल्या उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा जमीन महसूल म्हणून रोख स्वरूपात भरत असे. ११ ब्रिटिश सरकारच्या या धोरणामुळे जनतेचा थेट शासनाशी संबंध प्रस्थापित झाला.

ब्रिटिश सरकारने महसुली उत्पन्न वाढविण्यासाठी खानदेशातील पडीक जमीन जास्तीत जास्त लागवडीखाली आणण्यासाठी प्रयत्न केले. नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात शेतसाऱ्यात सबलती दिल्याच्या नोंदी आढळतात. सरकारच्या या धोरणामुळे शेतकऱ्यांमध्ये समाधानाची भावना निर्माण झाली. शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली. १९०० च्या शेतीविषयक सांख्यिकी अहवाला नुसार ब्रिटिश सरकारच्या काळात खानदेशात रयतवारी पध्दतीने जमीन महसूल गोळा करत असत. १२ खानदेशातील लोकांचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन शेती आहे हे ओळखून पेशवे, कंपनी आणि ब्रिटिश सरकारने जमिनीचे प्रकार, सिंचनाच्या सोयी आणि पिके इ. बाबींचा विचारात घेऊन महसूल आकारणी केली होती. परिणामस्वरूप मशागतीच्या क्षेत्रात वाढ झाली होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली होती. पर्यायाने त्यांच्याही महसुली उत्पन्नात वाढ झाली होती.

सर्वात जास्त महसूल देणारा जिल्हा :-

राज्याच्या ताब्यात असलेल्या हिंदुस्थानातील उत्तर विभाग, मध्य विभाग व दक्षिण विभागात सरकारला मिळत असलेल्या आकडेवारी पाहता सरकारी अहवाला नुसार सरकारला खानदेश विभागातून सर्वात जास्त जमीन महसूल मिळत असे.

७-९८ मधील उत्तर, मध्य आणि दक्षिण विभागातील महसूलाची आकडेवारी १३ जमा झालेला एकूण महसूल

विभाग	महसूल
दाबाद	१६,१२,०१५
	२१,५७,९३०
महाल	३,२८,९७९
च	२२,१०,२००
सुरत	२३,९१,७०२
ठाणा	११,९१,९११
एकूण	९८,९२,७३७
मध्य विभाग	
नासिक	१५,३५,११४
खानदेश	४०,१७,५७१
अहमदनगर	१५,४५,१७९
पुणा	१२,७२,१०१
सोलापूर	१०,६८,४८९
सातारा	१८,२४,९९२
एकूण	१,१२,६३,४४६
दक्षिण विभाग	
बेळगाव	१५,५८,५३१
धारवाड	२५,२९,०७९
विजापूर	१३,२४,६५८
कनारा	१०,०८,४१५
रत्नागिरी	८,४५,१२४
कुलाबा	१२,४३,९७२
एकूण	८५,०९,७७९
तीन विभागांची एकूण	२,९६,६५,९६२

सन १८९७-९८ मध्ये सरकारला या तिन्ही विभागातून एकूण जमीन महसूल २,९६,६५,९६२ रुपये एवढा मिळाला होता. या सर्व

विभागांमध्ये सर्वात जास्त मध्य विभागापासून १,१२,६३,४४६ रुपये महसूल मिळाला होता. या विभागातील खानदेश जिल्हयातून ४०,१७,५७१ रुपये महसूल मिळाला होता. मध्य विभागातील इतर जिल्हयातून मिळणाऱ्या महसुलीच्या तूलनेत खानदेशातून मिळणारा महसूल जास्त होता. एवढेच नव्हे तर इतर कोणत्याही जिल्हयातून मिळणाऱ्या महसुलीच्या रकमेपेक्षा जास्त होता.

निष्कर्ष

खानदेशातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे आणि या व्यवसायापासून मिळणारा महसूल हा मोठ्या प्रमाणावर आहे. म्हणून राज्यकर्त्यांनी खानदेशातील शेती व्यवसायाकडे लक्ष दिले. सिंचनाच्या सोयी, टुष्काळाच्या काळात मदत करणे, चोर दरोडेखोर यांचा बंदोबस्त करणे, बी-बीयाणे घेण्यासाठी आर्थिक मदत करणे यासारख्या बाबी केल्या होत्या. त्यामुळे लागवडीचे क्षेत्र वाढले परिणामी सरकारचे महसूली उत्पन्न वाढले.

संदर्भ सूची :

- १) सावंत बी.एस., जाधव- मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००७, पा. ७७
- २) भावे वा.कृ. - पेशवेकालीन महाराष्ट्र, भारतीय इतिहास अनुसन्धान परिषद, नवी दिल्ली, १९७६, पा. ३४९
- ३) सावंत- पूर्वोक्त, पा. २०२
- ४) व्होरा राजेंद्र (संपा.)- प्रा.य.दि.फडके गौरव ग्रंथ, आधुनिकता आणि परंपरा एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २०००, पा. ३०४.
- ५) घोडके ह.म. - महाराष्ट्रगाथा, राजहंस प्रकाशन, पुणे २०००, पा. १७०
- ६) ओक प्रमोद- एलफिन्स्टन, पुणे, १९९९, पा. १७९
- ७) घोडके ह.म. - महाराष्ट्रगाथा, पूर्वोक्त, पा. ३७
- ८) डे.क.फा. १७२, दि. ३/१०/१८१८, पत्र क्र. २३३
- ९) डे.क.फा. १७६, दि. २३/६/१८१९, पत्र क्र. ५३९
- १०) उपरोक्त.
- ११) अत्रे त्रि.ना. - गावगाडा, वरदा बुक्स, पुणे १६, १९९५, पा. ८
- १२) शेतीविषयक अहवाल-१९००.पा. २७६
- १३) प्रशासकीय अहवाल मुंबई-१८९८, पा. ३९०

साक्षात्कृत

प्राचार्य

एन.जे.एन.एस.एम.कॉलेज, वाणिज्य वरिष्ठ व
कला, विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, खापर
ता.अयकलकुवा जि. नंदुरबार

ISSN 0975-119 Xis କି ସମୟେ Drishtikon ଲେଖି ଆମେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ
ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଏବଂ ଏହାକୁ ଆମେ ଆପଣଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ସମ୍ପର୍କ
କରିବା ଆପଣଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏବଂ ଏହାକୁ ଆମେ ଆପଣଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ
UGC ସମ୍ପର୍କରେ ଏବଂ ଏହାକୁ ଆମେ DrishtikonPrakshan
ଆମ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ
ଆମ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ ଏବଂ ଏହାକୁ ଆମେ editor@hindijournals.org ଏ ସମ୍ପର୍କରେ
ଏକ ସମ୍ପର୍କରେ ଏକ

Drishtikon ଦ୍ଵିଦିଶା

प्लेग आणि जागतिक महामारीचा ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

एस. जे. एम. एस. एम.चे कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा

जि. नंदुरबार

rdcchinu1973@gmail.com

प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकात कोरोना नावाच्या महामारी मुळे संपूर्ण जगाला मोठा हादरा बसला आहे. संपूर्ण विश्वाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, क्रीडा इ. सर्वच क्षेत्राला याचा फटका बसला आहे. कोरोना मुळे आता पर्यंत जवळपास तीन लाख पेक्षा जास्त लोक मरण पावले आहेत. या महामारीच्या भीतीमुळे लोक मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करीत आहे. कारखाने, लहान मोठे उद्योगधंदे, व्यवसाय, बंद पडले आहेत. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारीचे संकट निर्माण झाले आहे. परिणामी सर्वसामान्य जनता आर्थिक संकटात सापडली आहे. वस्तूच्या किमतीची वाढ झाली आहे. या सर्व घडामोडी मुळे देशाचे मोठे आर्थिक नुकसान होत आहे. कोरोना ची सुरुवात चीन मधून झाली असे अनेक देशांचे मत असल्यामुळे या नुकसानीला चीन जबाबदार धरले आहे. म्हणूनच जर्मनी आणि अमेरिका चीन कडून आर्थिक नुकसान भरपाई मागितली आहे. अमेरिका आणि चीन या दोन देशांमध्ये तणावाची स्थिती

निर्माण झाली. कोरोना महामारी जगासाठी नवीनच आहे. महामारी संदर्भात इतिकासात डोकावले असता जगामध्ये प्लेग, स्पेनिशफ्लू, कॉलरा, इन्फ्लुएंजा या आजारांनी महामारीचे रूप घेवून थंमान घातलेले आहे.

उद्देश-

1. जगात कोरोना पूर्वी झालेल्या महामारीमचा अभ्यास करणे.
2. महामारीच्या काळात रोजगाराचा प्रश्न निर्माण होतो.
3. महामारीच्या काळात शासकीय मदत मिळते..
4. महामारीच्या काळात सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीत बदल होतो.
5. एखादया आजाराचा प्रसार अपेक्षे पेक्षा मोठया प्रमाणावर होतो त्याला महामारी (Epidemic) असे म्हणतात. महामारीतही एखादे क्षेत्र किंवा ठिकाण मर्यादित असते. परंतु एखादा आजार अनेक देशात मध्ये पसरलेला असेल तर त्याला पेनडेनिक (Pandemic) असे म्हणतात. WHO ने पण आता कोरोना व्हायरसला पैनडेमिक म्हणून घोषित केले आहे.
6. साधारणपणे सप्टेंबर २०१९ ला चीन मध्ये कोरोना व्हायरसच्या लागण सुरुवात झाली. यानंतर या कोरोना चा प्रसार संपर्ण जगात झाला. हा आजार जर फक्त चीन पुरता मर्यादित राहिला असता तर त्याला आपण महामारी असे म्हटले असते. परंतु कोरोनाचा प्रसार जगातील अनेक देशात झाल्यामुळे त्याला पैनडेनिक असे म्हटले गेले. कोरोना हा संसर्गजन्य आजार आहे. एकमेकांच्या संपर्कात येवून संसर्ग होणाऱ्या आजारांना संसर्गजन्य आजार असे म्हणतात. हे आजार दुषित अन्न, पाणी, हवा यातून पसरतात.
7. कोरोना व्हायरस याला Covid-19 असे म्हणतात. या आजाराची लक्षणे सामान्यपणे श्वसना संबंधीत्रास, ताप, सर्दी, खोकला इ. आहेत. कोरोना बाधीत व्यक्तीच्या संपर्कात आल्याने कोरोनाचा फैलाव होतो. सर्वसाधारणपणे बाधीत व्यक्तीला सर्दी, खोकला, ताप येतो. बाधीत व्यक्तीला शिखा किंवा खोकला आल्या नंतर त्याच्या नाका तोंडातून कोरोनाचे विषाणू बाहेर पडतात. या विषाणूच्या संपर्कात आलेल्या व्यक्तींना कोरोना आजार होतो.

8. जगाच्या इतिहासात लोकांनी आता पर्यंत अनेकदा प्लेग, कॉलरा यासारख्या महामारीना तोंड दिले आहे. या महामारी मळे श्रीमंत, सर्वसामान्य, गरीब आणि सर्व वयोगटातील लोकांना याचा त्रास सहन करावा लागला आहे. किंबहुना नुकसान सहन करावे लागले आहे. या महामारीची किंवा आजाराची लागण कशी होते. या आजाराचा प्रसार कसा होतो याकडेही लक्ष देणे आवश्यक वाटते.

• प्लेग

प्लेग हा आजार उंदरामळे होतो. या महामारीत उंदीर माठयाप्रमाणावर मृत्युमुखी पडतात. प्लेग जिवाणूंनी भरलेले पिस्सू उंदराच्या शरिरातून बाहेर पडतात आणि ते पिस्सू ज्यांना चावतात त्या त्या व्यक्तींना प्लेग आजार होतो.'

प्लेग हा जगातला सर्वात जना आजार असून या आजाराच संक्रमण जलद गतीने होते. लवकच या आजाराचे महामारीत रूपांतर होते. या आजाराला वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जात, संस्कृत मध्ये याला ओपगिक सन्निपात या नावाने ओळखतात, तर परदेशात ताऊन, ब्लक डेथ, पेस्ट, गोटी वाला ज्वर इ. नावाने ओळखले जात. चादाच्या शतकात युरोप मधील १/३ लोक या आजारामुळे मरण पावल्याची नोंद आढळते.

महामारीचा इतिहास आणि प्रसारा बाबतचा अभ्यास केला असता असे आढळून येते की, अधिकतर महामारीचे आजार सैनिक, उद्योगपती, व्यापारी, प्रवासी आणि पर्यटकांच्या माध्यमातून पसरतो. इ.स.पूर्व च्या दुसऱ्या शतकात रोम मध्ये एंटोनाइन प्लेग महामारीला सुरुवात झाली. हा आजार पश्चिम आशियातून युध्दानंतरपरत आलेल्या सैनिकांच्या माध्यमातून पसरला होता. या भयानक महामारीला जस्टिनियन प्लेग असे नाव दिले गेले.

सन १३४० ला युरोप मध्ये प्लेगची साथ सुरु झाली. प्लेग महामारीने एवढे भयंकर रूप धारण केले होते की, त्याला ब्लॅक डेथ म्हटले गेले. या आजाराला कारणीभूत घटक म्हणजे इतर देशातून आलेले नागरीक, व्यापारी, प्रवासी आणि पर्यटक होय. या घटकांच्या माध्यमातून या आजाराचा फैलाव झाला होता. युध्द, व्यापार, प्रवास आणि युरोपिय लोकांच्या साम्राज्य विस्तारवादी किंवा इतर खंडाच्या शोधण्याच्या प्रयत्नातून या महामारीचा प्रसार होत असे. १८१७ मध्ये आयरिश सैनिक आणि लोकांमुळे भारतात प्लेगची साथ सुरु झाली होती. १८१८ मध्ये इस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या काळात बंगाल मध्ये प्लेग महामारीने भयानक रूप धारण केले होते. हि महामारी ब्रिटिश सैन्याच्या तुकडी मुळे पसरली होती. या नंतर ब्रिटिश व्यापारी आणि सैनिकांमुळे इंग्लंड मध्ये प्लेग महामारीची सुरुवात झाली होती.

१८१८-१८२० या काळात स्पॅनिश फ्लू नावाचा आजार जगभर पसरला होता. पहिल्या महायुद्धात भारतीय सैनिक ब्रिटिशांच्या बाजूने लढले होते. त्यांना या युद्धासाठी परदेशात जावे लागले. युद्ध समाप्ती नंतर भारतीय सैनिक मायदेशी परतले त्यानंतर भारतात या आजाराची सुरुवात झाली. म्हणजेच परदेशात लढण्यास गेलेले भारतीय सैनिक आणि इतरांमुळे स्पॅनिशफ्लूला भारतात सुरुवात झाली. १९६८-६९ ला हाँगकाँग मध्ये फ्लू इन्फ्लुएंजा ए वायरस पसरला आणि अवघ्या दोन महिन्यात या आजाराचा प्रसार भारतात झाला. तसेच व्हीएतनाम युद्धानंतर परत आलेल्या अमेरिकन सैन्यालाही या आजाराने त्रस्त केले होते.

१९१८ मध्ये जंजिरा संस्थानात इन्फ्ल्यूएंझा आजाराने थैमान घातले होते. या आजाराची लागण मुंबईहून आलेल्या लोकांपासून झाली होती. जंजिरा संस्थानातील मुरुडसह बहुतेक गावांमध्ये या आजाराचा प्रादुर्भाव झाला होता. नबाब साहेबांनी इन्फ्ल्यूएंझा आजाराला रोखण्यासाठी मुंबईहून औधषे मागवून रुग्णांवर उपचार केल होते.'

भारतात किंवा परदेशात आलेल्या साथीचा किंवा आजाराची कारणे लक्षात घेतली तर आपल्याला असे आढळून येते कि, सैनिक, पर्यटक, व्यापारी हे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जातात. तेथे यांना जर काही संसर्गजन्य आजार झाला तर तो आजार आपल्या देशात झपाट्याने पसरतो. या साथीच्या आजारांना आटोक्यात आणण्यासाठी राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केल्याचे आढळते.

• महाराष्ट्रातील साथीचे आजार आणि महामारी:

मध्ययुगीन काळ हा अस्थिरतेचा काळ होता. या काळातील सत्ताधीश आपलो सत्ता टिकविण्यासाठी प्रयत्नशील असत. अशा समयी आपत्तीच्या काळात जनतेला पुरेशी व लवकर वैद्यकीय मदत मिळत नसे. त्यामुळे मृत्युचे प्रमाण वाढत होते. इ.स.१६३० ते ३२ या काळात गुजरात, खानदेश आणि दक्षिण भारत या भागात भयंकर दुष्काळ पडला. या दुष्काळात शेकडो लोकांचा मृत्यु झाला. लोक अन्नासाठी भटकट होते. अशा संकटाच्या काळात प्लेग रोगाची साथ सुरु झाली. या महामारीमुळे अनेक लोक मरण पावले. गावेच्या गावे उजाड झाली. गावांमध्ये मृतदेहांचा खच साचला होता. गावांमध्ये इतकी दुर्गंधी पसरली होती की, तेथून जाणेही कठीण होते.

इ.स.१८०२ मध्ये खानदेशात भयंकर दुष्काळ पडला. अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाली. धान्याच्या किंमती मोठ्या प्रमाणावर वाढल्या होत्या. अशा परिस्थितीत जनता उदनिर्वाहासाठी स्थलांतर करू लागली. अशात खानदेशातील काही भागात पेंढान्यांचा

धुमाकुळ आणि शिंदेच्या स्वारीमुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान झाले. लोकांवर आसमानी व सुलतानी संकट असतांनाच प्लेग च्या रूपाने दुसरे आसमानी संकट कोसळले. या भागात रोगराई पसरली यामुळे मृत्युदर वाढला.

खानदेशातील लोकांचा उदरनिर्वाहाचा प्रमुख व्यवसाय शेती होता. खानदेशात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त होते. शेती शिवाय दुसरे उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधनसल्यामुळे आर्थिक स्थिती बेताची होती. यातच या भागात कायमच आसमानी किंवासलतानी संकट येत आल्याचे आढळून येते. मिळालेल्या नादिनुसार अनेकदा दुष्काळाच्या काळातच लुटमार, इतर सत्ताधीशांचे आक्रमण आणि रोगराई यांचे एकत्रिकरण होतांना दिसते.

खानदेशात प्रामुख्याने हिवताप, नारु, कॉलरा, देवी, पोटाचे विकार व कुष्ठरोग हे रोग आढळतात. या ठिकाणी ऋतमानात स्थानपरत्व हवामानात बदल आढळता. या बदलामुळे तापाचे प्रमाण अधिक आढळते. १८१८ मध्ये खानदेशात तापाची साथ आली. या साथीत ८६,६६२ लोक मरण पावले. १८१९-२० मध्ये खानदेशातील हवामान न भानवल्यामुळे सुरतकडून येणारे बरेच युरोपियन सैनिक तापाने आजारी पडले होते. सन १८९३ मध्ये ३७,२८७ आणि सन १९०० मध्ये ५९,३१८ लोक तापामुळे मरण पावले होते. पूवा या भागात पायविहिरी होत्या. पायविहिरी व तळाच्या पाण्या मुळे अनेक ठिकाणी नारुआणि हत्तीरोग होत असल्याच्या नोंदी आढळतात. क. जॉन ब्रिगजच्या अहवालानुसार १८१८ मध्ये त्याच्या ५०० सैनिकांच्या तुकडीतील ८४ सैनिक कॉलरामुळे मरण पावले होते. १८१९ मध्ये खानदेशात कॉलरा साथीत ११,५२१ लोकांच्या मृत्युची नोंद आढळते, तर १८२० मध्ये कॉलरा आजाराने खानदेशातील रंजणगावात ८७ लोक एका आठवड्यात मरण पावले होते. सन १८७८ मध्ये खानदेशात ६,६७६ लोकांना कॉलरा झाला. यात ३,३५६ लोकांचा मृत्यु झाला. खानदेशात विविध रोगांमुळे मृत्यु पावलेल्या लोकांची आकडेवारी खालील प्रमाणे.

वर्ष	ताप	कॉलरा	देवी	पोटाचे विकार	प्लेग	इतर करणे
१८	३७,२	२,३	२४४	५,४	--	३,१८
९३	८७	०८		८७		४
१९	१८,५	८	३१८	७,९	२,६	८,७७
०१	५४			९६	७६	६
१९	१०,८	१३१	१०	९,६	३,२	९,५४
०७	१६			९३	३५	९
१९	१४,९	१०८	२९८	२,५	३,२	२०,७
१०	१४			३३	२३	६४
१९	१८,१	१,२	१७	--	८६८	१६,०
२१	११	०३				९३
१९	८,९८	३०	१,९	४७३	--	--
५१	८		६०			--
१९	९,४६	१८	६	--	--	--
७१	५					--
१९	३,१५	१२	--	--	--	११,३
८१	१					९८

खानदेशात प्रामुख्याने तिन ऋतू मानतात. उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा या तिन्ही ऋतूंची तिब्रता प्रखर असते. अशातच लोकांजवळ उपजिविकेचे साधने मर्यादित होते. सकस आहाराचा अभाव, स्वच्छ आणि शुध्द पाण्याचा तवडा यामळे अनेकदा आजाराच्या साथी सुरु झाल्यावर त्या अटोक्यात आणणे कठिण होत असे. उपचारा अभाव, अंधश्रध्दा, आरोग्याची काळजी घेण्यास सक्षम नसणे, आर्थिक अडचण, सरकारी उदासीनता, दळण वळण साधनांचा अभाव इ. कारणांमुळे कॉलरा साथीत मृत्यूचे प्रमाण जास्त होत. भारत सरकारने कॉलरा लस टोचणीचे काम सुरु करुन कॉलरा आजाराला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सन १८९६ मध्ये मुंबई येथे प्लेगची साथ सुरु झाली हळहळ या रोगाची लागण आजुबाजुच्या भागात होवू लागली. एप्रिल १८९७ मध्ये जंजिरा संस्थानातील मुरुड मध्ये प्लेग आजाराला सुरुवात झाली. लोकांचे मृत्यूचे प्रमाण वाढल्यामुळे जंजिरा संस्थानचे नबाबांनी प्लेग नियंत्रण प्रतिबंधक लस टोचण्यासाठी हॉक्सिन्टरेची नेमणूक केली होती. या प्लेग साथीत १८९६-९७ आणि १९२१-२२ या काळात २५५८ लोक मृत्युमुखी पडले होते. ।

• सूरत मधिल प्लेगची साथ

गुजरात राज्यातील सूरत प्रगतीशील आणि ऐतिहसिक शहर म्हणून प्रसिद्ध आहे. १९९४ मध्ये सूरत येथे प्लेगची साथ सुरु झाली. या प्लेग आजाराला न्यूमॉनिक प्लेग नावाने ओळखले जाते. या महामारीने संपूर्ण सूरत शहराला प्रभावित केले होते. जवळपास १०६१ लोकांना प्लेगची लागण झाली होती. प्लेग रोगाच्या लागणाच्या भितीने लोक घराबाहेर पडण्यास घाबरत होते. यामुळे अनेक लहान मोठे व्यवसाय बंद टोण्याच्या स्थितीत आले होते. परिणामी जीवाच्या भितीमुळे आणि रोजगाराच्या संकटामुळे लोक इतरत्र स्थलांतर करू लागले होते. अभ्यासकांच्या मते भारत फाळणीच्या काळात जे स्थलांतर झाले त्यानंतरचे हे सर्वात मोठे स्थलांतर असल्याचे मत नोंदवितात. यावेळी पंचविस टक्के लोक सूरत शहरातून बाहेर पडले होते. संपूर्ण देशात ६३३४ लोकांना प्लेगची लागण झाली होती. या महामारीच्या काळात देशाचे १८०० करोड रुपयांचे नुकसान झाले होते.

सूरतच्या जनतेत प्लेग आजारा मुळे प्रचंड भिती निर्माण झाली होती. याकाळात वेगवेगळ्या अफवा मोठ्या प्रमाणात पसरत होत्या. या अफवांमुळे लोक जास्त घाबरले. यामुळे सूरत ओस पडू लागले होते. युध्द, महामारी, नैसर्गिक आपत्ती या काळात आलेल्या संकटा पेक्षा लोक अफवांमुळे जास्त घाबरत असल्याचे आढळून आले आहे. या अफवांमुळे लोकांची मनःस्थिती खालावते. जे सशक्त आहेत ते सुध्दा दडपणात जगतात. परिणामी काही लोक मानसिक रुग्ण होतात. म्हणूनच स्वामी विवेकानंदानी बंगाल मधिल प्लेग च्या काळात लोकांचे मनोर्धेय टिकविण्यासाठी एक मेनिफेस्टो काढला होता.

बंगाल मधिल प्लेग आणि स्वामी विवेकानंदाचा मेनिफेस्टो.

सन १८९९ ला बंगाल मध्ये प्लेगची सुरुवात झाली कोणत्याही आजाराने घातक स्वरूप धारण केले तेव्हा त्याचे महामारीत रूपांतर होते अशा परिस्थितीत लोकांमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण होते प्रत्येक व्यक्तीला आजाराची भिती वाटू लागते. या भितीमुळे एक नविन समस्या निर्माण होते. महामारी च्या काळात जशी आरोग्याची काळजी घेतो तशी आपण आपली मानसिकता मजबूत केली पाहिजे. कारण प्रत्येक आजारावर मात करावयाची असेल तर

मानसिकता मजबूत असली पाहिजे. यासाठी स्वामी विवेकानंदानी एक मॅनिफेस्टो तयार केला. या मॅनिफेस्टोत स्वामी विवेकानंदानी मानसिक शक्ति वाढीसाठी प्रेरणा दिली. लोकांनी असहाय्य लोकांची सेवा करावी, आपले घर, परिसर, सांडपाण्याच्या गटारी, कपडे, अंथरून इ. बाबी स्वच्छ ठेवण्या विषयी सांगितले. तसेच शिळे अन्न खाऊ नये. क्रोध आणि वासनं पासून लांब राहण्याचा सल्ला दिला. या काळात रामकृष्ण मिशनने प्लेग निवारण करण्यासाठी एक समिती तयार केली होती. या समितीने विद्यार्थी आणि जनतेचे सहकार्य घेवून स्वच्छतेचे कार्य सुरु केले होते.'

• निष्कर्ष

साथीचे आजार, महामारी यांचे दृष्टचक्र पृथ्वीवर येत आलेले आहे. साथीचे आजार पसरण्याचे महत्वाचे कारण परदेशात गेलेले सैनिक, व्यापारी पर्यटक आदी असल्याचे दिसते. त्यामुळे या घटकांनी योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे. काविड-१९ च्या बाबतीतही हेच चित्र आपल्याला दिसत आहे. तसेच प्रत्येक व्यक्तीने आपले घर, परिसर स्वच्छ ठेवावा, स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घ्यावी, आहारा कडे विशेष लक्ष दिने पाहिजे. तसेच आपतकालीन परिस्थितीत येणाऱ्या संकटाला तोंड देण्यासाठी आपली मानसिकता सक्षम ठेवली पाहिजे. मानसिकता सक्षम असली तर अनेक संकटावर आपण मात करू शकतो. संकटाच्या काळात इतरांना मदतीची भावना असली पाहिजे. सध्या कोरोनाचे संकट संपुर्ण जगावर कोसळलेले आहे. अशा संकटाच्या काळात अनेक अफवा पसरत आहे. अशा स्थितीत आपल्याला स्वामी विवेकानंदाचा मॅनिफेस्टोची आठवण येते. अनेक रुग्णांनी आपल्या मानसिक शक्ति च्या जोरावर कोरोनावर मात केली आहे.

संदर्भ-

- 1-<https://www.jagranjosh.com/generalknowledge/history-of-epidemics-inindia-since-1900s-in-hindi-1584969350-2> Accessed on 15/05/2020
- 2.<https://mr.wikipedia.org/> Accessed on 15/05/2020
- 3.<https://satyagrah.scroll.in./article/127209/gujrat-1994-surat-mahamaari-plaguereturrievedfrom> Accessed on 15/05/2020
- 4<https://bharatdiscovery.org/india/%LO%A4%AA%E0%A5%8D%lo%A4%B2%E0%A5%87%E0%A4%97> Retrieved from Accessed on 15/05/2020

5<https://www.livehindustan.com/blog/story-hindustan-opinion-column-30-march-2020-3115925.html> Retrieved from. Accessed on 15/05/2020

6-Bendre.S.U. (2013). Murud-JangirashahratilAarogyaSeva. Shodhankan. International Multidisciplinary Referred & Reviewed Research Journal, (2), 4. pp. 16.

7-लुणिया, बी.एन. मध्ययुगीन भारतका राजनीतिक एवं सांस्कृतिक इतिहास (१२६.१७६१), इंदार कमन प्रकाशन, पृ.४८६

8-जळगाव जिल्हा गझिटियर. (१९८०), सुधारित आ., १९९४. पृ.२८५ ते ६७१

9-<https://hindi.theprint.in/opinion/swami-vivekanandas-plague-manifesto-alisson-for-everyepidemic-like-coronavirus/122807/> Retrieved from Accessed on 15/05/2020

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khajur Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar
Dist. Nandurbar

साक्षात्कृत

प्राचार्य

HISTORY OF SUBALTERN MOVEMENTS IN MODERN MAHARASHTRA

Mr. Salmanali G. Mirza

Mr. Dilip D. Thombe

Department of History

Late Abasaheb Kakade Arts College, Bodhegaon

ISBN No - 978-93-5406-179-0

Navmaharashtra Shikshan Mandal, Shevgaon's

Late Abasaheb Kakade Arts College

Bodhegaon,

Tal-Shevgaon, Dist-Ahmednagar (M.S.) India
Pin - 414 503, Ph.No. (02429) 240494

Sponsored By,
S.P.P.U.Pune, BOD

Organized By
Department of History

14th & 15th Feb. 2020

A Two Days State Level Seminar,

On

“History of Subaltern Movements in Modern Maharashtra”

-Publisher -

Dr. M.K. Fasale

Principal

Late Abasaheb Kakade Arts College, Bodhegaon

- Authors -

Mr. Salmanali Mirza

(Asst. Prof. History)

Mr. Dilip Thombe

(Asst. Prof. History)

ISBN No. - 978-93-5406-179-0

Edition : 14 th Feb.2020

Page Design and Cover - Rahul Graphix Offset, Kukana, Tal-Newasa

Prize : Rs. 200 /-

The Thoughts expressed in this book are personal opinions of the writer and editor and publisher
may not hold the same opinion about it.

© Reserved

- अनुक्रमणिका -

अ.क्र.	विषयाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१.	महाराष्ट्रातील १९ व्या शतकातील शेतकरी	डॉ. कैलास नागूलकर	०१ ते ०५
२.	आदिवासी क्रांतीकारक राधोजी भांगरे	डॉ. अशोक कानडे	०६ ते ०९
३.	महर्षी विठ्ठल शिंदे : शेतकऱ्यांचे कैवरी	डॉ. मूजीब सैय्यद	१० ते १२
४.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील शेतकरी चळवळ	प्रा. वाय.एच. पेटकर	१३ ते १९
५.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळीत गोपाळबाबा वलंगकर यांचे योगदान	प्रा. वाय.पी. शिंदे	२० ते २४
६.	स्वातंत्र्योत्तर मराठवाडयातील शेतकरी चळवळ	डॉ. उध्दव राऊत	२५ ते २८
७.	वंचितांची चळवळ	डॉ. अशोक ढोले	२९ ते ३१
८.	स्त्रीवादी चळवळीची वाटचाल - एक अभ्यास	डॉ. दिगंबर सोनवणे	३२ ते ३७
९.	बीजमाता राहीबाई पोपरे	डॉ. राजाराम सोनवणे	३८ ते ४१
१०.	अपंगत्वाचा प्रश्न : ऐतिहासिक तथ्ये व सद्यःस्थिती	डॉ. विजय कदम	४२ ते ४८
११.	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास	डॉ. त्रिंबक राजदेव प्रा. सचिन दोरगे	४९ ते ५५
१२.	इतिहासातील वंचित आदिवासी क्रांतीकारक	प्रा. लहू काकडे	५६ ते ६६
१३.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित चळवळीतील योगदान	श्रीमती कविता मतकर	६७ ते ७१
१४.	स्त्रीवादी साहित्याची भारतात भूमिका : एक तात्विक विश्लेषण	प्रा. मनोज पाटील	७२ ते ७६
१५.	प्राचीन, मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्रीजीवन आणि स्त्री मुक्ती चळवळीचा झालेला उदय	प्रा. एस.एम. ढोणे प्रा. स्नेहलता थिटमे	७७ ते ८०
१६.	स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांच्या चळवळीची आंदोलने - एक दृष्टिक्षेप	प्रा. संदीप राजभोज	८१ ते ८६
१७.	स्त्रीवादी चळवळ	डॉ. आर.व्ही. ढेरे	८७ ते ९१
१८.	प्राचीन व मध्ययुगीन नेवासे	प्रा. आबासाहेब गंडाळ	९२ ते ९८
१९.	आदिवासी चळवळ	श्रीमती कोमल शिंदे	९९ ते १०२
२०.	शेती व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांचे पहिले भाष्यकार महात्मा फुले	प्रा. संदीप शिरसाठ	१०३ ते १०९
२१.	प्रताप हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांचे राष्ट्रीय चळवळीतील कार्य	डॉ. सुनिल अमृतकर	११० ते ११४
२२.	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांचे भूमिहिनांसाठी कार्य	प्रा. प्रदीप पवार	११५ ते ११८
२३.	दलित चळवळ आणि वास्तव	डॉ. रघुनाथ चौधरी	११९ ते १२३
२४.	महात्मा फुले यांच्या दृष्टिकोनातून वंचितांचा इतिहास-एक मिमांसा	श्री. फकिरा राजगुरू	१२४ ते १३०
२५.	दलित चळवळीत राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान	प्रा. दिलीप ठोंबे	१३१ ते १३६
२६.	काँ. आबासाहेब काकडे : वंचितांचे कैवरी	डॉ. गजानन लोंढे	१३७ ते १३९
२७.	Maryam Jmeelah A Shining Star of Islamic Movement	सौ. बुशरा सैय्यद	१४० ते १४३
२८.	A Note on Tribal Societies of India	डॉ. मुस्ताक शेख	१४४ ते १५२
२९.	Raziya Sultan the Ideal Ruler of Del Sultanate	सैय्यद शहाबानो हैदरी	१५३ ते १५८

दलित चळवळ आणि वास्तव

प्रा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

एस.जे.एम.एस.एम.चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय

खापर, ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार

Mail: rdcchinu1973@gmail.com

मो.न. ९४२३४९६६४०

भारत देशात धर्माचा आधार जातीला आहे. प्रस्थापित प्रतिगामी जातवर्ग सतत संपूर्ण सम्यक क्रांतीच्या विरोधी घटकांची भूमिका पार पाडीत आहे म्हणून प्रज्ञासुर्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतिगामी जातीसह सर्वच जातींच्या अंतासाठी निर्णायक आणि विधायक स्वरूपाची चळवळ उभी केली. ही चळवळ प्रारंभापासूनच परिवर्तनवादी प्रेरणा प्रवाहाची सकारात्मक चळवळ राहिली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वच चळवळी भविष्याबाबत कायम आशावादी होत्या. आजही आशावादी आहेत. गतिमानते मुळे चळवळ सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय अशा विविध आघाड्यावर विकसित होत असते. जन्माला येणारा हरएक क्रमाक्रमाने वाढत असतो. क्रमाक्रमाने विकसित होणे आणि सुसंस्कारित वातावरणात विकास होणे यात निश्चितपणे फरक असतो या मुलभूत फरकातच चळवळीची यशस्विता सामावलेली असते. व्यक्ती समहाशी चळवळीचे अतुट असे नाते असते. चळवळीशिवाय जगणारा समूह आणि व्यक्ती या दिशाहीनतेत वाटचाल करीत असतात. म्हणून सामाजिक बांधीलकी स्वीकारलेली चळवळ यश संपादन करीत असते त्यासाठी दलित चळवळीत असलजेले कार्यकर्ते यानां आपापल्या क्षेत्रात कार्य करताना त्यांच्यात अतलू नीय त्यागाची आणि तिढेची आवश्यकता आहे. सर्वसामान्यपणे 'दलित' ह्या शब्दात अनुसूचित जातीतील सर्व जाती, अनुसूचित जमातीतील सर्व जमाती आणि अन्य मागासवर्गीय जातीतील सर्व जाती यांचा समावेश करण्यात आला असून प्रशासकीय पातळीवर या सर्वांसाठी दलित या संज्ञेचा वापर केला असल्याचे दिसून येते. परंतु सामान्य राजकीय संभाषणात किंवा संवादात 'दलित' ही संज्ञा फक्त अनुसूचित जातीसाठीच वापरली गेली किंवा वापरली जाते. 'अनुसूचित जाती' ही संज्ञा १९३५ च्या भारत सरकारच्या कायद्यात ब्रिटीश सरकारने प्रथम वापरली होती. यापूर्वी अस्पृश्य जातींचा उल्लेख दुर्बल जाती (Depressed Castes) म्हणून केला जात होता.

दलित हा शब्द मराठी, हिंदी, गुजराती आणि अनेक भारतीय भाषांत वापरला जातो. व त्याचा अर्थ आहे गरीब आणि शोषित व्यक्ती इ.स. २००१ साली धनश्याम शहा यांनी जे संशोधन केले त्यानुसार ते असे प्रतिपादन करतात की, समाजातील सर्व दलित व शोषित व्यक्तींचा समावेश 'दलित' या संकल्पनेत होतो. शहा पुढे म्हणतात, दलित या संज्ञेत केवळ

आर्थिक शोषणाचाच समावेश होतो असे नाही तर त्यात सांस्कृतिक दडपशाही, की जी जीवनशैली व मुल्यव्यवस्था यांच्याशी संबंधित आहे. आणि अधिक महत्त्वाचे म्हणजे 'अधिकार वंचितता' यांचाही समावेश या संकल्पनेत होतो.

इ.स. २००१ झाली झोलिऑट (Zelliot) यांनी केलेल्या अभ्यासावरून असे निदर्शनास येते की समानतेवर आधारित समाजव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी संघर्ष करणारी यंत्रणा किंवा संघटना म्हणजे दलित होय.

'दलित' हा शब्द अनेक अर्थाने चर्चिला गेलेला आहे. उदा. दलित म्हणजे वंचित, उपेक्षित, बहिष्कृत: अश्रू ज्यांचे उद्गार, दास्य ज्यांचा व्यवसाय, अन्याय ज्यांची साक्ष, अस्पृश्यता ज्यांची संगिनी मौन ज्यांची वाणी ते दलित आहेत.

१९६० च्या दशकातील अमेरिकेतील निग्रो लोकांची 'ठसंबा चंदजीमत' या चळवळी पासून प्रेरणा घेवून भारतात विशेषतः महाराष्ट्रातील तरूणांनी व लेखकांनी १९७० च्या दशकात 'दलित पॅन्थर' चळवळ या अनुषंगाने दलित अत्याचार, दलितांच्या अस्तित्वाबद्दल लिखाण करण्यास सुरुवात केली व याच काळात 'दलित' शब्द जास्त लोकप्रिय बनला. 'दलित पॅन्थर' या संघटनेने 'दलित' या संज्ञेचे पुनरू जीवन करताना 'दलित' या संकल्पनेचा विस्तार करून त्यात अनुसूचित जमाती, नवबौद्ध कामगार, भूमिहीन आणि गरीब शेतकरी स्त्रिया आणि असे सर्व लोक की ज्यांचे राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक शोषण केले जाते. सर्वांचा समावेश केला होता.

दलित चळवळीचे प्रकार :

इ.स. १९८० साली डॉ. घनशाम शहा यांनी दलित चळवळीचे दोन प्रकार प्रतिपादन केले आहेत. ते खालील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) सुधारणात्मक चळवळी (Reformatve Movements) :

या प्रकारच्या चळवळी अस्पृश्यतेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी आणि जातिव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी करण्यात आल्या होत्या.

ब) पर्यायात्मक चळवळी (Alternative Movements):

पर्यायात्मक चळवळीचा उद्देश दलितांची प्रतिष्ठा वाढविणे हा होता. त्यासाठी धर्मांतर करून शिक्षण मिळवून स्वतःचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा वाढविणे, स्वतःचा पर्यायी संस्कृती ढाचा बनविणे इत्यादी गोष्टीसाठी पर्यायी चळवळी महत्त्वाचय ठरतात. गेल ऑग्वेर आणि भारत पाटणकर यांनी, दलित चळवळीचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले होते ते खालीलप्रमाणे

अ. जातीवर आधारित दलित चळवळी

ब. वर्गावर आधारित दलित चळवळी

दलितांच्या चळवळी :

इ.स. १८८० ते १९२० या काळात अस्पृश्यात शिक्षणप्रसार झाल्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात जागृती आली. गोपाळ कृष्ण वंगलकर यांनी कोकणातील दापोली येथे 'अनार्य दोषपरिहार समाज' या संस्थेची स्थापना केल्या वर तिच्या शाखांचा विस्तार करण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्राचा दौरा केला. त्यातून अस्पृश्यांमध्ये जागृती निर्माण झाली. 'सुधारक आणि दीनबंधू या पत्रांमध्ये त्यांनी आपली मते मांडली. पुण्याचे शिवराम जानबा कांबळे यांनी वलंगकरांकडून प्रेरणा घेऊन अस्पृश्योध्दाराची चळवळ सुरू केली. 'सोमवंशी मित्र' हे मासिक चालवून त्यांनी अस्पृश्योध्दाराची चळवळ सुरू केली. 'सोमवंशी मित्र' हे मासिक चालवून त्यांनी अस्पृश्यांच्या शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीच्या संदर्भात लेख लिहिले. 'सोमवंशी समाज' या संघटनेच्या माध्यमातून अहमदनगर येथे स्वउद्धाराची चळवळ सुरू केली. सामाजिक गुलामगिरीला विरोध करून त्याविरोधी बंड पुकारणारा पहिला कृतिशील समाजसुधारक म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले होते. अस्पृश्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी १८५२ मध्ये वेताळपेठेत अस्पृश्य जातीच्या मुलांसाठी दोन शाळा सुरू केला. १८६८ मध्ये आपल्या घराजवळील पाण्याचा हौद खुला केला. अशाप्रकारे महात्मा

फुलेनी अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी कार्य केले. मागासलेल्या वर्गाची उन्नती हे शाहु महाराजांनी आपले प्रमुख कार्य मानले. शाहु महाराजांनी अस्पृश्यांवरील अन्यानिवारण्यासाठी प्रयत्न केले. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून १९०७ मध्ये शाहु महाराजांनी वस्तीगृह उभारले अस्पृश्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी विविध व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यांच्या उध्दारासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्ये केले आहे. डिप्रेन्ड क्लासेस मिशनची स्थापना केली व या मिशनच्या माध्यमातून अस्पृश्यांना शिक्षण व नौकरी देणे व त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी ही प्रयत्न केले त्यासाठी महर्षी शिंदेनी देशभर दौरा केला. व कार्याला आपल्या जीवनाचे उदिष्ट्ये मानले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षण घेऊन इ.स. १९१७ मध्ये भारतात आले. ३१ जानेवारी १९२० रोजी त्यांनी 'मूकनायक' सुरू केले. ज्या स्वराज्यात अस्पृश्यांना मूलभूत अधिकार नसतील असे स्वराज्य ही अस्पृश्यांसाठी नवीन प्रकारची गुलामगिरीच राहिल असे परखड मत 'मूकनायक' मधून व्यक्त केले. अस्पृश्यांच्या दास्यविमोचनाच्या लढ्यातले त्यांचे पहिले पाऊल म्हणजे कोल्हापूर संस्थानातल्यामानगाव येथे २१ आणि २२ मार्च १९२० रोजी झालेल्या अस्पृश्यांच्या परिषदेत आपल्या प्रस्ताविक भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या दयनीय-पतित परिस्थितीचा आढावा घेऊन अस्पृश्य वर्गांनी राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली. आणि त्यासाठी जाती-निहाय प्रतिनिधीत्वाची मागणी केली. इ.स. १९३० साली नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह करण्यात आला. त्याचे नेतृत्व डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी केले. २० मार्च १९२७ रोजी महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वात झाला. या सत्याग्रहाबाबत बाबासाहेबांनी सत्याग्रहाचे वेळी स्पष्टीकरण दिले ते असे की, चवदार तळ्याचे पाणी पिण्याकरिता आम्ही आलो आहोत असा समज होऊ देवू नका “इतरांप्रमाणे आम्ही माणसे आहोत हे सिद्ध करण्यासाठी आम्हास जावयाचे आहे.” तसेच हिंदू धर्माने अस्पृश्यांना न्याय देवून आपल्या धर्मात सुधारणा करण्याचा निर्णय घेतला त्यासाठी विविध निर्णय घेतले. परंतू हिंदू वृत्ती बदल न झाल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी धर्मातराचा निर्णय १९३५ मध्ये घेतला येशे घेतला. १४ ऑक्टोबर १९५६ ला नागपूर येथे लाखो अनुयायांसह बौद्ध धम्मची दिशा घेतली.

भारतीय समाजव्यवस्थेत आंबेडकरी चळवळीच्या मार्गात जातीयता आणि चातुर्वर्ण्य हे फार मोठे अडथळे आहेत. प्रतिगामी समाजव्यवस्था मोडीत काढून समतेवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करणे आंबेडकरी चळवळीचे ध्येय राहिले आहे. परंतू या देशात प्रस्थापित जातवर्ग प्रतिगामित्वाचे भूमिका घेऊन स्थितीशील जीवन जगताना प्रतिक्रियावादी आणि प्रतिचळवळवादी म्हणून ठरत आहे. आंबेडकरी चळवळीचे ध्येय असलेला राज्य समाजवाद प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक काटेरी कुंपनांना सारत—सारत वाटचालीची कसरत करावी लागणार आहे. त्यासाठी समाजकारणात, सांस्कृतिक क्षेत्रात आणि साहित्य निर्मितांना सतत राज्य समाजवाद प्रस्थापित करण्याचे ध्येय नजरेसमोर ठेवावे लागेल.

जगतिकरणाच्या निर्णायक वळणावर आंबेडकरी चळवळीची दिशा वर्णविरहित असावी की जाति आधारित या संभ्रमात दलित चळवळीत आजच्या काळात अनेक गडबडी होताना दिसून येतो. मग मायावती सामाजिक अभियांत्रिकीच्या नावाखाली तर रामदास आठवले भाजप व आर. एस.एस. च्या सोबत राहून दलितांच्या न्याय हक्काची भाषा करतात. तर अॅड. बाळासाहेब आंबेडकर हे वंचीताना या राजकीय सत्तेमध्ये सहभाग मिळावा म्हणून तर प्रा. जोगेंद्र कवाडे हे कधी भाजपच्या नितीन गडकरींना निवडणून आणण्यासाठी अथक परिश्रम घेतात तर कधी काँग्रेसच्या स्टेज वर जाऊन काँग्रेसला निवडणून आणण्याचे अह्वान करताना दिसतात. अशा या राजकीय पटलावर सर्वसामान्य माणसासाठी कार्य करणारे कार्यकर्ता आणि समाजाने कोणाचे समर्थन करावे? असा प्रश्न पडतो कर्मवीर दादासाहेब गायकवाडांच्या भूमिमूक्ती सत्याग्रह आणि दलित पॅथर या चळवळीत मात्र सर्वच शोषित जातीसमूहांचा सहभाग राहिला परंतू नंतरच्या आंबेडकरी राजकारणाला केवळ दलित जातीचे स्वरूप प्राप्त होऊन जाती—पोटजातीचे राजकीय गट निर्माण झाले. दलित पॅथर आणि दादासाहेब गायकवाडांच्या काळात नेतृत्वाचा संदेश आणि निर्णय समाजातील शेवटच्या घटकांपर्यंत नितळपणे पोहचत होता. आज अशा घटना फारच क्वचितप्रसंगी दिसतात. परंतू सार्वजनिक पातळीवर तसे होताना दिसत नसल्याने गावपातळीवरील कार्यकर्ता नेतृत्वाच्या निर्णयाचे स्वागत आणि समर्थन केवळ भाबडेपणाने करतो. त्याला सैध्दांतिक अथवा तात्वीक भूमिकेतून नेतृत्वाच्या संदेशाच्या निर्णयाची पाठशरण करता येत नाही. भारतात सद्यःस्थितीत जातीय आरक्षणाच्या मुद्यामुळे जाती—उपजाती अधिक भक्कम आणि बळकट होत

आहेत. या वास्तव समाजस्थितीवर केवळ आणि केवळ बौध्द तत्वज्ञान हाच एक उपाय आहे. त्यासाठी बुध्दाचे राजकीय विचार बुध्दाचे अर्थकारण, बुध्दाच्या संसदीय विचारांची विस्ताराने आणि साफल्याने मांडणी होणे गरजेचे आहे. कारण चक्रवर्ती राजा सम्राट अशोकाने बौध्द धम्म स्वीकारून बुध्दाच्या राजनीतिविषयक शिकवणीनुसार राज्यकारभार चालविला. हा सर्वासमोर आदर्शवत असा इतिहास आहे. यासाठी विचारांच्या आणि निष्ठेच्या सैरभैरतेला आवर घालून आंबेडकरी चळवळीने सर्वच पातळ्यावर सावरण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. एस.जी. देवगांवकर, डॉ. शैलजा देवगावकर, डॉ. जयमाला डुमरे— सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि आधुनिक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै—२०१४
२. प्रा. वसंत वाघमारे— जातिव्यवस्था निर्मिती आणि स्वरूप, सुगावा प्रकाशन, पुणे, मार्च—२०१४
३. प्रा. पी.के. कुलकर्णी— दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१२
४. अभय कांता, तुकाराम जाधव, सुरेंद्र जोंधळे—रिपब्लिकनांची हाराकिरी, परिवर्तनाचा वाटसरू, सप्टेंबर—२०११
५. आगलावे प्रदिप—संशोधन पध्दती व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर—२००१
६. आनंद तेलतुंबडे—साम्राज्यवादविरोध आणि जातिविनाश, नोव्हेंबर—२००७
७. जातीसंस्थेचे बदलते आधार—सुगावा प्रकाशन, पुणे, जुन—२०१२

साक्षात्कृत

प्राचार्य

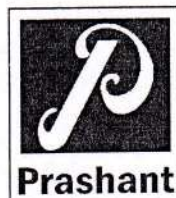
एस.जे.एम.एस.एम.कल, वाणिज्य वरिष्ठ व
कल, विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, खापर
ता.अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

INNOVATIVE PRACTICES IN TEACHING AND EVALUATION

... Editors ...

Dr. M. S. Raghuwanshi | Dr. Kailas S. Chaudhari

PRASHANT PUBLICATIONS

Innovative Practices in
Teaching and Evaluation

© Reserved

■ Publisher

Rangrao Patil
3, Pratap Nagar,
Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha Mahavidyalaya,
Jalgaon 425 001.

■ Phone | Web | Email

0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ Edition | ISBN | Price

Feb. 2020
978-93-89501-41-4
₹ 395/-

■ Type Setting

Prashant Publications

Disclaimer : Views expressed in the papers / articles and other matter published in this Book are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

: CONTENTS :

English

1. **Choice Based Credit System : a new approach of Evaluation in Higher Education.....** 1
Dr. M. S. Raghuwanshi
2. **ICT Based Assessment in Higher Education.....** 4
Dr. Jignesh B. Patel
3. **A Study on Developing Critical Thinking Skill through Authentic Materials in an ELT Classroom.....** 8
Dr. Kalpesh V. Patel, Mr. Prashansinh Kishorsinh Parmar
4. **Functional Approach to teach Sanskrit.....** 11
Mr. Sanjaykumar Bhikhabhai Patel, Dr. Rajubhai Parghi
5. **Importance of Feedback A Report of an Action Research.....** 13
Mr. Ganesh Patel
6. **Emotional Intelligence of Secondary School Students - An Experimental Study.....** 15
Mr. Chetankumar Sumanbhi Patel, Dr. Sheetal Helaiya
7. **Smartphone is an Extensive Personal Pedagogical Agent for Teacher in 21st Century .....** 18
Mr. Himashu Parmar
8. **Attitudes Towards the use of ICT in the Classroom.....** 23
Mr. Jitendra B. Bhimda, Dr. Prafulsinh J. Raj
9. **The Use of Ict Teaching and Learning in Geography .....** 25
Dr. B. S. Patil
10. **Innovative Practices and Technical Methods of Teaching English A New Landmark.....** 27
Shri. Hegade Navnath Dharmaji
11. **Innovative Practices for Teaching in Higher Education .....** 32
Dr. B. J. Mumdhhe
12. **Study On Higher Education in India : Issues, Challenges and Opportunities .....** 37
Borane V.R., Dhamane I. G
13. **Web-based Learning – Online Learning in Higher Education .....** 41
Dr. B. J. Mumdhhe
14. **Google Classroom : An Innovative ICT Tool for Teaching and Learning.....** 46
Dinesh B. Deore
15. **Choice Based Credit System : A Major Reform in Indian Higher Education .....** 48
Borane V. R.
16. **Innovative Teaching Methods in Higher Education.....** 51
Dr. Swati Vasanttrao Chavan
17. **Library Management Systems for Higher Education .....** 55
Mr. Ramanand M. Chavan, Dr. Chandrakant R. Satpute

56. कौशल्य अध्ययनासाठीचे अध्ययन : अर्थ, आवश्यक बाबी आणि शिक्षकाची भूमिका 165
डॉ. वासुदेव भिका माळी
57. शिक्षक प्रशिक्षणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर आणि विकास 167
डॉ. रघुनाथ धनलाल चौधरी
58. अध्ययन अनुभव 169
वायळ लक्ष्मण सखाराम
59. उच्च शिक्षण अध्यापनशास्त्रातील उदयोन्मुख प्रवाह 171
मार्गदर्शक :- डॉ. एस. एस. शिंदे, श्री. नवनाथ तापीराम पवार
60. उच्च शिक्षणात अध्यापनशास्त्राशी निगडित सद्यकालीन पद्धती व उपक्रम 175
मार्गदर्शक :- डॉ. एस. एस. शिंदे, श्री. मधू महारू गुमाडे
61. राष्ट्रीय शिक्षा-नीति के परिप्रेक्ष में उच्च शिक्षा के बदलते प्रवाह 180
डॉ. सुनिल पानपाटील

शिक्षक प्रशिक्षणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर आणि विकास

डॉ. रघुनाथ धनलाल चौधरी

सहाय्यक प्राध्यापक,

एस. जे. एम. एस. एम. एस., कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, खापरता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

प्रास्ताविक

आजचे युग हे माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे युग आहे. माहिती तंत्रज्ञानातील विविध शोधांमुळे विश्व एका खेड्यामध्ये (Global village) रूपांतरीत होत आहे. या तंत्रज्ञानाने जगभरातील घटनांबद्दलची माहिती संपूर्ण जगात त्वरीत जावून पोहचल्याने मानवाचे ज्ञान अद्ययावत राहते व म्हणूनच सध्याच्या युगास "Information Age" असे म्हटले जाते. विचारांचे किंवा ज्ञानाचे आदान-प्रदान जेव्हा तंत्रज्ञानाच्या आधारे होते तेव्हा त्याला माहिती तंत्रज्ञान असे म्हणतात. शिक्षणक्षेत्रातही प्राप्त माहिती, ज्ञान, कौशल्य अध्ययनार्थ्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहचविण्यासाठी शिक्षण प्रक्रियेत माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान आवश्यक आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा विस्तृत अर्थ पुढीलप्रमाणे.

१. माहिती (Information) -

प्राप्त प्रदत्तावर (Data) गणिती व सांख्यिकीय प्रक्रिया करून व्यवस्थित आणि उपयुक्त माहिती बनविली जाते त्यास 'माहिती' (Information) असे म्हणतात. ही माहिती ठराविक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वापरली जाते. वर्गात संप्रेषित केली जाणारी माहिती सांख्यिकीय, असांख्यिकीय, आलेखयुक्त आणि दृक्श्राव्य, इ. स्वरूपात असू शकते.

२. संप्रेषण (Communication) -

शिक्षणपध्दतीमध्ये माहिती, कौशल्य आदान-प्रदान करण्यावर विशेष भर दिला जातो. अशा या माहितीच्या आदान-प्रदान प्रक्रियेस 'संप्रेषण' (Communication) असे म्हणतात. इंग्रजीत 'कम्युनिकेशन' हा शब्द 'Communis' या लॅटीन शब्दापासून तयार झालेला आहे. त्याचा मराठीत 'सामायिक' असा अर्थ होतो. यावरून Communication म्हणजे 'सामायिक अनुभूती' असे म्हणता येईल. त्यास मराठीत 'संप्रेषण' हा शब्द वापरला जातो. १

३. तंत्रज्ञान (Technology) -

'Technology' या इंग्रजी शब्दाला मराठी पर्यायी शब्द 'तंत्रज्ञान' वापरला जातो. Technology हा शब्द मुळ ग्रीक भाषेतील "Tekhnologia" या शब्दापासून आलेला असून त्याचा अर्थ 'पध्दतशीर चिकित्सा व उपचार' असा होतो. सर्वसामान्यपणे Technology या शब्दाचा अर्थ म्हणजे 'दैनंदिन व्यवहारात ज्ञानाचा उपयोग करून घेण्याचे शास्त्र' असा होय. याचाच दुसरा अर्थ, 'विशिष्ट विषयाची परिभाषा' व 'व्यवहारातील एखादी कृती अगर कार्य तांत्रिक पध्दतीचा अवलंब करून पार पाडणे' असा होतो. २

तंत्रज्ञान हे उपयोजित (applied) विज्ञान आहे. भौतिक शास्त्रांची तत्त्वे व ज्ञान आणि अभियांत्रिकी विद्याशाखेतील तत्त्वे व ज्ञान यांचा संयोग म्हणजे तंत्रज्ञान ठरते. औद्योगिक क्रांतीनंतर विविध वैज्ञानिक शोधांमुळे अनेक क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा उपयोग वाढला आहे. परिणामी विविध क्षेत्रात नवनविन उपकरणे व वस्तूची निर्मिती झाली आहे. त्यांचा प्रत्यक्ष उपयोग करून विविध क्षेत्रांचा झपाट्याने गुणवत्तापूर्ण विकास होत आहे. उदा. जाहिरात, अध्ययन अध्यापनाती LCD प्रोजेक्टरचा वापर, पॉवर पॉईंटचा उपयोग, इत्यादी.

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान -

"Information and communication technology has become, within very short time one of the basic building blocks of modern society. Many countries now regard understanding ICT and mastering the basic skills and concepts of ICT as part of the core of education, alongside reading, writing and numeracy." या उक्तीप्रमाणे माहितीच्या युगात माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञानाने सर्वच क्षेत्रात प्रवेश केलेला आहे. शिक्षणक्षेत्रात प्रभावी संप्रेषणासाठी या संकल्पनेचा वापर केला जातो. त्याचा अर्थ विविध पध्दतीने सांगितला जातो.

1. "I. C. T. is a mixture of computer technology and communication technology."⁴
2. "Information Communication Technologies are a diverse set to technological tools and resources to create, disseminate, bring value addition and manage information for communication"⁴

३ संगणकाद्वारे केलेल्या माहितीच्या आदान प्रदानाला माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान म्हणतात.

थोडक्यात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान म्हणजे नविन डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून माहितीवर प्रक्रिया करून तिचे प्रेषक व ग्राहक यांच्या मध्ये आदान-प्रदान करणे होय. प्रक्रिया केलेली माहिती हव्या त्या वेळेस वापरता येते त्यामुळे माहितीचे चक्र सतत चालू राहते. या चक्राचा वापर करून अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया प्रभावी

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षक प्रशिक्षणातील वापर व विकास-

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान हे अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

१. विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे कौशल्य व क्षमता विकसित करणे.
२. योग्य ती स्रोत साधनांचा शोध घेण्यासाठी विद्यार्थी शिक्षकांना प्रशिक्षित करणे.
३. विद्यार्थी शिक्षकांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान अध्ययन

अध्यापनात सुलभपणे वापरण्याची कौशल्य विकासात करणे.

४. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा सातत्यपूर्ण शिक्षक-शिक्षण आणि व्यावासायिक विकासासाठी वापर करणे.
५. इतर शाळांशी समन्वय साधून शाळा व वैयक्तिक विकासासाठी नाविन्यपूर्ण स्रोतांचा वापर करणे.

वरील माहिती संप्रेषणाचे वापर लक्षात घेऊन शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान आवश्यक आहे. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयात विद्यार्थी शिक्षकांना माहिती संप्रेषणाचा वापर करता यावा म्हणून त्यांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षका प्रशिक्षणामध्ये खालील बाबींचा समावेश व्हावा.

१. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साधनांविषयी माहिती देऊन त्यांचा प्रस्तुतीकरणासाठी व अहवालासाठी प्रभावी वापरासंबंधी उद्बोधन व अनुभव देण्यात यावा.
२. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करून आदर्श पाठ विद्यार्थी शिक्षकांपुढे सादर करावा.
३. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून अध्यापन कसे करावे यासंबंधीचे उद्बोधन व संधी विद्यार्थी शिक्षकांना द्यावी.
४. प्रशिक्षणार्थ्यांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन देऊन सातत्याने वापर करण्यास प्रेरणा द्यावी.
५. माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानातील नाविन्यपूर्ण साधने वा तत्वांचा संशोधनासंबंधी अद्यावत माहिती मिळवून त्यांचा वापर करावा.
६. विद्यार्थी शिक्षकांना स्वाध्याय देवून माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा वापरासाठी ऑनलाईन जमा करणेस सांगणे.
७. विद्यार्थी शिक्षकांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साधनांच्या वापराबाबत तात्काळ व अर्थपूर्ण प्रत्याभरण करून वर्गअध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा वापर करण्याची क्षमता विकसित करणे.
८. विद्यार्थी शिक्षकांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्प द्यावा. या प्रकल्पातून विविध साधनांचा वापर कसा करावा, त्याचे मूल्यमापन कसे करावे, इत्यादी बाबती माहिती देवून भविष्यात विद्यार्थ्यांसाठी कसे वापरावे याबाबतीत प्रत्यक्ष अनुभव द्यावा.
९. संघ-अध्ययनासाठी विद्यार्थी शिक्षकांना ऑनलाईन गट, टेली-वेब परिसंवाद आणि टेली संप्रेषणाचा करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.

१०. विद्यार्थी शिक्षकांनी स्वतःची वेब पेजेस विकसित करण्यास अनुभव व प्रेरणा द्यावी.
११. विद्यार्थी शिक्षकांना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर दैनंदिन जीवनात व शिक्षणशास्त्रातील अभ्यासक्रमात कसा करावा याबाबतीत मार्गदर्शन करावे.
१२. त्यांच्या अभ्यासक्रम व विषयांचे शैक्षणिक सीडी व वेबसाईटची यादी करून ग्रंथालयाचा विकास करणे.

समारोप -

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये तार्किक विचार करण्याची क्षमता, तंत्रज्ञान हाताळण्याच्या क्षमता, गतीशिल परिस्थिती हाताळण्याची क्षमता, निर्णय क्षमता, आणि प्रभावी संप्रेषण क्षमता अशा विविध क्षमता विकसित करण्यात हातभार लागतो. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानातील विविध उपकरणांचा उपयोग शिक्षकाने वर्गअध्यापनात केल्यास शिक्षकाला प्रभावी अध्यापन करणे व निर्धारित उद्दिष्टे साध्य करण्यास मदत होते. शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा सुलभपणे वापर करता येतो.

असे माहिती आणि तंत्रज्ञान याचा उपयोग मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात होत आहे. जेथे जेथे मानव, तेथे तेथे शिक्षण व जेथे जेथे शिक्षण तेथे तेथे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान या उक्तीमुळे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे उपयोजन उल्लेखनिय आहे. या सर्व बाबींचा विचार केला असता माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान हे शिक्षण क्षेत्राला वरदानच आहे हे नाकारता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ -

१. डॉ. चव्हाण, किशोर (२००६). माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान. इनसाईट पब्लिकेशन, नाशिक.
२. डॉ. बरवे, मीनाक्षी. (२००८). संगणक शिक्षण व शिक्षक. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन. प्रा. दायमा, नंदकिशोर (१९९९). संगणक परिचय. नागपूर : विद्या प्रकाशन.
३. प्रा. रविकिर्ती, आ. सा. (२००६). शिक्षणातील माहिती तंत्रज्ञान. सातारा : सागर एज्युकेशनल एंटरप्रायजेस.
४. प्रा. भुवन, साहेबराव व प्रा. चौधरी, कांचन (२००४). संगणक शिक्षण, शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि कृति संशोधन. जळगाव: व्यंकटेश प्रकाशन.
5. Dr. John Deniel, (2002). Information and Communication Technology: A curriculum for Schools and Programme of Teacher Development: France Publication.
6. Aggarwal, J. C. (2007). Educational Technology and Management: Aggarwal Publication, Agra.
7. Begum, A. J., Natesan, A. K. and Sampath, G. (2011). ICT In Teaching Learning: A P H Publishing corporation, New Delhi.

साक्षात्कृत

प्राचार्य

एस.जे.एम.एस.एम.कला, वाणिज्य वरिष्ठ व
कला, विज्ञान कॉलेज महाविद्यालय, खापर
ता. अंबकलकुवा जि. नंदुरबार

ISSN 2218-7131

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

RESEARCH JOURNAL

DISCIPLINARY

JUNE 2021

Maha

RECENT TRENDS IN MODERN HISTORY

Chief Editor

Dr. Prof. Dr. ...
...

Editor

Dr. ...
Head, Dept. of ...

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-5

Special Issue of Department of History,
Lokmanya Mahavidyalaya Warora,
Dist. Chandrapur

On

RECENT TRENDS IN MODERN HISTORY

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Dr. Dipak P. Lonkar
Head, Department of History

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
 INTERDISCIPLINARY STUDIES**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-51

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
55	महाराष्ट्रातील पर्यटन विकासामध्ये 'सज्जनगड' किल्याचे महत्त्व प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	279-283
56	चिमूरची घोडयात्रा : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. नथु सिताराम गिरडे	284-286
57	कराड मधील ऐतिहासिक स्थळांचा अभ्यास प्रा. सुषमा विलासराव जाधव	287-289
58	भंडारा नगरातील गिरी - गोसावी मठाचे ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ. रजनी वा. तंजारी	290-292
59	महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्याचा स्थानिक इतिहास डॉ. ज्योती गणपतराव गमंडे	293-295
60	मार्क्सवाद आणि नवमार्क्सवादी इतिहास लेखन प्रवाह डॉ. महेंद्र गायकवाड	296-299
61	पुरुषोत्तमपुरी येथील मंदिरे:- एक अवलोकन डॉ. आर. आर. पिंपळपत्ते	300-302
62	स्थापत्यकलेतील मूर्ती व शिल्पकला : एक अभ्यास (विशेष सदर्भ: मराठवाडा) प्रा. सिंधू निवृत्ती लोणकर	303-307
63	असामान्य व्यक्तिमत्व - डॉ. प्रकाश बाबा आमटे प्रा. संजय उत्तमराव उणेमुंगे	308-311
64	महात्मा फुले यांचा मराठी ग्रंथकारसभेवरील आसूडाचा पुनर्शाोध प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे	312-317
65	उपेक्षितांच्या (Subaltern) इतिहासलेखनाची आवश्यकता प्रा. मिलिंद बाबुराव थोरात	318-320
66	परिस्थितीकीशास्त्र आणि इतिहास (Ecology and History) प्रा. डॉ. प्रमोद मनोहर बोधने	321-322

67	अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	323-325
68	राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराजांचे, राष्ट्रीय एकात्मतेसंबंधी विचार प्रा. डॉ. भारत वि. नखाते	326-329
69	क्रांतिकारक : वीर बाबुराव शेडमाके प्रा. डॉ. डी. एन. कामडी	330-333
70	बंधितांचा इतिहास डॉ. कल्पना एम. सांगोळे	334-338
71	शास्त्रशास्त्र : इतिहास घडवणाऱ्या शास्त्रांच्या इतिहासलेखनाचे शास्त्र श्री. मृण्मय दीपक अरबुणे	339-341
72	स्वयंमू श्री. हरिश्चंद्र महादेव मंदिराचा इतिहास प्रा. डॉ. मोकटे नाथा रामभाऊ	342-345
73	स्थानिक इतिहास आणि त्यामधील प्रमुख घटक प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	346-348
74	ब्रिटिश कालीन चंद्रपूर नगरपालिकेतील सार्वजनिक शिक्षण सुधारणा प्रा. डॉ. प्रमोद ना. प्यार	349-351
75	चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींचे वैभवशाली पण दुर्लक्षित लोकसाहित्य एक मागोवा प्रा. संदीप पुंडलिक नत्रावरे	352-356
76	वन्हाडातील महानुभाव संप्रदाय: एक सामाजिक क्रांती डॉ. गजेन्द्र बा. हवळे	357-362
77	कासेगाव येथील प्राचीन शिव मंदिर एक अभ्यास डॉ. रविकीरण जाधव & श्री. ज्ञानेश्वर सतिश झरकर	363-368
78	सबाल्टर्न लेखनप्रवाह आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत चंद्रपूर जिल्ह्यातील बंधितांचे योगदान डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे	369-373
79	विसाव्या शतकातील भारतीय मुस्लीम स्त्रियांची स्थिती डॉ. मानिया सफराजखान पठाण	374-378
80	भारतातील स्त्रीयांच्या उन्नतीची चळवळ प्रा. कांबळे शिवाजी ईरबा	379-383
81	बांगलादेश संदर्भात इंदिरा गांधी यांचे कर्तृत्व डॉ. शिवचरण बांडे	384-386
82	सातपुडा पर्वतरांगातील आदिवासींचे सण-उत्सव प्रा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	387-392
83	स्त्रीवाद डॉ. मानिया सफराजखान	393-398

पर्वतरांगातील आदिवासींचे सण-उत्सव

डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी

ए.एस.एम.चे, कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापर, ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार

94436640 rdcchinu1973@gmail.com

विविध जाती, जमाती, पंथ, भाषा, बोलीभाषा बोलणारे लोक आढळून येतात. ही विविधता भारतीय समाजाचे असे अंग आहे. भारतात अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती असा अप्रगत परंतु ऐकून असलेला जनसमुह मोठ्या प्रमाणात आढळतो.

जमातीमध्ये 'आदिवासी' हा मागासलेला जनसमूह म्हणून ओळखला जातो. साधे जीवन जगणारे, जंगलात जंगलसंपत्तीवर उदरनिर्वाह करणारे व जंगलाचे राजे म्हणून ओळखले जाणारे आदिवासी अशी त्यांची ओळख. राष्ट्राप्रमाणेच आदिवासी समाज संपूर्ण भारतात विखुरलेला आहे. भारतातील सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार, अनुसूचित जमातीचे म्हणजे आदिवासी समुदायातील आहेत. महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी ९.२७% आदिवासी आहे. १ आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात चौथा क्रमांक लागतो. सातपुडा पठार, जळगाव, अमरावती, नंदुरबार, औरंगाबाद या जिल्ह्यात भिल्ल, पावरा, कोकरू या जमाती आढळून

आदिवासी अर्थ :-

जमातीसून दूर डोंगर, दर्यात, जंगलात राहणाऱ्या व्यक्तींच्या समुहांना आदिवासी म्हटले जाते. Tribes या शब्दाचा अर्थ जमात असा होतो. डॉ. रिस्ले एल्विन व ए.व्ही. ठक्कर यांनी आदिवासींना असे म्हटले आहे. याचा अर्थ मुळचे निवासी असा होतो. आदिवासी हे जंगलाचे राजे आहेत. डोंगराळ आहेत असल्यामुळे त्यांना वन्य जमाती, गिरीजन, मुलनिवासी, वनवासी अशा विविध नावाने ओळखले जातात. धूर्य यांनी आदिवासींना तथाकथित व मुळचे रहिवासी म्हटले आहे. २ भारतीय संविधानात आदिवासींना जमाती असे संबोधले जाते. 'आदिवासी' हा सामाजिक शब्द असून 'आदि' आणि 'वासी' या दोन शब्दांपासून आहे. 'आदि' म्हणजे प्रारंभीचा, मूळचा, पूर्वीचा, आधीपासूनचा तर 'वासी' म्हणजे 'वास' करणारा, राहणारा, असा अर्थ होतो. यावरून जो मुळचा प्रारंभीचा आद्य निवासी आहे. तो आदिवासी असे म्हणता येईल. आणि गिलीन या संदर्भात व्याख्या करतांना म्हणतात की, "आदिवासी समाज हा एका विशिष्ट भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एक समान बोलीभाषा बोलणारा, समान संस्कृती जीवन जगणारा पण अक्षराची ओळख नसलेल्या न्यायिक गटाचे एकत्रीकरण होय."

डब्ल्यू. जे. पेरी यांच्या मते, "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा समुदाय म्हणजे आदिवासी.

इंपिरिअल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या खालीलप्रमाणे केलेली आहे. "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या, एकाच भूभागात राहणाऱ्या सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेला पण सर्वसामान्य अंतर्विवाह नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटूंबाच्या समुच्चयास 'आदिवासी समाज' असे म्हणतात. ३

आदिवासी जमात ही 'गिरीजन' म्हणून देखील संबोधली जाते. याचे कारण असे की, गिरी म्हणजे पर्वत किंवा डोंगर आणि या पर्वत अथवा डोंगराच्या कुशीत किंवा पायथ्यालगत वास्तव्य करून राहणारा जनसमुह म्हणजे गिरीजन म्हणून संबोधले जाते. ४

महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडे नंदुरबार जिल्ह्यातील गुजरात, महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेशाच्या लागून असलेल्या सातपुडा पर्वत रांगांचा प्रदेश होय. हा प्रदेश अक्कलकुवा व ऐतिहासिक आक्राणी महलचा प्रदेश होय. या प्रदेशात बहुतांशी आदिवासी जमातींची वस्तीस्थाने आहेत.

अभ्यासाचे क्षेत्र:-

सातपुडा पर्वत रांगामधील आदिवासींच्या रुढी परंपरांचा अभ्यास या अध्ययन कार्यासाठी उत्तर महाराष्ट्र या भौगोलिक परिक्षेत्राची निवड करण्यात आली आहे. उत्तर महाराष्ट्र विभागातील आदिवासी वस्ती असलेल्या सातपुडा पर्वत रांगांच्या क्षेत्रातील धुळे व नंदुरबार जिल्हा अशा दोन जिल्ह्यांची 'आदिवासी भाग' यास संशोधनात्मक लघुक्षेत्र म्हणून ठरविण्यात आले आहे. या भागातील आदिवासी समुदायाच्या परंपरांचा अभ्यास होण्याच्या दृष्टीने निवड करण्यात आलेली आहे.

महत्त्व:-

सातपुडा प्रदेशात वास्तव्यास असणाऱ्या भिल्ल आणि पावरा या आदिवासी जमातींच्या पूजक म्हणून अनेक देव देवता आहेत. जसे वाघदेव, सर्पदेव, याहामोगी या कुलदैवताव्यतिरिक्त आणखी काही दैवत असावेत व त्या देवतांची पूजा कशी केली जाते याचा आढावा घेणे या अभ्यासातून महत्त्वाचे वाटते. आदिवासींचा धर्म मूलतः निसर्गवादी आहे. निसर्गातील प्रत्येक वस्तूत एक काहीतरी शक्ती असते. आणि त्या शक्तीला मानवी जीवनात बरे वाईट स्थान असते असे आदिवासी समुदायातील व्यक्ती मानतात. आणि म्हणून या शक्तीपासून स्वतःस शांती व सुख लाभण्यासाठी धार्मिक तथा सांस्कृतिक विधी पार पाडले जातात. सण-उत्सव साजरा करणे हा आदिवासी जीवनाचा अविभाज्य भाग मानला जातो. ते जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत अनेक प्रकारचे उत्सव साजरे करतात. यातील काही सण निसर्ग पूजनासाठी काही सण-उत्सव दैय्यिक सुखासाठी तर काही समुदायातील हितासाठी साजरे केले जातात. सण-उत्सवातून ही समाज सांस्कृतिक परंपराचे पालन करतो. म्हणूनच या सणांचे दैय्यिक व सामुदायिक जीवन हे सण, उत्सव, रूढी व परंपरा इत्यादी सांस्कृतिक अंगानी व्यापलेले आहे.

होळी :-

सातपुडाच्या पर्वतरांगेत वास्तव्य करणाऱ्या आदिवासी बांधवाचा 'होळी' सण दिपोत्सवापेक्षा कमी नसतो. फाल्गुणची चतुर्थीला सातपुडाच्या आदिवासींमध्ये चाहूल लागते ती भोग्या बाजाराची. कारण शेकडो वर्षांपासून खेड्यापाड्यांमध्ये होळी सण भोग्या बाजाराची परंपरा आहे. सातपुडा पर्वत रांगातील भिल्ल, पावरा, पाडवी, गावीत, वळवी अशा प्रमुख जमाती आहेत. माघ महिन्यापासून फाल्गुनच्या पूर्ण चंद्रचकोराची वाट येथील समुदाय पाहतो व फाल्गुन पूर्ण चंद्रचकोर आल्यावर 'होली आली ऊलू लूलू' म्हणतात. ५ सातपुड्यात असलेल्या आदिवासी पाड्यात अनेक ठिकाणी पाच दिवसांचा होळी सण साजरा केला जातो. पाच सहा-पाडे मिळून एकच होळी पेटविली जाते. होळी प्रज्वलीत झाल्यानंतर महिला-पुरुष ढोल वाजवून होळी भोवती नाच-गाण करतात. काही लोक सोंगे धारण करून होळी पुढे नवस फेडतात व नैवेद्य दाखवितात. सोंगांचा नवस हा पाच वर्ष करवा लागतो. आदिवासी समुदायात होळी सणासाठी फाग (देणगी) मागण्याची परंपरा असून येथील महिला-पुरुष घरोघरी जाऊन फाग मागतात. अशा प्रकारे पाच ते सहा पाड्यांचा एकत्रित फागातून होळी साजरी केली जाते. ६ होळी सणच्यावेळी आदिवासी बांधव नैसर्गिक साधन संपत्तीत वृद्धी होवून विश्वाचे कल्याण होण्यासाठी प्रार्थना करतात. सातपुडा पर्वत रांगामधील डाब येथील देवहोळीनंतर हंगलिकात्सोवाला सुरुवात होते. सातपुड्यातील राजवाडी होळी समजल्या जाणाऱ्या अक्कलकुवा, तालुक्यातील काठी येथील होळी उत्सवात मोठा जल्लोष असतो. काठी येथील राजवाडी होळी सणात राजकीय, सामाजिक क्षेत्रातील लोक मोठ्या संख्येने जमतात. अनेक प्रशासकीय अधिकारीही या कार्यक्रमाला उपस्थित असतात. तसेच परिसरातील लोक मोठ्या संख्येने येथे जमतात. ७ काठी संस्थानच्या होळीला लागणारा बांबूचा दांडा साधारणपणे ५० ते ६० फुटापेक्षाही उंच असतो. त्याला पाच ते सहा दिवस आधी पूजा विधी करून दौरा बांधतात. हा दांडा मुळासह काढून पहाटे होळीसाठी खड्यात रोवला जातो. होळी

पेटविल्याबरोबर सर्व लोक होळी भोवती फेर घेवून नाचतात. होळीला दाव्या, खोबरे, खजूर, गुळाचे नैवेद्य देवून मनीभावे पूजा करतात.८

पावरा समाजत होळीच्या दुसऱ्या दिवशी मेलादा (मेला) भरतो. एखाद्या गावात गावचा पोलीस पाटील किंवा पुजारी गावसाठी नवस मानतो. नवस पावल्यावर होळीच्या पुढील काही दिवसात नवस फेडण्याची प्रथा असते.९ पावरा समुदायात पोलीस पाटीलच्या हस्ते पहाटे होळी पेटविली जाते. यावेळस होळी भोवती गोलाकाराने ढोल वाजवून, गाणी म्हणून सामूहिक नृत्य करतात. होळीच्या नृत्यात पारंपारिक हत्यारे घेवून तरुण मुले नृत्य करतात. यावेळी मेलादाचा देव चोरण्याची प्रथा असते आणि मेलघात आलेला तरुण त्याच दिवशी देव चोरण्याचे प्रयत्न करतात. परंतु देव गुपचुप घेवून न जाता सर्वासमोर आवाहन देवून मिशीवर हात फिरवून चोरून नेतो. ज्या व्यक्तीने देव चोरून नेले असतील तेथे मेलादा भरविण्यास सुरुवात होते.१०

भोगऱ्या

भोगऱ्या हा होळी सणापूर्वी येणारा आदिवासी समुदायातील विशेष लोकप्रिय असलेला बाजार (जत्रा) होय. दहा ते बारा आदिवासी पांड्यांच्या मध्यवर्ती भागातील एका गावात हा बाजार सर्वांनुमते भरविला जात असतो. प्रत्येक आदिवासी पांड्यांचे प्रमुख अथवा पोलीस पाटील नदी काठी एकत्र येऊन बाजार भरविण्याबाबत निर्णय घेत असतात. होळी सणा अगोदर एक दिवस निश्चित करून बाजाराचा दिवस ठरविला जातो. या बाजारात होळी सणासाठी लागणाऱ्या आवश्यक साहित्याची खरेदी आदिवासी बांधव करतात. गुलाल उधळून या बाजाराचे स्वागत होत असल्यामुळे या बाजारास गुलाल्या बाजार' देखील म्हटले जाते.११

भोगऱ्या बाजारात तरुण-तरुणींचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात व उत्साहाने अनुभवयास मिळते. आवडत्या तरुणीला बाजारातून पळवून नेण्याची प्रथा फार पूर्वी पासून आहे. म्हणून या बाजाराला काही भागात 'भगोरिया बाजार' देखील म्हटले जाते. 'भगोरि' या शब्दाचा अर्थ 'भाग के ले जाना' अनेक उत्साही मुले-मुली आपल्या साथीदारासोबत बस, मोटार सायकल, बैलगाडी किंवा चालत बाजाराच्या ठिकाणी पोहचतात. मुलगा आवडलेल्या मुलीला गुलाल लावतो. मुलीला मुलगा आवडला तर ती त्याला गुलाल लावते.१२ परंतु आता ही प्रथा लोप पावतांना दिसते.

भोगऱ्या बाजार किंवा नृत्य हे होळीच्या आधी होत असते. आदिवासी भागातील अक्राणी भागात धडगाव येथे, शिरपुर भागात बोरोडी, सगवी, पळ्हासनेर, मध्यप्रदेशात खेतीया, पानसमेल, सेंधवा, निराली इत्यादी ठिकाणी भोगऱ्या बाजारात मोठ्या संख्येने व उत्साहाने भरतो. १३

पोळा

सातपुड्यातील आदिवासिंचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून पावरा लोकात पोळा सण दिवाळी पोळा म्हणून साजरा करतात. तसेच सातपुड्याच्या अतिदुर्गम भागात या सणास 'मुकाय' असेही संबोधले जाते. या दिवशी बैलांना आंगोळ घालून सजवतात. सायंकाळी बैलांची मिरवणूक निघते. रात्री हे लोक एकत्र येवून गाणी म्हणतात. हल्ली मात्र आदिवासी जमातीत बैल पोळा सण इतर समुदायाप्रमाणे साजरा केला जात असल्याचे आढळते. जसे बैलांना रंगविणे, झूल चढविणे, गाव मारोती प्रदक्षिणा घालणे इत्यादी.

पोळ्याच्या दिवशी रात्री सामुदायिकपणे गाणी म्हणतांना डाकवा वाजवतात. डाकवा सोबत गावातील भगत घुमतो व तो देवाचे नामस्मरण करून देवाची स्तुती करतो. भगत घुमत असतांना गावातील लोक त्यास वेगवेगळे प्रश्न करतात व तो त्यांची उत्तरे देतो आणि देवाचा नवस फेडण्यास सांगतो. उपाय म्हणून भगत लोकांना होळीत नाचण्यास सांगतो तर काहीना इंदल बसविण्याचे नवस सांगतो. भगत घुमण्याचा, डाकवा वाजण्याचा आणि गाणी म्हणण्याचा कार्यक्रम रात्रभर चालतो.१४

निसर्गाच्या सांनिध्यात राहणाऱ्या जमातींनी त्यांच्या धार्मिक विविधता टिकवून ठेवलेली असून ती येणाऱ्या पिढी पर्यंत सक्रमीत करण्यासाठी अशा विविध सणांचे आयोजन केले जाते.

दसरा:-
दसरा हा सण साधारणपणे इंग्रजी महिन्याच्या ऑक्टोबर आणि मराठी महिन्याच्या अश्विन महिन्यात येतो. दसरा सणाच्या दिवशी शस्त्रांची पूजा होते. काही ठिकाणी नृत्य करून हा सण साजरा केला जातो. १५ नंदुरबार जिल्ह्यातील 'काठी' संस्थानिकांच्या नोंदीनुसार सन १२४६ पासून संस्थान बरखास्त होईपर्यंत सोळा राजे झाले आहेत. या परिसरात राजवडी दसरा' राजे उमेदसिंग सरकार यांनी साजरा करण्यास सुरुवात केल्याची नोंद आहे. १६ काठी येथे राजेशाही दसऱ्याचा कार्यक्रम होता. यात गादी पूजन, घोड्यांची शर्यत आणि गरबा स्पर्धेसह विविध कार्यक्रम होतात. काही संस्थानच्या राजेशाही दसरा म्हणजे आदिवासी बांधवांच्या महामेळावा असतो. दसरा महोत्सवाचा आनंद घेण्यासाठी महाराष्ट्रासह गुजरात व मध्यप्रदेशातून लोक येतात. १७ या भागात दसरा साजरा करण्याच्या पध्दतीनुसार पारंपरिक गाव पुजारा, पोलिस पाटील, राजघराण्यातील व्यक्ति या सणाच्या संपूर्ण दहा दिवस अगोदर पूर्ण करतात. नवव्या दिवशी पूजन होतून पूजनाची जागा अगोदर गावीच्या शेणाने सारली जाते. दसऱ्याच्या दिवशी अश्वशर्यती लावल्या जातात.

निली चाराई, निर्दोचारी (निलपी) :-

नीली म्हणजे हिरवे व चाराई म्हणजे गवत. तसेच निलपी म्हणजे हिरवा चारा / हिरवे गवत, निलीचाराई सातपुड्यातील आदिवासी विशेषतः भील समुदायाचा सण असून यास जंगलपूजा असे देखील संबोधले जाऊ शकते. हा एक निसर्गाची पूजा असलेला उत्सव असून आदिवासींच्या चलिरीतिचा तो एक भाग आहे. जून महिन्याच्या पावसाच्या आगमनाच्या दोन-तीन दिवसांच्या सलग पावसानंतर एकूणच सातपुड्याचा डोंगरमाथा व परिसरात हिरवळ दाटून येते. संपूर्ण जंगल पानाफुलांनी नटलेले असते. वातावरणात सगळीकडे उत्साह पसरलेला असतो अशा ह्या निसर्गरम्य वातावरणात आदिवासी बांधव निली चाराई हा सण मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात. निलपीचा सण म्हणजे निली चाराईची पूजा करण्याचा दिवस गावातील पुजारी व पाटलांच्या सल्ल्याने ठरविला जातो. तसेच यासाठी वर्गणी किती गोळा करावी हे ठरविले जाते. पूर्वीच्या काळी ही वर्गणी पाच रूपयांपर्यंत होती. आजमितीस परिसरातील आदिवासी बांधवांशी संपर्क साधला असता ही वर्गणी दहा ते वीस रूपयांपर्यंत असते. ठरविलेल्या रक्कमेचा फाळा सर्वांसाठी सारखाच असतो. त्यात कमी जास्त होत नाही. संपूर्ण गावक-यांकडून फाळा गोळा करतात. तसेच नई-चारी पुजाले हाकायवार आवजा" (पुजेस सकाळी या) असे निमंत्रण देखील घरातील व्यक्तीस सांगतात. १८ नीलीचाराई सणाच्या दिवशी पुजारा, गावाचा पाटील अन्य लोक गावाबाहेर एकत्र जमतात. या जनसमुहात गावातील प्रत्येक घरातील एक व्यक्ती या अनुषंगाने लोक एकत्र येतात. प्रत्येक व्यक्ती सोबत आपल्या ऐपतनुसार अर्धा किंवा एक शेर धान्य नेतो. गावाच्या शिवेवर गोलाकार आकाराचे गोट्यांचे शेंदूर लावलेले देव ठेवलेले असतात. डॉ. गारे यांच्या लेखनानुसार ते वाघदेव, गावदेव, दसरा देव, खत्री देव, राजा फांटा, गांडा ठाकूर, हनुमान देव, भूत्यादेव असतात जमलेली मंडळी या सर्व देवतांचे नामोच्चार करतात. या सर्व गोलाकार गोट्यांच्या आकाराची देव-देवता गा-साकारल्यापासून गावाच्या शिवेवर स्थापीत झालेली असतात. त्यांना 'शिरादेव' असे देखील म्हटले जाते. शिरादेवाजवळ जमल्यावर शेंदूर अगरबत्ती लोभाण, दूध, अंडी, नारळ आदि पूजेचे साहित्य ठेवतात. पुजारी देवासमोर पूजेची मांडणी करून घुमण्यास सुरुवात करतो. दारूचे थेंब जमिनीवर टाकून तंत्रमंत्र म्हटले जातात. नंतर जमलेली मंडळी दारूचे थेंब टाकून वंदन करतात. पूजा संपल्यानंतर सर्व मंडळी पाटलाच्या घरी जातात. पाटलास राम-राम घालून मटन कोबडीच्या मांसाचा वाटा घेवून घरी जातात. रात्रीच्या वेळेस मटन व दारूचा आस्वाद घेवून निर्दोचारी सणाची सांगू होते. १९

ह्या पूजेचे वैशिष्ट्य म्हणजे हा सण साजरा होण्यापूर्वी सातपुड्यातील आदिवासी शेतातील भाजीपाला घरी आणून लवच भाजी बनवून खात नाहीत. थोडक्यात निलीचाराई पूर्वी कोणताही हिरवा भाजीपाला खाऊ नये हे ह्या जमातीचे पध्दत

जाणारे पथ्य होय. निलीचराईच्या पूजेनंतर मात्र आदिवासी बांधव हिरव्या भाजीपाल्यांचा जेवणात आस्वाद घेतात. यात अंबाडी, फांग, शिरी, राजगिरे, कंटोली, कुवस, तांदळे अशा अनेक पालेभाज्या व वेली भाज्यांचासमोवश असतो.

दिवाळी:-

सातपुड्याच्या पर्वत क्षेत्रात वस्ती करून राहात असलेल्या आदिवासी जमातीत गाव दिवाळी हा एक करमणुकीचा सण आपल्या सोयीनुसार साजरा करतात. 'सोंगाड्या पार्टी' हे ह्या सणाचे वैशिष्ट्य असते. गावातील तरुण मंडळी विविध गाण्यांवर नृत्य करीत असतात. हा सण प्रत्येक खेड्यात साजरा होतो. या वेळेस भगताकडून कणसरी देवतेची पूजा केली जाते व बोकड्याचा बळी दिला जातो. २० सोंगाड्या पार्टीत लोकगीत व रोडाली गीतांचा कार्यक्रम असतो. प्रियकरांला उद्देशून गायलेली गीते लोकांचे मनोरंजन करतात. हा महाराष्ट्रातील तमाशामंडळासारखा प्रकार आहे. सोंगाड्या पार्टीत तत्कालीन समाज जीवन आणि देवदेवतांवर आधारित नाटक सादर केले जाते. दुसऱ्या दिवशी घरी आलेल्या पाहुण्यांना पाहुणचार दिला जातो. गावाबाहेर गाव देवतेची पूजा केली जाते. भगत गावाच्या सुखशांतीसाठी नवस बोलतो. त्या प्रित्यर्थ अंडे, बोकड इ. चा बळी देवून देवदेवतांना संतुष्ट केले जाते. २१

गाव दिवाळी हा सण भिल्लांचा सण असून तो पावरा जमातीत अत्यल्प आढळतो. बदलते जीवनमान व शहरांशी येणारा संपर्क यामुळे आदिवासी तरुण दिवाळीच्या सणात फटाक्यांची आतिषबाजी देखील करतात.

इंदल:-

'इंदल' हा शब्द स्वतःशी निगडीत असलेल्या एका प्रसंगाशी किंवा देवाच्या नावाशी आहे. इंदल सण हा वैयक्तिक किंवा संपूर्ण गावाने मिळून (गाव इंदल) साजरा केला जात असतो. एखाद्या व्यक्तीची मनोकाना पूर्ण झालेली असेल किंवा एखाद्या संकटातून, दुष्काळातून, गावाची सुटका झाली असेल तर देवाचा नवस फेडण्यासाठी इंदल सण साजरा केला जातो. इंदल हा सण सातपुड्यातील पावरा समुदायात साजरा केला जातो. हा इंदलदेवाचा उत्सव असून व्यक्तीने अथवा गावाने आपल्या मनोकामना पूर्तीनंतर, पुत्रप्राप्तीनंतर गावातील रोगराई गेल्यानंतर सामुदायिकरित्या साजरा केला जातो. या सणास संपूर्ण गावातील व शेजारी गावातील लोकांना सहभाग घेण्यासाठी आमंत्रित केले जाते. २२

वैयक्तिक इंदलला गाव गोंदल्या इंदल व सामूहिक इंदलला चुन्यो इंदल असे म्हणतात. ज्या गावात इंदल बसवाचा आहे. त्यागावी एक आठवडा आगोदर गावातील लोकांची बैठक होते. बैठकीत पाटील, डायले आणि पुजारी प्रमुख असतात. गावाचा इंदल बुधवारी किंवा शुक्रवारी बसविण्याचा ठराव करतात. गावकऱ्यांकडून वर्गणी गोळा करतात. या वर्गणीतून पुजेचे साहित्य, बोकड, कोंबडे घेतात. या सणासाठी इतर गावकऱ्यांनाही आमंत्रित केले जाते. २३ सकाळी चार वाजता बोकडाची पूजा करतात. बोकडावर पुजारी मंत्र म्हणून पाणी शिंपडतो. बोकड शहारला तर इंदलराजा प्रसन्न झाला असे म्हणतात. त्यानंतर बोकडाचा बळी दिला जातो. सकाळी सार्वजनीक जेवणचा कार्यक्रम होवून इंदल सणाची समाप्ती होते. २४

पावसावर शेती करणाऱ्या सातपुड्यातील आदिवासींची संकटमोचक म्हणून इंदिराजावर विशेष विश्वास असल्याचे जाणवते. खानदेशातील सातपुड्यातील आदिवासींची संस्कृती वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्यांचे सण सभोवतालच्या नैसर्गिक जीवनाशी निगडीत आहेत. निसर्गाच्या सानिध्यात त्यांचा निवारा असल्याने निसर्गाचा प्रभाव त्यांच्या दैनंदिन जीवनावर प्रबल दिसतो. सातपुड्याच्या कुशीत आदिवासी भिल्ल जमात मोठ्या प्रमाणात असून त्यांची मुख्य देवता महादेव आहे. ह्या शिवाय ते इतर देवतांची देखील पूजा करतात. त्यांच्या देवदेवतांविषयीच्या संकलपना त्यांच्या अस्तित्वाला नोषक आहेत. वाघदेव, रामदेव, खादीराजा, डोंगरदेव आदि भिल्लांची देवते आहेत. 'वाघदेव' ह्या देवास भिल्लां सामर्थ्याचे व नेतृत्वाचे प्रतिक म्हणून पुजतात. वाघ हा जंगलाचा स्वामी असल्याने त्याने परिसरातील माणसे व गार्ई-गुरांचे संरक्षण करावे म्हणून वाघाची पूजा करतात. पूजेसाठी बकरे, कोंबडे आणतात. वाघदेवाच्या पूजेनंतर सागाची पाने काकडे वापरण्यास सुरुवात करतात.

संदर्भसूची :

- देवगांवकर शैलजा, देवगांवकर एस.जी.- 'आदिवासी विश्व', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१५ -
देवगांवकर उपरोक्त, पा. १
गुरुनाथ नाडगोंडे- 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०१२ पा. ३
महाजन जयश्री- 'आदिवासी स्त्री जीवन, एक समाज शास्त्रीय दृष्टिकोण', अथर्व पब्लिकेशन, पा. ८४
गारे गोविंद- 'सातपुड्यातील भिल्ल' ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. पा. ५३
गारे गोविंद- 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती- पूर्वोक्त कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे २०१२ पा. ५३
दै. लोकमत सातपुडा परिसर, दि. २६/०३/२०१६ पा. ४
दै. लोकमत होळी विशेषांक, दि. ३१/०३/२००७ पा. ८
दै. लोकमत दि. २५/०३/२००८ पा. ४
पाटील एम. व्ही.- 'सातपुड्यातील पर्वतरांगातील आदिवासी संस्थांनाचा ऐतिहासिक अभ्यास मेजर रिट्ज -
२०१२-१४ पा. १४० उपरोक्त. पा. १४२
गारे गोविंद- 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती' पूर्वोक्त, पा ५४
गारे गोविंद- 'सातपुड्यातील भिल्ल, पूर्वोक्त, पा ५९ उपरोक्त. पा. ४७-४८
बैसाणे ए. एम.- Golden Research Thought Research Journal, सातपुड्यातील आदिवासींच्या सांस्कृतिक
ऐतिहासिक अभ्यास, ७ जानेवारी २०१३ पा. २
मोरे सुरेंद्र, वळवी भिमसिंग- 'आदिवासींचे धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनातील संघर्ष, आदिवासी समाज: संस्कृती
आरोग्य, अथर्व प्रकाशन, २०१७. पा. १९२
<https://www.lokmat.com>, १० ऑक्टो २०१६
गारे गोविंद- 'सातपुड्यातील भिल्ल', पूर्वोक्त. पा. ४२
पाटील डी. जी.- 'पावरा समाज व संस्कृती, भाषा संशोधन प्रकाशन केंद्र, बडोदा, १९९८. पा. १३
भामरे एन.डी.- 'अक्कलकुवा परिसरातील आदिवासी जमातींचा सांस्कृतिक इतिहास' (१५२०-२०००) अथर्व प्रकाशन
२०१५. पा. ७२
राजपूत केसरसिंग - 'आदिवासींची गाव दिवाळी', पहा- देशदूत, यहामोगी (देवमोगरा यात्रा) यात्रा विस्तार
दि. १४/०२/१९९९ पा. २६
पावरा झेलसिंग- 'आदिवासींचे पारंपारिक सण, उत्सव व पूजा विधी' Tribal Research Bulletin Vol. XXXVII No. 2
सप्टें. २०१२, पा. ५८
गारे गोविंद- 'सातपुड्यातील भिल्ल, पूर्वोक्त पा. ४९-५०
पाटील डी. जी.- पूर्वोक्त, पा. ९८

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist Nandurbar

साक्षात्कृत 392

APRIL-JUNE 2021, VOL 10/51

२०५

प्राचार्य
एस.जे.एम.एस.एम. कला आणि ज्य वरिष्ठ व
केंद्र शिक्षण आणि संशोधन मंडळ, खार
ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-4

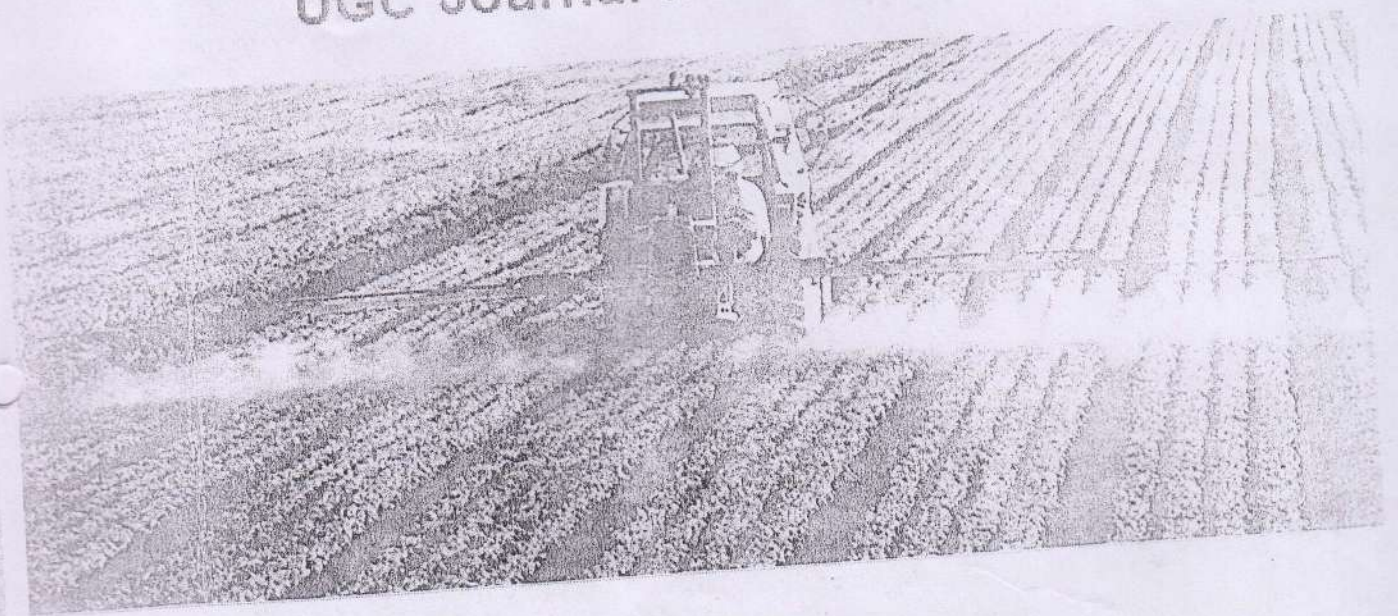
R.V.
R.D.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

National Conference
On
Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India,

Volume 8
Special Issue-4 (Humanities), January 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Ahire Suresh Chintaman , Dept. of Geography

Editor
Dr. R. V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. B. D. Borse, Uttamrao Patil College, Dahiwel Tal. Sakri, Dist. Dhule
Dr. S. R. Patil, Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
Prof. S. J. Bhadane, Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Prof. Dr. Suvarna T. Shinde, S.N.D.T. College of Women, Dhule. 424002.
Prof. I. U. Shaikh, Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Dr. R. D. Patil, Vasantnao Naik Arts & Science College, Shahada
Dr. Avinash Y. Badagujar, Arts and Science College, Varangaon

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrv.com Visit-www.jrdrv.com

व	४१		राजकारण आणि शेतकरी चळवळ	महाविद्यालय, निजामपुर.	
		२७	ग्रामीण व शहरी भागातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमता विकासातील भिन्नता: एक अभ्यास	डॉ.भालचंद्र मोरे, उ.पा. महाविद्यालय, दहिवेल	१
उ.	४५		जलयुक्त शिवार अभियान— काळाची गरज	डॉ.अरूण पाटील, कला वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा	१
पा.	५०		ग्रामीण व आदिवासी भागातील शैक्षणिक विकासात ई—लर्निंग संसाधनाचा वापर: एक अभ्यास	प्रा.बी.सी.घरटे, उ.पा. महाविद्यालय, दहिवेल	१
	५५		ग्रामीण विकासातून कृषी विकास	प्रा.अभिजीत भामरे, विमलबाई महाविद्यालय, साक्री	१
	५८		धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्याचे भूमीउपयोजन - अभ्यास	प्रा. व्ही. एस. धनगर, साक्री	१
	६२		भारतातील बदलत्या कालखंडातील कृषीचा एक अभ्यास	प्रा.देविदास भट्ट भामरे, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी.	१
	६५		ग्रामीण कादंबरीतील शेतकऱ्यांच्या संवेदना	डॉ.वाल्मीक अढावे, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी	१
प.	६८	✓	शेतकरी आत्महत्याची कारण मिमांसा	डॉ. वासुदेव माळी, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर	१
	७१		हिंदी साहित्य मे चित्रित कृषी एवं ग्रामीण विकास भूमिका(प्रेमचंद्र साहित्य विशेष संदर्भ में)	डॉ.वनिता पवार, कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी	१
	७५		ग्रामीण विकासात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका	प्रा.विजेन्द्र अ.पाटील, नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगांव	१
	८२		ग्रामीण विकासात शेतव्यवसायाचे योगदान	प्राचार्य.डॉ.कल्याण विठ्ठल मोरे, डॉ.बाबासाहेब अंबेडकर महाविद्यालय, बलवाडी	१
	८७		मराठी कादंबरीतील वेध कृषीजीवन	डॉ.जितेंद्र गिरासे, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कुसुंबा	१
	९२		शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या शासन आणि राजकारण	प्रा.कांतीलाल सोनवणे, आदर्श महाविद्यालय, निजामपुर	१
	९८		ग्रामीण विकासातील सेवाभावि संस्था व शासनाची भूमिका आणि महिला विकासाच्या योजना	डॉ.मधुकर देसले, महिला महाविद्यालय, नंदुरबार	१
	१०४		ग्रामीण कृषी विकासातील राष्ट्रीय कृत बँकांची भूमिका	साजीद आजीज पिंजारी	१

शेतकरी आत्महत्याची कारण मीमांसा

प्रा. डॉ. वासुदेव बी. माळी , संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग, संत जगनाडे शिक्षण मंडळाचे ,कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ,ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार - vbmali81@gmail.com

प्रस्तावना :

संरक्षण व सामरिकशास्त्र विषयाचा अध्ययनाचा केंद्रबिंदु शांतता संशोधन, युद्ध, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि जागतिक सुरक्षा संबंधीत आहे. अलीकडे पारंपारिक सुरक्षेपेक्षा अपारंपारिक सुरक्षेवर अधिक महत्त्वाची मानली जात आहे. अपारंपारिक सुरक्षेत मानवी सुरक्षेचे प्रश्न व त्यावर उपाययोजना अशी व्यापक संकल्पना विचारात घेतली जाते. घबदलत्या परिस्थितीत टिकून राहण्याचे आव्हान तसेच जागतिक हवामानातील बदल, पर्यावरणाचा व संसाधनाचा न्हास, रोगराई, नैसर्गिक आपत्ती, बेकायदेशिर स्थलांतर, अन्नाचा तुटवडा, तस्करी व इतर आंतरदेशीय गुन्ह्यांसारखा विनलष्करी स्रोतापासून जनता व राज्याचे कल्याण साधने म्हणजे अपारंपारिक सुरक्षा होय. थोडक्यात जागतिकीरणाच्या प्रवाहात ज्या नविन समस्या, आव्हाने उभी राहिलीत त्यांचा अभ्यास व उपाय योजनाची दिशा ठरविणे. मानवी सुरक्षेच्या दृष्टीने अपारंपारिक सुरक्षेचे महत्व जागतिक सुरक्षेशी निगडीत आहे.

समस्या निवड :

शेती हा भारतातील प्रमुख उद्योग आहे. शेतीला आधारस्तंभ शेतकरीची झालेली आर्थिक दुरावस्था व अन्य कारणांमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण सातत्याने क्रमशः वाढत आहे. शेतकरी, शेतमजुरांच्या आत्महत्यांमागील कारणांचा शोध घेणे हे आवश्यक वाटते. समस्येची कारणे निश्चित झाली तरच त्यावर उपाय सोयीचे ठरेल. दिशा ठरवून कृतीशील धोरण आखणे सोयीचे ठरेल. १९९१ च्या मुक्त आर्थिक धोरणाच्या स्वीकार केल्यानंतरच्या कालावधीत शेती उद्योग त्यावर अवलंबून असलेल्या शेतकरीच्या जीवनावर दुरगामी परिणाम वाढत गेले. एकीकडे काही उत्पादनात कमालीची वाढ, भरपूर किंमतीत वाढ होऊनही शेतकरी, अल्पभूधारक, शेतमजुरांना आर्थिक सुरक्षा लाभली नाही. तद्वत शासनाकडून राबवण्यात आलेल्या धोरणात त्रुट्या राहिल्यात, म्हणूनच शेतकरी आत्महत्यांची कारणांचा शोध घेणे. प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून सामाजिक संमस्येचे स्वरूप प्रगट होणार आहे.

संशोधन विषयाचे उद्देश :-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या कारणांचा शोध घेणे, भारतातील शेतकरी, शेतमजुर यांच्याशी संबंधीत विविध कारण ज्यामुळे त्यांना आत्महत्येचा निर्णय घ्यावा लागतो. त्यांची कारणे आणि सांख्यिकी माहिती अभ्यासणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

गृहीतके :

भारतातील शेतीवर आधारित शेतकरी, शेतमजुरांचे आत्महत्येचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. त्यामागील भूमिका व निश्चित अशी कारणे आहेत.

माहितीचे संकलन :-

या शोध निबंधासाठी दुय्यम संकलन माहितीचा वापर करण्यात आलेला आहे. विविध पुस्तके, संदर्भ, ग्रंथसंपदा, इंटरनेट, विकिपीडीया यांचा अभ्यास करून हा शोध निबंध तयार करण्यात आलेला आहे.

विश्लेषण :

भारतात आत्महत्या करणाऱ्यांची संख्या वाढत आहे. विशेषतः तिसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात शेतकरी वर्गाच्या आत्महत्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. या वाढत्या आत्महत्यांमुळे समाज, शासन व धोरणकर्त्यांसमोर अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत. यासंदर्भात डॉ. गोविंद गारे यांचे चिंतन महत्त्वाचे वाटते, त्यांच्यामते जागतिकीकरणाचे धोरण जेव्हा स्वीकारले गेले तेव्हा सांगण्यात आले की, छ्जी काही संपन्नता येईल, त्याचे फायदे शेवटच्या माणसापर्यंत झिरपत जातील. अशा प्रचारातुन एक गोंडस चित्र निर्माण करण्यात आले. प्रत्यक्ष १० वर्षांच्या प्रयोगानंतर आपल्याला दिसून आलेले आहे की, प्रचंड प्रमाणात बेकारी वाढलेली आहे. लहान मोठे कारखाने बंद होत आहेत. स्वेच्छानिवृत्तीच्या नावाखाली कामगार कपात सुरु आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनामुळे लघुउद्योग जवळ जवळ नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. तसेच जी देशी उत्पादने आहेत त्यांच्यावर गंडांतर आलेले आहे. पेंटच्या नावाखाली देशी वनस्पतींच्या ज्या जाती आहेत त्यांची मालकीही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांकडे जात आहे. त्यामुळे समाजात मोठ्या प्रमाणात अस्वस्थता आहे.^३ भारतातील शेती क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या शेतकरी आणि शेतमजुरांवर ही यामुळे आघात झाला. विविध कारणांमुळे त्यांच्यावर आत्महत्या करण्याशिवाय पर्याय राहिला नाही. गेल्या चार वर्षांच्या शेतकरी, शेतमजुरांच्या आत्महत्येच्या आकडेवारी या समस्येची गांभिर्यता दिसून येईल.

FARM SUICIDES TRENDS IN INDIA.^३

Year	Total Farm Suicides (Farmers and Agri, Labours)	Source
२०१३	११७७२	NCRB ADSI REPORT
२०१४	१२३६०	NCRB ADSI REPORT
२०१५	१२६०२	NCRB ADSI REPORT
२०१६	६६६७ + २०० (?) ५ State M.P., Maharashtra, Karnataka, & Telangana, Tamilnadu	

NCRB - National Crime Records Bureau

ADSI - Accidental Death & Suicide in India.

भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या घटनांमध्ये महाराष्ट्र राज्य आघाडीवर आहे असे दिसून येते. महाराष्ट्रात वर्षानुवर्षे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण पुढील प्रमाणे आहे.

२००९ - १,६००, २०१० - १,७४०, २०११ - १,४९५, २०१२ - १,४६७, २०१३ - १,२९८, २०१४ - १,९४९, इतकी संख्या होती.^९ यात २०१५ मध्ये अधिकवाढ झालेली दिसते. महाराष्ट्रात ४,२९१, कर्नाटक १,५६९, तेलंगना १,२९०, मध्यप्रदेश १,२९०, छत्तीसगड ९४५, आंध्रप्रदेश ९१६, अशा प्रकारे शेतीशी संबंधीत लोकांनी आत्महत्या केल्याची आकडेवारी आहे. तद्वत भारतातील एकुण आत्महत्या संख्या १,३३,६२३ इतकी होती. त्यात १२,६०२ हे प्रमाण शेतकरी व शेतमजुरांचे होते. एकुण आत्महत्येच्या प्रमाणात ९.४% इतके आहे.^{१०} अर्थात सध्या एकुण आत्महत्येमध्ये भारतात सरासरी १०% आत्महत्या या शेतकरी, शेतमजुर, करतात हे स्पष्ट होते. एकुणच सामाजिक स्वास्थ्यावर दुरगामी परिणाम करणाऱ्या या समस्येवर केंद्र व राज्यशासनाकडून विविध योजना, उपाययोजना करण्यात आल्या. त्यात किती यश अपयश आले हा वेगळा संशोधनाचा भाग आहे. भारतातील मध्य, दक्षिण, पूर्व राज्यामधील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्ये मागे जी महत्त्वाची कारणे आहेत त्यांचा अभ्यास या ठिकाणी करणे क्रमप्राप्त ठरते.

शेतकरींच्या आत्महत्येची मुख्य कारणे पुढील प्रमाणे :-

- १) **दुष्काळ :-** भारतात दुष्काळाचे संकट सातत्याने क्रमशः वाढत आहे. पुरवठा प्रमाणात पर्जन्य होत नसल्याने शेती उत्पन्नावर संकट येते. बहुतांश शेती क्षेत्र मोसमी पर्जन्यावर आधारित आहे. प्रत्येक वर्षी जून, जुलै मध्ये अल्प पाऊस पडल्यावर शेतीत पेरणी केली जाते. मात्र पावसाच्या अनिश्चिततामुळे पीक उत्पादन कमी येते. त्यात शेतकरीचा भांडवल खर्च ही निघत नाही. कोरडा दुष्काळामुळे आर्थिक अडचणी वाढत जातात. त्यामुळे शेतकरी, अल्पभूधारकांना आत्महत्येचा निर्णय घ्यावा लागतो. कोरड्या दुष्काळामुळे सर्वाधिक आत्महत्या झालेल्या दिसून येतात.
- २) **पुर :-** शेतकऱ्यांचे कोरड्या दुष्काळा बरोबर जे नुकसान होते, त्याच बरोबर पर्जन्यात वाढ, महापूर, वादळ, यामुळे ही शेती क्षेत्र व उत्पन्नाचे प्रचंड नुकसान होते. अनेकवेळी पिकांचे उत्पन्न चांगले असूनही बेमोसमी पावसामुळे शेतकऱ्यावर संकट येते. विशेषतः महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या राज्यामधील मोठ्या नद्यांना महापूर मुळे सभोतालच्या क्षेत्रातील शेतीचे प्रचंड नुकसान होते. ओला दुष्काळ व अन्य नैसर्गिक संकटांमुळे शेतकरींवर आर्थिक संकट निर्माण होतात. त्यातूनच अंतिम आत्महत्येचा निर्णय त्यांना घ्यावा लागतो.
- ३) **उच्च कर्ज व व्याजाचा बोझा :-** शेतकरींना शेती उत्पन्न घेण्यासाठी विविध टप्प्यावर वित्तीय कर्ज घ्यावे लागते. हे कर्ज शासकीय बँक, सोसायटी, सहकारी बँका यांच्यातून घेतले जाते. घेतलेले कर्ज, त्यावरील व्याजाचा बोझा सतत वाढत जातो. अर्थात बँकाकडून घेतलेल्या कर्जाची वेळेवर परतफेड होत नसल्याने गावातील सावकारांकडून वाढीव व्याजाचा पैसा रुभा करतो आपल्या गरजा पूर्ण करतो. कौटुंबिक विविध जबाबदारी, मुला-मुलींचे शिक्षण, विवाह सोहळे इ. कारणामुळे हा कर्जाचा भार वाढत जातो. सरकारी व सावकारी कर्जाचा व व्याजाचा बोझा मुळे बेजार झालेल्या शेतकरींवर आत्महत्येचा मार्ग सुटकेचा वाटतो. याकारणामुळे आत्महत्येचे प्रमाण अधिक आहे हे स्पष्ट होते.
- ४) **सरकारी धोरणे :-** भारत सरकारचे मुक्त आर्थिक धोरण, अर्थात उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाशी केंद्रीत आहे. हे धोरण ही आत्महत्येचे कारण मानले जाते.^{११} भारताचे हे धोरण सेवा क्षेत्र व भांडवलशाहीला पोषक मानले जाते. तर दुसरीकडे शेती उत्पादन व त्यांची सुरक्षात्मक बाबीकडे दुर्लक्ष होतांना दिसते. शहरी भागात विविध उद्योगांना मुबलक विद्युत पुरवठा तर दुसरीकडे ग्रामीण भागातील शेतीसाठी विजपंपाना आवश्यक वीज दिली जात नाही. उलट १२/१२ तास वीजबंदी असते. त्यामुळे शेतकरी, अल्पभूधारकांच्या उत्पन्नात घट होते. तसेच कृषीविषय धोरण, बी-बीयांच्या दुकाने, बाजार समिती, कृषीकेंद्र, व्यापार धोरण, खरेदी-विक्री केंद्र यात ही व्यापारांच्या हित जोपासले जात असल्याने शेतकऱ्यांवर आर्थिक अरिष्ट येते. त्यातून आत्महत्येचे प्रमाण वाढते.
- ५) **शेती क्षेत्र कमी होणे आणि कुटूंब विस्तारात वाढ :-** शेतकरी कुटूंबात पारंपारिक रित्या वारसा पध्दतीने शेती क्षेत्राची मालकी येते. कुटूंबात वाढ होत जाते त्या प्रमाणात शेती क्षेत्र कमी होत जाते. १९६०-६१ मध्ये भु-स्वामीत्व प्रतिव्यक्ती (शेतकरी) २.३ हेक्टर हे प्रमाण होते. त्यात सातत्याने घट होत गेल्याने २००२-०३ मध्ये हे प्रमाण १.०६ हेक्टर इतके कमी झाले.^{१२} सातत्याने कमी होत जाणारे शेती क्षेत्रामुळे उत्पन्नात घट होत जाते. त्यामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढते. महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाड्यात शेतकरी आत्महत्येचे हे प्रमुख कारण आहे.

६) कौटुंबिक दबाव :- शेतकरी कुटूंबात संपुर्ण कुटूंबाची जबाबदारी त्या-त्या शेतकरी, शेतमजुरावर असते. विविध कारणामुळे शेती उत्पन्नात घट, उत्पन्नाची अनिश्चितता, कर्जातील वाढ होताना कौटुंबिक जबाबदारी पासून त्यांना वेगळे होता येत नाही. दैनंदिन खर्च, विविध जबाबदारी मुलांचे शिक्षण, प्रवास, विवाह आदि समारंभ इ. वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याचे दडपण त्यांच्यावर वाढत जाते. म्हणूनच मानसिक ताण-तणाच्यामुळे झालेल्या वाढीतुन आत्महत्या करणाऱ्यांचा माग शेतकऱ्यांना घ्यावा लागतो.

७) आधुनिक तंत्राचा अभाव :- भारतातील बहुतांशी शेतकऱ्यांचा अद्यापही पारंपारिक शेती तंत्र आहे. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ, लाभ होताना दिसत नाही. उत्तर भारतातील पंजाब, हिमाचल प्रदेश भागातील शेतीच्या तुलनेत दक्षिणकडील राज्यामध्ये अद्यापही आधुनिक शेती तंत्र साधनांचा, सिंचन प्रणालीचा अभाव जाणवतो. पारंपारिक शेती उत्पन्नाला निश्चित मर्यादा आहेत. त्यातच महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश इ. राज्यामधील शेतीमाल वाहतुक खर्च अधिक आहे. थोडक्यात अन्नधान्य साठा, वितरण व बाजारपेठ यातील तंत्र व व्यवस्थापनाचा खर्च अधिक आहे. तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा व साधनांचा अभावामुळे अपेक्षित फायदा शेतकऱ्यांना होत नाही.

८) अपुरे जलसिंचन व विज पुरवठा :- जलसिंचनाच्या अपुऱ्या सुविधामुळे वाढत्या ऊपजाची हमी कमी झाली. जलसिंचन व पुरेशा विज पुरवठ्यांच्या प्रकल्प त्या-त्या राज्य सरकार कडून मोठ्या उत्साहाने सुरु होतात. मात्र त्याची पूर्णत्व: होण्यास दीर्घ कालावधी जातो. प्रकल्पांचा वाढता खर्च, त्यातील विविध अनागोंदी कारभारामुळे अनेक योजना अपुर्ण राहतात. कृषी विकासाचे अंतिम ध्येय साध्य होताना दिसत नाही. पर्यायाने शेतकरीची दैनंदिन वाढत जाते. विदर्भ, मराठवाडा, तेलंगणा सारख्या गरीब भागाप्रमाणे पंजाब मध्येही संपन्न भागात कोरवडवाहु शेतीला महत्त्व दिले जाते. तर दुसरीकडे विदर्भ, मराठवाडा, तेलंगणा भागातील शेतकरी नगदी पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये शेतीतील महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प अपयशी झाल्याने आत्महत्येचे प्रमाण वाढत गेले.

९) इतर कारणे :- शेतकरी, शेतमजुरीच्या आत्महत्येमागे इतर कारणे ही आढळतात. एकारलेली पीक रचना, म्हणजे एकच पीक पुन्हा पुन्हा घेण्याचा प्रयोग फसल्यामुळे शेतकरी नाराश्यात ढकलला गेला. एकच पीक पुन्हा पुन्हा घेतल्याने शेतीची नैसर्गिक पत खालावते. वास्तविक या संदर्भात महात्मा ज्योतिराव फुले, यांनी शेतकऱ्यांच्या असुद्ध ग्रंथात स्पष्ट केले आहे की ... पहिल्यापेक्षा खानेसुमारी जास्त वाढल्यामुळे, त्या मानाने पुनःपुन्हा त्याच शेतांच्या लागवडी होऊन जमिनीस विसावा बिलकुल मिळनासा झाला, यावरून जिराईत शेती, पिकामागे पिक देऊन देऊ थकली, शेती उत्पन्नात डूपाटयाने वाढ व्हावी या करिता कृषी संशोधन झाले, अन्नधान्याच्या नवनवीन जाती शोधल्या, जोमाने वाडणारे संकरित (हायब्रिड) बियाणे तयार केले. परंतु अधिक उत्पादन वाढावे यासाठी रासायनिक खताचा बरखते म्हणून वापर सुरु झाला. रासायनिक खतांमुळे जमिनीची अवस्था दारुडयासारखी झाली आहे. रासायनिक खतांचीन जमिनीला नशेसारखी सवय लागली. खतामुळे जमिनीतील नैसर्गिक घटकद्रव्य नष्ट झाले. रासायनिक खतांशिवाय पिके येईनाशी झाली. बरखते जमिनीला शाप ठरतील याचा कोणी विचार केला नाही, असे ज्येष्ठ समाजसेवक श्री. अण्णा हजारेंनी स्पष्ट केले आहे. एकारलेली पीकरचना व रासायनिक खतांचा सातत्याने वापर यामुळे ही उत्पन्नात घट झाल्यामुळे ही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले. शेतीला पुरक उद्योग कमी झाल्यामुळे ही शेतकरीची आर्थिक दैन्यावस्था वाढलेली दिसते. घांटाया सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी क्षमता नसताना मोठ्या कर्जाची उचल केल्याने तो अधिका अधिका चिंतेच्या गर्तेत सापडला. बहुतांशी शेतकरी अविचारी, कमकुवत मनाचे, परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे धाडस करित नसल्यामुळे आत्महत्येला प्रवृत्त झाले. शेती संकटावर उपायोजनेचे प्रमुख किशोर तिवारी यांनी या समस्येबाबतीला गेल्या १५ वर्षांतील दुर्लक्ष, शासनप्रणाली कडून कुशल कृतिशील कार्य करणे अपेक्षित असताना भ्रष्टाचारला कारण मानले आहे. अश्या रितीने विविध कारणामुळे संपुर्ण देशभर शेतकरी व शेतमजुरांचे आत्महत्येचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसते.

➤ निष्कर्ष :-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे मुख्य कारणे कोरडा दुष्काळ, ओला दुष्काळ, महापुर, कर्ज व व्याजाचा बोझा, सरकारी धोरणे व भ्रष्टाचार, शेती क्षेत्राच्या मर्यादा, कौटुंबिक खर्च व दबाव, आधुनिक तंत्र साधनांचा अभाव, अपुरे जलसिंचन व विज पुरवठ्याची कमतरता ही आहेत. याकारणांना नैसर्गिक संकट, राजकीय व आर्थिक शोषण, तंत्रज्ञानाचा अभाव, शेतकऱ्यांची वैयक्तिक व मानसिक कारणे या स्वरूपात वर्गीकरण करणे योग्य होईल. जागतीकरणाचा प्रवाह पारंपारिक शेती करणाऱ्या शेतकरी व शेतमजुरांना परिस्थितीशी समायोजन करणे कठिण जात आहे. वेगवेगळी पॅकेज, सवलती, अनुदान, कृषी कर्ज, सुट व व्याज माफी योजना, जलसिंचनासाठी लहान मोठे प्रकल्प इ. उपाययोजना केंद्र व त्या त्या राज्य सरकारकडून सुरु करण्यात आल्या. मात्र शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे भांडवल करून प्रत्येक स्तरावर शोषणच झालेले दिसते. परिणामी महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश तेलंगणा, तामिळनाडू, केरळ, अश्या कृषीप्रधान राज्यांमध्ये शेतकरी वर्गाला

आत्महत्याचा टोकाचा निर्णय घ्यावा लागत आहे. भारताच्या सामाजिक स्वास्थ्यासाठी ही चिंता व चिंतनाची बाब आहे. भारताने यावर युध्द पातळीवर कृतीशील उपाय योजना करणे आवश्यक वाटते.

संदर्भ सुची :-

१. वसपुते देवेंद्र, तोडकर बी. डी., धर्माधिकारी कविता - जागतिक सुरक्षा, प्रशांत पब्लीकेशन, जळगांव, प्रथम आवृत्ती जुलै २०१५ पान नं. १३
२. डॉ. गारे गोविंद - नक्षलवादी आणि आदिवासी, सुगावा प्रकाशन पुणे, ३०, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २००३, पान नं. १०२, १०३.
३. <http://thewire.in/annexfarmesuicide>. १४ april २०१७
४. नव भारत टाइम्स कॉम. Nov. १२, २०१५
५. <http://p.dw.com/p/rcgbi> Dt. May ३, २०१७.
६. <http://www.hindikiduniya.com> Dec. १८, २०१७
७. विकिपीडिया :- भारत में किसान आत्महत्या डिसे. १८, २०१७
८. प्रा. डॉ. बिराजदार शैला टी, विश्वजीत टी, भारतीय अर्थव्यवस्था, अर्थव पब्लिकेशन, जळगांव, प्रथम आवृत्ती २०१४, पान नं. ८८
९. महात्मा फुले ज्योतिराव - शेतकऱ्यांचे आसुड, जिजाई प्रकाशन, जिजापुर पुणे, पुनर्मुद्रण २०११ पान नं. ६५
१०. हजारे अण्णा, राळेगणसिध्दी एक कायाकल्प, राळेगणसिध्दी परिवार प्रकाशन, राळेगणसिध्दी, पारनेर, जि. अहमदनगर, प्रथम १९९६, पान नं. २२०, २२१
११. नव भारत टाइम्स कॉम. Nov. १२, २०१५

ATTESTED

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist Nandurbar

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL
RESEARCH JOURNEY

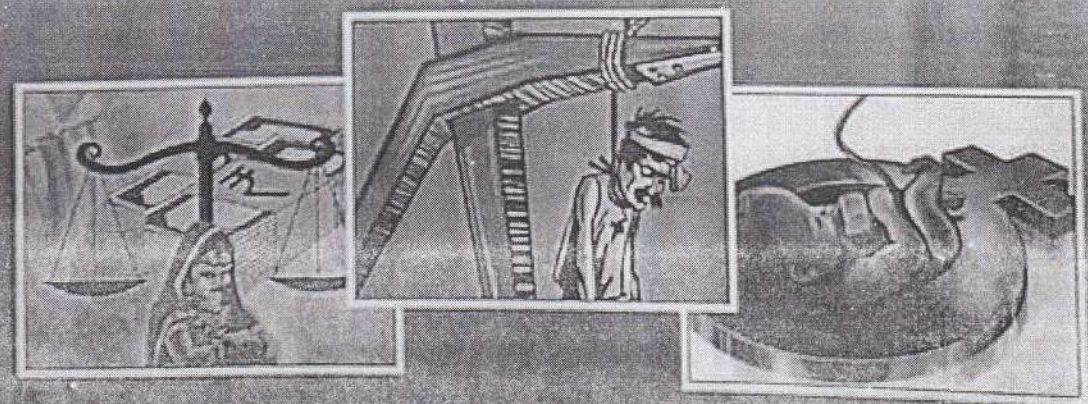
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

One Day Interdisciplinary National Conference On

भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

Organized by
Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by
K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -
Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

Impact Factor - 5.26 • Special Issue - 160 • Mar. 2019 • ISSN - 2348-7118

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

One Day Interdisciplinary National Conference On

**भारतातील सामाजिक व
सांस्कृतिक समस्या**

10th March, 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University
Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by: **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

CONTENTS:

परिचय

लोकसंख्या शिक्षण - खेळाची गरज	१
प्र. डॉ. जयंत बापगाव देसले	
भारतातील गैरकरी आत्महत्या एक भौगोलिक अध्ययन : विरोध संदर्भ मराठवाडा	३
डॉ. ए. आर. घम, अणई अंबादास गेलिदास	
भारतातील गैरकरी-यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाय	१०
प्र. डॉ. भास्कर रावे	
भारतातील जात व वर्णव्यवस्था	१२
प्र. डॉ. भा. रामकु	
खेळ की शिक्षण एक वर्णनात्मक अभ्यास	१५
डॉ. शिवचंद्र भक्त पाटील	
लोकसंख्या वाढ भारतीय समाजातील ज्वलंत प्रश्न	१६
प्र. डॉ. मधुकर आत्मगाम देसले	
विद्यार्थी सावित्रीबाई सैडे- स्त्री प्रबोधन आणि शैक्षणिक योगदान	१९
प्र. डॉ. कामेश्वर भैरव सिंदे पाटील	
महिला खेळाईल्या समस्या	२१
प्र. अश्विनी चामनराव कुर्तडीकर	
अमरावती जिल्ह्यातील वाढत्या लोकसंख्येचे समस्यात्मक दृष्टीकोनातून भौगोलिक अध्ययन	२३
प्र. डॉ. उदयनी वाढ, पडोळे, डॉ. रामकृष्ण महादेवराव शिरकर	
मराठी संविदेतून व्यक्त होणारे सामाजिक व सांस्कृतिक समस्यांचे वर्णन	२६
प्र. डॉ. सितारा एकनाथराव मोडे	
स्त्री पूणहत्या : स्वरूप आणि उपाय योजना	२९
प्र. अश्विनी अनंता देवकर	
जैन दर्शनातून प्रतीत झालेला बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद	३३
प्र. डॉ. सचच त्रिधाऊ पाटील	
भारतातील जात व वर्णव्यवस्था : एक समस्या	३४
प्र. प्रभाकर शिंपाव नेकर	
लोकसंख्या वाढीमुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा न्हास	३४
प्र. डॉ. सुनिल विक्रम कुचर	
गैरकरी-यांची आत्महत्या : कारणे आणि उपाय योजना	४१
प्र. डॉ. अश्विनी दाऊदास मोनवणे	
दलित चळवळीच्या समस्येचे ऐतिहासिक परिप्रेक्ष	४१
प्र. डॉ. शिंदे वृंकराज कट्य	
वर्णनी लोकसंख्या : एक ज्वलंत समस्या	४३
प्र. डॉ. अश्विनी विठ्ठलराव पवार	
भारतीय समाजातील स्त्री-पूणहत्या	४५
प्र. डॉ. मीना रामदेवराव काळे	
भारत आणि महासत्तावाद एक अंतर्गत युद्ध	४६
प्र. डॉ. आकाश गोखले	

काश्मीर समस्येची कारणे : एक चिकीत्सक अध्ययन

प्रा.डॉ. व्ही. बी. माळी

सरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग

कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापर, जि. नंदुरबार.

प्रास्ताविक :

भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सर्व समावेशक शांतात आणि सुरक्षेची अपेक्षा होती. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे शासन या उद्देशाने सत्तेवर आले. तथापी आधी विकास, शांतता नंतर सुरक्षात्मक विकासाकडे लक्ष्य केंद्रीत करावे असा पंडित नेहरूंचा मानस होता. मात्र स्वातंत्र्यानंतर पहाटेबरोबरच पाकिस्तान कडून काश्मीर प्राप्तीसाठी हस्तक्षेप आणि १९४७-४८ च्या भारत-पाकिस्तान संघर्षाला सुरुवात झाली. अखंड हिंदुस्थानाचे ब्रिटिश धोरणामुळे दोन राष्ट्रांची निर्मिती होवुन फाळणी झाली. परंतु जम्मू-काश्मीरच्या भौगोलिक तत्कालीन राजकीय परिस्थितीचा दूरगामी परिणाम समस्येच्या आणि व्यापक स्वरूपात झाला.

संशोधनाचे उद्देश :

- १) भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या अंतर्गत काश्मीर समस्येचे अध्ययन करणे.
- २) जम्मू आणि काश्मीर समस्येची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- ३) काश्मीर समस्येच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ४) भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला आव्हान म्हणून काश्मीर समस्येकडे पाहणे.

गृहितके :

- १) भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर काश्मीर समस्या निर्माण झाली.
- २) जम्मू आणि काश्मीर समस्येला अंतर्गत व बहिर्गत स्तरावर विविध पैलू आहेत.
- ३) जम्मू आणि काश्मीर समस्येची तिन्नता काश्मीर खान्यात अधिक आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत शोध निबंध करिता संशोधनाचा आराखडा निश्चित करण्यात आला. त्यात संशोधनाचा उद्देश, अध्ययन क्षेत्र, कालावधी विषयाची माहिती गोळा करणे, नमूना निवड, विवेचन, निष्कर्ष इत्यादी बाबींसंबंधी कार्ययोजना आखणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक व परिचयात्मक आराखडा या प्रकारची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीय स्रोत संदर्भ ग्रंथ, लेख, वर्तमानपत्र, इंटरनेट, वेबसाईट इ. माध्यमांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

काश्मीर समस्येचे कारणे :

१) भौगोलिक कारणे :

जम्मू आणि काश्मीर हे भारताचे सर्वात उत्तरेकडील या राज्यास इशान्येस तिबेट, उत्तरेस चीनचा सिकियांग प्रांत, वायव्येस अफगाणिस्तान आणि सोव्हिएत गणराज्याचा ताजिकिस्तान आणि पश्चिमे, नैऋत्य पाकिस्तान, दक्षिणेला भारताचा हिमाचल प्रदेश अशा चार ही बाजूंनी आशियाच्या भू-रणनीतीच्या (Geo-Strategic) दृष्टीकोणातुन अत्यंत महत्त्वाचा प्रदेश आहे.^१ जम्मू आणि काश्मीरचे

एकुण क्षेत्रफळ २,२२,२३६ चौ.कि.मी. इतके आहे.^२ भौगोलिक दृष्ट्या जम्मू काश्मीर राज्य उत्तर दक्षिण ४८० कि.मी. तर पूर्व पश्चिम ८०० कि.मी. पर्यंत पसरलेले आहे. जम्मू काश्मीरचे प्रशासकीय दृष्ट्या, जम्मू, उधमपूर, डोडा, पुछ-राजोरी, श्रीनगर, अनंतनाग, बारामुल्ला, लडाख या विभागणी झालेली आहे. सिंधु, झेलम, चिनाब, रावी, सतलज, शेबोक, गरथान चिपचाम, किशनगंगा, या नद्यांच्या परिसरात त्या प्रदेशात पंजाबात शिरण्याचे मार्ग आहेत. तसेच बारमाही सुरु राहणारा जवाहर सुरंग हा हमरस्ता तयार करण्यात आलेला आहे. पाक व्याप्त काश्मीर लागत या प्रदेशात चीन आणि पाकिस्तानने मिळुन सर्वात उंच काराकोरम हायवे तयार केलेला आहे. ऐतिहासिक काळापासुन भौगोलिकदृष्ट्या सुंदर, नयनरम्य शहर श्रीनगर याच काश्मीर खोऱ्यात आहे.^३

काश्मीरच्या वायव्येस पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, ताजिकिस्तान व चीन यांच्या सीमा एकत्र येतात. त्यात काश्मीरचा भाग अत्यंत संवेदनशील असुन जोझिला, खुंजेराब, गिलागिट खिंडी आणि नंदादेवी, नंगापर्वत हे लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत. काराकोरम व गिलागीट क्षेत्राचे महत्व भारताच्या दृष्टीने अधिक आहे. काश्मीरचे भूराजकीय व लष्करी महत्व असल्यामुळे शीतयुद्धकाळात अमेरिका, सोव्हिएत रशिया, चीन यांनाही आंतरराष्ट्रीय राजकारणासाठी या परिसरात आपले अस्तित्व असावे असे वाटत होते. भौगोलिक विविधता, भूराजकीय व लष्करी महत्व यामुळे काश्मीर प्रश्न अधिक संवेदनशिल झाला आहे.

२) राजकीय कारणे :

जम्मू-काश्मीर समस्येच्या अधोरेखीत कारणांमध्ये राजकीय कारणांचे अवलोकन करणे क्रमप्राप्त ठरते. भारत आणि पाकिस्तान फाळणीच्या वेळी, ५६५ संस्थानापैकी ५६४ संस्थाने भारतात सामील झाली वा करुन घेण्यात आली. फक्त एकच राहिले जम्मू आणि काश्मीर या केवळ एक पाचशे पासष्टांश अपयशामुळे आजपर्यंत भारताला निरंतर झगडावे लागत आहे. हा अपवाद का घडला? याला भारतीय राज्यकर्ते, शेख अब्दुला, काश्मीरचे राजे, ब्रिटिश राजवट आणि पाकिस्तानची राजवट यापैकी प्रत्येक घटक काही अंशी कारणीभूत आहेत.

हैदराबाद आणि जुनागड सारखे मुस्लीम संस्थानिकांचे प्रदेश

रतात विलीन करण्यामागे भारतीय राज्यकर्तेचा प्रजेची संमती युक्तिवाद होता. या कारणासाठी सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी काश्मीर नरेशांना माऊंटबेटन करवी खलिता धाडला होता की, तुम्ही भारतात सामील होवु शकता किंवा पाकिस्तानात विलिन वु शकता पण कृपा करुन कोणत्याही परिस्थितीत स्वतंत्र होण्याची म्जे पाहु नका, कारण भारतीय उपखंडाला जो सर्वात मोठा धोका सेल". वल्लभभाईच्या या दृष्टीची वाखावणी केली पाहिजे, ारण काश्मीर फक्त दोन महिन्यासाठी स्वतंत्र राहिला आणि दोन्ही शांमधील कायमच्या वैराचे एक कारण होवुन बसला. काश्मीरच्या हाराज हरिसिंगानी आपले सार्वभौमत्व जाहिर केले. त्याच बरोबर किस्तामधून खैबरखिंड, वायव्य सरहद, अफगाणी टोळीवाल्या डोत्री सैनिकांनी काश्मीरवर आक्रमण केले. त्यांना पाकिस्तान निकांनी मदत केली. जवळ जवळ ५००० टोळीवाल्यांची विविध कडयांत विभागणी करुन त्यांना शस्त्रे आणि दारुगोळ्यांचा पुरवठा त आला होता. पाकिस्तानकडुन संपुर्ण कार्यवाहीची योजना जर जनरल अकबर खानवर सोपविण्यात आली होती. कमीत- मी कालावधीत डोमेल ते श्रीनगरसह संपुर्ण जम्मू आणि काश्मीर दाक्रांत करुन तो पाकिस्तानचा एक अविभाज्य भाग बनावयाचा ही नकबर खानांची महत्वाकांक्षी योजना होती. भाडोत्री सैनिक काम ाल्यावर पाहिजे ते पैसे घेऊन जातील, अशी त्यांची खात्री होती. सेच काश्मीर मधील पाहिजे तेवढी लूट पाठीवर लादून तिथुन काळे ारायचे हा अकबर खान आणि टोळीवाले यांच्यात अलिखित करार ेता. परिणामी टोळीवाल्यांनी प्रचंड प्रमाणात शस्त्रास्त्रांच्या जोरावर ूटमार, घातपाताला सुरुवात केली. राजा हरिसिंगाने पाकिस्तानकडे ाक्रार करुन निषेध नोंदविला त्याची दखल न घेता २२ ऑक्टोबर १९४७ ला पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण केले. पाकिस्तानच्या ऱ्ढाईच्या बातम्या मिळाल्यावर महाराजांनी आणीबाणीचे सरकार नवुन शेख अब्दुल्लांच्या हातात राज्यकारभाराची सुत्रे दिली आणि ाया कुटूंबीयांसह ते जम्मूला रवाना झाले.

शेख अब्दुल्ला नॅशनल कॉन्फरन्सचे प्रमुख नेते होते त्यांनी वदतीसाठी दिल्लीकडे धाव घेतली तथापि "जोपर्यंत महाराजा हरिसिंग ारतात विलीनीकरणाच्या मसुद्यावर सही करित नाही तोपर्यंत जम्मू आणि काश्मीर भारताचा भागच नसल्याने कोणतीही मदत देणे अशक्य ोते", याची जाणीव भारताकडून देण्यात आली. महाराजा हरिसिंगानी ारिस्थितीचे गांभीर्य ओळखले आणि शेख अब्दुल्लांच्या सल्ल्यानुसार ारतात विलीनीकरणाचा निर्णय घेतला. काश्मीरच्या विलीन करणाच्या मसुद्यावर २६ ऑक्टोबर १९४७ रोजी सहया झाल्या. त्याच बरोबर भारतीय सैन्य काश्मीरच्या रक्षणासाठी रवाना झाले. १९४७-४८ च्या काश्मीर संघर्ष झाला. भारतीय सैन्याने काश्मीरचे संरक्षण केले व आक्रमकांना पिटाळले. हा प्रश्न पंडित नेहरुनी संयुक्त राष्ट्र संघात नेला आणि शस्त्रसंधी झाली. ३१ डिसेंबर १९४८ रोजी उभय देशांचे सैन्य जेथे होते तेथे युद्धबंदी रेषेला निश्चित करावी असे १ जानेवारी १९४९ ला ठरले आणि युध्दविराम झाला. त्यामुळे काश्मीरचा १/३ भाग पाकिस्तानच्या ताब्यात गेला चीनला आपल्यापक्षाकडे आणण्यासाठी अक्साईचीनचा प्रदेश भेट म्हणुन देवुन टाकला. अशा तन्हेने काश्मीरचे

तीन भाग झाले. पाकव्याप्त कश्मीर, भारतातील जम्मू काश्मीर राज्य आणि चीनच्या ताब्यातील अक्साईचीन.^५

युध्द काळातच पाकिस्तानच्या बेकायदेशिर कारवायांमुळे जानेवारी १९४८ मध्ये भारताने काश्मीरचा प्रश्न संयुक्त राष्ट्र संघापुढे नेला. वास्तविक ही भारताची घोडचूक होती. लॉर्ड माऊंटबेनच्या दबावाखाली पंडित नेहरुजींनी ती घोडचूक केली. त्याचा परिणाम पाकिस्तानला पुन्हा भारतात हस्तक्षेप करण्यास मार्ग उपलब्ध झाला.

भारताने जम्मू-कश्मीरला कलम ३७० नुसार विशेष दर्जा दिला आहे. त्यामुळे काश्मीरमध्ये स्थानिक पक्ष नेते, फुटीरवादी संघटना निर्माण झाल्या. कलम ३७० नुसार काश्मीर सोडुन इतर राज्यातील व्यक्तींना संपत्ती व तेथील नागरिकत्वावर प्रतिबंध आहेत. हिंदु या अल्पसंख्याकांची कोंडी झाली. आर्थिक विकासाला मर्यादा आल्या तर मुसलमानांची अस्मिता बाळगली गेली पण हिंदु आणि बौध्दांना धक्का पोहचला. कारण या कलमाच्या आधारे शेख अब्दुल्लांना जे दीर्घकाळ सत्तेवर होते त्यांना उत्तम स्वातंत्र्य, अधिकार प्राप्त झाले, त्यातुन फुटीरता वाद रुजला. काश्मीर हे एक आंतरराष्ट्रीय षडयंत्राचे केंद्र बनले. या राज्यात अस्थिरता करीता पाकिस्तानच्या सह येथील नॅशनल कॉन्फरन्स व पी.डी.पी. या काश्मीरपर्यंत राजकीय पक्षांचे देखील हितसंबंध आहेत. जम्मू आणि लडाख हे दोन मुख्य प्रवाहापासुन वेगळे राहुन इच्छित नाहीत, केवळ काश्मीर खोरेतील नेते देशाशी एकरूप होण्यास तयार नाही. येथील राजकीय स्वार्थीपणा आणि पाकिस्तानने सातत्याने प्रोत्साहन दिले आहे. प्रत्यक्षयुध्द, छुपे युध्द हे दोन्ही मार्ग फासल्यावर काश्मीरी नागरिकांचा उठाव हे तिसरे ध्येय पाकिस्तान ने समोर ठेवले आहे.^६ तेथील जनतेकडुन होणाऱ्या दगडफेकी घटना, लष्कर-पोलीस प्रशासन विरोधी असंतोष हा त्याच्याच एक भाग आहे. माजी केंद्रीय गृहसचिव माधव गोडबोले यांनी यासंदर्भात केलेले विश्लेषण महत्वाचे आहे. त्यांच्यामध्ये भारताचे तुकडे करणे हेच पाकिस्तानचे अंतिम ध्येय आहे. बांगलादेशाची निर्मिती करुन भारताने पाकिस्तानची फाळणी केली म्हणून पाकिस्तानला काश्मीर भारतापासुन तोडायचे आहे. पाकिस्तानचा हा स्पष्ट उद्देश लक्षात घेऊनच काश्मीर बदल धोरण ठरवावी लागतात.^७

थोडक्यात सुरुवातीपासुनच काश्मीर समस्येला स्थानिक राजकीय कारणांचा प्रभाव राहिला आहे. त्यामुळे केंद्रशासनाकडुन ठोस कृतीशील कार्यवाहीला असलेल्या मर्यादा-संशोधनात्मक अध्ययनातुन स्पष्ट होतात.

३) आर्थिक कारण :

जम्मू आणि काश्मीर मधील अस्मिरतेला, समस्येला, आर्थिक कारणांकडे दुर्लक्ष करणे अयोग्य ठरेल. काश्मीर पर्यटन, शेती, विविध लघउद्योग ही मर्यादित आर्थिक विकासाची क्षेत्रे आहेत. या राज्यात मोठे उद्योगधंदे, उच्च तंत्रज्ञानावर आधारित सेवा क्षेत्रे औद्योगिक प्रकल्प निर्माण झालेली नाहीत. त्यामध्ये तेथील भौगोलीक विविधता, असलेल्या मर्यादा आणि महत्वाचे म्हणजे स्थानिक राजकीय नेतृत्वाकडून होणारे दुर्लक्ष होय. काश्मीर विरळ लोकवस्तीचा आणि हिमालयीन मर्यादित भुमी उपलब्ध आहे. तांदुळ, गहु व मका ही येथील प्रमुख पिके, सफरचंद हे प्रमुख फळ, केसर उत्पादनाचे पम्पोरक्षेत्र ही येथील काही वैशिष्ट्ये. पर्यटन हा येथील प्रमुख व्यवसाय आहे. राज्याची

साक्षरता ६८.७४% आहे. काश्मीरी व उर्दू येथील प्रमुख भाषा आहेत. भारताच्या जीडीपी रॅकमध्ये २१ वे स्थान या राज्याचे आहे. जीडीपी ग्रोथ ६.९% इतका आहे.^{१०} या राज्याच्या आर्थिक विकासदर अन्य राज्याच्या तुलनेने कमी व संथगतीचा आहे.

आर्थिक दुरावस्था यामुळे जम्मू आणि काश्मीर मध्ये विविध समस्या विस्तारीत झाल्या. रोजगार अभाव, बेकारी यामुळे उदरनिर्वाह भागविणे ही मोठी समस्या आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य सुविधा इ. गरजा विविध मार्गांनी धडपड करून ही अपयश आले तर जीवनात नैराश्य येते. युवकांना कष्ट करून शिक्षण घेवूनही नोकरी, रोजगार, मिळत नसल्याने बेकारी मुळे मानसिक वृंद निर्माण होते. या राज्यातील मद्रश्यामधील शिक्षणामुळे तर या बेकारीचे प्रमाण अधिक आहे. अशा युवकांचे पावले दहशतवादाकडे वळतांना दिसतात. काश्मीर मधील फुटीरवादी गट असो की, पाकिस्तानचे आय.एस.आय. एजंट अशा युवकांना हेरुनच जेहाद, धार्मिक कट्टरतेचा प्रभाव पडून आपल्या जाळ्यात ओढतात. दारिद्र्य आणि बेकारिचे प्रमाण अधिक असल्याने या भागात दहशतवादाचा प्रसार व प्रचार अधिक होतांना दिसतो.

४) सामाजिक व धार्मिक कारणे :

जम्मू आणि काश्मीर मध्ये सामाजिक विविधतेचा प्रभाव आहे. जम्मू मधील हिंदू, लडाख मधील बौद्ध आणि काश्मीर मधील मुस्लीम प्राबल्य असले तरी शेकडो वर्षांच्या परस्पर संपर्क सान्निध्यातून प्रत्येक जिल्ह्यात सामाजिक देवाण-घेवाण, सांस्कृतिक एकोपा निर्माण झाला. त्या तिनही प्रदेशात प्रचलीत भाषा वेगवेगळ्या असून शारदा या भाषा लिपीचीच साम्यता आहे. राजतरंगिणी या आपल्या ग्रंथात कल्हण या सुप्रसिद्ध इतिहासकाराने काश्मीरचा बाराव्या शतकापर्यंतचा जवळ जवळ चार हजार वर्षांचा इतिहास काव्यबद्ध करून ठेवला आहे. इसवी सन पूर्व ३००० वर्षांपासून काश्मीर ही वैदिक संस्कृतीची जन्मभूमी^{११} मेघवाहन, ललितादित्ये व अवंति वर्मा सारख्या किर्तीसंपन्न राजांनी काश्मीरची भरभराट केली इ.स. १३२० मध्ये काश्मीरवर तुर्कीचे आक्रमण झाले आणि याच १४ व्या शतकात इस्लाम धर्माचा प्रसार झाला आणि बहुतांशी प्रजेने धर्मांतर केले. धार्मिक सहिष्णूता, मानवतावाद आणि उदारमतवाद यावर आधारित एका संमिश्र सूफी संस्कृतीची काश्मीरवर छाप पडली.

सुरुवातीला हिंदू मुसलमान मध्ये वेगळेपणाची भावना नव्हती परंतु आर्थिक असमतोल, जातीयता आणि राजकीय स्वार्थ यांच्यातून त्यांच्यात भेदाभेद करण्यात आला. काश्मीर मधील धार्मिक कट्टरता, इस्लामी मूलतत्त्ववार सर्वश्रुत आहे. कट्टर धर्मवादी शक्ती एकत्र येवून याभागात फुटीरतावादी विचारांचा विस्तार झाला. विविध करणांनी निर्माण झालेली दहशतवादी आपल्या विचारांना धर्माचे अधिष्ठान देतात, धार्मिक कट्टरतेमुळे येथील मुस्लीमांनी हिंदू पंडीत, बौद्धांवर अत्याचाराचा स्तोम माजविला. विशेषतः ३७० कलमाच्या अस्तित्वानंतर मोठ्या प्रमाणात अन्याय - अत्याचारात वाढ झाली, काश्मीरमध्ये राजकीय पक्षांनी ही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष धार्मिक कट्टरता जोपासलेली दिसते. यामुळे याभागात हिंदू अल्पसंख्याक बनले.

५) इतर कारणे :

जम्मू-काश्मीर समस्येला उपरोक्त कारणांसह काही अन्य कारणे

आहेत. विशेषतः या भागात विचारांची विविधता, वर्चस्वाची भावना, यामुळे परस्परांमध्ये असंतोष आहेच. काश्मीर खोज्यात पाकधार्जिणे आणि सार्वभौम काश्मीरच्या विचारांचा मोठ्या गट आहे. आज काश्मीर प्रांतात इसिसचे काळे झेंडे फडकविले जातात. ही भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेला आव्हान निर्माण करणारी बाब आहे.^{१२} अलिकडे पुलवामा येथील सी.आर.पी.एफ. जवानाच्या बसला दहशतवादी गटाकडून लक्ष केले गेले. तेथे स्थानिक तरुणांचा सहभाग होता. असे दिसून येते की पाकिस्तानातील जिहादी गटांची शिखर संघटना युनायटेड जिहादा कॉन्सिल (युजेसी) जैश-ए-मोहम्मद (जे.ई.एम.) प्रमुख मूसर अजहर त्यांचा भाचा महम्मद उमैर व अब्दुल रशीद गाझी काश्मीरमधील तरुणांची माथी भडकवत होती^{१३} हे स्पष्ट झाले आहे.

निष्कर्ष :

जम्मू आणि काश्मीर भारताचे एक घटक राज्य असून काश्मीर खोरे नेहमी अशांत राहिले आहे. अंतर्गत सुरक्षेपुढील काश्मीर समस्या अग्रणी आहे. या समस्येची मुख्य कारणे राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, भौगोलिक आणि अन्य स्वरूपाची असून त्यावर उपाय योजना आवश्यक वाटतात. एकीकडे चर्चा, सुसंवाद शांततेसाठी केंद्राकडून प्रयत्न होतात, तथापी दुसरीकडे दहशतवादाच्या माध्यमातून विसंवाद होतो हि परिस्थिती वर्षानुवर्ष टिकुण आहे. काश्मीरमधील अस्थिरता, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीची फायदा पाकिस्तानने वेळोवेळी घेतलेला दिसतो. काश्मीर खोज्यातील राजकीय पक्षांनी फुटीरतेचे राजकारण बाजुला सारून विकास आणि नागरिकांमध्ये विश्वासाचे वातावरण कसे निर्माण होईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. थोडक्यात अलीकडील पुलवामा येथील घटनेनंतर केंद्र शासनाने निर्णायक भूमिका घेवून आवश्यक उपाय योजना करावी हिच अपेक्षा.

संदर्भ सुची :

- १) मेजर जनरल (निवृत्त) शशिकांत पित्रे, डोमेल ते कारगील, राजहंस, प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २०००, पान नं. २०.
- २) आर्य आर. पी., कानाकिया मनुभाई, नवनीत अँटलास, नवनीत पब्लिकेशन, मुंबई, २०१० पान नं. २
- ३) चौधरी ए. पी., चौधरी अर्चना, भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, प्रथमावृत्ती २००३, पान नं. ११०
- ४) उपरोक्त मेजर जनरल (निवृत्त) पित्रे शशिकान्त, पान नं. १५
- ५) उपरोक्त मेजर जनरल (निवृत्त) पित्रे शशिकान्त, पान नं. २४
- ६) व्ही. वाय. जाधव आणि इतर युद्ध आणि भारताच्या संरक्षणाची रूपरेषा, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, प्रथम आवृत्ती २०१३, पान नं. १२०
- ७) म. न. उदगावकर, एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २००७, पान नं. १०५
- ८) दै. सकाळ, विजय साळुंखेचा लेख १० फेब्रुवारी २०१६
- ९) दै. लोकमत, माधव गोडलोलेचा या पाकिस्तानचे करायचे काय ? लेखामधून मंथन दिनांक १७/२/२०१९, पान नं. १
- १०) <http://en.m.wikipedia.org.jammu&kashmir>
- ११) उपरोक्त मेजर जनरल (निवृत्त) पित्रे शशिकान्त, पान नं. ८, १०
- १२) दै. सकाळ ५ ऑगस्ट २०१५ - डॉ. अशोक मोडक यांचा लेख.
- १३) दै. लोकमत १८/२/२०१९ पान नं. ७

Principal
S. J. M. S. M.

Arts & Com. Science College
Khanar Tal, Akkalkuwa
www.researchjourney.net

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

DISASTER MANAGEMENT NEW CHALLENGES AND SOLUTIONS

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Capt. Dr. K. G. Borse

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Devendra G. Vispute

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

ATTESTED

Principal
SWATIDHAN PUBLICATIONS
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade - 'B' (IInd Cycle)

On

Disaster Management : New Challenges and Solutions

17th January, 2019

- Jointly Organised By -
Department of Sports & Physical Education and NCC

- Patron -

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulikar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) Prashant Magar
Joint Director, HE, Jalgaon

Hon'ble Mr. Akshay Chhajed
Chairman, Vidya Wardhini Governing Council

Hon'ble Mr. Yuvraj Karankal
Secretary & Treasurer Vidya Wardhini Governing Council

- The Keynote Address -

Dr. Shashikant Kumar
Principal, BCHS, APIED, V.V. Nagar

- Invited Guest Speakers -

Prof. Dr. S.J. Deore
Pune Campus, SNDT University, Mumbai

Prof. Dr. Satish U. Patil
Project Officer, Disaster Mgt. Centre, Yashada, Pune

Er. Bhaskar Bhatt
Asso. Prof., BCHS, APIED, V.V. Nagar, Gujarat

Prin. Dr. V.Y. Jadhav
Art's College, Thalner, Tal. Shripur, Dist. Dhule

Mr. Jintendra Sonawane
Dist. Disaster Mgt. Officer, Dhule

VENUE

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule - 424 001 (MS)

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade- 'B' (IInd Cycle)

On

Disaster Management : New Challenges and Solutions

17th January, 2019

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

Principal, Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

EXECUTIVE EDITOR

Capt. Dr. K. G. Borse

Director of Physical Education and Associate NCC Officer,
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Devendra G. Vispute

Head, Dept. of Defence and Strategic Studies
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

CHIEF EDITOR

Dr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
1	People's Perspective on Disaster Management and Participation Prof. (Dr.) Shashikant Kumar	001
2	Damages to Infrastructure during Extreme Events Bhasker Vijaykumar Bhatt	004
3	Challenges In Disaster Mitigation Training For Natural Disasters Dr. V.P. Nedunchezhiyan, R. Anitha	009
4	Precaution of Least Impact of Disaster Dr. Devendra Panditrao Dhakad	013
5	Disaster Management : The Role of Mental Health Professionals Khalane Shashikant Hari	016
6	Modern Disaster Management : An Overview Mrs. Kalpana Mahesh Patil	019
7	Disasters have Substantial Social and Psychological Impacts Praneta Desale	021
8	Disaster Management : Emergency Methods Of Removing Casualties And First Aid R.D. Patil	024
9	Natural Disaster : Financial Impact and Solutions Sonali Nimba Wagh	028
10	Systematic Earthquake Relief & Rehabilitation Work In India : Analysing Killari & Bhuj Earthquakes Dr. Devendra G. Vispute	030
11	Impact of Global Warming on Sports Performance of Athletes Prof. Mahendra Pandurang Nagrale	033
12	Preparedness for Disaster Management Prof. Capt. Sarbjit K. Cheema	035
13	Disaster Management is Today's Need Dr. R. Sudam	037
14	Disaster Management : Current Situation In India Dr. Raghunath Sitaram Mahajan	039
15	Sports Expertise : A Major Concern Dr. Tejas R. Sharma	042
१६	आपत्ती व्यवस्थापन - काळाची गरज डॉ. सतीश पाटील	०४६
१७	आपत्ती व्यवस्थापनातील भारतीय सेनादलांचे कार्य प्राचार्य व्ही. वाय. जाधव	०५०
१८	धुळे जिल्ह्याच्या आपत्ती व्यवस्थापनासाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचे योगदान श्री. जितेंद्र सुधाकर सोनवणे	०५३
१९	आपत्ती व्यवस्थापन आणि राजकारण डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	०५७
२०	नैसर्गिक व मानवी आपत्तीचे निराकरण प्रा.डॉ. प्रकाश नामदेव पाटील	०५९

२१	आपत्ती व्यवस्थापन : एक आव्हान (पूर्व, दरम्यान आणि पश्चात) राहुल सुखदेव पोखरकर	०६२
२२	युद्ध आपत्ती व व्यवस्थापन प्रा. सखाराम रामदास पाटील	०६५
२३	युद्धाची आपत्ती व उपाययोजना डॉ. एन.झेड. पाटील	०६७
२४	आपत्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी घ्यावयाच्या दक्षता सुचित्रा वैद्य	०६९
२५	'एल निनो' : पर्यावरणीय आपत्तीवर होणारा प्रभाव प्रा. सुरेश सी. अहिरे	०७२
२६	आपत्ती व्यवस्थापन - एक अभ्यास प्रा.डॉ. दत्तराव उत्तमराव राठोड	०७४
२७	पर्यावरणीय आपत्ती व्यवस्थापन प्रा.डॉ. सुहास जोशी	०७७
२८	आपत्ती व्यवस्थापनाचे नियोजन - एक दृष्टिक्षेप हरिकृष्णा रामदास पवार	०७९
२९	केदारनाथ आपत्ती व भारतीय हवाईदलाची भूमिका - एक अभ्यास प्रा. गिरिश जोम्मू गावित	०८१
३०	आपत्ती व्यवस्थापन कायदा २००५ च्या अंमलबजावणीची सद्यस्थिती प्रा.डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे	०८३
३१	आपत्ती व्यवस्थापनात शासन, प्रशासनाची भूमिका प्रा. चव्हाण जी.पी.	०८६
३२	आपत्ती व्यवस्थापन आणि भारत प्रा. सतीश निकम	०८९
३३	मानवनिर्मित आपत्तीचे आव्हान आणि त्यावर उपाययोजना प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी	०९१
३४	भारतातील आपत्तीची विविध आव्हाने आणि व्यवस्थापन प्रा. धनंजय केशवराव पाटील	०९५
३५	आपत्ती व्यवस्थापनात लष्कर आणि निमलष्करी दलांचे योगदान प्रा. गुलाब सदाशिव पाटील	०९७
३६	आपत्ती व्यवस्थापन प्रा. गंगाधर जी. ढगे	१००

मानवनिर्मित आपत्तीचे आव्हान आणि त्यावर उपाययोजना

प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी

संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापर, जि. नंदुरबार.

प्रस्ताविक

आपत्ती शब्दासोबत नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्तीचे दोन प्रकार पुढे येतात. अचानक आलेले अरिष्ट किंवा संकट किंवा अपघात ज्यामुळे मानवसह इतर सजिव, पर्यावरणीय आणि भौतिक हानी होणे म्हणजे आपत्ती जलप्रलय, महापूर, भूकंप, ज्वालामुखी, त्सुनामी, वादळ, युद्ध, घातपात वायु गळती, तेलगळती, अणु अपघात, रोगराई, गर्दीतील, चेंगराचेंगरी, विमाने, रेल्वे, अपघात, जातीय दंगले इत्यादी आपत्ती होत.

मानवी जीवनात आपत्ती हा एक अविभाज्य घटक आहे. मानवाची प्रगती व त्यासाठी पर्यावरणात सतत वाढता हस्तक्षेप यामुळे आपत्तीमुळे होणाऱ्या हानीत ही वाढ होत आहे. निसर्गव्यवस्थेत बिघाड घडवून मानव आपलेच स्वतःचे नुकसान, हानीला कारण ठरत आहे. उदा. जुलै २००५ मध्ये मुंबईला आलेल्या पुराला आणि त्यानंतर आलेल्या रोगराईला तेथीलच लोकच जबाबदार आहेत. त्यांनीच फेकलेल्या प्लॅस्टीक, अन्य कचरा यामुळे गटारे तुंबली, सांडपाणी, सर्वत्र पसरले, अतिवृष्टीमुळे ते घराघरात शिरले, प्लेटो-स्पायरोसीया सारख्या आजाराने शेकडो लोक मृत्युमुखी पडले, बेसुमार वाढलेल्या झोपडपट्ट्या, प्रचंड बांधकाम नियोजनाचा अभाव यामुळे मुंबईवर हे संकट आले. म्हणूनच मानवी विकासाच्या वाटचालीत मानव निर्मित आपत्तीचा (Human Disaster) शोध घेणे, त्यांचे स्वरूप अभ्यासणे आणि त्यावर उपाययोजना शोधणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

काही मानव निर्मित आपत्तींचा आधार घेवून, विस्तारीत अभ्यास करून मुल्यमापन करण्यात आले आहे. हेतुकारक आणि अनाकलनीय मानवी आपत्तींच्या या ठिकाणी आधार घेण्यात आलेला आहे. त्यावर उपलब्ध निवडक, विषय, ग्रंथावर, दैनंदिन वृत्तपत्र इत्यादींच्या आधारावर प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाची वैशिष्ट्ये

- १) मानव निर्मित आपत्तीचा अर्थ समजून घेणे
- २) मानव निर्मित आपत्तीचे आव्हान व त्यांची व्याप्ती अभ्यासने
- ३) काही निवडक मानव निर्मित आपत्तीचे विश्लेषण करणे.
- ४) मानव निर्मित आपत्तीचे आव्हानांवर आवश्यक उपाय योजना सुचविणे.

शोधनिबंधाची गृहितके

- १) आपत्तीचे नैसर्गिक आणि मानव निर्मित असे दोन प्रकार आहेत.
- २) २१ व्या शतकात मानव निर्मित आपत्ती आव्हानाच स्वरूप व्यापक आहे.
- ३) मानव निर्मित आपत्तीचे हेतुकारक मानव निर्मित आपत्ती आणि अनाकलनीय मानव निर्मित आपत्ती असे दोन प्रकार आहेत.
- ४) आपत्तीचे व्यवस्थापनासाठी शासकीय आणि विगर शासकीय संस्था कार्यरत आहेत. मात्र त्यांना मर्यादा आहेत.

नैसर्गिक आपत्ती

पृथ्वीवरील अथवा भूगर्भातील विविध नैसर्गिक हालचाली, घडामोडीमुळे उद्भवणाऱ्या आपत्तींना नैसर्गिक आपत्ती म्हणतात उदा. भूकंप, पूर, चक्रीवादळ, दुष्काळ, त्सुनामी, ज्वालामुखी, विज कोसळणे इत्यादी.

मानवनिर्मित आपत्ती

जेथे जेथे ऑप्रेसन मध्ये मानव सामील आहे, त्याला मानव निर्मित आपत्ती म्हणतात. १ या व्याख्येवरून मानवाच्या सहभाग जेथे आहे. ज्यामुळे नंतर लहान, मोठे संकट उद्भवतात, अशा आपत्तींना मानव निर्मित आपत्ती, संबोधणे उचित ठरेल. अर्थात याप्रकारच्या आपत्तीचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. २

१. हेतुकारक मानव निर्मिती आपत्ती – या प्रकारात आग, दहशतवाद, मानवी बॉम्बस्फोट, विषप्रयोग, औषध भेसळ, संप-टाळेबंद, घातपात, जैविक, रासायनिक, आण्विक युद्ध, युद्धे, जातीय दंगे, संक्तीचे स्थलांतर, गुन्हेगारी घटना इ.
२. अनाकलनीय/अहेतुकारक – मानवनिर्मित आपत्ती अणुचाचण्या, अणुस्फोट, वायुगळती, औद्योगिक क्षेत्रातील अपघात, रस्ते, रेल्वे, विमान, जहाज, अपघात, गर्दीतील चेंगराचेंगरी इ.

गेल्या कित्येक वर्षांच्या जुन्या प्रश्नांनी आता उग्र रूप धारण करण्यास सुरुवात केली आहे. जगापुढे नवनविन आव्हान आपत्ती व आपत्ती व्यवस्थापनापुढे निर्माण झालेली आहेत. वाढती लोकसंख्या, त्यांच्या गरजा, विकासाच्या विविध टप्प्यात मानवी भौतिक साधनांची रेलचेल, शहरीकरण, त्यामुळे निर्माण होत असलेल्या समस्या, त्यांचे स्वरूप आता भयावह अवस्थेत आलेले आहे. ह्या समस्यां जगातील सर्व राष्ट्रांपुढे तीव्रतेने वाढत आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानव निर्मित आपत्ती अधिकच वाढत गेल्या आहेत. वाढते प्रदूषण व त्यांचे गंभीर पर्यावरणीय परिणाम, ग्लोबल वार्मिंग समस्या आहेतच. त्यातच विषमता, आर्थिक विषमता, वांशिक आणि धार्मिक तेढ, दहशतवाद इ. कारणांनी अनेक देशांमध्ये अशांतता, अराजकता आहे. दहशतवादी घटना, विमानांचे राजकीय पुढाऱ्यांचे अपहरण, समाजातील यादवी संघर्षा पासून सतत होणारे अपघात या बाबी नित्याच्याच झालेल्या आहेत. विकसित राष्ट्रांचा वसाहतवाद नव्या स्वरूपात पुढे येत आहे. व्यापार वृद्धीच्या निमित्ताने युरोप, अमेरिका इ. विकसित देशात कित्येक रसायने उत्पादनास अथवा वापरण्यास बंदी आहे. त्याच विषारी किंवा मानवाला घातक ठरणारी अशा रसायनांचे उत्पादन मागास किंवा विकसनशिल देशांमध्ये केले जात आहे. उदा. भारतात भोपाळ वायुदुर्घटना ३ डिसेंबर १९८४ रोजी युनियन कार्बाईड कारखान्यातून मिथील आयसो सायनेट हे अत्यंत विषारी वायु गळतीमुळे मोठा अपघात झाला. सुमारे दोन तासांच्या वायुगळतीमुळे १० हजारापेक्षा अधिक लोकांचा मृत्यु झाला. हजारो व्याधीग्रस्त झाले. ३ अर्थात अशा घटनांना प्रसिध्दी ही कमी मिळते, कारण यात विदेशी कंपनी व अनेक देशांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. ह्यात मात्र सामान्य माणसांचा बळी जातो, त्यावर आपत्ती कोसळते. दहशतवाद, आण्विक, रासायनिक, जैविक शास्त्रज्ञांची चाचणी किंवा प्रयोग अथवा अपघात यात देखील सामान्य जनतेला विविध संकटांना सामोरे

जाण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. म्हणुनच शेती, सेवा, कारखानदारी, अपघात प्रचंड प्रमाणांतील वाहन निर्मिती व त्यांचा वापर या सर्व स्तरावर मानवी आपत्ती व त्यामुळे होणारे परिणामांमध्ये वाढ झालेली दिसते. या प्रभावी आपत्तीचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे.

१) दहशतवाद

२१ व्या शतकात दहशतवादाचा प्रसार जगाच्या सर्वत्र भागात झालेला आहे. विशेषतः भारतीय उपखंडात आणि मध्यपूर्वेत त्यांची भयानकता अधिक आहे. प्रत्यक्ष युद्धापेक्षा दहशतवाद मुळे मानवी संहारकता, आपत्तीमुळे जीवित व वित्त हानी अधिक होते. दहशतवादाची व्याख्या जॉन क्रेटमच्या विचारानुसार राजकिय उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता समाजातील किंवा त्यातील विशिष्ट स्तरात भिती आणि दहशत निर्माण करण्याचा उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी वर्तणुक म्हणजे दहशतवाद होय. अमेरिकेच्या स्टेट डिपार्टमेंटने दहशतवादाची व्याख्या सोप्या शब्दात केलेली आहे, घाेण राष्ट्रीय गटाकडुन किंवा छुप्या सरकारी हस्तकामाफत नागरी लक्ष्यांवर पूर्वनिवोजित व राजकीयदृष्ट्या प्रेरित हिंसाचाराचा प्रयोग म्हणजेच दहशतवाद होय.४ थोडक्यात दहशतवादात सामान्य जनतेत भिती दहशतीसाठी अवैध हिंसाचार, विविध माध्यमातुन घडवुन आणला जातो.

जगात दहशतवादाचे संकट जसजसे वाढत गेले, त्या-त्या प्रमाणात बाँबस्फोटाच्या घटना ठिकठिकाणी घडु लागल्या. दहशतवादी संघटना या प्रस्फोटाकांचा वापर करुन विविध वस्तु, खेळणी वगैरेचा छुपे बाँब बनवण्यासाठी वापर करतात. दाट वस्तीत गजबजलेल्या, गर्दीच्या ठिकाणी त्यांचा स्फोट घडवतात. प्रचंड विध्वंस घडवण्याचा व लोकांत घबराट माजवण्याचा त्यांचा हेतु असतो. त्यासाठी लागणारी रसायने व अन्य पदार्थ बाजारात सहज मिळतात. विस्फोटक हे वेगवान, प्रज्वलन घडवणारे व त्यात वापरलेली रसायने तापुन प्रचंड ताकद निर्माण करणारे असे साधन आहे. ही हानी तीन घटकांमुळे होते. एक - अतितीव्र वेगाने पसरणाऱ्या स्फोटक लहारी ज्या प्रचंड शक्तीचा दाब निर्माण करतात. दोन - स्फोटक असलेल्या आवरणाने तुकडे आजुवाजूच्या पदार्थांचे तुकडे करतात आणि तीन - उष्णतेमुळे आग लागते. या सर्व परिणामांची झळ सभोवतीच्या प्रदेशाला पोहचते. अतितीव्र स्फोटक, कमी तीव्रतेचे स्फोटक आणि धू व अनुषंगिक असे विषारीवायू पररवणारे असे स्फोटाकांचे तीन प्रकार आहेत. स्फोटाकांची ताकद त्यातील द्रव्यांच्या गतिमानतेवर अवलंबुन असते. सामान्यतः प्रतिसेंकदाला २ कि.मी. पासुन ९ कि.मी. पर्यंत हा वेग असतो. त्यामुळेच क्षणाघात त्याचे परिणाम परिसरात जाणवतात. स्फोटानुन निर्माण झालेल्या शक्ती लाटा सर्व दिशांनी सरकतात व विध्वंस घडवतात. ट्रिनायट्रोटोल्थून नायट्रोमिसरीन (टिएन.टी.) रिसर्च व डेव्हलपमेंट एक्सप्लेझिव (आर.डी.एक्स), अॅमेटॉल, बॅरॅटोल, गन पावडर, गन कॉटन नायट्रोसेल्यूलोझ यांसारख्या प्रस्फोटाकांची ताकद प्रचंड असते. स्फोटाकांचे कार्य व्हावे यासाठी सेल्फ्यूरिक अॅसिड, शिसे, अॅटिमनी संयुगे, फॉस्फरस संयुगे, पारा संयुगे यांचा वापर केला जातो.५ काळ्या, तपकिरी, फिकट पिशव्या, पांढऱ्या इ. विविध रंगाचे हे पदार्थ असतात. तसेच ते घट्ट, अर्धप्रवाही, जेलीप्रमाणे किंवा वायुरूप असे विविध प्रकारचे असतात. त्यांचा वापर कोणत्या हेतुसाठी करायचा यावर कोणते रसायन वापरायचे हे ठरत असते.

सैन्यदलामध्ये युद्धासाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या बाँब, क्षेपणास्त्रे, रॉकेटस, तोफ-गोळे, भु-सुरंग, हँडग्रेनेड, गोळ्या वगैरेमध्ये स्फोटाकांचे वापर होतो. त्यांचा वापर करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारची प्रणाली कार्यान्वित केली जाते. दहशतवादी हे छुप्या, प्रस्फोटाकांचा वापर करतात. एखादी मोटार, स्कुटर, सुटकेस, खेहणे, गाठोडे वगैरे ही स्फोटाके लपविली जातात. दुर नियंत्रणाव्दारे किंवा स्पर्श केल्यावर त्यांचा स्फोट होऊन अनेकांचा जीव जातो. दिव्ही व मुंबईमध्ये रस्त्यांवर, लोकलमध्ये किंवा बस गाड्यांमध्ये याच प्रकारे स्फोट घडवण्यात आले. हे छुपे बाँब लोकांना समजलेही नाहीत. एखादे बंद कागदी पाकीट हा देखील बाँब असु शकतो. पाकीट उघडल्यावर स्फोट होऊन उघडणाऱ्या व्यक्तीचा जीव जातो.६

दहशतवादी आपत्ती टाळण्यासाठी वैयक्तिक स्वरूपाचे व्यवस्थापन उपयोगी नाही. सर्वांनी मिळून सहकार्याने दहशतवादी कारवाई विरुध्द लढा देणे अत्यंत आवश्यक असते. मानवी स्वार्थातून अचानकरित्या उद्भवणाऱ्या दहशतवादी कारवायांवर प्रतिबंध घालण्यासाठी किंवा त्या कारवाया थोपविण्यासाठी निश्चित स्वरूपाच्या उपायांची, व्यवस्थापनाची गरज असते.

दहशतवाद उपाय योजना

- दहशतवादाबरोवर लढणे, झुंज देणे हा मुख्यमार्ग दहशतवादी आपत्ती टाळण्याचा असला तरी प्रत्येक वेळी त्यांचा अवलंब करणे शक्य होत नाही. त्यासाठी आपल्या कार्यांमध्ये थंडपणा, शांतता, अस्तित्व, अमान्यता, तटस्थता, वाटाघाटी, शरणागती, दैववादी धोरण इत्यादी पर्यायी मार्गांचा अवलंब करणे भाग पडते. ज्यावेळेस दहशतवादाची आपत्ती मोठी नसेल त्यावेळेस थंडपणा स्वीकारला तर दहशतवादांची मानसिकता, बल कमी होऊ शकते. काही वेळेस तटस्थतेने धोरणही स्वीकारावे लागते.
- दहशतवादाच्या आपत्तीचा सामाना करण्यासाठी काही तात्काळ व तात्पुरत्या स्वरूपाचे मार्ग अवलंबावे. एखाद्या स्थानकाची, प्रदेशाची कडेकोट सुरक्षा, संपूर्ण तपासणी, नाकेबंदी करुन आपत्ती रोखता येते.
- सुरक्षा क्षेत्रातील तज्ञ पथकाकडुन, अत्याधुनिक उपकरणांचा उपयोग करुन सुरंग, स्फोटाके शोधून ते निकामी करावेत.
- व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने आगीच्या आपत्ती विरुध्द सुसज्ज संरक्षण यंत्रणा आवश्यक आहे. त्या सुरक्षा यंत्रणेत पोलीस दल, गृहक्षकदल, लष्करी किंवा निमलष्करी दल व नागरी संरक्षण संघटनांचा सहभाग असावा.
- संरक्षण यंत्रणेत अग्नीराधक कपडे, बुट, शस्त्रास्त्रे, बुलेटप्रुफ जाकीटे, गाड्या, वायरलेस सेल्स, गुप्तचर यंत्रणा आणि आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा सहभाग युध्दपातळीवर करावा.
- अत्याधुनिक प्रशिक्षित कमांडोची व्यवस्था असावी, दहशतवादाविरुध्द सामना करण्यासाठी प्रशिक्षित प्रतिदहशतवादी दलांची निर्मिती करावी.
- दहशतवादी आपत्तीच्या वेळी संपुर्ण संचारबंदी, नाकेबंदी करुन लोकशाहीच्या हक्कांवर नियंत्रण आणणे जरुरीचे ठरते.

वैज्ञानिक प्रगतीचे दुष्परिणाम असे आपल्याला अणु, रासायनिक व जैविक अस्त्रांच्या सर्व आपत्तींबद्दल म्हणता येईल. युध्दात आण्विक, जैविक व रासायनिक शस्त्रांचा वापर केला जातो. हिरोशिमा आणि नागासकीची आठवण जरी झाली तरी अस्त्रांची सर्वसंहारकता ध्यानात येते.

२) अणुऊर्जा संबंधी समस्या व अण्वस्त्रांचे परिणाम

आपल्याला ज्ञात असणाऱ्या ऊर्जेमध्ये अणुऊर्जा ही सर्वात सामर्थ्यशाली आहे. एका किंवा अधिक अणूंच्या विभाजनाव्दारे ती निर्माण केली जाते. तसेच त्या अणूंच्या संयोगातुन किंवा दोन्ही प्रकारांनी ती निर्माण होते. ही ऊर्जा बाहेर पडली कमी अनेकपटीने वाढत असते. त्यासाठीच अणुभट्टीत अणुस्फोट घडवतात सर्वतोपरी खबरदारी घेतली जाते. शांततेच्या परिस्थितीत विधायक कारणांसाठी होणारा अणुऊर्जेचा वापर स्वागतार्ह व किफायतशीर ठरतो. परंतु युध्दामध्ये मात्र तिचे स्वरूप सर्वसंहारक ठरते. त्यातून बाहेर पडणारे अल्फा, बीटा व गॅमा हे किरण उत्सर्जनांतर विघातक होतात. मानवी शरीर

काही मर्यादितपर्यंत हे किरणोत्सर्जन सहन करू शकते. कॅन्सरपीडित रुग्णांवर त्यांच्याव्दारे उपचारही केले जातात. तथापी मर्यादा ओलांडली गेल्यानंतर हेच किरण अनर्थकारी ठरतात. कॅन्सरग्रस्तांवर उपचार करणाऱ्या डॉक्टरांना कायम किरणोत्सर्गाच्या धोक्याला सामोरे जावे लागते.

अणुबाँबचा स्फोट झाला की अणुविभाजन किंवा अनुसंयोग किंवा दोन्हीमुळे अत्यंत वेगाने प्रचंड उर्जा निर्माण होते. प्रकाश, उष्णता, अणुलहरी, किरणोत्सर्जन अशा वेगवेगळ्या प्रकारे ती सर्वत्र पसरते. अणुस्फोट घडवण्यास इंधन किती वापरले, त्यावर या ऊर्जेचे प्रमाण स सामर्थ्य अवलंबून असते. ६ ऑगस्ट १९४५ या दिवशी जपानमध्ये हिरोशिमावर टाकलेल्या लिटल बॉय या नावाच्या अणुबाँबसाठी अवघे एका टेनिस बॉलच्या आकाराइतकेच इंधन वापरले गेले होते. परंतु त्या एकाच बाँबस्फोटामुळे संपूर्ण परिसर उद्ध्वस्त झाला. मानवी संहार झाला. पाठोपाठ नागासाकीला दुसरा बाँबस्फोट केल्यानंतर झालेल्या संहारामुळे जपानला युध्दात शरणागती पत्कारावी लागली. ७ सुरुवातीला या बाँबची निर्मिती हे अत्यंत कौशल्याचे, खर्चाचे व कठीण काम होते. तथापि नंतरच्या काळात झालेली वैज्ञानिक प्रगती व बाँबसाठी लागणाऱ्या सामग्रीची सहज होणारी उपलब्धता यामुळे आज जगातील अनेक राष्ट्रे अण्वस्त्रधारी झालेली आहेत. युध्दात या बाँबचा वापर होण्याचा धोकाही वाढलेला आहे. अणुस्फोटानंतर निर्माण झालेल्या लाटांमुळे तात्काळ व सर्वाधिक नुकसान होईल. त्यांच्या ताकतीमुळे परिसरातील इमारती कोसळतील किंवा त्यांची मोडतोड होईल. स्फोटाच्या ठिकाणी निर्वातप्रदेश होईल व इतर भागातून त्या भागात वेगाने हवा घुसेल. या वाऱ्यांच्या वेगामुळेही अधिक नुकसान होईल. केंद्रोत्सारी लाटांतून वाचलेल्या इमारती नंतरच्या केंद्राकर्षी लाटांमुळे उद्ध्वस्त होतील. म्हणूनच या आपत्तीपासून बचाव आवश्यक आहे.

३) जैविक अस्त्र आणि त्यांचे परिणाम

अण्वस्त्रांप्रमाणेच जैविक अस्त्रेही भयानक आहेत. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे ती बनवण्याचे तंत्रज्ञानही अनेक देशांना अवगत झालेले आहे. प्रत्येक दिवशी या अस्त्रांची निर्मिती वाढवण्याचा असलेला धोका विचारात घेऊन जगातील अनेक राष्ट्रांनी त्यांची निर्मिती न करण्याच्या आंतरराष्ट्रीय करारावर स्वाक्ष्म्या केलेल्या आहेत. भारत हा त्यापैकीच एक देश आहे या अस्त्रांची वाहतूक करणे व ती हाताळणे सोपे असते. ती अतिशय कमी वजनाची असतात. अण्वस्त्रांपेक्षा ती अधिक विस्तीर्ण प्रदेशात वापरली जाऊ शकतात. जैविक अस्त्रा पैकी काही घटक व त्यांचे परिणाम पुढील प्रमाणे -

- अँथ्रॅक्स - हा एक प्रकारचा जंतु आहे. तो शरिरात श्वासावाटे गेला की प्रचंड ताप येतो, झटके येतात. श्वसनयंत्रणेत अडथळे उद्भवतात व २४ ते ७२ तासांमध्ये संसर्ग झालेल्या व्यक्तीचा मृत्यु होतो.
- बोटुलिनम टॉक्सिन - याव्दारे दृष्टी अंधुक होते. अस्पष्ट दिसते. घशात त्रास होऊन काहीही गिळता येत नाही. शरीर लुळे पडते. श्वसन यंत्रणेत अडथळे येऊन मनुष्य २४ तासांत मृत्युमुखी पडतो.
- अँफ्लेटॉक्सिन - हयापासून रक्तवाहिन्या फुटतात, झटके येऊन मनुष्य कोमात जातो. यकृतात कॅन्सर होतो. काही दिवसांनंतर किंवा महिन्यांनंतर मनुष्य मृत्युमुखी पडतो. ८ जैविक अस्त्रापासून बचाव हे अत्यंत जटील कार्य आहे.

४) रासायनिक अस्त्र आणि त्यांचे परिणाम

दुसऱ्या महायुध्दापासूनच रासायनिक अस्त्रांचा वापर झाल्याचे आढळले. हिलरने गॅस चेंबरमध्ये लक्षावधी ज्यू लोकांना मारले. सद्दाम हुसेन या इराकच्या पूर्वीच्या हुकूमशहानेही इराण विरुद्धच्या युध्दात तसेच कुर्दवांशिकांबरोबर झालेल्या रासायनिक अस्त्रांचा वापर केल्याचे आढळते. काही विघातक रसायने व त्यांचे परिणाम पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

- व्ही. एस. नव्ह. गॅस सॅरिन - याचा परिणाम मज्जासंस्था निष्क्रिय बनवते. अपस्माराचे झटके, श्वसनसंस्थेत विघाड, अर्धांगवायू व मृत्यु ओढवतो. मज्जासंस्थेत विघाड घडवतो व काही मिनिटांतच मृत्यु होतो.
- मस्टर्ड गॅस - याचा परिणाम त्वचा व डोळ्यांची जळजळ होते. अंगावर फोड येतात, फुफ्फुसात दोष निर्माण होतो. कॅन्सर होऊनही मनुष्य मरतो. ९
- नेपाम बाँम्ब - नेपाम बाँम्बच्या निर्मितीत लाकडाचा भुसा आणि अँल्युमिनियम नेप्येट मध्ये एकत्र करून गॅसोलिनमध्ये मिसळविले जाते. त्या मिश्रणापासून नेपाम बाँम्बचा स्फोट होण्यासाठी फॉस्फरस, टी.एन.टी. व ट्रायटोल निर्मित बस्टरचा उपयोग केला जातो. १० या बाँम्बच्या स्फोटामुळे प्रचंड उष्णता बाहेर पडते व आगी लागतात.

स्फोटक शस्त्राच्या इतर रासायनिक अस्त्रांमध्ये टॉक्सिक घटक असतात ते पावडर, वायू किंवा द्रवरूपात असून चेतासंस्था, त्वचा, रक्तभिसरणावर किंवा मानसिक क्रियेवर आघात करतात. म्हणूनच रासायनिक अस्त्रांचीही आपत्ती मोठी असते.

५) आण्विक, रासायनिक व जैविक आपत्तीवर बचावात्मक उपाय योजना

- १) अण्वस्त्रांचे, अणुबाँम्बचे सर्व साठे नष्ट केले पाहिजे. तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून सर्व अण्वस्त्र निकामी करावेत. कोणाकडेही अणुबाँम्ब रहाणार नाही. याबद्दल खबरदारी घेतली गेली पाहिजे. तसेच कोणीही अणुबाँम्ब बनविणार नाही यासाठी जागतीक सामुहीक प्रयत्न आवश्यक आहेत.
- २) अण्वस्त्र प्रसार बंदी कायद्याची कडक अंमलबजावणी आवश्यक आहे. अण्वस्त्राबद्दलच्या कायदा सर्वांसाठी सारख्याप्रमाणात अंमलात आणला गेला पाहिजे.
- ३) देशाच्या हवाईसीमावर प्रतिबंधक योजना निर्माण करून हवाईहद्दीचे उल्लंघन होणार नाही याबद्दल खबरदारी घेतली गेली पाहिजे.
- ४) याप्रकारचा अणुहल्ला झालाच तर त्यातून संरक्षण होण्यासाठी आपली संरक्षण यंत्रणा सज्ज ठेवली पाहिजे. भूगर्भांमध्ये आधारस्थाने, निवासस्थाने उभारली गेली पाहिजेत.
- ५) रासायनिक अस्त्रांच्या हाणीपासून बचावासाठी शरीरावर तसेच श्वसनमार्गावर विषारी वायुंची दुष्परिणाम होऊ नये म्हणून विशिष्ट वायू मुखवटे आणि विशिष्ट पोशाख उपयोगात आणावेत.
- ६) निरनिराळ्या प्रकारच्या यांत्रिक रचनेवरून, डिटेक्टरवरून कोणत्या प्रकारचे रासायनिक पदार्थ आहेत त्याची तात्काळ माहिती मिळविली पाहिजे आणि संरक्षणात्मक उपाय योजावेत.
- ७) सांघिक उपायांबरोबरच वैयक्तिक उपाय सुध्दा अवलंबीणे आवश्यक असावेत.
- ८) रासायनिक दलाकडून रासायनिक व जैविक युध्द तंत्रातील आक्रमण आणि संरक्षासाठी आवश्यक ती उपकरणे, उत्पादन, साठा प्रशिक्षण यांची व्यवस्था होणे गरजेचे आहे.

९) जैविक अस्त्रापासुन बचावासाठी शहरामध्ये, आपल्या आजुबाजूच्या वस्तीमध्ये स्वच्छता असणे जरूरीचे असते. शारिरीक स्वास्थ्यासाठी नियमितपणे कचरा गोळा करण्याची व त्याची विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था आवश्यक असते.

१०) शहराच्या रस्त्याच्याकडेने असलेल्या गटारी बंद असणे, अधून मधून जंतूनाशके फवारणी करणे, पाणी पुरवठ्याच्या पाण्याची तपासणी करून काळजी घेणे, वेळोवेळी सार्वजनिक ठिकाणी व सर्वत्र सुरक्षात्मक लसीकरण करणे इ. उपाय योजना करावी.

आपत्तीची व्याप्ती सहा भागात केली जाते.

१) आपत्तीपूर्वीचा काळ (Pre-disaster phase) २) इशारा काळ (Warning phase), ३) आणीबाणीचा काळ (Emergency phase), ४) पुनर्वसनाचा काळ (Rehabilitation phase), ५) प्रतिशोधनाचा काळ (Recovery phase), ६) पुनःनिर्माणचा काळ (Reconstruction phase) ११

अर्थात वरिल वर्गीकरण आपत्तीचा अभ्यास करणाऱ्या संस्था करित असतात. सामान्य नागरिकांच्या दृष्टीने आपत्तीचे तीनच भाग संवेदनशील असतात १) आणीबाणी काळ, २) तात्पुरते स्थलांतर, ३) पुनर्निर्माणचा काळ

१) आणीबाणी अवस्था :- ह्याच काळात वेगवान हालचाली करून जास्तीत जास्त लोकांचे प्राण वाचवता येतात. त्यात शोध आणि बचाव कार्य, वैद्यकीय मदत, प्रथमोपचार, संपर्क, दळणवळण व्यवस्था पूर्ववत करणे, धोक्याच्या क्षेत्रातुन नागरिकांचे स्थलांतर करणे इ. कृती अपेक्षित असतात.

२) संक्रमणावस्था :- आपत्ती ओसरल्यानंतर कार्यकर्ते निवारण अथवा पुनर्वसनाचे कार्य सुरु करतात. उदा. रस्ते दुरुस्ती, पाणी, विज प्रवाह सुरळीत करणे, जनजिवन पुर्वपदावर आणण्याची कृती केली जाते. क्षतिग्रस्तांचे पुनर्वसन कार्य हे या योजनेचे महत्त्वाचे अंग आहे. याठिकाणी शासकीय व बिगर शासकीय मदत पुरवली जाते.

३) पुनर्निर्माण अवस्था :- ही अवस्था क्लिष्ट असते. त्याची सुरुवात संक्रमणावस्थेत होते. इमारतीची पुनर्बांधणी, रस्ते, पाणीपुरवठा, विज इ. सुरु करतात. शेती व इतर व्यवसाय पुन्हा सुरु केले जातात.

निष्कर्ष

२१ व्या शतकातील मानव निर्मिती आपत्तीत दहशतवाद, आण्विक, जैविक व रासायनिक शस्त्राचा प्रयोग, त्यांच्या चाचण्या आणि प्रयोगशाळांमधील अपघात इ. मुळे मोठ्या प्रमाणात तात्काळीक किंवा दुरगामी परिणाम उद्भवतात. इतर आपत्तीपेक्षा त्यावरील उपाय योजना, सुरक्षा, साधनांची जुळवा जुळव, प्रचंड जटील व खर्चीक आहे. नागरिकांनी धैर्य, शिस्त आणि मानसिक कनखरता अश्या आपत्तीपासुन बचावासाठी आवश्यक बाबी आहेत. शासन, बिगर शासकीय संस्था, सेनादले, स्वयंसेवक, वाहन व इतर सेवा यांच्या कृतीशील कार्यवाहीने या आपत्तीपासुन बचाव व उपाययोजना शक्य आहे. आणीबाणीची अवस्था, संक्रमण अवस्था आणि पुनर्निर्माण अवस्थेत सज्ज असण्याशिवाय पर्याय नाही.

संदर्भ

- १) भालेराव सुधारक, दक्षता आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन, मनोरमा प्रकाशन मुंबई पा.नं. ११
- २) चौधरी ए. पी., चौधरी अर्चना, आपत्ती व्यवस्थापन, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव पा.नं. ८
- ३) बराट तु. मा., पर्यावरण, गाज प्रकाशन, अहमदनगर, पा.नं. ४७
- ४) उद्गावकर म. न., २१ व्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पा.नं. ९
- ५) कर्नल मराठे पी. पी. अनुवाद जॉन्सन बोर्जेस, कृतीबध्द आपत्ती व्यवस्थापन, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पा.नं. २२
- ६) तदैव पा.नं. २३
- ७) पठारे संभाजी, चाकणे संजय, आपत्ती निवारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पा.नं. १४
- ८) कर्नल मराठे पी. पी. अनुवाद जॉन्सन बोर्जेस, कृतीबध्द आपत्ती व्यवस्थापन, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, पा.नं. ३१
- ९) तदैव पा.नं. ३२
- १०) चौधरी ए. पी., चौधरी अर्चना, आपत्ती व्यवस्थापन, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव पा.नं. ८९
- ११) दै. प्रत्यक्ष, बिगर राजनैतिक दैनिक, मुंबई १ जानेवारी २००९

ATTESTED

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkatkuwa
Dist. Nandurbar

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Volume 10, Issue 6, April 2020

Editor

Dr. R.V. Bhole

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Editorial Board

- 1) Prof. Andrew Cherepanov, Detroit, Michigan (USA)
- 2) Ngyuyen kim Anth, (HANOI) Vietnam
- 3) Dr. R.K. Narkhede, Nanded
- 4) Principal Dr. J.B. Anjane, Ainpur
- 5) Prof. B.P. Mishra, Aizawal (Mizoram)
- 6) Dr. L.N. Varma, Raipur (C.G.)
- 7) Prof. R.J. Varma, Bhavnagar (Guj)
- 8) Dr. C.V. Rajeshwari, Pottikonda (A.P.)
- 9) Dr. S.B. Gaikwad, Miraj
- 10) Dr. D.D. Sharma, Shimla (H.P.)
- 11) Dr. Venu Triwedi, Indore (M.P.)
- 12) Dr. Chitra Ramanan, Navi Mumbai
- 13) Dr. Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
- 14) Dr. Jadhao Subhash P., (Washim)
- 15) Dr. A.D. Bhosale, (Khamgaon)

Special Issue Editorial Board

- 1) Prin. Dr. D. S. Patil, (Nandurbar)
- 2) Prin. Dr. A. T. Patil, (Visarwadi)
- 3) Prin. Dr. S. S. Gore, (Solapur)
- 4) Prin. Dr. Sanjay Shinde, (Nandurbar)
- 5) Prin. Dr. Balaji N. Dhakane, (Gangakhed)
- 6) Dr. M. J. Raghuvanshi, (Nandurbar)
- 7) Dr. D.K. Khokle, (Hingoli)
- 8) Dr. V.I. Girase, (Nandurbar)
- 9) Dr. S.V. Kuwar, (Nandurbar)
- 10) Dr. N.D. Indolkar, (Sagali)
- 11) Dr. Vaishali Meshram, (Nagpur)
- 12) Dr. Balaji P. Munde (Jalna)
- 13) Dr. Vijay G. Gurav, (Nijampur)
- 14) Dr. Sunil Patil, (Dahiwel)
- 15) Dr. Arun U. Patil, (Akkalkuwa)
- 16) Dr. Dnyaneshwar K. Bhamare (Nagaon)

प्रकाशित

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार प्रकाशित

स्वागत मूल्य - 500/-

- मुखपृष्ठ व रचना - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५
- E-mail - idealresearch.2014@gmail.com / gym.dp2014@gmail.com

या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

Note : The opinions / views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own. The Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Paper/Articles.

संपादकीय

आज जगभरात सर्वत्र कोरोना म्हणजे Covid-१९ या विषाणूच्या प्रादुर्भावाने मानवास ग्रासले आहे. या विषाणूने वेगवेगळ्या देशांतील असंख्य लोकांना बाधित केल्यामुळे सर्वत्र भयावह परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यावर मात करण्यासाठी विविध संशोधक, शास्त्रज्ञ, वैज्ञानिक व चिंतकांनी आपापल्या स्तरावर संशोधन सुरू केले आहे. बऱ्याच देशांत जनतेला 'Lock Down' केल्याने परिस्थिती नियंत्रणात असल्याची चिन्हे दिसत आहेत. सैन्य दल, पोलीस यंत्रणा, वैद्यकीय अधिकारी-कर्मचारी, शासकीय व राजकीय यंत्रणा तसेच स्वयंसेवी संस्था अहोरात्र या रोगावर मात करण्यासाठी झटत आहे. लवकरच या रोगावर योग्य लसीचा शोध लागेल व परिस्थिती पुन्हा पूर्ववत होईल, अशी ईश्वरचरणी प्रार्थना.

जग झपाट्याने बदलत चालले आहे. देशातील विविध आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी संशोधनाची नितांत आवश्यकता आहे. संशोधनाकडे उच्च शिक्षणातील लोक वळले पाहिजेत, झपाट्याने होणाऱ्या बदलात भरीव सहभाग नोंदविला पाहिजे, ज्ञान वाढीसाठी धडपड केली पाहिजे. भविष्यात देशाला महासत्ता बनविण्यासाठी कणभर मदत व्हावी यासाठी ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान नंदुरबार शहरात सातत्याने कार्यान्वित आहे. ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार तर्फे एप्रिल, २०२० मध्ये सदर विशेष अंक प्रकाशित करित आहोत. ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार या सेवाभावी संस्थेने नेहमी शैक्षणिक क्षेत्राला गतिमान करण्यासाठी अथक परिश्रम घेऊन आजपर्यंत नंदुरबार शहरात ३ राष्ट्रीय चर्चासत्रे, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्ताने ३ गौरवग्रंथ, ८ मार्च जागतिक महिला दिनानिमित्त महिला गौरवग्रंथ, सामाजिक समतेचे प्रणेते महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ तसेच नुकताच दि. २६ जानेवारी २०२० रोजी 'संशोधन पद्धती' या विषयावर जर्नल प्रकाशित केले आहे.

आमच्या या कार्य-कर्तृत्वाला विविध संशोधक, प्राध्यापक, अभ्यासक, विचारवंत, मार्गदर्शक, साहित्यिक व समाज चिंतकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. विविध विषय संशोधकांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण संशोधन लेखांद्वारे आमच्या अंकास नेहमीच बळ दिलेले आहे. त्यांच्याशिवाय हा अंक पूर्णत्वास जाऊ शकत नव्हता. त्यामुळे सर्वप्रथम सदर अंकास शोधनिबंध पाठविणाऱ्या सर्व लेखक, प्राध्यापक, संशोधक, साहित्यिक व समाज चिंतकांचे मनापासून धन्यवाद. त्याचबरोबर अंकासाठी वेळोवेळी मार्गदर्शन करणाऱ्या सर्वांचे आभार मानणे आमचे कर्तव्यच आहे.

: विशेषांक संपादक :

डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

ट्रा.ए.सो.चे महिला महाविद्यालय,

नंदुरबार जि. नंदुरबार

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ. एस.एस.गोरे	शिक्षणसंस्थांच्या परिणामकारक प्रशासनाचा अभ्यास	1-4
02	प्राचार्य, डॉ. ढाकणे बालाजी निवृत्तीराव	आधुनिक काळातील महाविद्यालयीन ग्रंथपालापुढील प्रमुख समस्या	5-7
03	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनीती	8-13
04	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर ठाकरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान	14-16
05	प्रा.डॉ. विजयसिंग आय. गिरासे	यु.जी.सी.च्या दहाव्या व अकराव्या योजनांचा नंदुरबार जिल्ह्यातील उच्च शिक्षणावर झालेल्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास	17-22
06	Dr. Madhukar Janrao Nikam	Literary Devices in Dr. B.R. Ambedkar's 'Buddha and His Dhamma'	23-26
07	Dr. Aarti S. Pawar	Social Justice and Dalits	27-30
08	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	Impact of an Interview Technique in Researches	31-34
09	Dr. Balasaheb G. Pawar	Confessions in the Poetry of Anne Sexton	35-38
10	Dr. Tarode Vijay Laxman	Women empowerment through political participation in India	39-40
11	Dr. Vaishali Meshram	A Study of the East-West Encounter in Bhabani Bhattacharya's Novels with Special Reference to Music for Mohini and Shadow from Ladakh	41-43
12	प्रा.डॉ. महेंद्र जे. रघुवंशी	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास साहित्य	44-47
13	प्रा. डॉ. कल्याण विठ्ठल मोरे	लैंगिक शोषण या सामाजिक समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	48-51
14	प्रा.डॉ. नानाजी दगा भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रे व ग्रंथ संपादनाविषयी योगदान	52-55
15	डॉ. रत्ना लाला जवरास	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	56-58
16	प्रा.डॉ. रविराज अच्युत फुरडे	संप्रेषण प्रक्रिया : शाळा मूल्यांकनाची नवीन पद्धती - शाळा सिद्धी	59-62
17	प्रा.डॉ. संजय श्रीहरी कुंभारे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार	63-65
18	डॉ. ज्ञानेश्वर काशिनाथ भामरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची स्त्रीयांविषयी भूमिका	66-68

19	डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी	जागतिक शांतता व सुरक्षितता	69-71
20	आशिष गुलाबसिंग वसावे प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे	भाषिक कौशल्ये व त्यांचा विकास	72-76
21	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	रांगेय राघव के 'घरौंदे' उपन्यास में सामाजिक यथार्थता	77-79
22	डॉ.महादेव सदाशिव डिसले	शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षणार्थींची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारधाराविषयक अभिरुची - एक अभ्यास	80-82
23	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में सामाजिक चेतना	83-86
24	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	नंदुरबार जिल्ह्याच्या कृषी विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान	87-89
25	प्रा.डॉ.राहुल पुरुषोत्तम मेघे	भारतातील साम्राज्य विस्तारात ब्रिटिश लष्करी व्यवस्थेची भूमिका	90-93
26	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे सामाजिक सुधारणांविषयीचे विचार	94-97
27	प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी	जैविक धोका आणि मानवी सुरक्षा	98-101
28	प्रा. सुनिता संतोष पवार	स्त्री चळवळ	102-103
29	प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	104-106
30	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी बालकांमधील कुपोषण - एक समस्या	107-110
31	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	निरामय व दीर्घायुषी जीवन जगण्यात समतोल आहार व शरीरश्रमाचे महत्त्व	111-113
32	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	आंबेडकरवादी कवी : डॉ. यशवंत मनोहर	114-119
33	प्रा.साळवे कल्पना सुदास	संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	120-124
34	प्रा. डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	125-127
35	अर्चना अ. वणीकर	संशोधन अहवाल : मूल्यमापन आणि निकष	128-130
36	प्रा. सुभाष लक्ष्मण भालेराव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्वराज्य' या बद्दलचे विचार	131-133
37	प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	आनंदी जीवनाचे मुलभूत आधार	134-136
38	प्रा. धिरज अविनाश शेलार	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील धुळे विभागाच्या कर्मचारी कल्याण योजनांचा / उपक्रमांचा अभ्यास	137-140

39	प्रा.डॉ. दिलीप झगा चौधरी	आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीत आश्रमशाळांचे योगदान - एक अभ्यास	141-145
40	डॉ. गोरखनाथ वाकळे	शाश्वत शेती विकासासाठी कार्यक्रम	146-148
41	प्रा.डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	माधव कॉडविलकरांची आत्मकथने	149-150
42	प्रा.डॉ. मधुकर आ. देसले	बेरोजगारी भारतीय समाजातील एक ज्वलंत प्रश्न	151-154
43	श्रीमती विद्या बाविस्कर (बोरसे)	प्रमाणित चाचण्यांचे महत्त्व	155-157
44	श्री. योगेशकुमार रमेशराव गवते	इयत्ता ५ वीच्या विद्यार्थ्यांना गणित विषयात येणाऱ्या अडचणींचा शोध व उपाययोजनांचा अभ्यास	158-160
45	डॉ. तुषार मधुकर माळी	मराठी विषयाच्या पाठ्यपुस्तकातील आशय व जीवन कौशल्य : एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास	161-163
46	डॉ. मुंढे संदिपान दत्तात्रय	महाविद्यालयीन ग्रंथपालाची आधुनिक काळात बदलती भूमिका	164-166
47	शिंदे सिद्धार्थ बाबूराव	डिजिटल युगात ग्रंथालये व ग्रंथपालाची आवश्यकता	167-169
48	Mr. Bitu Shivaji Molane Dr. Wangujare S. A.	A Study of the Effect of Yoga on Students Physical Fitness	170-172
49	Dr. Jagdish J. Patil	Business Strategy In Electronic Age	173-176
50	Ulka K. Chauhan	Impact of novel corona virus on Indian society	177-179
51	Dr. P.S. Deshmukh	Water Storage Capacity for Irrigation Purpose in Jalgaon District - A Geographical Study	180-181
52	R. B. Borse	Photographic Revision of the Family Euglenophyceae from Girna River near Jalgaon region Maharashtra, India	182-187
53	Dr. Mrs. Surekha Anil Tawandkar	Tourism Industry and Economic Growth (2010-2018)	188-192
54	Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane	A study of Learning style in relation of the Academic Achievement of students	193-195
55	Dr. Dharmapal B. Fulzele Archana S. Rathod	Khalid Hosseini's The Kite Runner: The Representation of Social and Political Life of Afghanistan	196-200
56	Prof. Anita Ramesh Wankhede	Positive Psychology its effectiveness among B.Ed. student teachers	201-202

57	Shubham Desale, Puja Keshari, Maitrayee Jog, Mona Doshi, Shubham Sayre	Consumer Behavior Toward Luxury Products	203-207
58	डॉ. एल. एन. तायडे	डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती व शेतकज्यांविषयी विचार	208-209
59	प्रा. डॉ. रमेश धनराज जाधव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे निष्ठावान सहकारी गणपत महादेव जाधव तथा मडकेबुवा	210-212
60	डॉ. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे	स्त्री सबलीकरण व डिजिटल इंडिया	213-215
61	प्रा.डॉ. बी.आर. भोसले	'परिपूर्ति' मधील महाराष्ट्रीय - एक विवेचन	216-218
62	रिता श्रीमंतराव कदम	नियोजन आणि व्यवस्थापनात माहितीची भूमिका	219-221
63	प्रा.भगवान शंकर पाटील	शिक्षणक्षेत्रात तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	222-223
64	प्रा. संजय किसन चव्हाण	आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	224-227
65	प्रकाश एकनाथ वाघ प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ	नंदुरबार तालुक्यातील आदिवासी महिला नेतृत्व, सबलीकरण व परिवर्तनाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	228-231
66	प्रा.डॉ. दिलीप झगा चौधरी प्रा. जाफर इक्बाल झहीरूद्दीन	सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीची वैशिष्ट्ये व प्रकार - एक अभ्यास	232-235
67	श्री. खतीब एस. एच.	स्वयं अर्थसहाय्यित शाळांचा चिकित्सक अभ्यास	236-238
68	प्रा.डॉ. सौ. सुषमा प्रमोद पाटील	दानामागचे मानसशास्त्र	239-240

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार

योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार
जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५
E-mail - idealresearch.2014@gmail.com / gym.dp2014@gmail.com

ATTESTED

Principal

VIII

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

2

INNOVATIVE PRACTICES IN TEACHING AND EVALUATION

- EDITORS -

Dr. M. S. Raghuwanshi | Dr. Kailas S. Chaudhari

Feb 2020

ISBN-978-93-8950-

41-4,

INNOVATIVE PRACTICES IN TEACHING AND EVALUATION

... Editors ...

Dr. M. S. Raghuwanshi | Dr. Kailas S. Chaudhari

PRASHANT PUBLICATIONS

Innovative Practices in
Teaching and Evaluation

© Reserved

■ Publisher

Rangrao Patil
3, Pratap Nagar,
Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha Mahavidyalaya,
Jalgaon 425 001.

■ Phone | Web | Email

0257-2235520,2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ Edition | ISBN | Price

Feb. 2020
978-93-89501-41-4
₹ 395/-

■ Type Setting

Prashant Publications

.....
Disclaimer : Views expressed in the papers / articles and other matter published in this Book are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.
.....

ssroom59	37.	उच्च शिक्षणात नाविण्यपूर्ण माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानावर आधारीत अध्यापन आणि मुल्यांकन शिक्षण 117	117
..... 61	38.	आशिष गुलाबसिंग वसावे, मार्गदर्शक - प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे उच्च शिक्षणात मूल्यांची भूमिका 120	120
..... 64	39.	डॉ. के.एस.खैरनार (सहयोगी प्राध्यापक) 'ज्ञान व अभ्यासक्रम' ह्या विषयासाठी सहयोग अध्यापन पध्दतीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास 123	123
..... 66	40.	जयश्री शामकुवर शिंगाडे, माहिती संप्रेषण तंत्रविज्ञान सहाय्यीत व पारंपारिक पध्दतीने अध्यापन करून त्यांच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास 126	126
..... 70	41.	प्रा.डॉ.डी.झेड.चौधरी नंदुरबार जिल्ह्यातील उच्च शिक्षणात विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या योजनांचा अभ्यास (2002-2012) 129	129
..... 73	42.	प्रा.डॉ. विजयसिंग आय. गिरासे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या स्वयंअध्ययनात शैक्षणिक ॲन्ड्रॉईड ॲप प्रणाली वापरातील परिणामकारकतेचा अभ्यास 131	131
..... 77	43.	डॉ.के.आर.खोंडे, भूषण मनोहर गवादे उच्च शिक्षणातून वैश्विकभाव निर्माण करणे 133	133
..... 80	44.	प्रा.डॉ. सौ. सुषमा प्रमोद पाटील डिजिटल युगात ई-लर्निंग 135	135
..... 83	45.	डॉ. युवराज वसंत पाटील शिक्षणातील नवप्रवाह: SWOT चे विश्लेषण 138	138
..... 85	46.	डॉ. दीपा अनिल पाटील उच्च शिक्षण अध्यापनातील नावीन्यपूर्ण पद्धती: ब्लॅकबोर्ड ॲक्टिव्हिटीत वर्गातील विद्यार्थ्यांचा सहभाग 141	141
..... 88	47.	प्रा.सुनिता काशिनाथ जगताप मूल्यमापनाची साधने 144	144
..... 91	48.	प्रा.डॉ. मोतीलाल सुकदेव उभाळे अध्यापनात संगणक अप्लिकेशनचा वापर 147	147
..... 94	49.	प्रा.प्रताप भाऊसाहेब आत्रे उच्च शिक्षणातील मूल्यमापनासाठी नाविण्यपूर्ण पद्धती 150	150
..... 97	50.	प्राचार्य डॉ. संजय शिंदे मूल्यमापनात ICT वापराच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मूक्त विद्यापीठ केस स्टडी 152	152
..... 100	51.	डॉ. कविता साळुंके, कु. ज्योती रामचंद्र लष्करी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयाची सद्यस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना 154	154
..... 106	52.	प्रा. डॉ. सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर अभिक्रमित अध्यापन पद्धती 157	157
..... 109	53.	प्रा.संजय भिवाजी खिल्लारे उच्च शिक्षणातील मूल्यमापनाचे समकालीन मार्गांचा अभ्यास 159	159
..... 112	54.	डॉ. अरुण उखा पाटील दृष्टीकोन सहकार्यात्मक अध्ययनाचा 161	161
..... 114	55.	डॉ.अनिता मधुसूदन शेळके उच्चशिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण 163	163
		प्रा. सुनिता संतोष पवार	

✓ 56.	कौशल्य अध्ययनासाठीचे अध्ययन : अर्थ, आवश्यक बाबी आणि शिक्षकाची भूमिका 165	
	डॉ. वासुदेव भिका माळी	
57.	शिक्षक प्रशिक्षणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर आणि विकास 167	
	डॉ. रघुनाथ धनलाल चौधरी	
58.	अध्ययन अनुभव 169	
	वायळ लक्ष्मण सखाराम	
59.	उच्च शिक्षण अध्यापनशास्त्रातील उदयोन्मुख प्रवाह 171	Abstra
	मार्गदर्शक :- डॉ. एस. एस. शिंदे, श्री. नवनाथ तापीराम पवार	There
60.	उच्च शिक्षणात अध्यापनशास्त्राशी निगडित सद्यकालीन पद्धती व उपक्रम 175	out some
	मार्गदर्शक :- डॉ. एस. एस. शिंदे, श्री. मधू महारू गुमाडे	Evaluation
61.	राष्ट्रीय शिक्षा-नीति के परिप्रेक्ष में उच्च शिक्षा के बदलते प्रवाह 180	acknowled
	डॉ. सुनिल पानपाटील	Its significa
		Mobility of
		many para
		and Inter-a
		Keywo

Abstra
There
out some
Evaluation
acknowled
Its significa
Mobility of
many para
and Inter-a
Keywo

ckg
The H
The paradi
ways. In
system wa
some inno
in teaching
Now :
by various
(CBCS).
adoption
Choice B
developm
this system
courses of
program
bas on
After
policies t
uniformit
the India
Universit
Secondary
Education
Education
National
National
framework
country a
education
the form
and the l

३. प्रक्रियेस नाव देणे - एखादी गोष्ट यशस्वी केली असेल त्यासाठी ज्या प्रकारची प्रक्रिया वापरली त्या प्रक्रियेला नाव देणे व त्यावर विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रीत करणे.
४. मॉडेल नितीचा वापर करणे - मॉडेलनितीचा वापर करून विद्यार्थ्यांना स्वतः विचार करण्यास किंवा त्याला प्रश्न विचारून यश साध्य करण्यासाठी कोणत्या विचारांचा वापर केला अशा मॉडेल विचारांचा वापर करावा.
५. मूलभूत कौशल्य अध्ययनासाठी मदत करणे - एखाद्या कृतीत कोणते मूलभूत कौशल्य वापरले त्यावर विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रीत करून विकासासाठी प्रेरणा द्यावी.
६. विचार कौशल्यांच्या स्वरूपाची जाणीव करून देणे - यात शिक्षक विद्यार्थ्यांना विचार कौशल्याचे स्वरूप कसे असते याची जाणीव करून देतो. याचा वापर कसा करावा यापेक्षा केव्हा करावा याला महत्त्व देतो.
७. विविध ठिकाणांच्या ज्ञानाचे एकात्मिकरणाने भर - यासाठी शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना प्राप्त ज्ञानाचे एकात्मिकरणावर भर द्यावा. प्राप्त ज्ञानाची रचना करून त्याचे उपयोजन नविन ज्ञानात करण्यासाठी एकात्मिकरणावर भर द्यावा.
८. मूल्यमापनावरील प्रतिसाद - शिक्षकाने विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेली पदवी किंवा कौशल्य संबंधी प्रतिसाद देण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांनी काय आकलन केले या बाबींवर त्यांच्या मूल्यमापनानुसार प्रतिसाद नोंदवावा. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी कौशल्य कसे संपादन केले हे लक्षात येत असते.

९. बाह्य चेतकावर विसंबित राहणे टाळावे - सुरुवातीला कौशल्य विकासासाठी बाह्य चेतक आवश्यक असतात. परंतु अति विश्वास हा घातक असतो. त्यामुळे स्वयंनियंत्रण ठेवून अंतिम ध्येयाकडे वाटचाल करावी.

५. समारोप :-

कौशल्य अध्ययनासाठी शिक्षकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. विद्यार्थ्यांवर अध्ययनाचे संस्कार शाळेच्या माध्यमातून शिक्षक करीत असतात. यात शिक्षकांनी कौशल्य कसे विकसित करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापसून जाणिवपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी वेळोवेळी योग्य त्या मार्गाचा वापर करावा. विद्यार्थ्यांची मानसिक तयारी करून घ्यावी. नविन ज्ञान मिळविण्याची लालसा विद्यार्थ्यांत निर्माण झाली की कोणतेही कौशल्य संपादन करता येते. यासाठी वरील सूचविलेल्या तंत्रांचा वापर करावा व कौशल्य अध्ययनासाठी विद्यार्थ्यांना तत्पर करता येते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. <https://www.skillshare.com/classes/Learning-Skills-Master-the-Process-for-Learning-New-Skills-Free-PDF/76187088>
2. ALLEN, D. AND K. TANNER. 2003. Approaches to Cell Biology Teaching: Mapping the Journey- Concept Maps as Signposts of Developing Knowledge Structures. Cell Biology Education 2:133-136. BRANSFORD, J.D., BROWN A.L. AND COCKING R.R. (editors) 2000. How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. National Academy Press, Washington. 374 pp.

ATTESTED

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akalkuwa
Dist Nandurbar

रुपांत
व म्
होते
शिक्ष

व्यव
(Inf
करण
सांख्य
स्वरू

विशे
प्रक्रि
'कम्
झाले
Col
त्यास

'तंत्र
भाषे
अर्थ
Tec
उपय
विष
पध्द

शास्
व ३
विदि
आहे
झाल
गुण
LC

कौशल्य अध्ययनासाठीचे अध्ययन : अर्थ, आवश्यक बाबी आणि शिक्षकाची भूमिका

डॉ. वासुदेव भिका माळी

सहाय्यक प्राध्यापक,

एस. जे. एम. एस. एम. एस. कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

१. प्रस्तावना :-

भारत देश हा विकसनशील देश आहे. भारताचा लोकसंख्येच्या दृष्टिने दुसरा क्रमांक लागतो. भारतात प्रचंड मनुष्यबळ उपलब्ध आहे. भारताचा विकास साधावयाचा असेल तर भारतातील मनुष्यबळात कौशल्याच्या विकासातूनच साधता येईल. म्हणूनच पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ५ सप्टेंबर २०१४ च्या शिक्षक दिनी विद्यार्थी व जनतेशी बोलतांना कौशल्य विकासाला खूपच महत्त्व दिलेले आहे. पदवी व पदव्युत्तर पदवीचे शिक्षण पूर्ण करूनही बरोजगारी भारतात दिसून येते. यासाठी भारतातील तरुणांमध्ये कौशल्य विकसित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

यासाठी कौशल्य अध्ययन म्हणजे काय? कौशल्याचे अध्ययन कसे करावे? यात शिक्षकाची काय भूमिका असते? विद्यार्थ्यांनी कौशल्य अध्ययनासाठी काय केले पाहिजे? या प्रश्नांचे विमर्षण या लेखातून केले आहे.

२. कौशल्य अध्ययनासाठी अध्ययनचा अर्थ :-

प्रचलित शिक्षणाबरोबर अनेक कौशल्यांचे अध्ययन केले जाते. उदा. संगणक हाताळण्याचे कौशल्य, पोहण्याचे कौशल्य, सुतारकाम करण्याचे कौशल्य इ. कौशल्य अध्ययनासाठी विशेष प्रयत्नांची गरज असते. असे विविध कौशल्यांचे अध्ययन कसे होते ते पुढील व्याख्येतून स्पष्ट होते.

"Learning to Learn Skill may be defined as the ability and willingness to adapt to novel tasks, activating ones commitment to thinking and the perspective of hope by means of maintaining ones cognitive and affective self regulation in leaning action" (http://education.purduecal.edu/Vockell/EdPsyBook/Edpsy7/edpsy7_intro.htm)

वरील व्याख्येतून पुढील काही बाबी महत्त्वाच्या आहेत.

१. नविन कौशल्याच्या अध्ययनासाठी क्षमता व दृढनिश्चय आवश्यक असतो.
२. कौशल्य हस्तगत करण्याच्या दिशेने विचारांची व आपेक्षांची सांगड घालावी लागते.
३. अध्ययन कृतीत बौद्धिक व भावनिक बाबतीत स्वयं-नियमितता आणावी लागते.

कोणतीही नविन कौशल्य अध्ययनात दृढनिश्चय असला पाहिजे. त्या दिशेन प्रयत्न केले गेलेच तरच कौशल्य हस्तगत केले जाते. त्यासाठी स्वताच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. यातूनच कौशल्याचे अध्ययन होत असते.

३. कौशल्य अध्ययनासाठी आवश्यक बाबी :-

कोणतेही कौशल्य अध्ययनासाठी काही गोष्टी व्यक्तीजवळ असणे अत्यंत आवश्यक असतात. ते पुढील प्रमाणे -

१. व्यक्तीगत जबाबदारी - एखाद्या व्यक्तीने काय शिकावे? का शिकावे? ही त्या त्या व्यक्तीची जबाबदारी असते. त्यासाठी दुसरी व्यक्ती काहीही करू शकत नाही.
२. कार्य करण्याची क्षमता - एखादे कौशल्य हस्तगत

करण्यासाठी कार्य कसे केले जाते त्यावर कौशल्य अध्ययन अवलंबून असते.

३. चिकित्सक विचार व समस्या निराकरण कौशल्य - कोणतीही समस्या निर्माण झाल्यास ती सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. त्यासाठी समग्र चिकित्सक विचार करण्याची आवश्यकता असते.

४. इतर लोकांचा आदर करणे - आपल्या आवती भोवती असणाऱ्या लहान व मोठ्यांचा आदर केला पाहिजे. त्यांच्या विचारांचा त्यांच्या दृष्टिकोनातून विचार करायला हवेत.

५. स्वतःमध्ये बदल करण्याची क्षमता - कौशल्य अध्ययनासाठी सर्वप्रथम स्वतःमध्ये बदल करण्याची इच्छा असायला हवी. कोणतीही नविन गोष्ट ही बदलासाठीच असते. त्यासाठी स्वतःमध्ये बदल करण्याची क्षमता असणे आवश्यक असते.

६. जीवनभर अध्ययनाची क्षमता आणि इच्छा - मनुष्य जन्मापासून ते मृत्युच्या क्षणापर्यंत अध्ययन करीत असतो. एवढेच नव्हे तर मृत्युनंतरही त्याचे अध्ययन चालूच असते. कारण मेल्यावरच माणसाला स्वर्ग व नरक खरेच आहेत का? याचे अध्ययन होत असते. म्हणून जीवनभर अध्ययनाची क्षमता आणि इच्छा असणे आवश्यक असते.

४. कौशल्य अध्ययनासाठी अध्ययनातील शिक्षकांची भूमिका कोणतेही कौशल्य अध्ययनासाठी काही गोष्टी व्यक्तीजवळ असणे अत्यंत आवश्यक असतात. ते पुढील प्रमाणे -

१. धोरणांचा वापर - विचार कौशल्य विकासासाठी आणि विषयज्ञान प्रभूत्वासाठी अध्यापन धोरणांचा योग्य तो वापर करावा. विद्यार्थ्यांमध्ये कौशल्य विकासासाठी नवनविन तंत्राचा वापर करून व धोरणे आखावेत.
२. विचार कौशल्या बाबतीत चर्चा - एखाद्याने प्राप्त केलेल्या कौशल्याच्या यशस्वी नंतर साध्य केलेल्या विचार कौशल्याची चर्चा करावी. एखादे कार्य पूर्ण करण्यासाठी कोणते विचार आवश्यक होते यावर त्याचे लक्ष केंद्रीत करावे.

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Aadhar PUBLICATIONS

For Details www.aadharsocial.com

ISSN

2278-9308

New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob-- 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Executive Editors

Dr. Amol Bhuyar / Dr. Dinesh Deore

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Editor

Dr. Mahendra Raghuwanshi

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February- 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Prof. Virag S. Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. Mahendra Raghunathi

Editor

G. T. Patil College, Nandurbar (M.S.)

Dr. Anil Bhoyar

Dr. Dinesh Desai

Executive Editors

G. T. Patil College, Nandurbar (M.S.)

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To: www.aadhar-social.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	A Critical Study of Formal and Online Education in India	Dr. Rajendra C. Bedse /Dr. Madhav S. Waghmare	1
2	Challenges in Online Teaching and Learning Process	Dr. Dinesh Barku Deore	4
3	Covid-19 impact: Major challenges in online teaching faced by students of rural India.	Dr. Milind Kashinath Patel	7
4	Impact of Covid-19 in Teaching and Learning Process in Higher Education	Sahebrao U. Ahire	13
5	Online Teaching-Learning Challenges And Issues Of Education In Covid-19 Pandemicperiod	Dr. Uttam V. Nile / Prof. Rupesh R. Deore / Prof. Fula R.Khandekar / Dr. Sandip S. Bhavsar	19
6	Role of Social Media regarding the online Educational Process	Prof. Sharmin Shaukat Ghare	25
7	Online Teaching: A New Avenue for Indian Higher Education	Dr. Vinod Zalte	33
8	An Analysis of Containment Zone and Affected Household in Aurangabad District	Dr. Wasnik Jayendra C.	38
9	Effects of COVID-19 on College Students' Mental Health	Mrs. Laxmi Vedu Patel	41
10	Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on Students in India	Dr. Sateesh Ramkisanrao Surye	44
11	Use Of Modern Techology In Teaching- Learning Process	Dr. Jayashri Baliram Patil	47
12	Role of Social Media Regarding the Online Education Process	Dr. Shabana A.R. Khatik	53
13	Online Teaching and Learning: Threat or Opporurtity	Dr. Raviprakash. D. Thombre	56
14	Impact Of COVID-19 On Education	Dr. Amol Rameshwarrao Bhuyar	62
15	Professional Training for Online Teaching and Learning Process Post COVID-19 Pandemic	Dr. Pavan Chudaman Patil	66
16	Role of Teachers during COVID – 19	Dr. Kiran S. Marathe	70
17	Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning – Micro Observation	Dr. B. S. Patil	74
18	Distribution Of Villages And Educational Institutions In Osmanabad District A Geographical Survey	Dr. Tatipamul R. V	76
19	Importanceand Aspects of Creative Teaching in the current situation of Impact of covid-19 on teaching –Learning process	Dr.Baviskar Kunda Vitthal	82
20	Impacts of Covid-19 on higher education in Jalgaon district of Maharashtra	Prof. Devendra Anantramji Maski /Prof. Dr. Sanjay Devidas Bhaise	85

21	Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event Dr. Sawan M Deshmukh	89
22	Challenges Faced In Online Teaching Process Especially Teachers in Higher Education Institutions Dr. Baviskar Kunda Vitthal	92
23	कोविड महामारीचे भारतीय उच्च शिक्षण पध्दतीस आव्हान: ऑनलाईन शिक्षण सहा. प्रा. उपेंद्र धगधगे / डॉ. तारक दास	96
24	शाळा किंवा वर्गखोली आणि ऑनलाईन अध्ययन—अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	98
25	कोविड—१९ या महामारीच्या लॉकडाऊनकाळात वातावरणात झालेल्या बदलांचा भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ. दिलीप नि. लांजेवार	105
26	आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अध्ययन — अध्यापन पद्धतीत उपयोग डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	110
27	ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन-अध्ययनापुढील संभाव्य धोके आणि संधी प्रा.डॉ.वासुदेव भिका माळी	117
28	कोविड — १९ च्या काळात राष्ट्रीय सेवा योजनेची भूमिका अश्विन सुरेश खांडेकर	121
29	कोविड - १९ चा पर्यावरणावरिल झालेला परिणाम - एक अभ्यास प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे	126
30	उच्च शिक्षणातील ऑनलाईन शिक्षण व अध्ययन संदर्भातील भारत सरकारचे कार्यक्रम आणि धोरणे: ऐतिहासिक विश्लेषण प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	130
31	ऑनलाईन अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेतील आव्हाने डॉ. संदीप भास्करराव गरुड / प्रा. मोहन अर्जुन वसावे	133
32	बी.एड.च्या छात्र अध्यापकांच्या दृष्टीकोनातून वर्गाअध्यापन व ऑनलाईन अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	140
33	कोरोना काळातील उच्चशिक्षणाचे स्वरूप व संधी प्रा. डॉ. अरुणा विजयकुमार नेरे	143
34	कोरोना महामारीचा प्रकोपरू महाराष्ट्र शासनाचे प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन शरद बाबुराव सोनवणे	145
35	कोरोना (कोव्हीड—१९) काळातील ऑनलाईन अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद डॉ.सतिश हरलाल पारधी	151
36	कोविड—१९ चा पर्यावरणावरील प्रभाव प्रा. डॉ. विजय पु. गोरडे/ प्रा. पराग श्री. मेश्राम	155
37	कोरोना संकट तसेच लॉकडाऊनचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.डॉ. ए.एम. काळबांडे	159
38	ऑनलाईन अध्ययन मध्ये समूह संपर्क साधनांची भूमिका डॉ. दीपा अनिल पाटील	163
39	ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली : फायदे आणि तोटे व्ही. एस. पाटील / एस. जे. नांदे	167
40	कोविड —१९ चा उच्च शिक्षणावरील प्रभाव डॉ. महेंद्र रघुवंशी	171
41	कोविड—१९ का प्रकृति पर प्रभाव वीरेन्द्र कुमार अहिरवार	174
42	ई—लर्निंग : आधुनिक भविष्यवादी शिक्षा प्रणाली डॉ. वसीम मक्रानी	178

"ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन-अध्ययनापुढील संभाव्य धोके आणि संधी"

प्रा.डॉ.वासुदेव भिका माळी

सहा.प्राध्यापक संरक्षण व सामरिक शास्त्र विभाग कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर जि.नंदुरबार

● **प्रास्ताविक -**

कोरोना विषाणूची साथ ही दुसऱ्या महायुद्धानंतरचे जगासमोरचे मोठे संकट आहे. संपूर्ण जगात मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात या संकटाने प्रभावित केले आहे. या रोगावर रामबाण उपाय-योजना होईपर्यंत, त्यावर प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करणे हाच पर्याय सर्वांसमोर आहे. याकरीता जगातील बहुतांशी देशांनी लॉकडाऊन या ढालीचा उपाय स्वीकारला. लॉकडाऊनचा निर्णय घेणे, कोणत्याही राष्ट्राला हितकारक नव्हते, मात्र त्याशिवाय दुसरा पर्यायही नव्हता. लॉकडाऊनमुळे आर्थिक मंदी, बेरोजगारी, आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झाल्या. चीन आणि अमेरिका यांच्यातील वाढता तणाव, आर्थिक संघर्षाला जैविक युद्धाचे स्वरूप तर घेणार नाही ना, अशी भीती निर्माण झाली. लॉकडाऊन, मास्क वापर, सोशल डिस्टेंसिंग इत्यादी सोबत वर्क फ्रॉम होम, घरीच रहा, असे आदेश निघाले. घरी राहणे, एकटेपणा यामुळे कौटुंबिक, सामाजिक, मानसिक आणि आरोग्याच्या समस्या निर्माण झाल्यात. कोरोनाचा प्रादुर्भाव वाढू नये, यासाठी अनेक देशांनी शिक्षणसंस्था, शाळा, महाविद्यालय बंद करण्याचा निर्णय घेतला. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल 2020 मध्ये 188 देशात 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसले. भारतात 15 लाख शाळा बंद झाल्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी आणि 89 लाख शिक्षक घरी बसले. त्याचबरोबर उच्च शिक्षण देणाऱ्या 50 हजार शिक्षणसंस्था बंद मुळे 3.70 कोटी विद्यार्थी आणि 15 लाख महाविद्यालयीन शिक्षक घरी बसले आहेत. शिक्षणात आलेल्या व्यत्ययाने मुलांना शिक्षण हक्कांपासून वंचित राहावे लागत आहे, असे मत युनेस्कोने नोंदविले आहे. अशातच भारतासारख्या देशात नवजात ऑनलाईन अध्ययन आणि अध्यापनाचा मार्ग के.जी. टू पी.जी. पर्यंत स्विकारण्यात आला. खाजगी व सरकारी शिक्षण प्रणालीत आर्थिक व्यवस्था, तंत्रज्ञानाची पुरेशी साधन नसतांना विद्यार्थी, शिक्षक, शिक्षण- मूल्यमापन प्रक्रियेत ऑनलाईन एज्युकेशन, ई-लर्निंग मर्सी फॅक्टर रिझल्ट इत्यादी बोलबाला सुरु झाला. ऑनलाईन टिचींग अॅण्ड लर्निंग अर्थात आभासी अध्ययन आणि अध्यापन यावर विचारमंथन सुरु झाले.

● **संशोधनाचे उद्देश -**

- 1) ऑनलाईन अध्यापन आणि अध्ययनाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- 2) ऑनलाईन अध्ययन आणि अध्यापनातील संभाव्य धोके आणि संधीचा अभ्यास करणे.
- 3) भारतासारख्या विकसनशील देशात ऑनलाईन शिक्षणाबाबत मूल्यांकन करणे.

● **गृहितके -**

- 1) मार्च 2020 पासून कोविड-19 (कोरोना) विषाणूचा फैलाव संपूर्ण जगात झाला.
- 2) मानवी आरोग्य सुरक्षा महत्त्वाची असल्याने ऑनलाईन अध्यापन आणि अध्ययन हा पर्याय पुढे आला.
- 3) ऑनलाईन शिक्षणाचे काही धोके आहेत, तसेच काही संधी निर्माण झाल्यात.

● **संशोधनाचा आराखडा -**

प्रस्तुत शोध निबंधाकरीता आराखडा निश्चित करण्यात आला. त्यात संशोधनाचा उद्देश, अध्ययनक्षेत्र, कालावधी, विषयाची माहिती गोळा करणे, नमुना निवड, निष्कर्ष इत्यादी बाबींसंबंधी योजना आखणे म्हणजे संशोधन आराखडा. प्रस्तुत शोध निबंधासाठी अन्वेषणात्मक व परिचयात्मक आराखडा या प्रकारची निवड केलेली आहे.

● **तथ्य संकलन -**

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीय स्रोत संदर्भ ग्रंथ, लेख, वर्तमानपत्र, इंटरनेट, विकिपीडिया इ. माध्यमांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

● **कोरोनानंतरचे अध्यापन आणि अध्ययन -**

कोविड-19 विषाणूचा पहिला रूग्ण चीनच्या हुआन येथे जानेवारी 2020 मध्ये आढळला. चीननंतर अमेरिका, इटली, ब्रिटन, भारतासह संपूर्ण जगात मार्च 2020 पर्यंत कोरोनामुळे संसर्गाने मानवी हानी झपाट्याने वाढत गेली. कोरोनावर प्रतिबंधक ठरू शकेल. प्रतिजैविक, लस नसल्यामुळे सर्वच राष्ट्रे कोरोना महामारीपुढे हतबल झाली. संपूर्ण आरोग्य व्यवस्था अपूर्ण

वाटू लागली. म्हणून लॉकडाऊन सक्तीने संपूर्ण व्यवहार बंद, टाळेबंदी पर्यायाचा स्विकार करण्यात आला. ही बाब जगासाठी नविन असली तरी, त्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. संपूर्ण लॉकडाऊन म्हणजे अर्थव्यवस्था थांबविणे, जे कोणत्याही राष्ट्राला मोठे आव्हान होते. गजबजलेली शहरे, उद्योगधंदे, बाजारपेठ, वाहन, वाहतूक, रेल्वे, विमान वाहतूक ठप्प झाल्यामुळे आर्थिक व्यवहार बंद झाले. त्याचबरोबर शालेय पासून महाविद्यालयीन शिक्षणसंस्था, शाळा बंद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. अधिक काळ शिक्षण बंद ठेवणे, विद्यार्थी-शिक्षक संवाद थांबविणे कठिण झाल्यामुळे ऑनलाईन टिचिंग आणि लर्निंग सुरु झाले.

आताच्या शिक्षण व्यवस्थेत दोन गट दिसून येतात. एकीकडे ऑनलाईनच्या वाटेवर स्वार झालेला शिक्षणात्ताला गट. त्यांना आताच्या परिस्थितीत एकच उपाय दिसतो, तो म्हणजे 'ऑनलाईन एज्युकेशन' ज्या व्यवस्थापनाच्या शाळा, संस्थांमध्ये विद्यार्थी-पालकांकडे अद्यावत इंटरनेट सुविधा आहेत. त्यामुळे आहे त्या साधनांशी त्यांनी वर्ग सुरु केले आहेत. ज्याप्रमाणे पालक वर्क फ्रॉम होम करतात, त्याप्रमाणे आपली मुलं करतील इतकाच विचार त्यामागे आहे, दुसरीकडे असा एक वर्ग-गट आहे, ज्यांच्याकडे मोबाईलसह अन्य इंटरनेट सुविधा नाहीत. त्याच कुठल्याही प्रकारे शिक्षण सुरु झालेले नाही. त्या विद्यार्थ्यांनी नेमकं काय करावचं? याच उत्तर अद्यापही मिळालेले नाही. शिक्षणात समान हक्क तत्व आपल्या घटनेनुसार व्यवस्थेने मान्य केलेले आहे, मात्र या प्रश्नाचे उत्तर नाही, उलट या संदर्भात प्रश्नांची जंत्रीच आहे.

ऑनलाईन शिक्षणाबाबत शहरी, महानगर क्षेत्रात चित्र समाधानकारक आहे, मात्र ग्रामीण, दुर्गम भागात परिस्थिती विपरीत आहे. या ठिकाणी महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण संकल्पनेचा विचार करणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. म. गांधीजींनी आपले शैक्षणिक विचार सुसूत्रपणे राष्ट्रसमोर 1937 ला मांडले. त्यांच्या त्या शिक्षण पद्धतीला वर्धा योजना, मुल्योद्योगी शिक्षण, बुनियादी शिक्षा, बेसिक शिक्षण, जीवन शिक्षण अशी नामाविधाने मिळाली. त्यांनाही शिक्षणतज्ञ ही उपाधी प्राप्त झाली. जॉन ड्यूईचा कार्यवाद हा म. गांधींच्या जीवन शिक्षणात पूर्णपणे उतरला होता. म. गांधीजी म्हणतात, "मैंने हिंदुस्थान को आज तक जो बहुतसी चीजें दी है, उन सबसे शिक्षा की यह योजना और पद्धती सबसे बड़ी चीज है और मैं यह नहीं मानता की इससे ज्यादा अच्छी कोई चीज मैं देश को दे सकूंगा।" ग्रामीण-खेड्यातील व्यक्ती विकासाला आवश्यक शिक्षण त्याला प्राप्त करून देणे ही ग्राम शिक्षणाची बाजू आहे. ग्रामीण समाज, संस्कृती, अर्थशास्त्र, व्यापार-उद्योग या आर्थिक सामाजिकतेबरोबर अध्यात्मिकतेचा विकास करणे ही ग्रामशिक्षणाची मुलभूतता अभिप्रेत होती. ग्राम हिताबरोबर समाजहित, राष्ट्रहित करण्याचे संकल्प शिक्षणातून निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यांच्यामते, खेड्याला (ग्रामिण) आवश्यक शिक्षण, खेड्यात दिले गेले पाहिजे. तात्पर्य आजच्या ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीत या सर्व बाबतीत अनास्था अथवा म. गांधींच्या ग्रामीण शिक्षण विचारांना पूर्णपणे दूर सारलेले दिसून येते. थोडक्यात ऑनलाईन शिक्षण पद्धत शहरी, प्रगत जीवनाशी केंद्रीय आहे.

● ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन आणि अध्ययनापुढील धोके -

- 1) ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा महत्त्वाचा धोका म्हणजे प्रत्यक्ष अध्यापन-अध्ययन, मूल्यांकन पद्धतीकडून आभासी अप्रत्यक्ष पद्धतीचा स्वीकार करणे. यामुळे शाळा, महाविद्यालय यातील पारंपरिक वर्ग अध्यापनाला पर्याय शोधला जाणार. साहजिकच तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना किती उद्बोधन झाले, त्याची किती कौशल्य विकसीत झाली याचे मूल्यांकन करणे शक्य होणार नाही. थोडक्यात विद्यार्थी विविध माध्यमातून शिक्षण घेईल, मात्र सर्वच विद्यार्थ्यांची क्रमवारी ठरविणे, आऊटपुट काय मिळाले हे ठरविणे कठिण होईल. परिणामी सेवासंधी देणे ही क्लीष्ट होईल.
- 2) ऑनलाईन अध्यापन-अध्ययनातून समूह शिक्षण व्यवस्था बाद होईल. या शिक्षण प्रणालीतून गटागटाने राहणे, मैत्री, सांघिक खेळ, स्पर्धात्मक बाबी इत्यादीमुळे घडणारा शारीरिक, मानसिक व भावनिक विकासाला मर्यादा येतील. विद्यार्थ्यांचे आरोग्यविषयक नव-नविन प्रश्न निर्माण होतील.
- 3) पारंपरिक शिक्षण प्रणालीत विद्यार्थी-शिक्षक-शिक्षण यात सहजता होती, सामाजिक वर्तन, त्यांचे नियमन, सामाजिक शिस्त, मूल्य शिक्षण, कौशल्य, कर्तव्य तत्परता इत्यादी मुलभूत बाबी ऑनलाईन शिक्षणाने संभवत नाही. ऑनलाईन शिक्षण विद्यार्थ्यांची इच्छा असो किंवा नसो ते लादले जाते, हे धोकेदायक आहे.
- 4) विद्यार्थी नेतृत्व, व्यक्तिमत्व विकासाच्या बाबी शालेय ते महाविद्यालयस्तरावर स्काऊट, गाईड, एन.सी.सी., एन.एस.एसय आणि सांस्कृतिक उपक्रम यातूनच घडून येतात. व्यक्तिमत्व विकास शारीरिक नैपुण्य, कौशल्याचे मूल्यांकन ऑनलाईन आभासी माध्यमातून शक्य नाही.
- 5) शाळा, महाविद्यालयातील विज्ञानसारख्या विषयातील प्रयोग, प्रात्यक्षिक शिक्षकांच्या मार्गदर्शन व नियंत्रणाखाली यशस्वी होतात. प्रत्यक्ष कृतीशील शिक्षण ऑनलाईन माध्यमातून कसे देणार ही खरी समस्या आहे.

- 6) ग्रामिण, दुर्गम डोंगरी क्षेत्रातील पारंपरिक शिक्षणाचा विस्तार झालेला आहे. तथापि ऑनलाईन शिक्षणासाठी आवश्यक स्मार्ट फोन, टॅबलेट, लॅपटॉप इत्यादि साधने तसेच हायस्पीड इंटरनेट असणे गरजेचे असते. या साधनांच्या अभावी एक मोठा विद्यार्थी वर्ग शिक्षणापासून वंचित होण्याची भीती आहे. म्हणूनच 100% सर्वांसाठी शिक्षण धोरणालाच मर्यादा येतात.
- 7) भारतातील गरिबी, दारिद्र्यता, बेरोजगारी, स्थलांतर इत्यादी आर्थिक बाबींशी निगडित सामाजिक समस्या अद्यापही आहेत. सर्वांना शिक्षण प्रवाहात आणणे यासाठी विविध आव्हाने कायम असतांना ऑनलाईन शिक्षणाचा विचार केला जात आहे. म्हणजेच ज्याच्याजवळ या शिक्षणाची साधने ती शिक्षण प्रवाहाला जोडली जातील आणि इतर उपेक्षित राहतील, असा धोका संभवतो. शैक्षणिक विस्तारात नविन पद्धतीने सामाजिक विषमतेची बीजे रोवली जातील का, असा प्रश्न निर्माण होतो. कारण अद्यापही बिहार, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्रातील काही भाग इत्यादी राज्यामध्ये अपेक्षित शिक्षणाची उंची गाठलेली नाही. म्हणूनच ऑनलाईन शिक्षणापुढे मोठी आव्हाने आहेत.

● ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन आणि अध्ययनासाठी संधी-

- 1) औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या आधुनिक शिक्षण प्रणालीत विज्ञान-तंत्रज्ञान बरोबर पारंपरिक शिक्षण व्यवस्था निर्माण झालेली होती. 1990 च्या दशकापर्यंत जी विकासाची गती होती, त्यात 1990 नंतर माहिती तंत्रज्ञान युगात झपाट्याने बदल घडून आले. त्यात सर्वाधिक प्रभाव शिक्षण प्रणालीत घडून आला. इंटरनेटच्या जाळ्यात संपूर्ण विश्वज्ञान सामावले गेले. म्हणूनच नविन बदल स्वीकारणे आणि पुढे जाणे हे तत्त्व ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीला लागू पडते. अर्थात ही प्रणाली आव्हान नव्हे तर कोरोनामुळे संधी मानावी लागेल. त्यासाठी शिक्षण व्यवस्थेत नवे बदल अपेक्षित आहेत.
- 2) कोरोना काळातील लॉकडाऊनमध्ये विविध शैक्षणिक संस्थांनी झूम, गुगल मिट इत्यादी प्लेटफॉर्म उपलब्ध करून दिले. ज्यामुळे कमी वेळेत अधिक कामकाज शक्य झाले. वर्क फ्रॉम होममुळे सॉफ्टवेअर क्षेत्र विविध कंपन्या यांचे कार्य अधिक वाढले. नवीन संस्कृतीचा स्वीकार केला गेला.
- 3) इंटरनेट साक्षरता, मोबाईल साक्षरता आणि ऑनलाईन शिक्षण संदर्भात साक्षरता निर्माण झाली. त्यातही मोबाईल फोन, तंत्रज्ञान आणि डेटा स्वस्त, सुलभ झाल्याने भारतातल्या अनेक भागात मोबाईल इंटरनेट पोहचले. बहुसंख्य विद्यार्थी-शिक्षक-पालक त्यांचा उपभोग घेत आहेत. या साधनांची अनिवार्यता सर्वमान्य होत आहे.
- 4) लॉकडाऊनमध्ये विविध शैक्षणिक संस्थांनी ऑनलाईन कोर्सेस, वेबीनार, ऑनलाईन अभ्यासक्रम उपलब्ध करून दिलेले आहेत. ई-प्रमाणपत्र दिले गेले. त्यामुळे सर्वच शिक्षण प्रणालीत नवनविन प्रयोग यशस्वी झालेत.
- 5) ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीत उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण नवनविन पद्धतीने करता येते. विद्यार्थी, शिक्षक, तज्ञ यांना जोडणारी साधने यामुळे संवाद आणि सहकार्य उत्तम पद्धतीने घडून येते. ऑनलाईनमुळे दूरवरील अंतर, ठिकाण, संख्या यातील मर्यादा संपुष्टात आल्यामुळे, खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरण घडून आले, असे म्हणता येईल.
- 6) विकसित राष्ट्रांकडून ऑनलाईन प्रणाली, दूरस्थ शिक्षणाचा यापूर्वीच विस्तार करण्यात आलेला आहे. जगातील खूप मोठ्या अशा 33 विद्यापीठांमध्ये दरवर्षी लाखो विद्यार्थी नोंदणी करतात. अमेरिकेतील जवळपास साडेतीन हजार महाविद्यालये या विद्यापीठामधून एक कोटी चाळीस लाख विद्यार्थी अशा प्रकारच्या तंत्रज्ञानद्वारे दूरस्थ शिक्षण घेतात. थोडक्यात ऑनलाईन एज्युकेशन प्रणाली ही काळाची गरज आहे हे नाकारता येणार नाही.
- 7) भारताच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - 2020 मध्ये देखील मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थी पटनोंदणी वाढविण्यासाठी या बाबी आवश्यक असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. ऑनलाईन कोर्सेस आणि डिजीटल कोष, संशोधन निधी, सुधारित विद्यार्थी सेवा, विशाल मुक्त ऑनलाईन कोर्सेसचा पत-आधारित मान्यता इत्यादी उपायांची अंमलबजावणी वर्गखोल्यांमध्ये उच्च दर्जाच्या गुणवत्तेबरोबर निश्चीत करण्याचे ठरले आहे. त्यामुळे शिक्षण विस्तार सुलभ होईल.

सध्या संपूर्ण देशात कोविड-19 झालेला प्रसार लक्षात घेता शिक्षण धोरणात पर्यायी शिक्षण पद्धतीचा व्यापक विचार करण्यात आला आहे. सर्वंकष ऑनलाईन शिक्षण आणि डिजीटल शिक्षणाला चालना देण्यासाठी आलेल्या शिफारशी विचारात घेवून शैक्षणिक धोरण निश्चित केले आहे. सध्याच्या महामारी काळात वैयक्तिक रितीने परंपरागत पद्धतीने शिक्षण देणे शक्य नाही. त्यामुळे दर्जेदार शिक्षणासाठी पर्याय शोधण्यात आले आहेत. नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम (एनईटीएफ) म्हणजेच 'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच' या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती केली जाणार आहे. याद्वारे विचारांच्या देवाण-घेवाण करिता एक मंच - व्यासपीठ

उपलब्ध करणे, त्याद्वारे शैक्षणिक मूल्यवर्धन मूल्यांकन तसेच नियोजन, प्रशासन यांसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर कशा पद्धतीने करता येवू शकतो, यासाठी स्वतंत्र आदान-प्रदान केले जाणार आहे. भविष्यात ऑनलाईन शिक्षणाचे लाभ अधिक दृष्टिक्षेपात येतील.

● निष्कर्ष -

ऑनलाईन शिक्षणाचे उपरोक्त काही धोके आणि संधीचा आढावा घेतला असता, भारतासारख्या देशात एकदम ऑनलाईन शिक्षणाचा स्विकार करणेघाईचे ठरू शकते इ. लर्निंग आणि ऑनलाईन शिक्षण नव्या शैक्षणिक धोरणातल्या एका मुद्द्यावर देशात डिजिटल शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले जाणार आहे. कारण नव्या डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे अनेक गोष्टी सोप्या करून सांगता येतात. हे खरे असले तरी सर्वंकष विचार करूनच निर्णय घ्यावा. ऑनलाईन आणि ऑफलाईन यांचे सुयोग्य मिश्रण असलेली संमिश्र शिक्षण पद्धत (Blended Learning) ही भविष्यात महत्त्वाची शिक्षण पद्धत ठरू शकेल. अध्यापन (Teaching), अध्ययन (Learning) आणि मूल्यमापन (Evaluation) या तीन घटकांवर शिक्षण अवलंबून आहे. थोडक्यात यावर शिक्षण प्रक्रिया राबविली जाते. ऑनलाईन शिक्षणाचा विचार करतांना हे तीनही घटक ऑनलाईन माध्यमातून कसे पूर्ण करता येतील अशी व्यवस्था किंवा प्रणाली उभी करणे आवश्यक आहे. शहरी बरोबरच ग्रामीण दुर्गम भागातही शिक्षण व्यवस्थेचा समतोल विकास साध्य करणे देखील गरजेचे आहे. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रासाठी हाच पर्याय योग्य वाटतो.

संदर्भ ग्रंथ -

1. गाजरे आणि महंत, उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, नुतन प्रकाशन, पुणे, 2008
2. भिसे आर.एम. (संपादकीय) - वर्तमान परिस्थितीत महात्मा गांधीजींच्या विचारांची आवश्यकता, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, ऑक्टोबर 2012, पान नं. 401
3. प्रा. गजेंद्र देवडा यांचा लेखांश, मुंबई तरूण भारत, 30 मे 2020
4. डॉ. श्रुती पानसे यांचा लेखांश, लोकमत न्युज नेटवर्क, 28 जुलै 2020
5. maharashtratimes.com 2 एप्रिल 2020
6. mr.vikaspedia.in>education 22 सप्टेंबर 2020
7. <https://en.m.wikipedia.org>
8. www.mhrd.gov.in/files/nep.

ATTESTED

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

डॉ. के.बी. पाटील
डॉ. एन.झेड. पाटील
डॉ. ए.डी. वळवी

डॉ. के.डी. धर्माधिकारी
डॉ. व्ही.बी. माळी
डॉ. जी.जे. गावीत

राष्ट्र-राज्याच्या संकल्पनेचा उदय झाल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय राजनीती व पर्यायाने आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये क्लिष्टता आली. पुढे औद्योगिक क्रांती, व्यापार उन्मेष, दळणवळण व संचारसाधनांमध्ये झालेल्या विकासामुळे सुरक्षेचा संबंध आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेशी जोडला गेला. त्यानुसार सुरक्षेच्या धोरणांची आखणी करण्यात येऊ लागली. सध्याचे जग परस्परांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. विविध राष्ट्रे आणि त्यांचे नागरिक यांचे परस्परसंबंध व संवाद व्यापक स्वरूपात वाढला.

सुरक्षा संकल्पनेची व्याप्ती वाढून ती सर्वसामान्य नागरिकांशी अधिक संबंधित झाली. सध्याच्या काळातील धोक्यांना राष्ट्रीय सीमांची बंधने राहिली नाहीत. आंतरराष्ट्रीय धोक्यांमध्ये गरिबी, संसर्गजन्य आजार, पर्यावरण ऱ्हास, आंतरराज्य संघर्ष, यादवी युद्ध, वांशिक नरसंहार, आंतरराष्ट्रीय संघटित गुन्हेगारी व दहशतवाद यांचा अंतर्भाव होतो. या धोक्यांना सामोरे जाताना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच एकत्रितपणे लढा देणे गरजेचे आहे. ही परिस्थिती आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेची संकल्पना अधिक विकसित करण्यास कारणीभूत ठरली.

प्रस्तुत ग्रंथ हा विद्यार्थी, अभ्यासक तसेच सर्व प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही.

•••

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

► pejbook.com
► amazon.com
► Google Play Books
► atharvpublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...

www.atharvpublications.com

ISBN 978-93-90258-59-5

₹ - 300/-

अथर्व पब्लिकेशन्स

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या
[International Security Issues]

© सर्व हक्क सुरक्षित

P Book ISBN : 978-93-90288-59-5

पुस्तक प्रकाशन क्र. ७६८

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे - ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव - ४२५००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : नोव्हेंबर २०२० अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ३००/-

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्मित अथवा वस इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी
साधनांनी - कॉपीराईटिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या
संस्थांपासून प्रकाशनाच्या वेळीच किंवा नंतर कोणत्याही प्रकारे प्रकाशनासंबंधी
हक्क राखून ठेवले आहेत.

ATTESTED

२१ अथर्व पब्लिकेशन्स

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist Nandurbar

पदा
उन्मे
आंत
करए
आहे
स्वर
अधि
राहि
न्हास
हे
आंत
आंत

विद्या
संकट

विशे

संरक्ष
व अ
पब्लि
सदर
आभा

प
प्रो

2018-19

Impact Factor-6.261

ISSN-2348-

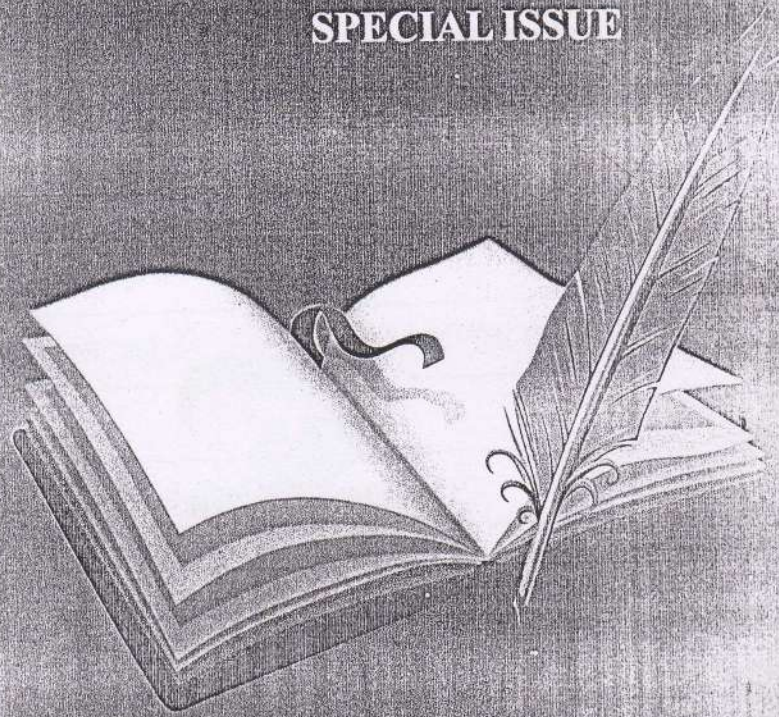
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019

SPECIAL ISSUE

इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य :
संवेदना के स्वर

Guest Editor

Dr.P.K.Koparde

Dr.V.V.Arya

Dr.Dhanraj T.Dhangar

Assist.Prof.(Marathi)

MGV'S Arts & Commerce Collage, Yerna

Dist.Nashik.(M.S.)

20	21 वीं सदी का ग़ज़ल साहित्य	- प्रा. डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	78
21	मंजुल भगत की कहानियों में नारी विमर्श	प्रा.डॉ. लहाडे मुरलीधर अच्युतराव	82
22	बाल साहित्य : एक विमर्श	-डॉ. अर्चना परदेशी	85
23	21 वीं सदी का हिन्दी आत्मकथाओं में नारी विमर्श -	डॉ. के. श्याम सुन्दर	88
24	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता (नारी विमर्श के विशेष संदर्भ में)	प्रा.डॉ. बळीराम राख	91
25	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में व्यक्त स्त्री...	- प्रा. डॉ. देशपांडे व्ही.व्ही.	93
26	'दोहरा अभिशाप' : दलित स्त्री के संघर्ष की....	- डॉ.सहदेव वर्षारानी निवृत्तीराव	96
27	इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी संवेदना	-प्रा.डॉ. संतोष विजय येरावार	100
28	इक्कीसवीं सदी का व्यंग्य साहित्य	- प्रा. डॉ. पुष्पलता अग्रवाल, प्रा.व्यंकट खंदकुरे	104
29	कबूतरीयों की व्यथा : अल्मा कबूतरी	-डॉ.रोडे एस.सी.	107
30	'संजीव कृत उपन्यास 'जंगल जहाँ	-डॉ. मुनेवर एस. एल. पाटील सुखदेव रामा	109
31	हिजड़ों के अस्तित्व का प्रश्न	- डॉ.निम्मी ए.ए.	111
32	पोस्ट बॉक्स नं 203 नाला सोपारा में किलोस	प्रा.डॉ.पांडुरंग दुकळे	115
33	इक्कीसवीं सदी की हिन्दी ग़ज़ल में नारी चेतना के स्वर	- डॉ. अविनाश कासांडे	117
34	मधु काँकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास -	प्रा. नटवर संपत तडवी	122
35	श्री नरेष मेहता कृत 'षबरी' में चित्रित समस्या	- प्रा. वाघमारे के.एच.	125
36	इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में स्त्री संवेदना	- प्रा.कुलकर्णी वनिता बाबुराव	128
37	इक्कीसवीं सदी का नाटक साहित्य और ममता कालिया	-प्रा. घन प्रमोद किशनराव	131
38	21 वीं शती के कहानी साहित्य में स्त्री	- प्रा.बालिका रामराव कांबळे	133
39	'गुलाम मंडी' उपन्यास में चित्रित यथार्थवादी परिवेश	- अबू हौरा	136
40	'ग्लोबल गाँव के देवता' (उपन्यास) में चित्रित यथार्थ	- इब्रार खान	139
41	'आदिवासी' जनजाति की व्यथा :- 'ग्लोबल गाँव के देवता.'	-गुंड सचिन मधुकर	143

मधु काँकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित धार्मिक आडम्बर

प्रा. नटवर संपत तडवी
सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागाध्यक्ष
संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व
वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरवार

इक्कीसवीं सदी की स्त्री-लेखन परम्परा आज एक नये मोड़ पर आकर खड़ी हुई है। इसे पूर्ण रूप से विकसित करने के लिए मन्नू भंडारी, उषा प्रियवंदा, मालती जोशी, ममता कालिया, शिवानी, मेहसूनिशा परवेज, कृष्णा सोवती, अलका सरावगी, मैत्रेयी पुष्पा, सुशीला टाकभौरे, मृदूला गर्ग इन सभी महत्वपूर्ण लेखिकाओं का योगदान रहा है। इन्हीं परम्पराओं को इक्कीसवीं सदी में सफल रूप में ले जानेवाली लेखिका मधु काँकरिया का नाम लिया जाता है। अपने लेखन की वैचारिक भूमि और सामाजिक जीवन के सरोकारों को लेकर चलनेवाली एक जागरूक एवं संवेदनशील लेखिका के रूप में आज मधु काँकरिया का नाम हिंदी साहित्य में लिया जाता है। स्त्री प्रश्नों के साथ ही सामाजिक अन्य प्रश्नों पर भी लेखिका की कलम यथार्थ रूप में चलती है।

मधु काँकरिया ने अपने उपन्यासों में अनुभूतियों को बेबाक तरीके से अभिव्यक्त किया है। उनके उपन्यासों में कुछ भी वर्जित नहीं है। गाँव की सड़ती गलियों से लेकर महानगर के रिश्ते, अंधेरी गलियों और वेश्याओं के नरक या धार्मिक पाखण्ड उनके लिए कुछ भी वर्जित नहीं है। समाज का जो चित्र है, वही यथार्थ बनकर उनके उपन्यासों में आता है। वेश्याओं और वेश्यावृत्ति, युवाओं में बढ़ती नशे और ड्रग्स की लत, धार्मिक आडम्बर, नैतिकपतन अंधविश्वास, बेकारी, जैसी कई समस्याओं का वास्तव चित्रण हमारे सामने कई सुलगते हुए सवाल खड़े कर के सोचने पर मजबूर करते हैं।

इक्कीसवीं सदी की लेखिका मधु काँकरिया के अब तक पाँच उपन्यास प्रकाशित हो चुके हैं। उनका सार लेखन कार्य 2000 ई सन से लेकर 2012 ई. सन के बीच का है। उनके उपन्यासों में 'खुले गगन के लाला सितारे' (2000), 'पत्ताखोर' (2005), 'सलाम आखिरी' (2007), 'सेज पर संस्कृत' (2008), 'चुभते चिनारे' (2016) हैं।

'सेज पर संस्कृत' उपन्यास सन (2008) में राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली से प्रकाशित हुआ है। उपन्यास में आर्थिक विपन्नता में जकड़ी ऐसी माँ का चित्रण है जो अध्यात्मिक को मुक्तिमार्ग मान, यह चाहती है कि, उसकी जवान बेटियाँ भी उसी मार्ग को अपना लें, ताकि उनके जीवन को नया आयाम मिले, क्योंकि उसकी धारणा है कि किसी स्त्री के साध्वी बन जाने पर परिवार का मान-सम्मान अनायास बढ़ जाता है, आर्थिक विपन्नता दूर हो जाती है। छोटी बेटे तो माँ के पद-चिन्हों पर चल पड़ती है, लेकिन बड़ी बेटे शुरु से अंत तक धर्माडम्बरों का घोर विरोध करती है, क्योंकि जैन धर्म की विचारधारा, साधियों की जीवनस्थिति और सामाजिक व्यवहारों से जैन धर्म के साधुओं का आचरण इनमें भेद दिखाई देता है। इसलिए उपन्यास की नायिका संघमित्रा एक पढ़ी लिखी युवती के साथ ही वह बेधड़क, जुझारू, धैर्यवान और धार्मिक चिंतन करके धर्म के व्यवहार के साथ जोड़कर उसे मालूम होता है धर्म नीति में केवल धार्मिक आडम्बर ही ज्यादा है, इसलिए अपना विद्रोह विवेकता के साथ करनेवाली एक सशक्त नायिका के रूप में अपनी भूमिका निभाती है।

'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में मधु काँकरिया ने मारवाडी समाज (जैन धर्म) से ताल्लुक रखते हुए भी उसके दुराग्रहों से बाहर निकलकर लेखन किया है। यही चीज उन्हें अन्य मारवाडी लेखिकाओं से अलग करती है। राजेंद्र यादव इस संदर्भ में कहते हैं—“मारवाडी लेखिकाओं में महत्वपूर्ण नाम मन्नू भंडारी, प्रभा खेतान, अलका सरावगी और मधु काँकरिया ने राजस्थानी मारवाडी समाज की रुढ़ियों, अंधविश्वासी नजरिये और गद्दी पर बैठ कर पैसा कमाने की वृत्ति से अलग निकलकर रचनाकर्म किया है।” जैन धर्म में चल रहे धार्मिक आडम्बर को लेखिका बचपन से ही नजदीक से देख रही थी। इसलिए एक जागरूक लेखिका के समान उन्होंने गहराई से अध्ययन करके धार्मिक जैसे चुनौतियों पूर्ण विषय पर उपन्यास लिखने की

कोशिश की है। इस संदर्भ में मधु जी कहती है—“मेरे भीतर एक जिद थी कि जैन धर्म में हो रही इन वुराईयों को साहित्य के माध्यम से लाऊँ, वही मैंने किया। धर्म एक पुरानी गंभीर और जटिल और ताकतवर संस्था है। उस पर वार करने से पहले मैंने पूरा होमवर्क किया। मैंने उपन्यास में यह बतलाने की चेष्टा की है कि कैसे महावीर के चलाए धर्म को लोगों ने बदल दिया है। वस्त्रहीनता और आहारहीनता ही जैन धर्म नहीं है। करुणा, प्रेम, अचोरी को क्यों भूल रहे हैं लोग।”² लेखिका जैन धर्म को चलानेवाले जैन मुनियों के पाखण्ड को उजागर करने की पूरी कोशिश की है। घर में कोई पुरुष न होने के कारण संघमित्रा की माँ अपने परिवार को आर्थिक विपन्नता से जकड़ा देखकर और दो बेटियों की विवाह की चिंता के कारण वह साध्वी बनने का अहिंसावादी मार्ग स्वीकारती है। इसलिए वह कहती है—“दही में असंख्य ‘सूक्ष्म’ जीव होते हैं, हमारे घर में अब यह जीव हत्या नहीं चलेगी। यूँ भी अब जबकि हम साधु-जीवन के नियमों के अनुसार ही चलना चाहिए। आगमन (जैन धर्मशास्त्र) कहते हैं कि जैसे साँप विल में सीधा प्रवेश कर जाता है, वैसे ही मुनि को कौर मुँह में इधर-उधर घुमाए बिना सीधा निगल जाना चाहिए।”³ संघमित्रा जैन धर्म जैसे मिलावटी विचार धारा का विरोध करती हुए अपनी माँ को महावीर के वास्तविक अहिंसावादी विचार के बारे में कहती—“भगवान महावीर ने अहिंसा का उपदेश इसलिए दिया कि हमें सृष्टि के छोटे-छोटे जीव का भी आदर करें...कि इस सृष्टि में सबको रहने का हक है...पर तुम तो असमान में छेद कर रही हो। साग-सब्जी में फुल-पत्ती में और यहाँ तक पानी में भी हिंसा ढूँढ रही हो। इस प्रकार तो तुम जीवन को ही विकलांग कर दोगी।”⁴ इतना ही संघमित्रा माँ के साथ शिखर जी की यात्रा में एक ओर साध्वी-मूनियों की चमचमाती और दूसरी ओर आदिवासियों प्रताड़ित दुनियाँ को देखकर वह कई सवाल करती है—“यह कैसा धर्म जिसे करोड़ों लोगों की भूख गरीबी, अन्याय लाचारी और शोषण नजर नहीं आता और जो इसके लिए कुछ करने के बजाय महज यथार्थिति के पर्दे में मुँह छिपाकर सोता रहता है। शिखर जी (जैन धर्म का धार्मिक स्थल) के पहाड़ी रास्ते में रोगी, कोढ़ी, भूखे, नंगे, लुलों-लगडों की पूरी लड़खड़ाती दुनिया तीर्थ यात्रियों की भीख की राह देखती है।”⁵ जैन धर्म के मुनी महाराज और कई साध्वियाँ वहाँ से गुजरती हैं, लेकिन इन दीनों, आदिवासियों को कोई मदद नहीं करती। आस-पास कोई दूर-दूर तक अस्पताल नहीं, विद्यालय नहीं, लेकिन कदम-कदम पर जैन मंदिर है और नये-नये मंदिरों का निर्माण भी तेजी से होता रहता है। लेकिन इन्सानों के लिए कुछ नहीं इसलिए संघमित्रा संघप्रमुख महाराज से पूछती है, “क्षमा चाहती हूँ महाराज...पर यह आपकी दुनिया खदर के नीचे मुलायम सिल्क पहनने वालों की है। यह सेज पर संस्मृत बोलनेवालों की दुनिया है। अहिंसा प्रधान आपके धर्म में धोखाधड़ी, ज़साराचोरी, टेक्स चोरी, स्मगलिंग, बाल शोषण स्त्री शोषण, श्रम शोषण जैसे जघन्य आर्थिक अपराधों को पाप समझा ही नहीं जाता और तो नकली दवा बेचने वालों और खाद्यान्नों में मिलावट करनेवालों के दुष्कर्मों को भी पाप घोषित नहीं किया जाता है। पाप के हाथियों को यहाँ खुला गेट पास दिया जाता है और लोगों को समझाया जाता है कि पाप है, हरी सब्जी खाने में अनछाना पानी पीने में, गाजर, मुली, आलू प्याज खाने में। सूर्यास्त बंद खाने में...खुले मुँह से बोलने में, क्योंकि इससे जीवों की हत्या होती है। आपका धर्म इन्सानों में नही जीव-जंतुओं में ज्यादा दिलचस्पी रखता है। कीड़ों-मकोड़ों को ही समर्पित है यह मनुष्य के मनुष्यत्व में जो कीड़े लगें है उसकी आपको फिक्र नहीं है।”⁶

मधु जैन धर्म के अहिंसा और आज के धार्मिक व्यवहार पर चिंता व्यक्त करती है। संघमित्रा की माँ और वहन गरीबी से तंग आकर साध्वी बन जाती है, लेकिन संघमित्रा जैन धर्म और साधुओं को उनके अप्रासंगिक व्यवहार से परेशान होती है। जैन धर्म मनुष्य के लिए तो है ही नहीं तो पशुओं के लिए भी समर्पित नहीं है। क्योंकि जैन अनुयायी और साधु संत निर्दोश पशुओं और जानवरों की बलि के विरुद्ध अपनी आवाज नहीं उठाते हैं। अर्थात् महावीर की अहिंसा का अर्थ जैन साधु और संतों ने अपने-अपने तरिके से लिया है। इस आडम्बर के खिलाफ नायिका संघमित्रा महाराज से कहती है—“आप तो यह भी भूल गए गुरुदेव की महावीर ने अहिंसा को परम धर्म इसलिए कहा था, क्योंकि उस समय सामन्ती समाज में क्षत्रिय राजे-महाराजे अपने अहं के चलते अनावश्यक हिंसा में लिप्त रहते थे। इन खूनखराबे को रोकने के लिए ही उन्हें अहिंसा को परम धर्म बनाना पड़ा। ‘अपरिगृह’ के महान उपदेश को आप सुविधापूर्वक भूल गए और सिर्फ अहिंसा की पूँछ पकड़ आपने इसे ही चरम पर चढ़ा दिया।”⁷

जैन धर्म अपने इंद्रियों पर विजय प्राप्त करने को भी सिखाता है, साधु संत इसका जोरों से प्रसार-प्रचार भी करते हैं; लेकिन मनुष्य का अपने इंद्रियों पर विजय पाना यह असंभव है। संकस यह प्राकृतिक एवं स्वाभाविक जरूरत इसे किसी धर्म के साथ जोड़कर रोका नहीं जा सकता है। जैन धर्म

इसकी कितनी भी दुहाई दे, लेकिन यह संभव नहीं। "जिन शब्द से बने जैन शब्द का मतलब है जिसने अपनी इंद्रिय पर विजय पा ली, वहीं जैन। यानी शरीर की न्यूनतम आवश्यकताओं को पूरा करते हैं अधिकतम सात्विक एवं आध्यात्मिक विकास।" 8 जैन परिवार की कई छोटी-छोटी बच्चियों को साध्वी बनाया जाता है। इन बच्चियों को वैराग्य जीवन क्या होता है? इसकी कल्पना भी नहीं होती। युवा अवस्था में आने के बाद इन्हीं बच्चियों को बच्चों को भोगवादी जीवन की लालसा लगती है और यह स्वाभाविक है। इन्हें अब अपने इंद्रियों पर विजय प्राप्त करना कठिन बन जाता है। उपन्यास की मुनि, अभय मुनि, साध्वी दिव्यप्रभा, साध्वी शशिप्रभा इन सभी जैन साध्वी-साधकों को अपनी इंद्रियों पर विजय प्राप्त नहीं होती है। मोह-माया के सामने इनका साधु धर्म पराजित होता है। दिव्यप्रभा मुनि साधु विजेंद्र अलिंगबद्ध होकर कामतृप्ति का आनंद लेते हैं। अभय मुनि के मन में भी कामाग्नि तड़प और बेचैनी होकर वह अपने गुरुभाई की प्रेमिका दिव्यप्रभा के साथ बलात्कार करते हुए कहते हैं-"आज रात-भर के लिए मुझे भी उफनती नदी में डूबकी लगा लेने दो, कल विजयेंद्र मुनि के पास मैं स्वयं तुम्हें छोड़ आऊँगा...कोई ज्ञान तक नहीं पाएगा। जब धर्म के छतनार वृक्ष विजयेंद्र भी कामदेव के हाथों घायल होकर अधर्म में डूबकी लगा सकते हैं, कामनाओं के कबुतरों को दाना चुगा सकते हैं तो मैं क्यों नहीं? थोड़ा पान-पत्ता मुझे भी चढ़ा दो देवी!" 9 याने मनुष्य के इंद्रियों पर भी जैन धर्म विजय पा नहीं सकता है।

जैन धर्म के अनुयायी महानगरों में व्यापार और उद्योगों को चलानेवाले होते हैं। उन्हें मारवाड़ी समाज कहा जाता है। बड़े-बड़े उद्यमि जैन धर्म के प्रचार-प्रसार के लिए धन राशि पहुंचाते हैं। कलकत्ते जैसे महानगरों में नई साध्वियों को दीक्षा संभारंभ किये जाते हैं। ताकि जैन धर्म के अनुयायी बने रहे। लेखिका कहती है कि दोष दीक्षित होनेवाली महिलाओं का बच्चियों का नहीं है। "दोष उन लोगों का है जिन्होंने धर्म पर अधर्म का मुखौटा चिपका दिया है। लोग धर्मात्मा है बिना यह जाने कि धर्म क्या है। धर्म की इन विषैली जंगली घासों को काटना होगा, नई परिभाषाएँ, नई व्याख्याएँ गढ़नी होंगी।" 10

अंततः मधु काँकरिया ने 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित जैन धर्म की वुराईयों को समाज के सामने लाने का यथार्थ प्रयास किया है। धर्म एक पुरानी गंभीर और जटिल और ताकतवर संस्था है। महावीर के चलाए धर्म को लोगों ने कैसे बदल-ने की चेष्टा की है, इसका बेबाक चित्रण मधु ने प्रस्तुत उपन्यास में किया है। वस्त्रहीनता और आहारहीनता ही जैन धर्म नहीं है। करुणा, प्रेम, मैत्री को लोग भूल रहे हैं। शिखर जी के भिखारी और आदिवासी मजदूरों के जीवन की बात क्यों नहीं करता धर्म। उनके प्रति क्यों नहीं प्रेम उमड़ता? महाराजा साथ संघ प्रमुख के बड़े-बड़े कीमती पोस्टरों पर शोभा यात्राओं पर तमाम कार्यक्रमों पर लाखों रुपये खर्च किए जा रहे हैं। वही पैसा क्यों नहीं गरीबों पर खर्च किया जाता है? ऐसे सवाल से लेखिका हमें सोचने पर मजबूर करती है, कि धर्म भी आजकल व्यापार बन रहा है।

मधु काँकरिया का मारवाड़ी समाज से तालुक होने के कारण उन्होंने जैन धर्म के पाखण्ड को बड़ी नजदिक से देखा है इसलिए जैन धर्म के साधु संतों की वास्तविक संस्कृति को चित्रित कर पाई है; क्योंकि यह मुलायम सिल्क पहनेवालों जैन मुनियों की सेज पर संस्कृत बोलनेवालों की ही दुनिया है।

संदर्भ सूची :

1. Shtts://Samalochan.blogspot.in/2008.
2. मधु काँकरिया का रचना संसार - डॉ. उषाकीर्ति राणावत - पृ. 199
3. सेज पर संस्कृत - मधु काँकरिया - पृ. 47
4. वहीं पृ. 47
5. वहीं पृ. 20
6. वहीं पृ. 120
7. वहीं पृ. 121
8. वहीं पृ. 90
9. वहीं पृ. 147
10. वहीं पृ. 136

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
 & Art's Science Jr. College, Khapar
 Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

2018-19
Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

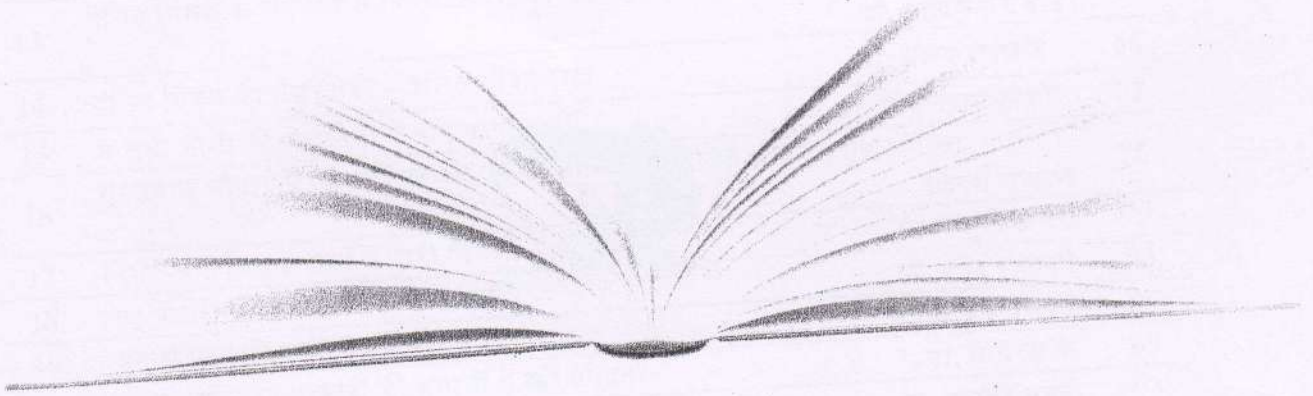
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 135 (B)

आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श

Guest Editor :

Dr. R. S. Patil

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Dr. G. B. Kuwar

Head, Dept. of Hindi,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SIIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	दलित और स्त्री शोषण - कारण, निवारण और सामाजिक न्याय	डॉ. सुशीला टाकमौरि	07
2	भगवंत अनमोल कृत उपन्यास 'जिंदगी ५०-५०' में किन्नर विमर्श	डॉ. मधुकर खराटे	16
3	हिंदी दलित कविता का शैलीगत अध्ययन	डॉ. ए. एम. पवार	24
4	नारी संवेदनाओं की उपन्यासकार : उषा प्रियंवदा	प्रा. अजित चव्हाण	28
5	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में नारी विमर्श	डॉ. अशोक तायडे	34
6	संजीव के 'खोज' कथासंग्रह में संवेदना	प्रा. अविनाश अहिरे	36
7	आदिवासी संघर्ष कि गाथा 'रेत' उपन्यास	डॉ. भारती वळवी	41
8	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में आदिवासी चेतना	प्रा. दत्तात्रय पटेल	45
9	२१ वी सदी की कहानियों में किन्नर विमर्श	डॉ. अनिता जाधव	49
10	मध्यमवर्गीय परिवार की लडकी की संघर्षमय गाथा 'मुझे चाँद चाहिए'	डॉ. सुनिता कावळे	52
11	दलित कथाकारों की कहानियों में दलित विमर्श	डॉ. आशा कांबळे	55
12	'आखिरी सलाम' उपन्यास में वेश्या विमर्श	डॉ. जिजाबराव पाटील	59
13	दलित विमर्श के परिप्रेक्ष्य में फिल्म 'काला करिकालन' में प्रस्तुत प्रतीकों का अध्ययन	डॉ. महेंद्रकुमार वाडे	62
14	दलित विमर्श की सैद्धांतिकी - दलित सौंदर्यशास्त्र	डॉ. संजय रणखांबे	66
15	मालती जोशी की कहानियों में परित्यक्ता नारी	डॉ. गोकुलदास ठाकरे	72
16	सूरजपाल चौहान के 'छु नहीं सकता' एकांकिका संग्रह में दलित शोषण : एक समीक्षा	किरण चव्हाण	75
17	निर्मल वर्मा के उपन्यासों में नारी विमर्श	प्रा. माधुरी ठाकरे	79
18	मन्नू भंडारी की कहानियों में नारी विद्रोह	डॉ. महेंद्र रघुवंशी	83
19	'जंगली फुल' की समीक्षा	डॉ. मोहन चव्हाण	86
20	प्रवासी महिला कथाकारों की कथाओं में स्त्री संवेदना	डॉ. नागरत्न के.	89
21	स्त्री विमर्श : एक परिचय	प्रा. नाटवर तडवी	93
22	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	निकिता विसपुते	96
23	महादेवी वर्मा के गद्य साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. शैलजा भंगाळे	99
24	अंतिम दशक के महिला साहित्यकार और चित्रा मृदूल	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	104
25	हिमांशु जोशी के उपन्यासों में व्यक्त नारी जीवन	डॉ. रविंद्र खरे	109
26	'त्रियोंड द जंगल एवं तृष्णा'	डॉ. जयश्री गावीत	113
27	वेश्याओं की अस्मिता तथा भटकाव के दोहरे से उभरने का प्रयास : 'आज बाजार बंद है'	डॉ. एस. एन. तायडे	116
28	नारी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'रंगशाला' उपन्यास का अनुशीलन	डॉ. संजय ढोढरे	122
29	कमलेश्वर के उपन्यासों में स्त्री विमर्श	डॉ. संजयकुमार शर्मा	128
30	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श	प्रा. संतोष तमखाने	133
31	उपन्यास विधा में नारी विमर्श	श्रीमती शोभा अहिरराव	138
32	दलित साहित्य की प्रवृत्तियाँ एवं प्रासंगिकता	डॉ. सुनील पानपाटील	142
33	समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी विमर्श	डॉ. सुनील पाटील, प्रा. बी. एन. पाटील	147
34	सुभद्राकुमारी चौहान की कहानियों में नारी	डॉ. विजय गुरव	152

स्त्री विमर्श : एक परिचय

प्रा. नाटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागध्यक्ष
संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व
वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर,
ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

हिंदी साहित्य जगत में विमर्श एक ऐसी संकल्पना है, जो नारी-जीवन को समग्रता से विश्लेषित करती है। स्त्री दुनिया की आधि आबादी है और ऐसी महत्वपूर्ण स्त्री के जीवन की आलोचना करना याने स्त्री-विमर्श है। स्त्री-प्रताड़ना, स्त्री-शोषण, स्त्री-चेतना, स्त्री-संघर्ष, स्त्री-वेदना, स्त्री-विद्रोह, स्त्री-सशक्तिकरण आदि विविध आयाम स्त्री-विमर्श की श्रेणी में आते हैं। स्त्री-विमर्श का तात्पर्य अगर जानना है तो उसकी संकल्पना को समझना जरूरी है। स्त्री-विमर्श का अगर द्रुम शाब्दिक अर्थ देखें तो यह होता है-

"स्त्री - नारी, महिला, औरत, अबला, सबला।

विमर्श - विचार विवेचन, परामर्श, जाँच चर्चा आदि।"¹

अर्थात् स्त्री विषयक प्रश्नों पर किया गया विचार या परामर्श ही स्त्री विमर्श है। स्त्री-विमर्श क्या है? उसका सैधान्तिक स्वरूप क्या है? वह हिंदी साहित्य में इतना चर्चा में क्यों है? ऐसे कई सवालों पर चर्चा करनी है तो सबसे पहले स्त्री-विमर्श की परिभाषाओं का विवेचन करना जरूरी है।

वी. भास्कर राव स्त्री-विमर्श के संदर्भ में कहते हैं - "हमारे देश में स्त्री-विमर्श पाश्चात्य जनसंचार माध्यम और संस्कृति से प्रभावित हुआ विकास रहा है किंतु उसकी जड़े भारतीय हैं।"² मैत्रेयी पुष्पा का मानना है कि "नारीवाद ही स्त्री-विमर्श है। नारी की यथार्थ स्थिति के बारे में चर्चा करना ही स्त्री विमर्श है।"³ तो कांत्यायनी इसी संदर्भ को पकड़कर कहती है, "स्त्री-विमर्श अथवा नारीवाद पुरुष और स्त्री के बीच नकारात्मक भेदभाव की जगह स्त्री के प्रति सकारात्मक पक्षपात की बात करता है। वस्तुतः इस रूप में देखा जाए तो स्त्री-विमर्श अपने समय के जीवन की वास्तविकताओं तथा संभावनाओं को तलाश करनेवाली दृष्टि है।"

अर्थात् स्त्री-विमर्श को अगर हमें विस्तृत रूप से जानना है तो यह कहा जा सकता है कि स्त्री अस्तित्व की बात करनेवाला और जो साहित्य स्त्री शोषण, उत्पीड़न, दमन और अन्याय के विरोध में बात करता है। वह स्त्री-विमर्श का साहित्य एवं आंदोलन है। स्त्रीवादी विमर्श, स्त्री-विमर्श, नारीवाद आदि एक ही है। जो स्त्री प्रश्नों पर चर्चा करता है, बहस करता है।

स्त्री-विमर्श यह एक प्रगतिशील विचार है, जो एक ही समय में हमारे देश काल तथा पूरी दुनिया के साथ जुड़ा है। अगर हम पूरे विश्व की बात करें तो यह आंदोलन 20 वीं शताब्दी के आर्थिक, सामाजिक एवं प्रौद्योगिकीय क्षेत्र में तीव्र परिवर्तन होने के कारण न केवल सुस्थापित कार्य प्रणाली बदलती है अपितु संपूर्ण कार्य और सोच में भी बदलाव होना शुरू होता है। परिणाम स्वरूप स्त्री वर्ग भी अपने अधिकारों की माँग करने लगता है। स्त्री के प्रति सोच-विचार में भी बदलाव दिखाई देता है। 8 मार्च 1857 को न्यूयॉर्क की सड़कों पर कपड़ा मिलों की कामगार स्त्रियों ने अपनी माँगों के लिए इतिहास में एक अमिट छाप छोड़कर गया। आज भी उस संघर्ष की याद में हम 8 मार्च में

अंतर्राष्ट्रीय महिला संघर्ष दिवस के रूप में मनाते हैं। इसके अलावा बहुत सारे आंदोलन हैं, जिसमें प्रमुखतः सन 1965 में एलिजाबेथ मिलर, लुसी स्टोन का अमेरिका में मुक्ति आंदोलन, 1910 में समाजवादी महिलाओं की एक कॉफ्रेंस में पहली बार 8 मार्च का दिन 'महिला संघर्ष दिवस' के रूप में मनाया जाना 8 मार्च 1930 को 'जार' के रुस का आंदोलन जिसमें स्त्रियों ने सड़कों पर जुलूस निकाला और युद्ध विरोधी नारे लगाए। सन 1936 में फॉसिज्म के विरोध में हजारों स्त्रियों द्वारा प्रदर्शन किया गया, क्योंकि जर्मनी में उस समय स्त्रियों को युद्ध हेतु अधिक बच्चे पैदा करने के लिए प्रेरित किया जा रहा था। इन सारे विश्वव्यापी आंदोलनों का प्रभाव हमारे भारत-देश पर भी पड़ा।

अंततः भारत में स्त्री आंदोलन की असली शुरुवात 19 सदी के आखिर दशकों में हुई जब स्त्री समाजसुधारकों ने पुरुष प्रधान समाज द्वारा भोगे बंधनों को तोड़कर ऊँची शिक्षा के लिए देश ही नहीं विदेश में अपनी उपस्थिति जतायी। जिसमें पंडित रमाबाई, रमाबाई रानडे, आनंदीबाई जोशी, फ्रानना सोराबजी आदि के नाम लिए जा सकते हैं। लेकिन इन से अधिक भारत में स्त्री-विमर्श का आरंभ इसी सदी में महात्मा फुले से माना जा सकता है, क्योंकि उन्होंने सर्व प्रथम स्त्री के सर्वांगीन उत्थान हेतु अपने कृतिशील कार्य से स्त्री-शिक्षा का आरंभ कर स्वयं अपने घर से स्त्री-विमर्श की सर्व प्रथम नींव डाली है।

'स्त्री-विमर्श' को एक सैधान्तिक रूप में अगर बीटाना है तो वह वैचारिक प्रतिबन्ध है। स्त्री के जीवन का विश्लेषण, विवेचन इन्हीं वैचारिक सिद्धांतों के आधार पर किया जाता है। समता, बंधुता, न्याय, स्वातंत्र्य और शिक्षा स्त्री-विमर्श के नैतिक मूल्यों के आधार पर स्त्री-पुरुषों को समान अधिकारों की बात करता है। क्योंकि शिक्षा और संविधानिक अधिकारों के कारण महिलाओं को अपनी गुलामी का एहसास होकर वह अपने जीवन को पुरुषों के समान सशक्त बनाना चाहने लगी है। इसके लिए वह पुरुषों की संकीर्ण सोच को भी बदलना चाहती है। वह हर नयी चुनौती को शिक्षा, विवेक, तर्क, बुद्धि के बल पर स्वीकार कर रही है। क्योंकि अब वह पुरुषों के साथ सामाजिक स्थान और अस्तित्व की भागीदारी, सामाजिक समानता के आधार पर पाना चाहती है। फणीश्वरनाथ रेणु का मत है कि, "नारी अब घर की चारदीवारों में बंदी रहकर केवल बच्चे पैदा करनेवाला मशीन नहीं कहलाना चाहती, अपितु वह भी अपने हृदय में उठनेवाली अभिलाषाओं और इच्छाओं को सच्चे रूप में प्रस्तुत करना चाहती है।"⁴ इन्हीं भावनाओं का स्वर साहित्य क्षेत्र में आज महिला लेखन के माध्यम से गुंज रहा है। सिमोन्द द बोआ ने 'द सेकंड सेक्स' नामक पुस्तक में सामाजिक परिवेश स्त्री को स्त्री बनाए रखने में किस प्रकार जिम्मेदार होता है इसके लिए वह कहती है-"औरत को औरत होना सिखाया जाता है। और औरत बनी रहने के लिए अनुकूल बनाया जाता है।"⁵ अपने साहित्य के माध्यम से कई वैचारिक मंथनों की परम्परा में साहित्य के द्वारा स्त्री करने लगी। स्त्री का पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था में जो रूप प्रस्तुत किया जा रहा है, क्या वही सही है? क्यों स्त्री का सामाजिक स्थान और अस्तित्व पुरुष की तुलना में निम्न है? क्यों स्त्रियों को अबला मानकर उसकी उपेक्षा की जाती है? इन प्रश्नों को तलाशना ही स्त्री साहित्य का और स्त्री-विमर्श का लक्ष्य है।

हिंदी साहित्य में स्त्री लेखन स्त्री-विमर्श को लेकर समकालीन-लेखन परम्परा में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। स्त्री-विमर्श में स्त्रियों ने स्वयं की अनुभूति की अभिव्यक्ति की है, तो पुरुषों ने स्त्री के प्रति सहानुभूति दिखाने के लिए साहित्य रचा है। स्त्री-विमर्श के आरंभिक काल में पुरुष प्रधान समाज में नारी की दीन-हीन स्थिति का वर्णन करते समय लेखिकाओं ने पुरुषों को दोषी ठहराया है।

पहले पुरुषों की उंगली पकड़कर लिखनेवाली स्त्री अब स्वतंत्र रूप से नयी विचारधारा के रूप में अपने आप को व्यक्त करती नजर आ रही है। पुरुषों ने भी स्त्री के बारे में लिखा लेकिन वह सहानुभूति पर था, लेकिन स्त्रियों ने अपना दुख त्रासदी स्वानुभूति के आधार पर अधिक वास्तविक लिखा है। प्रसिद्ध छायावादी कवयित्री महादेवी वर्मा कहती है- "पुरुष के द्वारा नारी का चरित्र अधिक आदर्श बन सकता है, परंतु अधिक सत्य नहीं, विकृति के अधिक पहुँच सकता है, परंतु यथार्थ के आधिक समीप नहीं।"⁶ मैं यह मानता हूँ कि स्त्री अपना दुख दर्द सही मायने में लिख सकती है। जिस पर बीतती है वही सही तरह से बता सकता है और सत्य भी होता है। किंतु मेरा भी मानना है कि अगर स्त्री-विमर्श एक नये रूप में समाज के सामने लाना है तो स्त्रियों के साथ-साथ पुरुष वर्ग को भी स्त्री-विमर्श पर लिखने की आवश्यकता है। हम कब तक अपने ऊपर हो रहे अन्याय सिर्फ बताते रहेंगे। जो वर्ग अन्याय कर रहा है उसकी सोच को परखना आवश्यक है। उस वर्ग की सोच बदलना आवश्यक है। इसलिए स्त्री-विमर्श को न्याय दिलाने के लिए और उद्देश की पूर्ति के लिए पुरुष वर्ग और पितृसत्तात्मक सोच को बदलना आवश्यक है।

स्त्री-विमर्श की अभिव्यक्ति का मूल स्वर 'स्त्री अस्मिता' की पहचान कराना है। स्त्री-विमर्श स्त्री को सिमित दायरे से बाहर निकालकर स्वाभिमानी एवं स्वतंत्र जीवन प्रदान करता है। स्त्री-चेतना, स्त्री-संघर्ष, स्त्री-विद्रोह, स्त्री-वेदना, स्त्री-प्रताड़ना, शोषण आदि स्त्री-विमर्श के आयाम हैं। जिसके माध्यम से स्त्री-विमर्श आज एक आंदोलन का रूप ले रहा है। और यह आंदोलन अपने मानवीय अधिकार पाने के लिए किया जा रहा है। स्त्रियों ने पुरुषों के समान अधिकार पाने के लिए अपने कर्तव्य को पूरा करना वह नहीं भूलती है। पारिवारिक जिम्मेदारियों के साथ वह अपना कृतित्व को बनाना चाहती है और वह भी बगैर पुरुष से नहीं तो पुरुष को साथ रखकर।

अतः स्त्री-विमर्श इक्कीसवीं सदी में एक विधा के रूप में साहित्य में विकसित हो रही है। स्त्री लेखिकाओं ने अपनी वेदना-चेतना-विद्रोह यथार्थ बनकर साहित्य में अभिव्यक्त कर रही है।

संदर्भ सूची :

1. महिला सबलिकरण एक चुनौती - संपा. डॉ. भीमराव रामकिशन घोडगे, डॉ. सुखदेव रामा पाटील पृ. सं. 79
2. समकालीन साहित्य : स्त्री और दलित विमर्श (विशेषांक) पृ. सं. 10
3. महिला सबलिकरण एक चुनौती - संपा. डॉ. भीमराव रामकिशन घोडगे, डॉ. सुखदेव रामा पाटील पृ. सं. 79
4. भारतीय समाज में नारी दशा एवं दिशा - डॉ. अलोक कुमार कश्यप पृ. सं. 79
5. समन्वय -2012 संपा. डॉ. अशोक जॉधळे पृ. सं. 24
6. मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य में स्त्री-विमर्श - डॉ. अग्रवाल पृ. सं. 58

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal Akhalkuwa Dist Nandurbar

2018-19

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English / Hindi

IMPACT FACTOR /
INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF HINDI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मृणाल पांडे के साहित्य में चित्रित ग्रामीण कृषक महिलाओं का जीवन डॉ. संतोष राजपाल नागुर	४२-४५
१४	भारतीय कृषक जीवन और गोदान शिल्पा शर्मा	४६-५०
१५	हिंदी कविता में किसान सिराज	५१-५५
१६	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में चित्रित किसान समस्या प्रा. एन. एस. तडवी	५६-५८
१७	कृषक जीवन और हिंदी कथात्मक साहित्य डॉ. गोविंद बुरसे	५९-६३
१८	किसान सभ्यता का वास्तविक दस्तावेज: 'अकाल में उत्सव' डॉ. रमेश माणिकराव शिंदे	६४-६८

१६. इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में चित्रित किसान समस्या

प्रा. एन. एस. तडवी

हिन्दी विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरवार.

हिंदी साहित्य में गद्य की विविध विधाओं के साथ ही उपन्यास विधा का आरंभ आधुनिक काल अर्थात् भारतेंदु युगसे माना जाता है। समय-समय पर उपन्यासकार भारतीय समाज के सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक और आर्थिक स्थितियों का चित्रण उपन्यास में करते हैं। हिंदी उपन्यास के इतिहास में जहाँ तक किसानों की दयनीय स्थिति, कर्ज की समस्या तथा किसानों के प्रति हो रहे शोषण की अभिव्यक्ति का प्रश्न है तो मुंशी प्रेमचंद का नाम लिया जाता है। उन्होंने अपने उपन्यास 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' में सामली और महाजनी व्यवस्था का शिकार किसानों की दयनीय स्थितियों का चित्रण किया है। मध्यकालीन सामाजिक संरचना में लगान वसूली नजराना, अबवाब, हारी बेगारी के शोषणकारी मुद्दे का चित्रण किया गया है। हालांकि प्रेमचंद से पहले भी किसानों को केंद्र बनाकर लिखा गया पर कथा साहित्य में नहीं बल्कि कविता जैसी विधाओं में। कबीरदास और तुलसीदास जैसे भक्तिकालीन कवियों में अपनी कविता में किसानों की स्थिति को बयां किया है। इस त्रिवेणी में मैंने तीन बहुचर्चित उपन्यासकार मुंशी प्रेमचंद, संजीव और पंकज सुवीर का चयन किया है। उनके उपन्यास क्रमशः 'गोदान', 'फांस' और अकाल में उत्सव है।

साहित्य के माध्यम से समाज को देखते का एक अच्छा मार्ग है। तत्कालीन समय में प्रेमचंद 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' उपन्यास लिख रहे थे उस समय भारत में स्वतंत्रता आन्दोलन चल रहा था। किसान सामन्ती और जमींदारों तथा जैसी कुव्यवस्थाओं से जुझ रहा था। समाज में घटित होनेवाली घटनाओं का प्रभाव लेखक पर पड़ना स्वाभाविक था। प्रेमचंद को किसानों का कथाकार कहा जाता है और 'गोदान' भारतीय किसानों के जीवन का महाकाव्य है। हिंदी साहित्य में उपन्यास के क्षेत्र में पहलीबार प्रेमचंदने किसी किसान को नायक बनाकर उपन्यास लिखा। और किसानों की दयनीय स्थिति हू-ब-हू अभिव्यक्त की। किसानों के प्रति हो रहे अन्याय, शोषण, सुदखोरों द्वारा बेरहमी से किया गया अत्याचार और किसान अपने ही खेतों में मजदूर बन जाता है इसका चित्रण किया है।

आज का आधुनिक भारत और प्रेमचंद के समय का भारत काफी परिवर्तन हो चुका है। आज का किसान उस समय का किसान जैसा नहीं रहा है। आज पूरी तरह से परिवर्तन होता हुआ नजर आता है। इसी कारण हिंदी साहित्य तथा उपन्यासकारों के लेखन में भी दिखायी देता है। भारत सरकार के द्वारा लागू की गई नई आर्थिक नीति (१९९१) के कारण भारतीय किसान वर्ग में निम्न तबके से उच्च तबकों तक एक परिवर्तन दिखायी दिया और किसानों के जीवन शैली में भी बदलाव आया। सामाजिक व्यवस्था, सभ्यता और संस्कृति के संवर्धन और विकास के लिए अर्थ की महत्वपूर्ण भूमिका

होती है। भारत कृषिप्रधान देश माना जाता है। आज भी सत्तर (७०) फीसदी लोग जीवन यापन के लिए कृषि को आधार बनाया है। समय की मांग के अनुसार कृषि के उत्पादन में परिवर्तन होना जरूरी है। भारत में हरित क्रांती होने से कृषि उत्पादन में काफी बदलाव आया, परंतु किसान किसी न किसी रूप से शोषित और प्रताडित रहा है। जिसकी अभिव्यक्ति उपन्यासकारों ने की है। किसानों के संघर्षमय जीवन को केंद्रीय बिंदु बनाकर प्रेमचंद अपने उपन्यास एवं कथा साहित्य अभिव्यक्त किया है।

प्रेमचंद के 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' उपन्यास के बाद भगवानदास मोरवाल, नरक मसीहा, राजू शर्मा-हलफनामा, जगदीश गुप्ता - कभी न छोड़े खेत, विवेकी राम - सोना माटी, कमलाकांत त्रिपाठी - बेदखल, काशीनाथ सिंह - रेहन पर राघू, संजीव - फांस और पंकज सुबीर का -अकाल में उत्सव आदि उपन्यासकारों ने सामंती व्यवस्था, महजनी सभ्यता, जमींदारी प्रथा, जमीन चकबंदी, जमीन से बेदखली भूमिहीन होना तथा बाजारवाद का स्मरण किसानों की चंचाचौध से बदलती संस्कृति, सरकारी बैंको में कर्ज अदायगी न करने की समस्या तथा किसान आत्महत्या इन सारी समस्याओं को साहित्यकारों ने अपने-अपने ढंग से चित्रित किया है।

प्रेमचंद महाकाव्यात्मक उपन्यास का नायक 'होरी' है, खेतों में जी तोड़ मेहनत करने के बाद भी अपने परिवारवालों का भरण-पोषण बड़ी ही मुश्किल से कर पाता है। भारतीय समाज में व्याप्त सामंती और सुदखोरो जैसी कुव्यवस्थाओं का शिकार 'होरी' होता है। नजराना देने के बाद भी जब होरी रायसाहब के यहाँ बेगार करने जाता है तो मुन्नी कड़ शब्दों में विरोध करती है। फिर भी सामाजिक परंपरा में बंधा होरी उसकी एक नहीं मानता। अंततः होरी अपने खेतों में काम करते-करते प्राण त्याग देता है। स्थिति केवल एक होरी की ही नहीं है बल्कि कई होरी समाज में कर्जभरा जीवन जी रहे हैं।

उपन्यास कथाकार संजीव द्वारा लिखित 'फांस' उपन्यास में महाराष्ट्र राज्य के विदर्भ क्षेत्र में निवास करनेवाले किसानों पर आधारित है। यह उपन्यास सबका पेट भरनेवाले और तन ढकनेवाले देश लाखों किसानों द्वारा किए जा रहे आत्महत्या पर केंद्रित है। कहा जाता है कि भारत किसानों का देश है और भारत की आत्मा गाँवों में निवास करती है। भारत में अधिक से अधिक जनता कृषि पर निर्भर रहती है। कुछ दशकों से इस देश में किसान आत्महत्या तेजी से बढ़ रही है। परिस्थितीवस किसान लगातार आत्महत्या कर रहे हैं। देशभर में लगभग पिछले दो दशकों से बढ़ रही किसानों की आत्महत्याएँ। उपन्यास महाराष्ट्र के यवतमाल जिले के गाँव के बनगाँव का चित्रण किया गया है, लेकिन इसमें आंध्रप्रदेश व कर्नाटक के किसानों सहित भारत के उन सभी किसानों की कहानियाँ शामिल हैं। कथाकार संजीव का यह उपन्यास भारतीय कृषक समस्या की करुण दशा पर केंद्रित है।

पंकज सुबीर का 'अकाल में उत्सव' उपन्यास में जो गाँव और किसानों की संस्कृति का एक बहुत ही बेहतरीन उपन्यास है। किस प्रकार किसान महाजनी, सामंती व्यवस्था सुदखोरी और कर्ज के दलदल में फंसकर आत्महत्या करने

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

डॉ. के.बी. पाटील | डॉ. के.डी. धर्माधिकारी
डॉ. एन.झेड. पाटील | डॉ. व्ही.बी. माळी
डॉ. ए.डी. वळवी | डॉ. जी.जे. गावीत

राष्ट्र-राज्याच्या संकल्पनेचा उदय झाल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय राजनीती व पर्यायाने आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये क्लिष्टता आली. पुढे औद्योगिक क्रांती, व्यापार उन्मेष, दळणवळण व संचारसाधनांमध्ये झालेल्या विकासामुळे सुरक्षेचा संबंध आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेशी जोडला गेला. त्यानुसार सुरक्षेच्या धोरणांची आखणी करण्यात येऊ लागली. सध्याचे जग परस्परांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. विविध राष्ट्रे आणि त्यांचे नागरिक यांचे परस्परसंबंध व संवाद व्यापक स्वरूपात वाढला.

सुरक्षा संकल्पनेची व्याप्ती वाढून ती सर्वसामान्य नागरिकांशी अधिक संबंधित झाली. सध्याच्या काळातील धोक्यांना राष्ट्रीय सीमांची बंधने राहिली नाहीत. आंतरराष्ट्रीय धोक्यांमध्ये गरिबी, संसर्गजन्य आजार, पर्यावरण न्हास, आंतरराज्य संघर्ष, यादवी युद्ध, वांशिक नरसंहार, आंतरराष्ट्रीय संघटित गुन्हेगारी व दहशतवाद यांचा अंतर्भाव होतो. या धोक्यांना सामोरे जाताना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरच एकत्रितपणे लढा देणे गरजेचे आहे. ही परिस्थिती आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेची संकल्पना अधिक विकसित करण्यास कारणीभूत ठरली.

प्रस्तुत ग्रंथ हा विद्यार्थी, अभ्यासक तसेच सर्व प्रकारच्या स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही.

आता ई-बुक स्वरूपातही
अथर्वची सर्व पुस्तके उपलब्ध...

▶ pejbook.com
▶ amazon.com
▶ Google Play Books
▶ atharvpublications.com

अथर्व पब्लिकेशन्स

ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...

www.atharvpublications.com

ISBN 978-93-90258-59-5

₹ - 300/-

UGC च्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार, क.ब.चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव व
इतर विद्यापीठांच्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित तसेच
M.P.S.C., नेट-सेट व इतर स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त असे अद्ययावत पुस्तक.

महत्त्वाच्या संकल्पना / वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील मुद्यांसहीत

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या

International Security Issues I & II (G-3)

डॉ. के. बी. पाटील

एच.आर. पटेल कला
महिला महाविद्यालय, शिरपूर

डॉ. एन. झेड. पाटील
कला महाविद्यालय,
नवलनगर, जि. धुळे

डॉ. ए. बी. वळवी
कला वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
धरणगाव, जि. जळगाव

डॉ. के. डी. धर्माधिकारी
एस.पी.डी.एम. महाविद्यालय,
शिरपूर, जि. धुळे

डॉ. व्ही. बी. माळी
कला महाविद्यालय,
खापर, जि. नंदुरबार

डॉ. जी. जे. गावीत
कला महाविद्यालय,
थाळनेर, जि. धुळे

Specimen Copy
For Publications

अथर्व पब्लिकेशन्स

ATTEST

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

अथर्व पब्लिकेशन्स

आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या
[International Security Issues]

© सर्व हक्क सुरक्षित

P Book ISBN : 978-93-90288-59-5

पुस्तक प्रकाशन क्र. ७६८

प्रकाशक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे - ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,
तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव - ४२५००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : नोव्हेंबर २०२० अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ३००/-

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी
साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या
उद्देशाने प्रकाशकाच्या किंवा लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व
हक्क राखून ठेवले आहेत.

ATTESTED

२. अथर्व पब्लिकेशन्स

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

पर्या
उन्मे
आंर
कर
आह
स्वर
अधि
राहि
न्हास
न्हे
आंत
आंत

विद्या
संकर

विशेष

संरक्षा
व अ
पब्लि
सदर
आभा

पा
प्रो

2028-19

Impact Factor-6.261

ISSN-2348-

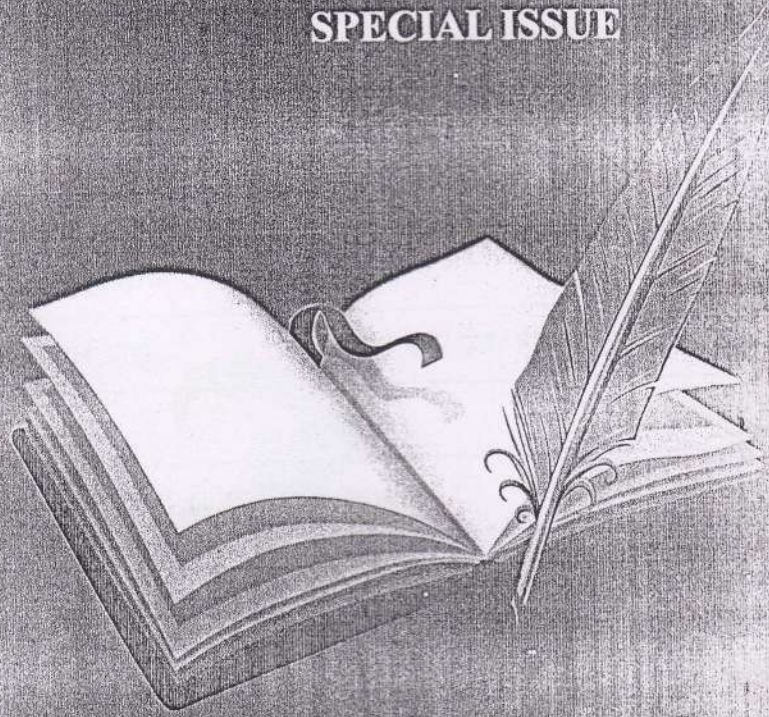
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019

SPECIAL ISSUE

इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य :
संवेदना के स्वर

Guest Editor

Dr.P.K.Koparde

Dr.V.V.Arya

Dr.Dhanraj T.Dhangar

Assist.Prof (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College, Yenda

Dist.Nashik (M.S.)

20	21 वीं सदी का ग़ज़ल साहित्य	- प्रा. डॉ. बंग नरसिंगदास ओमप्रकाश	78
21	मंजुल भगत की कहानियों में नारी विमर्श	प्रा.डॉ. लहाडे मुरलीधर अच्युतराव	82
22	वाल साहित्य : एक विमर्श	-डॉ. अर्चना परदेशी	85
23	21 वीं सदी का हिन्दी आत्मकथाओं में नारी विमर्श -	डॉ. के. श्याम सुन्दर	88
24	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता (नारी विमर्श के विशेष संदर्भ में)	प्रा.डॉ. बळीराम राख	91
25	इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में व्यक्त स्त्री...	- प्रा. डॉ. देशपांडे व्ही.व्ही.	93
26	'दोहरा अभिशाप' : दलित स्त्री के संघर्ष की....	- डॉ.सहदेव वर्षारणी निवृत्तीराव	96
27	इक्कीसवीं सदी की कविता में नारी संवेदना	-प्रा.डॉ. संतोष विजय येरावार	100
28	इक्कीसवीं सदी का व्यंग्य साहित्य	- प्रा. डॉ. पुष्पलता अग्रवाल, प्रा.व्यंकट खंदकुरे	104
29	कबूतरीयों की व्यथा : अल्मा कबूतरी	-डॉ.रोडे एस.सी.	107
30	'संजीव कृत उपन्यास 'जंगल जहाँ	-डॉ. मुनेवर एस. एल. पाटील सुखदेव रामा	109
31	हिजड़ों के अस्तित्व का प्रश्न	- डॉ.निम्मी ए.ए.	111
32	पोस्ट बॉक्स नं 203 नाला सोपारा में किलोसो	- प्रा.डॉ.पांडुरंग दुकळे	115
33	इक्कीसवीं सदी की हिन्दी ग़ज़ल में नारी चेतना के स्वर	- डॉ. अविनाश कासांडे	117
34	मधु काँकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास -	प्रा. नटवर संपत तडवी	122
35	श्री नरेश मेहता कृत 'षबरी' में चित्रित समस्या	- प्रा. वाघमारे के.एच.	125
36	इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में स्त्री संवेदना	- प्रा.कुलकर्णी वनिता बाबुराव	128
37	इक्कीसवीं सदी का नाटक साहित्य और ममता कालिया	-प्रा. घन प्रमोद किशनराव	131
38	21 वीं शती के कहानी साहित्य में स्त्री	- प्रा.वालिका रामराव कांबळे	133
39	'गुलाम मंडी' उपन्यास में चित्रित यथार्थवादी परिवेश	- अबू हॉरिस	136
40	'ग्लोबल गाँव के देवता' (उपन्यास) में चित्रित यथार्थ	- इब्रार खान	139
41	'आदिवासी' जनजाति की व्यथा :- 'ग्लोबल गाँव के देवता.'	-गुंड सचिन मधुकर	143

मधु काँकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित धार्मिक आडम्बर"

प्रा. नटवर संपत तडवी
सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागाध्यक्ष
संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व
वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

इक्कीसवीं सदी की स्त्री-लेखन परम्परा आज एक नये मोड़ पर आकर खड़ी हुई है। इसे पूर्ण रूप से विकसित करने के लिए मन्नू भंडारी, उषा प्रियवंदा, मालती जोशी, ममता कालिया, शिवानी, मेहूरनिसा परवेज, कृष्णा सोबती, अलका सरावगी, मैत्रेयी पुष्पा, सुशीला टाकभोरे, मृदूला गर्ग इन सभी महत्वपूर्ण लेखिकाओं का योगदान रहा है। इन्हीं परम्पराओं को इक्कीसवीं सदी में सफल रूप में ले जानेवाली लेखिका मधु काँकरिया का नाम लिया जाता है। अपने लेखन की वैचारिक भूमि और सामाजिक जीवन के सरोकारों को लेकर चलनेवाली एक जागरूक एवं संवेदनशील लेखिका के रूप में आज मधु काँकरिया का नाम हिंदी साहित्य में लिया जाता है। स्त्री प्रश्नों के साथ ही सामाजिक अन्य प्रश्नों पर भी लेखिका की कलम यथार्थ रूप में चलती है।

मधु काँकरिया ने अपने उपन्यासों में अनुभूतियों को बेबाक तरीके से अभिव्यक्त किया है। उनके उपन्यासों में कुछ भी वर्जित नहीं है। गाँव की सड़ती गलियों से लेकर महानगर के रिश्ते, अंधेरी गलियों और वेश्याओं के नरक या धार्मिक पाखण्ड उनके लिए कुछ भी वर्जित नहीं है। समाज का जो चित्र है, वही यथार्थ बनकर उनके उपन्यासों में आता है। वेश्याओं और वेश्यावृत्ति, युवाओं में बढ़ती नशे और ड्रग्स की लत, धार्मिक आडम्बर, नैतिकपतन अंधविश्वास, बेकारी, जैसी कई समस्याओं का वास्तव चित्रण हमारे सामने कई सुलगते हुए सवाल खड़े कर के सोचने पर मजबूर करते हैं।

इक्कीसवीं सदी की लेखिका मधु काँकरिया के अब तक पाँच उपन्यास प्रकाशित हो चुके हैं। उनका सार लेखन कार्य 2000 ई सन से लेकर 2012 ई सन के बीच का है। उनके उपन्यासों में 'खुले गगन के लाला सितारे' (2000), 'पत्ताखोर' (2005), 'सलाम आखिरी' (2007), 'सेज पर संस्कृत' (2008), 'चुभते चिनारे' (2016) हैं।

'सेज पर संस्कृत' उपन्यास सन (2008) में राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली से प्रकाशित हुआ है। उपन्यास में आर्थिक विपन्नता में जकड़ी ऐसी माँ का चित्रण है जो अध्यात्मिक को मुक्तिमार्ग मान, यह चाहती है कि, उसकी जवान बेटियाँ भी उसी मार्ग को अपना लें, ताकि उनके जीवन को नया आयाम मिले, क्योंकि उसकी धारणा है कि किसी स्त्री के साध्वी बन जाने पर परिवार का मान-सम्मान अनायास बढ़ जाता है, आर्थिक विपन्नता दूर हो जाती है। छोटी बेटी तो माँ के पद-चिन्हों पर चल पड़ती है, लेकिन बड़ी बेटी शुरू से अंत तक धर्माडम्बरों का घोर विरोध करती है, क्योंकि जैन धर्म की विचारधारा, साधियों की जीवनस्थिति और सामाजिक व्यवहारों से जैन धर्म के साधुओं का आचरण इनमें भेद दिखाई देता है। इसलिए उपन्यास की नायिका संघमित्रा एक पढ़ी लिखी युवती के साथ ही वह बेधडक, जुझारू, धैर्यवान और धार्मिक चिंतन करके धर्म के व्यवहार के साथ जोड़कर उसे मालूम होता है धर्म नीति में केवल धार्मिक आडम्बर ही ज्यादा है, इसलिए अपना विद्रोह विवेकता के साथ करनेवाली एक सशक्त नायिका के रूप में अपनी भूमिका निभाती है।

'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में मधु काँकरिया ने मारवाडी समाज (जैन धर्म) से ताल्लुक रखते हुए भी उसके दुराग्रहों से बाहर निकलकर लेखन किया है। यही चीज उन्हें अन्य मारवाडी लेखिकाओं से अलग करती है। राजेंद्र यादव इस संदर्भ में कहते हैं—'मारवाडी लेखिकाओं में महत्वपूर्ण नाम मन्नू भंडारी, प्रभा खेतान, अलका सरावगी और मधु काँकरिया ने राजस्थानी मारवाडी समाज की रूढ़ियों, अंधविश्वासी नजरिये और गदी पर बैठ कर पैसा कमाने की वृत्ति से अलग निकलकर रचनाकर्म किया है।' जैन धर्म में चल रहे धार्मिक आडम्बर को लेखिका बचपन से ही नजदीक से देख रही थी। इसलिए एक जागरूक लेखिका के समान उन्होंने गहराईयों से अध्ययन करके धार्मिक जैसे चुनौतियों पूर्ण विषय पर उपन्यास लिखने की

कोशिश की है। इस संदर्भ में मधु जी कहती है—“मेरे भीतर एक जिद थी कि जैन धर्म में हो रही इन बुराईयों को साहित्य के माध्यम से लाऊँ, वही मैंने किया। धर्म एक पुरानी गंभीर और जटिल और ताकतवर संस्था है। उस पर वार करने से पहले मैंने पूरा होमवर्क किया। मैंने उपन्यास में यह बतलाने की चेष्टा की है कि कैसे महावीर के चलाए धर्म को लोगों ने बदल दिया है। वस्त्रहीनता और आहारहीनता ही जैन धर्म नहीं है। करुणा, प्रेम, अचोरी को क्यों भूल रहे हैं लोग।”² लेखिका जैन धर्म को चलानेवाले जैन मुनियों के पाखण्ड को उजागर करने की पूरी कोशिश की है। घर में कोई पुरुष न होने के कारण संघमित्रा की माँ अपने परिवार को आर्थिक विपन्नता से जकड़ा देखकर और दो बेटियों की विवाह की चिंता के कारण वह साध्वी बनने का अहिंसावादी मार्ग स्वीकारती है। इसलिए वह कहती है—“दही में असंख्य ‘सूक्ष्म’ जीव होते हैं, हमारे घर में अब यह जीव हत्या नहीं चलेगी। यूँ भी अब जबकि हम साधु-जीवन के नियमों के अनुसार ही चलना चाहिए। आगमन (जैन धर्मशास्त्र) कहते हैं कि जैसे साँप बिल में सीधा प्रवेश कर जाता है, वैसे ही मुनि को कौर मुँह में इधर-उधर घुमाए बिना सीधा निगल जाना चाहिए।”³ संघमित्रा जैन धर्म ऐसे मिलावटी विचार धारा का विरोध करती हुए अपनी माँ को महावीर के वास्तविक अहिंसावादी विचार के बारे में कहती—“भगवान महावीर ने अहिंसा का उपदेश इसलिए दिया कि हमें सृष्टि के छोटे-छोटे जीव का भी आदर करें...कि इस सृष्टि में सबको रहने का हक है...पर तुम तो असमान में छेद कर रही हो। साग-सब्जी में फुल-पत्ती में और यहाँ तक पानी में भी हिंसा ढूँढ रही हो। इस प्रकार तो तुम जीवन को ही विकलांग कर दोगी।”⁴ इतना ही संघमित्रा माँ के साथ शिखर जी की यात्रा में एक ओर साध्वी-मूनियों की चमत्कारी और दूसरी ओर आदिवासियों प्रताड़ित दुनियाँ को देखकर वह कई सवाल करती है—“यह कैसा धर्म जिसे करोड़ों लोगों की भूख गरीबी, अन्याय लाचारी और शोषण नजर नहीं आता और जो इसके लिए कुछ करने के बजाय महज यथास्थिति के पर्दे में मुँह छिपाकर सोता रहता है। शिखर जी (जैन धर्म का धार्मिक स्थल) के पहाड़ी रास्ते में रोगी, कोढ़ी, भूखे, नंगे, लुलों-लगडों की पूरी लड़खड़ाती दुनिया तीर्थ यात्रियों की भीख की राह देखती है।”⁵ जैन धर्म के मुनी महाराज और कई साध्वियाँ वहाँ से गुजरती हैं, लेकिन इन दीनों, आदिवासियों को कोई मदद नहीं करती। आस-पास कोई दूर-दूर तक अस्पताल नहीं, विद्यालय नहीं, लेकिन कदम-कदम पर जैन मंदिर है और नये-नये मंदिरों का निर्माण भी तेजी से होता रहता है। लेकिन इन्सानों के लिए कुछ नहीं इसलिए संघमित्रा संघप्रमुख महाराज से पूछती है, “क्षमा चाहती हूँ महाराज...पर यह आपकी दुनिया खदर के नीचे मुलायम सिल्क पहनने वालों की है। यह सेज पर संस्कृत बोलनेवालों की दुनिया है। अहिंसा प्रधान आपके धर्म में धोखाधड़ी, प्रसाखोरी, टेक्स चोरी, स्मगलिंग, बाल शोषण स्त्री शोषण, श्रम शोषण जैसे जघन्य आर्थिक अपराधों को पाप समझा ही नहीं जाता और तो नकली दवा बेचने वालों और खाद्यान्नों में मिलावट करनेवालों के दुष्कर्मों को भी पाप घोषित नहीं किया जाता है। पाप के हाथियों को यहाँ खुला गेट पास दिया जाता है और लोगों को समझाया जाता है कि पाप है, हरी सब्जी खाने में अनछाना पानी पीने में, गाजर, मुली, आलू प्याज खाने में। सूर्यास्त बंद खाने में...खुले मुँह से बोलने में, क्योंकि इससे जीवों की हत्या होती है। आपका धर्म इन्सानों में नही जीव-जंतुओं में ज्यादा दिलचस्पी रखता है। कीड़ों-मकोड़ों को ही समर्पित है यह मनुष्य के मनुष्यत्व में जो कीड़े लगे हैं उसकी आपकी फिक्र नहीं है।”⁶

मधु जैन धर्म के अहिंसा और आज के धार्मिक व्यवहार पर चिंता व्यक्त करती है। संघमित्रा की माँ और वहन गरीबी से तंग आकर साध्वी बन जाती है, लेकिन संघमित्रा जैन धर्म और साधुओं को उनके अप्रासंगिक व्यवहार से परेशान होती है। जैन धर्म मनुष्य के लिए तो है ही नहीं तो पशुओं के लिए भी समर्पित नहीं है। क्योंकि जैन अनुयायी और साधु संत निर्दोश पशुओं और जानवरों की बलि के विरुद्ध अपनी आवाज नहीं उठाते हैं। अर्थात् महावीर की अहिंसा का अर्थ जैन साधु और संतों ने अपने-अपने तरिके से लिया है। इस आडम्बर के खिलाफ नायिका संघमित्रा महाराज से कहती है—“आप तो यह भी भूल गए गुरुदेव की महावीर ने अहिंसा को परम धर्म इसलिए कहा था, क्योंकि उस समय सामन्ती समाज में क्षत्रिय राजे-महाराजे अपने अहं के चलते अनावश्यक हिंसा में लिप्त रहते थे। इन खूनखराबे को रोकने के लिए ही उन्हें अहिंसा को परम धर्म बनाना पड़ा। ‘अपरिगृह’ के महान उपदेश को आप सुविधापूर्वक भूल गए और सिर्फ अहिंसा की पूँछ पकड़ आपने इसे ही चरम पर चढ़ा दिया।”⁷

जैन धर्म अपने इंद्रियों पर विजय प्राप्त करने को भी सिखाता है, साधु संत इसका जोरों से प्रसार-प्रचार भी करते हैं; लेकिन मनुष्य का अपने इंद्रियों पर विजय पाना यह असंभव है। सेक्स यह प्राकृतिक एवं स्वाभाविक जरूरत इसे किसी धर्म के साथ जोड़कर रोका नहीं जा सकता है। जैन धर्म

इसकी कितनी भी दुहाई दे, लेकिन यह संभव नहीं। "जिन शब्द से बने जैन शब्द का मतलब है जिसने अपनी इंद्रिय पर विजय पा ली, वहीं जैन। यानी शरीर की न्यूनतम आवश्यकताओं को पूरा करते हैं अधिकतम सात्विक एवं आध्यात्मिक विकास।" जैन परिवार की कई छोटी-छोटी बच्चियों को साध्वी बनाया जाता है। इन बच्चियों को वैराग्य जीवन क्या होता है? इसकी कल्पना भी नहीं होती। युवा अवस्था में आने के बाद इन्हीं बच्चियों को बच्चों को भोगवादी जीवन की लालसा लगती है और यह स्वाभाविक है। इन्हें अब अपने इंद्रियों पर विजय प्राप्त करना कठिन बन जाता है। उपन्यास की मुनि, अभय मुनि, साध्वी दिव्यप्रभा, साध्वी शशिप्रभा इन सभी जैन साध्वी-साधकों को अपनी इंद्रियों पर विजय प्राप्त नहीं होती है। मोह-माया के सामने इनका साधु धर्म पराजित होता है। दिव्यप्रभा मुनि साधु विजेंद्र अलिंगबध्द होकर कामतृप्ति का आनंद लेते हैं। अभय मुनि के मन में भी कामाग्नि तड़प और बेचैनी होकर वह अपने गुरुभाई की प्रेमिका दिव्यप्रभा के साथ बलात्कार करते हुए कहते हैं-"आज रात-भर के लिए मुझे भी उफनती नदी में डूबकी लगा लेने दो, कल विजयेंद्र मुनि के पास मैं स्वयं तुम्हें छोड़ आऊँगा...कोई ज्ञान तक नहीं पाएगा। जब धर्म के छतनार वृक्ष विजयेंद्र भी कामदेव के हाथों घायल होकर अधर्म में डूबकी लगा सकते हैं, कामनाओं के कवुतरों को दाना चुगा सकते हैं तो मैं क्यों नहीं? थोड़ा पान-पत्ता मुझे भी चढ़ा दे देवी!"⁹ याने मनुष्य के इंद्रियों पर भी जैन धर्म विजय पा नहीं सकता है।

जैन धर्म के अनुयायी महानगरों में व्यापार और उद्योगों को चलानेवाले होते हैं। उन्हें मारवाड़ी समाज कहा जाता है। बड़े-बड़े उद्योगी जैन धर्म के प्रचार-प्रसार के लिए धन राशि पहुंचाते हैं। कलकत्ते जैसे महानगरों में नई साध्वियों को दीक्षा संभारंभ किये जाते हैं। ताकि जैन धर्म के अनुयायी बने रहे। लेखिका कहती है कि दोष दीक्षित होनेवाली महिलाओं का बच्चियों का नहीं है। "दोष उन लोगों का है जिन्होंने धर्म पर अधर्म का मुखौटा चिपका दिया है। लोग धर्मात्मा है बिना यह जाने कि धर्म क्या है। धर्म की इन विषैली जंगली घासों को काटना होगा, नई परिभाषाएँ, नई व्याख्याएँ गढ़नी होंगी।"¹⁰

अंततः मधु काँकरिया ने 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित जैन धर्म की बुराईयों को समाज के सामने लाने का यथार्थ प्रयास किया है। धर्म एक पुरानी गंभीर और जटिल और ताकतवर संस्था है। महावीर के चलाए धर्म को लोगों ने कैसे बदल-ने की चेष्टा की है, इसका बेबाक चित्रण मधु ने प्रस्तुत उपन्यास में किया है। वस्त्रहीनता और आहारहीनता ही जैन धर्म नहीं है। करुणा, प्रेम, मैत्री को लोग भूल रहे हैं। शिखर जी के भिखारी और आदिवासी मजदूरों के जीवन की बात क्यों नहीं करता धर्म। उनके प्रति क्यों नहीं प्रेम उमड़ता? महाराजा साथ संघ प्रमुख के बड़े-बड़े कीमती पोस्टरों पर शोभा यात्राओं पर तमाम कार्यक्रमों पर लाखों रुपये खर्च किए जा रहे हैं। वही पैसा क्यों नहीं गरीबों पर खर्च किया जाता है? ऐसे सवाल से लेखिका हमें सोचने पर मजबूर करती है, कि धर्म भी आजकल व्यापार बन रहा है।

मधु काँकरिया का मारवाड़ी समाज से तालुक होने के कारण उन्होंने जैन धर्म के पाखण्ड को बड़ी नजदिक से देखा है इसलिए जैन धर्म के साधु संतों की वास्तविक संस्कृति को चित्रित कर पाई है; क्योंकि यह मुलायम सिल्क पहनेवालों जैन मुनियों की सेज पर संस्कृत बोलनेवालों की ही दुनिया है।

संदर्भ सूची :

1. Shtts://Samalochan.blogspot.in/2008.
2. मधु काँकरिया का रचना संसार - डॉ. उषाकीर्ति राणावत - पृ. 199
3. सेज पर संस्कृत - मधु काँकरिया - पृ. 47
4. वहीं पृ. 47
5. वहीं पृ. 20
6. वहीं पृ. 120
7. वहीं पृ. 121
8. वहीं पृ. 90
9. वहीं पृ. 147
10. वहीं पृ. 136

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

2018-19

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

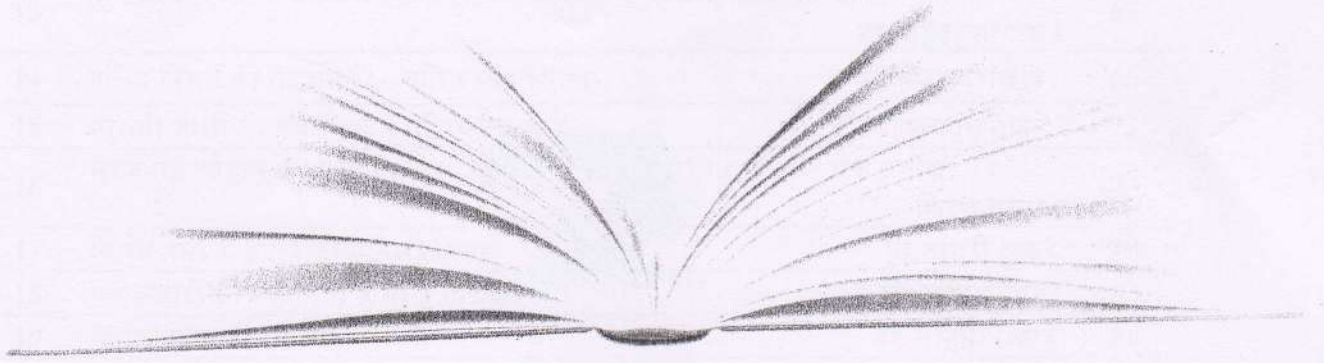
INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 135 (B)

आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श

Guest Editor :

Dr. R. S. Patil

Principal,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Dr. G. B. Kuwar

Head, Dept. of Hindi,

P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &

S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada

Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SIIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	दलित और स्त्री शोषण - कारण, निवारण और सामाजिक न्याय	डॉ. सुशीला टाकमौरे	07
2	भगवंत अनमोल कृत उपन्यास 'जिंदगी ५०-५०' में किन्नर विमर्श	डॉ. मधुकर खराटे	16
3	हिंदी दलित कविता का शैलीगत अध्ययन	डॉ. ए. एम. पवार	24
4	नारी संवेदनाओं की उपन्यासकार : उषा प्रियंवदा	प्रा. अजित चव्हाण	28
5	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में नारी विमर्श	डॉ. अशोक तायडे	34
6	संजीव के 'खोज' कथासंग्रह में संवेदना	प्रा. अविनाश अहिरे	36
7	आदिवासी संघर्ष कि गाथा 'रेत' उपन्यास	डॉ. भारती वळवी	41
8	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में आदिवासी चेतना	प्रा. दत्तात्रय पटेल	45
9	२१ वीं सदी की कहानियों में किन्नर विमर्श	डॉ. अनिता जाधव	49
10	मध्यमवर्गीय परिवार की लडकी की संघर्षमय गाथा 'मुझे चाँद चाहिए'	डॉ. सुनिता कावळे	52
11	दलित कथाकारों की कहानियों में दलित विमर्श	डॉ. आशा कांबळे	55
12	'आखिरी सलाम' उपन्यास में वेश्या विमर्श	डॉ. जिजाबराव पाटील	59
13	दलित विमर्श के परिप्रेक्ष्य में फिल्म 'काला करिकालन' में प्रस्तुत प्रतीकों का अध्ययन	डॉ. महेंद्रकुमार वाढे	62
14	दलित विमर्श की सैद्धांतिकी - दलित सौंदर्यशास्त्र	डॉ. संजय रणखांबे	66
15	मालती जोशी की कहानियों में परित्यक्ता नारी	डॉ. गोकुलदास ठाकरे	72
16	सूरजपाल चौहान के 'छु नहीं सकता' एकांकिका संग्रह में दलित शोषण : एक समीक्षा	किरण चव्हाण	75
17	निर्गल वर्मा के उपन्यासों में नारी विमर्श	प्रा. माधुरी ठाकरे	79
18	मन्नू भंडारी की कहानियों में नारी विद्रोह	डॉ. महेंद्र रघुवंशी	83
19	'जंगली फूल' की समीक्षा	डॉ. मोहन चव्हाण	86
20	प्रवासी महिला कथाकारों की कथाओं में स्त्री संवेदना	डॉ. नागरत्न के.	89
21	स्त्री विमर्श : एक परिचय	प्रा. नाटवर तडवी	93
22	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	निकिता विसपुते	96
23	महादेवी वर्मा के गद्य साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. शैलजा भंगळे	99
24	अंतिम दशक के महिला साहित्यकार और चित्रा मृदूल	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	104
25	हिमांशु जोशी के उपन्यासों में व्यक्त नारी जीवन	डॉ. रविंद्र खरे	109
26	'त्रियों ड जंगल एवं तृष्णा'	डॉ. जयश्री गावीत	113
27	वेश्याओं की अस्मिता तथा भटकाव के दोहरे से उभरने का प्रयास : 'आज बाजार बंद है'	डॉ. एस. एन. तायडे	116
28	नारी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'रंगशाला' उपन्यास का अनुशीलन	डॉ. संजय ढोढरे	122
29	कमलेश्वर के उपन्यासों में स्त्री विमर्श	डॉ. संजयकुमार शर्मा	128
30	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श	प्रा. संतोष तमखाने	133
31	उपन्यास विधा में नारी विमर्श	श्रीमती शोभा अहिरराव	138
32	दलित साहित्य की प्रवृत्तियाँ एवं प्रासंगिकता	डॉ. सुनील पानपाटील	142
33	समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी विमर्श	डॉ. सुनील पाटील, प्रा. बी. एन. पाटील	147
34	सुभद्राकुमारी चौहान की कहानियों में नारी	डॉ. विजय गुरव	152

स्त्री विमर्श : एक परिचय

प्रा. नाटवर संपत तडवी
सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागध्यक्ष
संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व
वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर,
ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

हिंदी साहित्य जगत में विमर्श एक ऐसी संकल्पना है, जो नारी-जीवन को समग्रता से विश्लेषित करती है। स्त्री दुनिया की आधि आबादी है और ऐसी महत्वपूर्ण स्त्री के जीवन की आलोचना करना याने स्त्री-विमर्श है। स्त्री-प्रताड़ना, स्त्री-शोषण, स्त्री-चेतना, स्त्री-संघर्ष, स्त्री-वेदना, स्त्री-विद्रोह, स्त्री-सशक्तिकरण आदि विविध आयाम स्त्री-विमर्श की श्रेणी में आते हैं। स्त्री-विमर्श का तात्पर्य अगर जानना है तो उसकी संकल्पना को समझना जरूरी है। स्त्री-विमर्श का अगर द्रम शाब्दिक अर्थ देखें तो यह होता है-

"स्त्री - नारी, महिला, औरत, अबला, सबला।

विमर्श - विचार विवेचन, परामर्श, जाँच चर्चा आदि।"¹

अर्थात् स्त्री विषयक प्रश्नों पर किया गया विचार या परामर्श ही स्त्री विमर्श है। स्त्री-विमर्श क्या है? उसका सैधान्तिक स्वरूप क्या है? वह हिंदी साहित्य में इतना चर्चा में क्यों है? ऐसे कई सवालों पर चर्चा करनी है तो सबसे पहले स्त्री-विमर्श की परिभाषाओं का विवेचन करना जरूरी है।

वी. भास्कर राव स्त्री-विमर्श के संदर्भ में कहते हैं - "हमारे देश में स्त्री-विमर्श पाश्चात्य जनसंचार माध्यम और संस्कृति से प्रभावित हुआ विकीर्ण रहा है किंतु उसकी जड़े भारतीय हैं।"² मैत्रेयी पुष्पा का मानना है कि "नारीवाद ही स्त्री-विमर्श है। नारी की यथार्थ स्थिति के बारे में चर्चा करना ही स्त्री विमर्श है।"³ तो कांत्यायनी इसी संदर्भ को पकड़कर कहती है, "स्त्री-विमर्श अथवा नारीवाद पुरुष और स्त्री के बीच नकारात्मक भेदभाव की जगह स्त्री के प्रति सकारात्मक पक्षपात की बात करता है। वस्तुतः इस रूप में देखा जाए तो स्त्री-विमर्श अपने समय के जीवन की वास्तविकताओं तथा संभावनाओं को तलाश करनेवाली दृष्टि है।"

अर्थात् स्त्री-विमर्श को अगर हमें विस्तृत रूप से जानना है तो यह कहा जा सकता है कि स्त्री अस्तित्व की बात करनेवाला और जो साहित्य स्त्री शोषण, उत्पीड़न, दमन और अन्याय के विरोध में बात करता है। वह स्त्री-विमर्श का साहित्य एवं आंदोलन है। स्त्रीवादी विमर्श, स्त्री-विमर्श, नारीवाद आदि एक ही हैं। जो स्त्री प्रश्नों पर चर्चा करता है, बहस करता है।

स्त्री-विमर्श यह एक प्रगतिशील विचार है, जो एक ही समय में हमारे देश काल तथा पूरी दुनिया के साथ जुड़ा है। अगर हम पूरे विश्व की बात करें तो यह आंदोलन 20 वीं शताब्दी के आर्थिक, सामाजिक एवं प्रौद्योगिकीय क्षेत्र में तीव्र परिवर्तन होने के कारण न केवल सुस्थापित कार्य प्रणाली बदलती है अपितु संपूर्ण कार्य और सोच में भी बदलाव होना शुरू होता है। परिणाम स्वरूप स्त्री वर्ग भी अपने अधिकारों की माँग करने लगता है। स्त्री के प्रति सोच-विचार में भी बदलाव दिखाई देता है। 8 मार्च 1857 को न्यूयॉर्क की सड़कों पर कपड़ा मिलों की कामगार स्त्रियों ने अपनी माँगों के लिए इतिहास में एक अमिट छाप छोड़कर गया। आज भी उस संघर्ष की याद में हम 8 मार्च में

अंतर्राष्ट्रीय महिला संघर्ष दिवस के रूप में मनाते हैं। इसके अलावा बहुत सारे आंदोलन हैं, जिसमें प्रमुखतः सन 1965 में एलिजाबेथ मिलर, लुसी स्टोन का अमेरिका में मुक्ति आंदोलन, 1910 में समाजवादी महिलाओं की एक कॉफ्रेंस में पहली बार 8 मार्च का दिन 'महिला संघर्ष दिवस' के रूप में मनाया जाना 8 मार्च 1930 को 'जार' के रुस का आंदोलन जिसमें स्त्रियों ने सडकों पर जुलूस निकाला और युद्ध विरोधी नारे लगाए। सन 1936 में फॉसिज्म के विरोध में हजारों स्त्रियों द्वारा प्रदर्शन किया गया, क्योंकि जर्मनी में उस समय स्त्रियों को युद्ध हेतु अधिक बच्चे पैदा करने के लिए प्रेरित किया जा रहा था। इन सारे विश्वव्यापी आंदोलनों का प्रभाव हमारे भारत-देश पर भी पड़ा।

अंततः भारत में स्त्री आंदोलन की असली शुरुवात 19 सदी के आखिर दशकों में हुई जब स्त्री समाजसुधारकों ने पुरुष प्रधान समाज द्वारा भोगे बंधनों को तोड़कर ऊँची शिक्षा के लिए देश ही नहीं विदेश में अपनी उपस्थिति जतायी। जिसमें पंडित रमाबाई, रमाबाई रानडे, आनंदीबाई जोशी, फ्रानना सोराबजी आदि के नाम लिए जा सकते हैं। लेकिन इन से अधिक भारत में स्त्री-विमर्श का आरंभ इसी सदी में महात्मा फुले से माना जा सकता है, क्योंकि उन्होंने सर्व प्रथम स्त्री के सर्वांगीन उत्थान हेतु अपने कृतिशील कार्य से स्त्री-शिक्षा का आरंभ कर स्वयं अपने घर से स्त्री-विमर्श की सर्व प्रथम नींव डाली है।

'स्त्री-विमर्श' को एक सैधान्तिक रूप में अगर बीठाना है तो वह वैचारिक प्रतिबन्ध है। स्त्री के जीवन का विश्लेषण, विवेचन इन्हीं वैचारिक सिद्धांतों के आधार पर किया जाता है। समता, बंधुता, न्याय, स्वातंत्र्य और शिक्षा स्त्री-विमर्श के नैतिक मूल्यों के आधार पर स्त्री-पुरुषों को समान अधिकारों की बात करता है। क्योंकि शिक्षा और संविधानिक अधिकारों के कारण महिलाओं को अपनी गुलामी का एहसास होकर वह अपने जीवन को पुरुषों के समान सशक्त बनाना चाहने लगी है। इसके लिए वह पुरुषों की संकीर्ण सोच को भी बदलना चाहती है। वह हर नयी चुनौती को शिक्षा, विवेक, तर्क, बुद्धि के बल पर स्वीकार कर रही है। क्योंकि अब वह पुरुषों के साथ सामाजिक स्थान और अस्तित्व की भागीदारी, सामाजिक समानता के आधार पर पाना चाहती है। फणीश्वरनाथ रेणु का मत है कि, "नारी अब घर की चारदीवारों में बंदी रहकर केवल बच्चे पैदा करनेवाली मशीन नहीं कहलाना चाहती, अपितु वह भी अपने हृदय में उठनेवाली अभिलाषाओं और इच्छाओं को सच्चे रूप में प्रस्तुत करना चाहती है।"⁴ इन्हीं भावनाओं का स्वर साहित्य क्षेत्र में आज महिला लेखन के माध्यम से गुंज रहा है। सिमोन्द द बोआ ने 'द सेकंड सेक्स' नामक पुस्तक में सामाजिक परिवेश स्त्री को स्त्री बनाए रखने में किस प्रकार जिम्मेदार होता है इसके लिए वह कहती है-"औरत को औरत होना सिखाया जाता है। और औरत बनी रहने के लिए अनुकूल बनाया जाता है।"⁵ अपने साहित्य के माध्यम से कई वैचारिक मंथनों की परम्परा में साहित्य के द्वारा स्त्री करने लगी। स्त्री का पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था में जो रूप प्रस्तुत किया जा रहा है, क्या वही सही है? क्यों स्त्री का सामाजिक स्थान और अस्तित्व पुरुष की तुलना में निम्न है? क्यों स्त्रियों को अबला मानकर उसकी उपेक्षा की जाती है? इन प्रश्नों को तलाशना ही स्त्री साहित्य का और स्त्री-विमर्श का लक्ष्य है।

हिंदी साहित्य में स्त्री लेखन स्त्री-विमर्श को लेकर समकालीन-लेखन परम्परा में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। स्त्री-विमर्श में स्त्रियों ने स्वयं की अनुभूति की अभिव्यक्ति की है, तो पुरुषों ने स्त्री के प्रति सहानुभूति दिखाने के लिए साहित्य रचा है। स्त्री-विमर्श के आरंभिक काल में पुरुष प्रधान समाज में नारी की दीन-हीन स्थिति का वर्णन करते समय लेखिकाओं ने पुरुषों को दोषी ठहराया है।

पहले पुरुषों की उंगली पकड़कर लिखनेवाली स्त्री अब स्वतंत्र रूप से नयी विचारधारा के रूप में अपने आप को व्यक्त करती नजर आ रही है। पुरुषों ने भी स्त्री के बारे में लिखा लेकिन वह सहानुभूति पर था, लेकिन स्त्रियों ने अपना दुख त्रासदी स्वानुभूति के आधार पर अधिक वास्तविक लिखा है। प्रसिद्ध छायावादी कवयित्री महादेवी वर्मा कहती है- "पुरुष के द्वारा नारी का चरित्र अधिक आदर्श बन सकता है, परंतु अधिक सत्य नहीं, विकृति के अधिक पहुँच सकता है, परंतु यथार्थ के आधिक समीप नहीं।"⁶ मैं यह मानता हूँ कि स्त्री अपना दुख दर्द सही मायने में लिख सकती है। जिस पर बीतती है वही सही तरह से बता सकता है और सत्य भी होता है। किंतु मेरा भी मानना है कि अगर स्त्री-विमर्श एक नये रूप में समाज के सामने लाना है तो स्त्रियों के साथ-साथ पुरुष वर्ग को भी स्त्री-विमर्श पर लिखने की आवश्यकता है। हम कब तक अपने ऊपर हो रहे अन्याय सिर्फ बताते रहेंगे। जो वर्ग अन्याय कर रहा है उसकी सोच को परखना आवश्यक है। उस वर्ग की सोच बदलना आवश्यक है। इसलिए स्त्री-विमर्श को न्याय दिलाने के लिए और उद्देश की पूर्ति के लिए पुरुष वर्ग और पितृसत्तात्मक सोच को बदलना आवश्यक है।

स्त्री-विमर्श की अभिव्यक्ति का मूल स्वर 'स्त्री अस्मिता' की पहचान कराना है। स्त्री-विमर्श स्त्री को सिमित दायरे से बाहर निकालकर स्वाभिमानी एवं स्वतंत्र जीवन प्रदान करता है। स्त्री-चेतना, स्त्री-संघर्ष, स्त्री-विद्रोह, स्त्री-वेदना, स्त्री-प्रताड़ना, शोषण आदि स्त्री-विमर्श के आयाम हैं। जिसके माध्यम से स्त्री-विमर्श आज एक आंदोलन का रूप ले रहा है। और यह आंदोलन अपने मानवीय अधिकार पाने के लिए किया जा रहा है। स्त्रियों ने पुरुषों के समान अधिकार पाने के लिए अपने कर्तव्य को पूरा करना वह नहीं भूलती है। पारिवारिक जिम्मेदारियों के साथ वह अपना कृतित्व को बनाना चाहती है और वह भी बगैर पुरुष से नहीं तो पुरुष को साथ रखकर।

अतः स्त्री-विमर्श इक्कीसवीं सदी में एक विधा के रूप में साहित्य में विकसित हो रही है। स्त्री लेखिकाओं ने अपनी वेदना-चेतना-विद्रोह यथार्थ बनकर साहित्य में अभिव्यक्त कर रही है।

संदर्भ सूची :

1. महिला सबलिकरण एक चुनौती - संपा. डॉ. भीमराव रामकिशन घोडगे, डॉ. सुखदेव रामा पाटील पृ. सं. 79
2. समकालीन साहित्य : स्त्री और दलित विमर्श (विशेषांक) पृ. सं. 10
3. महिला सबलिकरण एक चुनौती - संपा. डॉ. भीमराव रामकिशन घोडगे, डॉ. सुखदेव रामा पाटील पृ. सं. 79
4. भारतीय समाज में नारी दशा एवं दिशा - डॉ. अलोक कुमार कश्यप पृ. सं. 79
5. समन्वय -2012 संपा. डॉ. अशोक जॉधळे पृ. सं. 24
6. मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य में स्त्री-विमर्श - डॉ. अग्रवाल पृ. सं. 58

ATTESTED

Principal
S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal Akhola Dist Nandurbar

2018-19

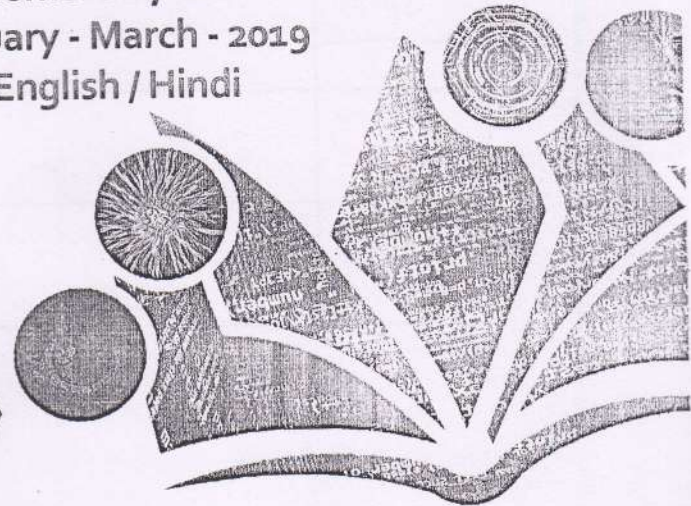
Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English / Hindi

IMPACT FACTOR /
INDEXING

2018 - 5.5

www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF HINDI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	मृणाल पांडे के साहित्य में चित्रित ग्रामीण कृषक महिलाओं का जीवन डॉ. संतोष राजपाल नागुर	४२-४५
१४	भारतीय कृषक जीवन और गोदान शिल्पा शर्मा	४६-५०
१५	हिंदी कविता में किसान सिराज	५१-५५
१६	इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में चित्रित किसान समस्या प्रा. एन. एस. तडवी	५६-५८
१७	कृषक जीवन और हिंदी कथात्मक साहित्य डॉ. गोविंद बुरसे	५९-६३
१८	किसान सभ्यता का वास्तविक दस्तावेज: 'अकाल में उत्सव' डॉ. रमेश माणिकराव शिंदे	६४-६८

१६. इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों में चित्रित किसान समस्या

प्रा. एन. एस. तडवी

हिन्दी विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार.

हिंदी साहित्य में गद्य की विविध विधाओं के साथ ही उपन्यास विधा का आरंभ आधुनिक काल अर्थात् भारतेंदु युग से माना जाता है। समय-समय पर उपन्यासकार भारतीय समाज के सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक और आर्थिक स्थितियों का चित्रण उपन्यास में करते हैं। हिंदी उपन्यास के इतिहास में जहाँ तक किसानों की दयनीय स्थिति, कर्ज की समस्या तथा किसानों के प्रति हो रहे शोषण की अभिव्यक्ति का प्रश्न है तो मुंशी प्रेमचंद का नाम लिया जाता है। उन्होंने अपने उपन्यास 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' में सामली और महाजनी व्यवस्था का शिकार किसानों की दयनीय स्थितियों का चित्रण किया है। मध्यकालीन सामाजिक संरचना में लगान वसूली नजराना, अबवाब, हारी बेगारी के शोषणकारी मुद्दे का चित्रण किया गया है। हालांकि प्रेमचंद से पहले भी किसानों को केंद्र बनाकर लिखा गया पर कथा साहित्य में नहीं बल्कि कविता जैसी विधाओं में। कबीरदास और तुलसीदास जैसे भक्तिकालीन कवियों में अपनी कविता में किसानों की स्थिति को बयां किया है। इस त्रिवेणी में मैंने तीन बहुचर्चित उपन्यासकार मुंशी प्रेमचंद, संजीव और पंकज सुबीर का चयन किया है। उनके उपन्यास क्रमशः 'गोदान', 'फांस' और अकाल में उत्सव है।

साहित्य के माध्यम से समाज को देखते का एक अच्छा मार्ग है। तत्कालीन समय में प्रेमचंद 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' उपन्यास लिख रहे थे उस समय भारत में स्वतंत्रता आन्दोलन चल रहा था। किसान सामन्ती और जमींदारी तथा जैसी कुव्यवस्थाओं से जुड़ा रहा था। समाज में घटित होनेवाली घटनाओं का प्रभाव लेखक पर पड़ना स्वाभाविक था। प्रेमचंद को किसानों का कथाकार कहा जाता है और 'गोदान' भारतीय किसानों के जीवन का महाकाव्य है। हिंदी साहित्य में उपन्यास के क्षेत्र में पहलीबार प्रेमचंदने किसी किसान को नायक बनाकर उपन्यास लिखा। और किसानों की दयनीय स्थिति हू-ब-हू अभिव्यक्त की। किसानों के प्रति हो रहे अन्याय, शोषण, सुदखोरों द्वारा बेरहमी से किया गया अत्याचार और किसान अपने ही खेतों में मजदूर बन जाता है इसका चित्रण किया है।

आज का आधुनिक भारत और प्रेमचंद के समय का भारत काफी परिवर्तन हो चुका है। आज का किसान उस समय का किसान जैसा नहीं रहा है। आज पूरी तरह से परिवर्तन होता हुआ नजर आता है। इसी कारण हिंदी साहित्य तथा उपन्यासकारों के लेखन में भी दिखायी देता है। भारत सरकार के द्वारा लागू की गई नई आर्थिक नीति (१९९१) के कारण भारतीय किसान वर्ग में निम्न तबके से उच्च तबकों तक एक परिवर्तन दिखायी दिया और किसानों के जीवन शैली में भी बदलाव आया। सामाजिक व्यवस्था, सभ्यता और संस्कृति के संवर्धन और विकास के लिए अर्थ की महत्वपूर्ण भूमिका

होती है। भारत कृषिप्रधान देश माना जाता है। आज भी सत्तर (७०) फीसदी लोग जीवन यापन के लिए कृषि को आधार बनाया है। समय की मांग के अनुसार कृषि के उत्पादन में परिवर्तन होना जरूरी है। भारत में हरित क्रांती होने से कृषि उत्पादन में काफी बदलाव आया, परंतु किसान किसी न किसी रूप से शोषित और प्रताडित रहा है। जिसकी अभिव्यक्ति उपन्यासकारों ने की है। किसानों के संघर्षमय जीवन को केंद्रीय बिंदु बनाकर प्रेमचंद अपने उपन्यास एवं कथा साहित्य अभिव्यक्त किया है।

प्रेमचंद के 'गोदान' और 'प्रेमाश्रम' उपन्यास के बाद भगवानदास मोरवाल, नरक मसीहा, राजू शर्मा-हलफनामा, जगदीश गुप्ता - कभी न छोड़े खेत, विवेकी राम - सोना माटी, कमलाकांत त्रिपाठी - बेदखल, काशीनाथ सिंह - रेहन पर रघु, संजीव - फांस और पंकज सुबीर का -अकाल में उत्सव आदि उपन्यासकारों ने सामंती व्यवस्था, महाजनी सभ्यता, जमींदारी प्रथा, जमीन चकबंदी, जमीन से बेदखली भूमिहीन होना तथा बाजारवाद का स्मरण किसानों की चक्काचौंध से बदलती संस्कृति, सरकारी बैंको में कर्ज अदायगी न करने की समस्या तथा किसान आत्महत्या इन सारी समस्याओं को साहित्यकारों ने अपने-अपने ढंग से चित्रित किया है।

प्रेमचंद महाकाव्यात्मक उपन्यास का नायक 'होरी' है, खेतों में जी तोड़ मेहनत करने के बाद भी अपने परिवारवालों का भरण-पोषण बड़ी ही मुश्किल से कर पाता है। भारतीय समाज में व्याप्त सामंती और सुदखोरो जैसी कुव्यवस्थाओं का शिकार 'होरी' होता है। नजराना देने के बाद भी जब होरी रायसाहब के यहाँ बेगार करने जाता है तो मुन्नी कड़ें शब्दों में विरोध करती है। फिर भी सामाजिक परंपरा में बंधा होरी उसकी एक नहीं मानता। अंततः होरी अपने खेतों में काम करते-करते प्राण त्याग देता है। स्थिति केवल एक होरी की ही नहीं है बल्कि कई होरी समाज में कर्जभरा जीवन जी रहे हैं।

उपन्यास कथाकार संजीव द्वारा लिखित 'फांस' उपन्यास में महाराष्ट्र राज्य के विदर्भ क्षेत्र में निवास करनेवाले किसानों पर आधारित है। यह उपन्यास सबका पेट भरनेवाले और तन ढकनेवाले देश लाखों किसानों द्वारा किए जा रहे आत्महत्या पर केंद्रित है। कहा जाता है कि भारत किसानों का देश है और भारत की आत्मा गाँवों में निवास करती है। भारत में अधिक से अधिक जनता कृषि पर निर्भर रहती है। कुछ दशकों से इस देश में किसान आत्महत्या तेजी से बढ़ रही है। परिस्थितीवस किसान लगातार आत्महत्या कर रहे हैं। देशभर में लगभग पिछले दो दशकों से बढ़ रही किसानों की आत्महत्याएँ। उपन्यास महाराष्ट्र के यवतमाल जिले के गाँव के बनगाँव का चित्रण किया गया है, लेकिन इसमें आंध्रप्रदेश व कर्नाटक के किसानों सहित भारत के उन सभी किसानों की कहानियाँ शामिल हैं। कथाकार संजीव का यह उपन्यास भारतीय कृषक समस्या की करुण दशा पर केंद्रित है।

पंकज सुबीर का 'अकाल में उत्सव' उपन्यास में जो गाँव और किसानों की संस्कृति का एक बहुत ही बेहतरीन उपन्यास है। किस प्रकार किसान महाजनी, सामंती व्यवस्था सुदखोरी और कर्ज के दलदल में फंसकर आत्महत्या करने

पर धिवश हो रहा है। किसानों की बदहली सम्बन्धी अन्य समस्याएँ हो उसी कड़ी या परम्परा को उपन्यास जगत में आगे बढ़ाने का काज पंकज सुबीर ने किया है। सरकारी फंड को सही समय में उपयोग करने के लिए सरकारी प्यादों द्वारा उत्सव मनाया जा रहा है और वहीं दूसरी ओर 'सूखापानी' नामक गाँव के किसान आत्महत्या कर रहा है। इस उपन्यास में चित्रित गाँव 'सूखापानी' का एक अजीब नाम है। यानी किसान की फसल का अतिवृष्टि और अनावृष्टि दोनों ही स्थिति में नुकसान है। जमीन बदखली की समस्या तो किसी में कास्तकारों द्वारा किया जा रहा बेरहमी से शोषण। कर्ज जैसी समस्याओं के बेसुमार मार से आत्महत्या। एक तरफ मुख्यमंत्री के आदेशानुसार भव्य उत्सव के आयोजन की चर्चा हो रही है तो दूसरी तरफ वर्षा तूफान और ओले पडने से किसानों के नष्ट हुई फसल का दृश्य दिखाई दे रहा है। प्रशानिक अधिकारियों को मंच की सजावट की चिंता नहीं रहती है। वास्तव में यह उपन्यास किसानों के शोषण का रेशे-रेशे को उधेड़नेवाला उपन्यास है जो यह जाहिर करता है कि किसानों की आत्महत्या के पीछे केवल ओला वृष्टि, सूखा और शासनिक निष्ठुरता ही जबाबदा है।

निष्कर्ष

गोदान, फॉस और अकाल में उत्सव इन तीनों उपन्यास में किसानों की संघर्ष की कारुणिक कहानी है। किसी में किसान महाजनी या जर्मीदारी व्यवस्था का शिकार है तो किसी में सरकारी बैंको से लिया गया कर्ज का। कर्ज की अदायगी न होने के कारण किसान आत्महत्या कर रहा है इन त्रासदियों की घटनाचक्र की संपूर्ण सामाजिक विडम्बनाओं के साथ शब्दबद्ध किया गया है। आज भी सामेती और पूंजीवादी संस्कृति की टकराहट में किसानी समय में किसान लाखों की संख्या में आत्महत्या कर रहे हैं। और भविष्य में कृषिप्रधान देश नहीं कहलाएगा।

संदर्भ

१. गोदान - उपन्यास - प्रेमचंद
२. प्रेमाश्रम - उपन्यास - प्रेमचंद
३. फॉस (उपन्यास - २०१५) संजीव
४. अकाल में उत्सव - (उपन्यास - २०१६) पंकज सुबीर

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

2018-19

Impact Factor – 6.261

Special Issue - 131

Feb. 2019

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

हिंदी साहित्य में विविध विमर्श

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. P. R. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Vijay A. Sonje

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Kalpana L. Patil

Dr. Ishwar P. Thakur

Dr. Satish D. Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATION

४४	'त्यागपत्र' उपन्यास में स्त्री-विमर्श हबीब खान	१००
४५	नारी विमर्श और समकालीन महिला कथाकार देवेन्द्रसिंह ठाकुर	१०२
४६	विमर्शों के दौर में हिन्दी कविता (दलित, स्त्री, आदिवासी विमर्श के विशेष संदर्भ में) डॉ. गजानन सुरेश वानखेडे	१०५
४७	आदिम कला 'ललमनियों' कहानी में स्त्री विमर्श प्रा.डॉ. लता नामदेव पेंडलवाड	१०९
४८	अंतिम दशक की हिन्दी कविता में व्यक्त पारिवारिक विमर्श प्रा. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी	१११
४९	प्रभा खेतान के काव्य में चित्रित लैंगिक संवेदना डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	११४
५०	समकालीन हिन्दी गजल के विविध आयाम प्रा.डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड 'मुकेशराजे'	११८
५१	'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित वेश्या समस्या और समाधान प्रा. नटवर संपत तडवी	१२१
५२	आदिवासी भील जनजाति का सामाजिक एवं सांस्कृतिक अध्ययन प्रा. अंजिर नथू भील	१२३
५३	डॉ. सुरेंद्र विक्रम के साहित्य में बालमनोवैज्ञानिकता का चित्रण डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर	१२५
५४	भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श प्रा.डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	१२७
५५	आदिवासियों के शोषण का चित्रण करता दस्तावेज- 'पोस्टर' प्रा.डॉ. मनोज महाजन	१२९
५६	२१ वीं सदी में हिन्दी महिला उपन्यास लेखन प्रा.डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिंघाणी)	१३१
५७	'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में नारी विमर्श प्रा. माधुरी सुरेश ठाकरे	१३३
५८	निरूपमा सेवती के कहानियों में 'वृद्ध विमर्श' डॉ. राहुल सुरेश भद्राणे	१३५
५९	हिन्दी गज़लकारों की गज़लों में नारी विमर्श डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील	१३७
६०	अवधी लोकगीतों में नारी जीवन के विविध आयाम प्रा. सौ. स्वाती व्ही. शेलार	१३९
६१	कृष्णा सोबती का उपन्यास 'दिलो दानिष' में अभिव्यक्त नारी-विमर्श डॉ. आशा दत्तात्रय कांबळे	१४१
६२	गीतांजलि श्री का उपन्यास 'रित-समाधि' में वृद्ध विमर्श तायडे राजाराम बाबुराव	१४३
६३	धार्मिकता एवं सांस्कृतिकता से भरी मिथिलेश्वर की कहानियाँ डॉ. मनोज नामदेव पाटील	१४५
६४	भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में मुस्लिम स्त्री विमर्श प्रा. डिम्पल एस. पाटील	१४७
६५	अनामिका की कविताओं में स्त्री विमर्श डॉ. रेखा गाजरे, भावना बडगुजर	१५०

'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित वेश्या समस्या और समाधान

प्रा. नटवर संपत तडवी

हिंदी विभाग प्रमुख, संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा, जि. नंदुरबार.

भूमिका

समकालीन भारतीय समाज में अनेक ऐसी समस्याएँ निर्माण हो गयी हैं। जिनका समुचित समाधान नहीं निकल पाया है। इन समस्याओं की जड़े भारतीय समाज में इतनी गहरी हैं कि यदि किसी एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण करने की प्रक्रिया में अनेक समस्याओं का खुलासा अपने आप होने लगता है। शायद इसलिए सामाजिक समस्याओं को सामाजिक आदर्श से विचलन माना जाता है। वर्तमान भारत में आतंकवाद, निर्धनता, बाल अपराध, बेरोजगार, इन चर्चित समस्याओं के साथ वेश्या वृत्ति की समस्या गंभीर रूप धारण कर रही है। इसका हल इतने आसानी से नहीं निकल रहा है। इक्कीसवीं सदी की मधु काँकरिया सामाजिक सरोकारों के साथ अपना साहित्य लिखनेवाली चर्चित महिला उपन्यासकार है। उन्होंने वेश्यावृत्ति समस्याओं के साथ ही वेश्या जीवन की समस्याओं को बड़ी गहरी चिंतन शैली के साथ उपन्यास में चित्रित किया है। और कई वेश्याओं के चरित्रों के माध्यम से वेश्यावृत्ति पर लिखनेवाली संभवतः हिंदी साहित्य की अकेली महिला रचनाकार है। चकला, दलाल, ग्राहक, पुलिस इन चार बिंदुओं पर वेश्याओं का जीवन चलता है। इसलिए उनका जीवन शोषित, उपेक्षित और प्रताडित होने के कारण कई समस्याओं से भी घिरा हुआ जीवन 'सलाम आखिरी' उपन्यास में मिलता है।

वेश्या जीवन लैंगिक शोषण बलात्कार अनेक रोगों से ग्रस्त और मानसिक घमसान जैसी समस्याओं से घिरा रहता है। यही लेखिका ने यथार्थ रूप में अपने उपन्यास में चित्रण करने की पूरी कोशिश की है। वह निम्नलिखित मुद्दों द्वारा देखा जा सकता है।

लैंगिक शोषण - लैंगिकता का संबंध काम या सेक्स के कारण वेश्याओं के साथ वह वेश्यावृत्ति जीवन से ही जुड़ जाता है। लेकिन जहाँ वेश्या नहीं चाहती वहाँ उसके साथ जबरन छेड़छाड़ या संबंध बनाने की कोशिश करना यह लैंगिक शोषण की श्रेणी में आता है। मधु काँकरिया का 'सलाम आखिरी' उपन्यास की कई वेश्याओं का लैंगिक शोषण उनके ग्राहक द्वारा या पुलिस द्वारा होता दिखाया गया है। और वह वास्तव है।

उपन्यास की मीना को पंधरा वर्ष की उम्र में ही वेश्या बनाया जाता है। गाँव से शहर काम की तलाश में आने वाली मीना का मालिक द्वारा उसका लैंगिक शोषण होता है। मुश्किल से वहाँ से भागकर निकलती है, पर वह रेलवे कर्मचारियों के हाथ लगती है। और उन्होंने भी अपनी पुरुषी औकात दिखाकर उसका शोषण कर उसे पूरी तरह से वेश्या बनाकर छोड़ा था। अपने लैंगिक शोषण की आप बिती बताते हुए मीना कहती है- "अब कोई भी लडका तुमसे शादी नहीं करेगा, क्योंकि पंद्रह वर्ष की उम्र में ही तुम वेश्या हो गई हो। अच्छा है! ये सब तुम पैसे कमाने के लिये करो और छः महिने तक मुझे पूरी तरह से भोग-भोगकर एक रात वह भी मुझे इन्ही अँधेरी गलियों में बेच गया।" १ वेश्या बनने के बाद तो ग्राहक केवल उनका मांस नोचने के लिए जैसे देकर उनके पास या चकलों में आते रहते हैं। कई ग्राहक विकल वासना के आवेग में भरपूर साथ न देने से वे वेश्याओं के साथ मारपीट कर उनका मांस नोचकर ही दम लेते हैं। जूली नामक वेश्या अपना अनुभव बताती है- साला गिध्द था.... गिध्द गिध्द से भी बंदतर। गिध्द तो फिर भी मरे हुए का मांस नोचता है, पर इसने तो जिंदा मांस ही नोच डाला, फिर भी मालकिन ने उसे कुछ नहीं कहा और वह फिर फफक रो पडी।" २ मधु जी ने पुरुषों की मानसिकता को लैंगिक शोषण के जरिए स्पष्ट करने की कोशिश की है। आदमी कितना भी गिरा क्यों न हो, जगह-जगह की जूठन चाटे क्यों ना हो, मगर लडकी भोगने के लिए मिले तो वही भी कुँवारी कन्या या फिर सती सावित्री। उनको ही भोगने का मजा उन्हे आता है। और उस समय उनकी वेश्याओं से भी कई उम्मीदें होती हैं। गायत्री नामक वेश्या ऐसी ग्राहकों द्वारा वेश्याओं का लैंगिक शोषण किस प्रकार होता है। इसका खुद का अनुभव बयान करती है- "साले वेश्याओं तक से उम्मीद रखते हैं कि हम उन क्षणों में जलाएँ। उनके पुरुषार्थ का लोहा मान ले। साले पुरे के पुरे गधे होते हैं, भैन..... कड़्यों को बस लगता है-हमारा चीखना, सिसकारी भरना, नोचना....." ३

वेश्या जीवन के लैंगिक शोषण का दर्दनाक प्रसंग लेखिका ने उपन्यास में बेहद ही मन को लहलुहान करने वाला है। जब वेश्यावृत्ति में नाबालिक लडकियों की माँग बढ़ जाती है। तब नाबालिक लडकियों को अप्राकृतिक ढंग से और बड़ी दरिंदगी से वेश्या बनाने की प्रक्रिया होती है। ऐसा क्रूर खेल हर नाबालिक लडकियों के साथ खेला जाता है। उसके शोषण प्रताडना की परवा किए बगैर खेला जानेवाला यह प्रसंग नारी के लैंगिक शोषण की हद ही पार करने वाला है। "किसी भी लडकी के उस अंग में शोला (कागज का बड़ा पदार्थ जो पानी पडने से ही गल जाता है, जिसे बंगाली भाषा में शोला कहा जाता है) घुसा दिया जाता है फिर उन्हें पानी के टब में बैठा दिया जाता है। जैसे-जैसे पानी में शोला फूलता है वैसे-वैसे गुमांगों में भी फैलाव आता-जाता है। जैसे-पुराने जमाने की औरते अपने कानों के छेछों को बड़ा बनाती थी। मोटे जेवर घुसेडने के लिए। करीब पाँचवे छठे महिने में लडकी पूरी तरह तैयार हो जाती है। ४ माया वेश्या ने अपने जीवन में कई नाबालिक लडकियों को औरत बनाया है। ?

इस प्रकार 'सलाम आखिरी' उपन्यास में वेश्याओं का लैंगिक शोषण होता है। इसका चित्रण मधु काँकरिया जी ने यथार्थ रूप में चित्रित करके पाठकों को सोचने पर मजबूर किया है। क्योंकि लैंगिक शोषण यह कानून बड़ा अपराध है और वेश्यावृत्ति में कई नाबालिक लडकियों का अप्रासंगिक दृष्टि से लैंगिक शोषण होना यह अमानवीय कृति है। लेकिन यह सच है कि ऐसा शोषण हर शहर-नगरों में रोजाना होता है, जहाँ वेश्या व्यापार बना है।

अशिक्षित एवं गरीबी - पारिवारिक दयनीय स्थिति के साथ ही गरीबी से जुझती महिलाएँ वेश्या जीवन को अपनाती हैं। उसमें अगर अशिक्षित और रोजगार के कोई अवसर नहीं मिलने से कई लडकियाँ शहरों में आकर वेश्यावृत्ति को स्वीकारने लगती हैं। यही मधु काँकरिया जी ने 'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित किया है। मॅडम मीना की चकले में छः वेश्याएँ अपनी गरीबी के कारण ही इन अँधेरी गलियों में अपना जीवन बर्बाद कर रही हैं, लेकिन गरीबी कम होने का नाम नहीं लेती। अपने परिवारों की दयनीय अवस्था से बाहर लाने के लिए यह सभी वेश्याएँ घरवालों के लिए पैसे भेजती रहती हैं। नलिनी नामक वेश्या अपनी माँ-बाप की गरीबी का भीषण चित्र बयान करते हुए कहती है- "मेरे माँ- बाप दोनों खेती में काम करते थे। मेरे छः भाई-बहन हैं। आज भी देख सकती हूँ अम्मा को रोटीयाँ गिनते हुए और हिसाब लगाते हुए। सारा दिन अम्मा यही सोचते-सोचते बीताती है कि शाम किस प्रकार गुजरेगी, सुखी या भूखी। कहीं से भी काम मिल जाने की आशा में अम्मा हरेक रास्ते में आते-जाते व्यक्ति से हँस-हँसकर बताती रहती थी, जिसके कारण अक्सर पिता उन्हें पीट दिया करते थे।" ५ नूरी नामक लडकी गाँव में रोजगार का कोई अवसर न होने से रमा नामक वेश्या के साथ शहर नौकरी की तलाश में आती है। और रमा को भी लगता है कि गाँव में इन हालातों में भूख मरी से मर जायेगी। इसलिए वह भी उसे अपने साथ शहर ला कर वेश्यावृत्ति स्वीकारने

लगाती है। गरीबी इन लड़कियों को शरीर बेचने की नौबत लाती है। इनके सामने परिवारवालों का भविष्य और उनकी गरीबी होने के कारण वे इन लालबत्ती इलाकों में अपने आपको बेचने को तैयार होती है। रमा कहती है- 'मैं हर महीने अपने गाँव अपने माँ-बाप को छोटे भाई-बहनों के लिए हजार रुपये के आस-पास भेजती हूँ। यह कह कर कि मैं किसी कारखाने में काम करती हूँ और अठराह सौ रुपये महीने कमाती हूँ। यदि मालूम पड जाए उन्हें कि मैं कैसे कारखाने में हूँ तो मेरा मुँह न देखें वे.... पैसा लेना तो दूर....।' "६ इस परिवार के लिए वह वेश्या जीवन को अपनाती है। यह वेश्या उसी धंधे को चुपाने की कसौटी पर चलती है। क्योंकि गरीबी से ज्यादा अपमानजक यह वेश्यावृत्ति होती है जिसे समाज हरगीज मान्यता नहीं देता। इसलिए इन वेश्याओं को अपना धंधा चुपाकर ही करना पडता है। ताकि परिवार वालों को इसकी भनक तक ना लगे।

गरीबी के साथ ही यह वेश्याएँ अशिक्षित भी होती है। पारिवारिक आर्थिक अवस्था जर्जर होने के कारण उन्हें परिवार पढ़ा नहीं सका। अशिक्षित होने के कारण कई ग्राहक इन्हें पैसों के लेने देने में पँसाते भी है इतना ही नहीं अशिक्षित होना इन में अंधविश्वास ज्यादा बढीमार होती है लखिका के शब्दों में- "बेहद अशिक्षित एवं गरीब तबके में छोटी चेचक या दानेदार कोई भी चर्म रोग को देवी माँ की कृपा समझ कर इसके कष्ट को स्वीकार कर लिया जाता है। इसके निदान के लिए डॉक्टरों के पास भी नहीं ले जाया जाता है।"

इस प्रकार मधु काँकरिया जी ने 'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित वेश्याओं की गरीबी एवं अशिक्षित होने से उन्हें वेश्यावृत्ति स्वीकारनी पडी है। यह वास्तव रूप स्पष्ट किया जाता है।

बलात्कार - नारी जीवन का यह घृणित वास्तविक है, लेकिन वेश्याओं के साथ किए बलात्कार की कोई सामाजिक अहमियत नहीं होती। क्योंकि वह खुद का जिस्म बेचने के लिए ही तैयार होती है। इसलिए उसकी कोई इज्जत नहीं होती ऐसी सामाजिक मानसिकता बनी होती है। 'सलाम आखिरी' उपन्यास की बैरकपुर की एक वेश्या को राहगीरों को परेशान करने और व्याभिचार के आरोप में पुलिस पकड कर ले जाती है। उसने आना-कानी का विरोध जताया तो उसे घसीटा और फिर थाने में उसके साथ सामूहिक बलात्कार किया गया। लेखिका इस धिनौने चित्रण को वर्णन करते हुए लिखती है- "फ्री फंड में मिले आनंद को जो छोड दे वह भारतीय पुलिस ही क्या.... उस वेश्या ने जब हिम्मत करके धमकी दी कि वह सीनियर पुलिस से इसकी शिकायत करूँगी तो वहाँ खडे पुलिसवालों हँस पडे.... वेश्या के साथ बलात्कार। "१० जो रक्षक होने चाहिए वही नारी के भक्षक बनते है। वेश्या जीवन बाहर भी सुरक्षित नहीं है। मानों चकले में और चकलों के बाहर भी उसके लिए एक ही जैसी स्थिती है।

वेश्यावृत्ति और समाधान एवं उपाय - सामाजिक सरोकारों से जुडे बिना कोई भी लेखन कार्य समृद्ध नहीं हो सकता है। इसलिए मधु काँकरिया कृत 'सलाम आखिरी' उपन्यास केवल वेश्या जीवन, वेश्यावृत्ति या वेश्याओं की समस्याओं का रोना ही रोती नहीं बल्कि उसमें उचित सकारात्मक निश्चित मार्ग निकाल कर समाधान एवं उपाय भी लेखिका देने का प्रयास करती है। यही बात उन्हें समकालीन महिला लेखिकाओं से अलग करती है। उन्होंने प्रस्तुत उपन्यास समाज में चर्चित होने के लिए नहीं लिखा, बल्कि अपने समकालीन समय की वेश्यावृत्ति समस्या का समाजशास्त्रीय दृष्टि से अध्ययन करके समाज को इसकी पहचान हो कर उस के द्वारा वेश्या उन्मूलन के कार्य को पूर्णता देने के लिए लिखा है। अपने समय की वेश्यावृत्ति समस्या से लेखिका काफी चिंतीत रहती थी। वेश्यावृत्ति समस्या से ही नहीं समाज के सभी प्रश्नों से मधु काँकरिया चिंतीत रहनेवाली एक संवेदनशील महिला रचनाकार है। ओम रिचल उनके संदर्भ में कहते हैं- "मधु काँकरिया अनेक प्रश्नों एवं समस्याओं से घिरी एक ऐसी स्त्री का नाम है जिसने साधारण स्त्री का जीवन वर्णन न कर अपने ही जीवन के बेकुचले तबकों के नागरिकों और वंचितों के वृतांत के लिए समर्पित कर दिया है।" १९ अपनी रचना में सामाजिक प्रश्नों को उठाकर उस पर उचित समाधान भी लेखिका देती है। 'सलाम आखिरी' इसमें अपवाद नहीं।

वेश्यावृत्ति के उन्मूलन के लिए सामाजिक आंदोलन का उपाय भी लेखिका देती है। लेकिन अन्य सामाजिक समस्याओं के समान वेश्या उन्मूलन के लिए कोई भी आज तक बडा जन आंदोलन नहीं हुआ है। इसके लिए वे काफी निराश भी होती है। और इसके मूल कारणों के तह तक जाकर लेखिका कहती है कि- "इतिहास में सती प्रथा के खिलाफ एवं विधवा विवाह के लिए भी आंदोलन हुए, पर वेश्या-उन्मूलन के लिए आज तक कोई आगे नहीं आया। शायद इसलिए कि सती प्रथा और विधवा विवाह की समस्या सिर्फ कुलीन और अभिजात वर्ग की ही समस्या थी ? या यह भी समझ सकती हु कि पुरुष वर्चस्व वाले हमारे समाज में वेश्या-समस्या को कोई समस्या ही नहीं समझा गया, इसे समझने के लिए उसी प्रकार जरूरी और अपरिहार्य समझा गया। जिस प्रकार गंदगी निष्कासन के लिए गंदी नालियाँ।" २१ इसलिए ऐसी सामाजिक सोच को बदलने की अपील भी लेखिका करती है। अगर कोई वेश्या वेश्यावृत्ति छोडकर सामान्य आम इन्सानों की तरह जीवन जीना चाहती है तो समाज का कर्तव्य बनता है कि उन्हें सहयोग करके आम नागरिक की तरह जीवन जिने दिया जाये, नाकि उनकी उपेक्षा करके उन्हें दुबारा उसी अंधेरी गलियों में भेजा जाए। समाज में कई ऐसे लोग है जो तिकडुबाजी करके समाज को लुटकर समाज पर ही राज करते है। हमारे उद्योगपति, व्यापारी इसी श्रेणी में आते है, लेकिन हम उनकी कभी भी उपेक्षा नहीं करते, उनके भ्रष्टाचारों के बारे में मालूम होते हुए भी समाज उन्हें स्वीकारता और अपना नेता भी बनाता है। तो वेश्याओं को स्वीकारने में क्या हर्ज है।

निष्कर्ष

मधु काँकरिया ने सलाम आखिरी में वेश्या जीवन की समस्याओं को चिंतन के आधार पर अंकित करने की पूरी कोशिश की है। लैंगिक शोषण, भ्रूणहत्या, अशिक्षित एवं गरीबी, बलात्कार और एड्स एवं कई रोगों की शिकार आदि समस्याओं से वेश्याओं का जीवन भी अंधकारमय किस प्रकार होता है। इसे शोध दृष्टि से लिखने का प्रयास लेखिका ने किया है। आज भी वर्तमान समकालीन कई वेश्याओं की स्थिती 'सलाम आखिरी' उपन्यासों में चित्रित वेश्याओं की स्थिती एक समान ही दिखाई देती है। इसके पीछे एक मात्र कारण है। वेश्यावृत्ति की स्वीकृति और वेश्यावृत्ति के पीछे गरीबी, रोजगारों का न होना है इसलिए लेखिका वेश्यावृत्ति के उन्मूलन के लिए कई सामाजिक समाधान एवं उपाय भी शोध परक ही दिए है। महिलाओं को शिक्षित बनाकर उनके लिए रोजगार के अवसर प्रदान करने के बाद ही वेश्याओं की बढती संख्या कम हो सकती है। साथ ही वेश्याओं के प्रति देखने की सोच बदलने की भी आवश्यकता को लेखिका ने बयान किया है। अतः लेखिका वेश्या उन्मूलन के लिए वेश्याओं के प्रति समाज की सोच बदलने की अपील करती है।

संदर्भ सूची

१. मधु काँकरिया कृत - सलाम आखिरी (उपन्यास २००७) / पत्ताखोर (२००५) / सेज पर संस्कृत (२००८)
२. नरेंद्र मोहन - समकालीन काहानी की पहचान

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M. S. Arts Commerce Sr. College
Email : researchjourney2019@gmail.com
& Art's Science Jr. College, Khapar
Tal. Akalkuwa Dist. Nandurbar

2019-20

P.11/13

प्र. 11/13

- Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A)
- January 2020 ▪ ISSN – 2348-714

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य और
हार्थिए का समाज

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

For Details Visit To : www.researchjourney.net

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श.....	११२
श्री. करडे महादेव बळीराम	
‘निलोफर’ उपन्यास में आदिवासी नारी विमर्श	११४
प्रा. डॉ. वनिता पवार	
संजीव के कहानियों में चित्रित दलित विमर्श.....	११७
प्रा. प्रशांत नारायण ढेरे	
हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (नारी विमर्श)	११९
प्रा. डॉ. जाधव अर्जुन रतन	
हिन्दी साहित्य और दलित विमर्श एक चिंतन	१२१
डॉ. रमेश टी. बावनथड़े	
प्रेमचंद के ‘गोदान’ में नारी विमर्श.....	१२४
डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील	
निरक्षरता के अंधेरे में ‘गुम होता बचपन’ (सुधा अरोडा की ‘जानकीनामा’ कहानी के विशेष संदर्भ में.....)	१२६
डॉ. योगेश जी. पाटील, प्रा. भारती माधवराव सोनवणे	
हिंदी कहानियों में बाल संवेदना	१२९
प्रा. डॉ. रोशनी पवार	
नवे दशकोत्तर उपन्यासों में स्त्री विमर्श और महिला लेखिकाएँ.....	१३१
प्रा. महेश दगडू रणदिवे	
आँचलिक उपन्यासों में चित्रित आदिवासियों की सांस्कृतिक पृष्ठभूमि.....	१३४
श्री. पवार संतोश शिवराज	
हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज (दलित नारी : एक दोहरा अभिशाप).....	१३६
डॉ. सुनिता पं. बनसोड (भगत)	
संजीव के कथा साहित्य में अभिव्यक्त हाशिये का समाज	१३८
प्रा. डॉ. अनिता पोपटराव नेरे, प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव	
हाशिये से दस्तक देता किन्नर समाज : एक छटपटाहट.....	१४०
डॉ. अनिता एस. कर्पूर	
रजनी पनिकर के उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का विमर्श	१४३
प्रा. नटवर संपत तडवी	
आदिवासी अस्तित्व की तलाश : जंगल पहाड के पाठ.....	१४५
प्रा. हिरामण देवराम टोंगारे	
हिन्दी की समकालीन मुस्लिम उपन्यासकारों के उपन्यासों में मुस्लिम का सामाजिक विश्लेषण	१४७
श्रीमती अपराजिता राय	
स्वयं प्रकाश की कहानी ‘बलि’ में चित्रित हाशिए का समाज.....	१५०
प्रा. डॉ. खरटमोल मदन नामदेव	
वैज्ञानिकरण के दौर में हाशिये पर रहा आदिवासी साहित्य और समाज	१५३
प्रा. युवराज राजाराम मुळये	
नारी विमर्श - हिन्दी ग़ज़लकारों की नजर में	१५६
डॉ. विनोद विश्वासराव पाटील	
‘लम्हा लम्हा जिन्दगी’ उपन्यास में नारी-विमर्श	१५८
डॉ. व्ही. डी. सूर्यवंशी	
रमेश उपाध्याय की कहानियों में चित्रित उपेक्षित नारी	१६०
डॉ. योगेश जी. पाटील, श्री. कारभारी भट्ट गर्दे	
हिंदी आदिवासी उपन्यास और हाशिए का समाज	१६३
सविता सिताराम तोडमल	

रजनी पनिकर के उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का विमर्श

प्रा. नटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक (हिंदी विभाग), संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय,
खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

आधुनिक युग में गृहिणी के रूप में तथा पति के व्यवसाय के रूप में महिलाओं की भूमिका सराहनीय है। वर्तमान युग में कामकाज को सफेदपोश नौकरियों का पर्याय मान लिया गया है। इसलिए महिलाएँ कामकाजी क्षेत्र में पुरुषों के बराबर काम करती नजर आती हैं। दफ्तरों, विद्यालयों, रेलवे, बैंक, अस्पतालों आदि क्षेत्र में कार्यरत सुशिक्षित अथवा अर्धशिक्षित महिलाओं को कामकाजी महिला कहाँ जाता है। समाज में प्रचलित इसी मान्यता का आधार लेकर डॉ. अनिल गोयल कहते हैं- “दफ्तरों में काम करने वाली शिक्षित महिलाओं को माना है।” ठीक इसी प्रकार डॉ. अवधेश चंद्र गुप्त का भी यह मत है कि, “प्रशासनिक कार्यों में शिक्षित अर्धशिक्षित नारियाँ कार्य करती हैं जिन्हें कामकाजी महिला कहाँ जाता है और पारिवारिक कार्य करने वाली नारियों को दासी अथवा सेविका कहाँ जाता है।” याने अपनी बौद्धिक अथवा शारीरिक क्षमता के उपयोग से कुशल अथवा अकुशल श्रम के माध्यम से घर, अथवा घर के बाहर स्वतंत्र रूप से कोई उत्पादक कार्य करके अर्थोपार्जन करने वाली महिलाएँ कामकाजी हैं।

आज समाज के मानदंड, विचार धाराएँ, धारणाएँ बदल रही हैं। पुराने जमाने के केवल घर ही स्त्री का कार्यक्षेत्र मान लिया गया था। लेकिन आधुनिकता ने इसमें संशोधन करते हुए स्त्री को जीवन के सभी क्षेत्रों में प्रवेश प्रदान किया है या यों कहे कि अवसर मिलते ही स्त्रियों ने जीवन के सभी क्षेत्रों में अपने बलबूते पर जहाँ वह आर्थिक आत्मनिर्भर हुई है, उससे उसकी कुछ जिम्मेदारियाँ भी बढ़ी हैं। इस दृष्टि से डॉ. घनश्याम दास भुतडा कहते हैं- “नारी नौकरी करती हुई आर्थिक निर्भरता से संतोष प्राप्त करने की एक सीमा तक सफल हुई है, तथापि उसकी यह स्थिति विशेष उत्साह जनक नहीं। सामाजिक एवं पारिवारिक जीवन में ‘एडजस्ट’ न कर पाने के फलस्वरूप वह व्यर्थता बोध से भर जाती है। घर और बाहर के जीवन में समन्वय स्थापित न कर पाने से उसे नौकरी छोड़नी पड़ती है या तनाव की स्थिति को झेलते हुए अनचाहा जीवन व्यतीत करना पड़ता है।” ऐसी स्थिति से कई कामकाजी महिलाएँ जुझती हैं। और इन्हीं कामकाजी महिलाओं का यथार्थ चित्रण रजनी पनिकर ने अपने उपन्यासों में किया हुआ परिलक्षित होता है।

आधुनिक युग की महिला उपन्यासकारों में रजनी पनिकर का नाम एक प्रतिभा संपन्न उपन्यासकार के रूप में लिया जाता है। नारी विमर्श को केंद्र में रखकर उन्होंने अपने उपन्यास लिखे हैं। लेकिन कामकाजी महिलाओं के जीवन को लेकर जो उपन्यास उन्होंने लिखे हैं वह पाठकों को और भी आकृषित करते हैं। रजनी पनिकर जी ने हिंदी साहित्य में लगभग कई उपन्यास लिखकर हिंदी साहित्य की सेवा की है। ‘ठोकर’, ‘पनी की दीवार’, ‘मोम के मोती’, ‘प्यासे बादल’, ‘काली लड़की’, ‘जाड़े की धूप’, ‘तीन दिन की बात’, ‘अपने-अपने दायरे’, ‘दूरियाँ’ और ‘सोनाली दी’ आदि उपन्यास उन्होंने लिखकर नारी विमर्श की परम्परा को आगे बढ़ाने में अपना योगदान दिया है। खास करके उनकी कामकाजी महिला को लेकर जो समतावादी दृष्टि है वह सामाजिक मूल्य के रूप में हमें संदेश देती है।

रजनी पनिकर जी के उपन्यासों की चित्रित कामकाजी महिला चरित्र अपने पारिवारिक जरूरतों को पूरा करने के लिए घर तथा बाहर नौकरी करके अपने दायित्व को पूरा करने में अपना योगदान देती हैं।

‘मोम के मोती’ की माया एक सेठ की फर्म में काम करती है और होस्टल में रहती है। उसके होस्टल में लगभग पाँच-सौ कामकाजी लड़कियाँ काम करती हैं- “कला की तरह होस्टल में रहने वाली इन सब लड़कियों के पिता किसी बैंक मैनेजिंग डायरेक्टर तो हैं नहीं और न ही माया मन की मौज के लिए नौकरी करती है। मीनाक्षी कन्याकुमारी से देहली आई है। उसके घर में एक बूढ़ी माँ और तीन छोटी बहनें... माया किस-किस का नाम गिनाये। होस्टल में पाँच सौ लड़कियाँ रहती हैं।”

इन कामकाजी महिलाओं को कई बार अपने सेठ या अफसर के शोषण का शिकार भी होना पड़ता है। माया के शरीर पर उसके सेठ की नजर गिद्ध की समान होती है- “सेठ साहब ने माया को अपनी विशाल बाहों में भी कराकर उसका कपोल चूम लिया। माया के शरीर में घृणा से एक झुर-झुरी फैल गई।” ऐसी मुसीबतों का सामना करने हेतु माया सोचती है कामकाजी महिलाओं की समस्या निवारण के लिए एक संघटन होना चाहिए ताकि वह कामकाजी महिलाओं को जागृत कर सके। इसलिए वह कहती है कि “मैं सोचती हूँ कि अपनी एक सभा होनी चाहिए। इस में केवल वहीं लड़कियाँ या महिला उपस्थित रहें तो दफ्तरों में काम करती हैं और जिनको दफ्तरों में एक न एक मुसीबत का सामना करना पड़ता है।” याने प्रस्तुत उपन्यास कामकाजी महिलाओं के जीवन पर भाष्य करता है।

‘पहली लड़की’ उपन्यास की माया अपनी बी. ए. तक की शिक्षा पूर्ण करने के बाद नौकरी करके घर खर्च में अपना दायित्व पूरा करती है, “मैं बी.ए. परीक्षाफल निकलते ही माया फाइनेंसियर्स के यहाँ काम करने लगी थी। मैं अपनी आय का अधिकांश भाग घर में खर्च के लिए देती थी।”

‘दूरियाँ’ उपन्यास की चारु विज्ञापन क्षेत्र में काम करती है- “जिंदगी अपनी रफतार से आगे बढ़ती रही रात को सोने से पहले पी.जी. बुडहाऊस के ‘कैरी आन जीव्स’, ‘थोक्यू जीव्स पढ़कर हमेशा मम्मी को सुनाती रही।” इसी उपन्यास की नमिता भी अपने पिता की मृत्यु के बाद पारिवारिक जिम्मेदारी उठाने के लिए उनके जगह नौकरी करती है- “पिता की मिनिस्ट्री में ही नमिता को एक जगह मिल गई।”

अंडर सेक्रेटरी की बेटी थी मिनिस्ट्री के अधिकारियों की सहानुभूति, प्रेम सब कुछ उसे मिला।^{१९} नौकरी छोड़ने के बाद नमिता एक प्राइवेट स्कूल में शिक्षिका के पद पर कार्य करती है।

'महानगर की मीता' की नायिका मीता जूनियर लाइब्रेरियन के पद पर कामकाज करती है। मीता से अजित प्रेम करता है इसलिए किताबें लेने-देने के बहाने अक्सर उसके पास लाइब्रेरी में आता है। लड़के उस पर ताने कसते हैं। जिसकी शिकार मीता को भी होना पड़ता है। अजित पर लड़के ताना कसते हुए कहते हैं- "क्यों यार, तुम पुस्तकें लेने आते हो या हसीनों के दर्शन करने आते हो?"^{२०} अजित कोई जवाब नहीं देता। मीता उन्हें तर्क देते हुए कहती है- "आप अपनी चिंता किजिए, दूसरों से आपका क्या मतलब?"^{२१}

अपने कामकाज के कारण महिला किस प्रकार सबलीकरण की ओर बढ़ रही इस पर रजनी जी प्रस्तुत उपन्यास की अमृता, मीता की नारी सुदृढ़ आर्थिक स्थिति के बारे में बताती है तथा आधुनिक युग में नारी की बदलती छवि को उजागर करती हुई कहती है- "आज रॉटी, कपड़े की धमकी पुरुष नारी को नहीं दे सकता। पहले गाँव में ही नारी पुरुष के बराबर मेहनत कर धन कमाती थी, अब शहर में भी वैसा होने लगा है। पश्चिम में भी नारी की स्थिति वैसी ही थी।"^{२२}

निष्कर्षतः रजनी पनिकर जी ने अपने उपर्युक्त उपन्यासों में कामकाजी महिलाओं का यथार्थ चित्रण करके यह साबित किया की आज की आधुनिक महिलाएँ पारिवारिक जिम्मेदारियों को निभाते

शिक्षा, दफ्तर, विज्ञापन या निजी फर्म में काम करके अपने को स्थापित करती है कि हम भी पुरुष के बराबर कामकाजी क्षेत्र में भी सफलता से काम कर सकते हैं।

अतः रजनी पनिकर जी के सभी उपन्यास कामकाजी महिलाओं के जीवन पर प्रकाश डालते हैं।

संदर्भ सूची :

१. डॉ. अनिल गोयल- हिंदी कहानी में नारी की सामाजिक भूमिका, पृ.सं. १२३
२. डॉ. अवधेश चंद्रगुप्त- स्वांतंत्र्योत्तर हिंदी नाटक: विचार तत्त्व, पृ.सं. ९३
३. समकालीन हिंदी कहानियों में नारी के विविध रूप -डॉ. धनश्याप दास भुतडा, पृ. सं. २२१
४. रजनी पनिकर- मोम के मोती पृ. सं. ०९
५. वही पृ. सं. ५५
६. वही पृ. सं. ५५
७. डॉ. अनिता शर्मा- प्रोफेशनल वूमैन्स स्ट्रगल पृ. सं. ०४
८. रजनी पनिकर- दूरिया पृ. सं. ३५
९. वही पृ. सं. ५५
१०. रजनी पनिकर- महानगर की मीता पृ. सं. २१
११. वही पृ. सं. ५५
१२. वही पृ. सं. ५५

2019-20

Impact Factor – 6.625 | Special Issue – 232 | February 2020 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

2019-20

२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

अतिथि संपादक
प्राचार्य डॉ. ए. एस. पैठणे

कार्यकारी संपादक
डॉ. महेश गांगुर्डे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज टी. धनगर

कार्यकारी सह-संपादक
प्रा. महेंद्र वसावे

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, TALGAON

- भगवान दास मोरवाल के उपन्यासों में धार्मिक चिंतन १३५
डिंपल सुरेश पाटील
- 'रेत' उपन्यास में वेश्या विमर्श १३८
प्रा. डॉ. रेखा प्रभुदास गाजरे, राजाराम बाबुराव तायडे
  - हिन्दी उपन्यासों में महाकाव्यात्मक चेतना की विकास यात्रा..... १४०
डॉ. सरिता तिवारी
  - पोस्ट वॉक्स नं २०३ नालासोपारा में किन्नर करूणा कथा १४२
प्रा. डॉ. सुनील एम. पाटिल
  - 'सुखफ़रोश में चित्रित २१ वीं सदी का बाजारवाद - उपभोक्तावाद' १४४
डॉ. के. डी. बागुल
  - ✓ समकालीन महिला उपन्यास परंपरा में मधुकाकरियाँ का स्थान..... ✓ १४५
प्रा. नटवर संपत तडवी
  - पारिवारिक विघटन को व्यक्त करते उपन्यास (एलान गली जिंदा है, कालचक्र, समय-सरगम के विशेष संदर्भ में)..... १४७
डॉ. वसीम मक्रानी
  - सामाजिक उपेक्षा का दर्द : "यमदीप" उपन्यास के संदर्भ में..... १४९
डॉ. अमोल दंडवते
  - 'दौंड' उपन्यास में कामकाजी नारी १५१
प्रा. अजित चुनिलाल चव्हाण
  - 'उत्कोच' भ्रष्टाचार का जीवंत दस्तावेज १५४
प्रा. डॉ. पी. आर. गवळी
  - चित्रा मुद्गल का उपन्यास 'गिलिगडु' में चित्रित वृद्ध जीवन का यथार्थ चित्रण १५७
प्रा. शाहीन जीवनखान पठाण
  - अनामिका के उपन्यासों में सामाजिक बोध..... १६०
डॉ. रेखा गाजरे, भावना बडगुजर
  - सुधा अरोडा का स्त्रीवाद १६३
डॉ. अंशुमान वल्लभ मिश्र
  - जीवन जगत का चित्र - कोहरों में कैद जीवन के रंग..... १६५
कल्पना पाटील

समकालीन महिला उपन्यास परंपरा में मधुकाँकरियाँ का स्थान

प्रा. नटवर संपत तडवी

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, खापर.

समकालीन महिला उपन्यास परंपरा में मधु काँकरियाजी आपने आप में एक बड़ी हस्ती है, जो किसी परिचय की मोहताज नहीं है। उनकी साहित्यिक योग्यता ही उनका स्थान दर्शाती है। जहाँ महिला हिंदी उपन्यास परंपरा आज दृढ़ भूमि पर खड़ी है, उसमें उपर्युक्त सभी महिला उपन्यासकारों का अनमोल योगदान रहा है। हिंदी उपन्यास सम्राट मुंशी प्रेमचंदजी के लेखन परंपराओं की प्रेरणा और आदर्श लेकर उन्हीं के कदमों पर समकालीन हिंदी उपन्यास परंपरा चल रही है। उसमें पुरुष उपन्यासकारों के साथ ही महिला उपन्यासकार भी पीछे नहीं हैं। समकालीन सामाजिक परिवेश पर अपने उपन्यास लिखकर उन्होंने अपने आप को स्थापित करने की कोशिश की है। सामाजिक आंदोलनों में दलित स्त्री, आदिवासी आदि के विषयों में समकालीन महिला उपन्यासकारों ने अपने साहित्य के विषय बनाए हैं। समाज का दर्पण उनके साहित्य में झलकता है।

इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक से ही मधु काँकरिया ने अपना लेखन कार्य शुरू किया है। समाज की वेदना समझनेवाली यह लेखिका है। भारतीय समाज और उसकी सभी सामाजिक संस्थाओं को उन्होंने काफी नजदीक से देखा और परखा भी है। देश में होने वाली घटनाओं और दुर्घटनाओं पर उनकी नजर रहती है। शायद इसी कारण अपने उपन्यासों के माध्यम से वह समाज की अंतर्व्यवस्था पर बेबाक तरिके से गहरी टिप्पणी करती है। उन्होंने 'सलाम आखिरी' (२००२), 'पत्ताखेर' (२००५), 'सेज पर संस्कृत' (२००८), और 'खुले गगन के लाल सितारे' (२०००) आदि उपन्यासों को राजकमल प्रकाशन, दिल्ली से प्रकाशित किए हैं। इन उपन्यासों में उन्होंने सामाजिक विविध प्रश्नों का रेखांकित किया है। समाज में फैली युवाओं में नशाखोरी कितनी गंभीर समस्या है इसपर यथार्थ चित्रण उन्होंने 'पत्ताखेर' उपन्यास में किया है। समकालीन समाज व्यवस्था में नक्सली समस्याओं से भी समाज ग्रस्त है। शोषक-शोषित ऐसी विद्यमानतवादी व्यवस्था को नष्ट करने के लिए नक्सलवादी विचारधारा, आंदोलन भारत भर १९७० के दशक से चल रहा है। लेकिन अब नक्सली मिशन अपनी बुनियादी वसूलों से हटकर एक समस्या के रूप में भारत में फैली इस पर यथार्थ प्रकाश डालनेवाला 'खुले गगन के लाल सितारे' उपन्यास है। 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास के माध्यम से लेखिका ने धर्म का चौला पहननेवाले लोगों की वास्तविक संस्कृति का चेहरा बेनकाब किया है। एक जैन परिवार के होने के बावजूद भी मधु काँकरिया ने धर्म रूपी दुराग्रह से दूर होकर जैन धर्म के विडम्बन को चित्रित करकर धार्मिक अप्रासंगिकता अभिव्यक्त किया है। 'सलाम आखिरी' उपन्यास वेश्याओं का जीवन और वेश्यावृत्ति समस्याओं पर संवेदनशील रूप में चित्रण करनेवाली समकालीन सशक्त एवं जागरूक लेखिका मधुजी लगती है।

समकालीन महिला लेखन नारी विमर्श के ही इर्द-गिर्द घुमता हुआ है और इन्हीं समकालीन महिला उपन्यासकारों ने परंपरा चलाई है। इसलिए समकालीन महिला लेखन और भी समृद्ध करने के लिए मधु काँकरिया कहती है- सामाजिक सरोकारों से जुड़े बिना कोई भी लेखन समृद्ध नहीं हो सकता। कोई भी लेखन अपनी पूर्णता तक या सार्थकता तक नहीं पहुँच सकता। मुझे उन नारीवादी लेखिकाओं से शिकायत है, जो केवल पुरुष की नकारात्मक भूमिका को दिखलाती

है। अरे भाई और भी गम है जमाने में इतनी भूखमरी है, इतनी बेकारी है, इतना भ्रष्टाचार है, इतना आतंकवाद फैला रहा है। इन पर भी कुछ लिखें। गाँवों में माओवाद फैल रहा है, वहाँ के जनजीवन की समस्याएँ हैं, ग्रामीण जीवन की समस्या है, आदिवासी जीवन की समस्या है, उनपर काम हो रहा है। आम आदमी के जीवन से जुड़कर ही साहित्य समृद्ध हो सकता है। इस कथन से मधु काँकरिया की साहित्यिक सोच वैचारिक भूमि कितनी सशक्त है इस बात का पता चलता है। यह सोच वर्तमान महिला लेखन परंपरा को किसी मंत्र से कम लाभदायक नहीं होगी।

मधु काँकरिया अपने उपन्यासों की कितनी भी आलोचना क्यों ना हो? लेकिन वह हताश नहीं होती। वैज्ञानिक दृष्टिकोण और स्वानुभूति के धरती पर अपने उपन्यास उन्होंने लिखे हैं नाकि साहित्य में हिट होने के लिए। उनका लेखन समकालीन समाज का आख्यान है। उनमें दलित, स्त्री, आदिवासी और सामाजिक व्यवस्था भी यथार्थ बनकर आती है। समाज के प्रश्न उनके उपन्यासों में संवेदनशील समस्याओं की गंभीरता और वास्तविकता को पढ़कर उनके उपन्यास पाठकों को झकझेरते रहते हैं कि क्या समाज में ऐसी भी गंभीर समस्याएँ हैं? समाज का सच्च अपने कृतियों के माध्यम से लोगों के सामने रखना यही दायित्व हर सच्चे रचनाकार का होता है। इस दृष्टि से मधु काँकरियाजी अपना दायित्व सही रूप में निभाया है।

समकालीन महिला लेखन परंपरा और उनके साहित्यिक मूल्यों को भी मधु काँकरिया स्वीकारते हुए कई नये मूल्यों को व्योरा भी अपनी साहित्यिक कृतियों के द्वारा वे देती है। इसलिए समकालीन महिला उपन्यास लेखन परंपरा में अत्यंत कम समय में और कम ही उपन्यास लिखकर मधु काँकरिया जी ने अपने आपको हिंदी साहित्य में स्थापित किया है। इसलिए उनके साहित्यिक योग्यता एवं योगदान के कारण ही समीक्षकों प्रभा खेतान, अलका सरावगी इन लेखिकाओं के साथ जोड़ते हैं। अलका सरावगी ब्रम्हा है, प्रभा खेतान विष्णु है और मधु काँकरिया महेश परिणामी उनका साहित्यिक स्थान इन महिलाओं के लेखन के साथ जुड़ा है। मधु काँकरियाजी का साहित्यिक कद भले ही छोटा हो पर उनका लेखन किसी पुरस्कार के दम पर नहीं पाठकों के दम पर टिका है।

निष्कर्ष :

समकालीन महिला लेखन परंपरा महिला लेखिकाओं की लंबी सूची मिलती है। जिसमें प्रभा खेतान, मैत्रेयी पुष्पा, अलका सरवगी, उषा प्रियवंदा, मृदुला गर्ग, मुजुला भगत इन प्रमुख हस्ताक्षरों के साथ ही सुनीता जैन, राजी सेठ, शशिप्रभा, सुशिला टाकभौरे, गीतांजली इन महत्वपूर्ण लेखिकाओं में भी इक्कीसवीं सदी की सफल महिला उपन्यासकार के रूप में मधु काँकरिया का नाम उनके साहित्यिक योगदानों के आधार पर आज तक टिका है। अपने अनमोल साहित्यिक विषयों के कारण उन्होंने नारी-विमर्श के साथ ही सामाजिक सरोकारों पर अपनी कलम अपना साहित्यिक स्थान स्थापित किया है।

अतः मधु काँकरिया ने समकालीन महिला लेखन परंपराओं को अपने साहित्यिक कृतियों के द्वारा और भी मजबूत करने की कोशिश की है। और महिला लेखन केवल स्त्री-जीवन पर ही लेखन नहीं करता तो, सामाजिक सरोकारों पर अत्यंत गंभीरता के साथ लेखन करके अपना सामाजिक दायित्व पूर्ण करता है।

संदर्भ ग्रंथ :

१. Encyclopedia Britanica-10-20 Page 646
२. राजेंद्र यादव के उपन्यासों में स्त्री-विमर्श - डॉ. सतीश पैठणकर पृ.सं. १२०
३. समकालीन कहानी की पहचान नरेंद्र मोहन-प्रस्तावना से
४. समकालीन कहानी की भूमिका- डॉ. विश्वनाथ उपाध्याय पृ.सं. ०२
५. महिला उपन्यासकार - मधु संधु, पृ.सं. ०७
६. रुकोगी नहीं राधिका - उषा प्रियवंदा, पृ.सं. ६७
७. कथाकार मधु काँकरिया - डॉ. सुनीता कांबळे, पृ.सं. ९७
८. विरुध्द - मृणाल पांडे, पृ.सं. ०९
९. वीर राम रास्ते और झरना - शशिप्रभा शास्त्री, पृ.सं. १०३
१०. नावे - शशिप्रभा शास्त्री, पृ.सं. १६
११. नीला आकाश - सुशीला टाकभौरे, पृ.सं. २२
१२. साक्षात्का (मधु काँकरिया का रचना संसार) डॉ. उषा कीर्ति राणावत, पृ.सं. २०३
१३. वही पृ.सं. २०४

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

2019-20

18/65

Journal of Research and Development
Vol. X (Issue. 03) January 2020

2019-20

RURAL AND TRIBAL DEVELOPMENT : ISSUES & CHALLENGES

Special Issue on 5th Multidisciplinary National Conference
at Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's
Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.
(NAAC Accredited 'A' Grade)

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Cosmos Impact Factor 4.270

S.N.	Title of Research Paper	Author	Page No
14	Poverty Issues of 'Kokana' Tribal Community in Maharashtra	Dr.Umesh B.Shinde	49
15	पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ अंतर्गत स्थानिक प्रशासनाचे अधिकार (विशेष संदर्भ : जळगाव जिल्हा अनुसूचित क्षेत्र)	सहा. प्रा. विक्रान्त रमेश जाधव	54
16	ग्रामीण विकास: ग्रामीण कारागीरांच्या समस्या व उपाययोजना	प्रा. डॉ विलास घोडे	57
17	"जागतिकीकरणाचा ग्रामीण आणि आदिवासी समाजावर झालेला परिणाम"	प्रा. डॉ. सतिश हरलाल पारधी	63
18	'संजीव कृत 'फॉस' उपन्यास में किसान विमर्श'	प्रा. नटवर संपत तडवी	65
19	पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास	डॉ. सुधीर ब. गायकवाड	67
20	ग्रामीण विकासात पशुपालनाचे महत्व	अमोल श्रावण बावस्कर डॉ.गोस्वामी अकोशगीर दत्तुगीर	70
21	Denial from Land is Deprivation from Dignity: Analysis of Tribal Land Issues.	Mr. Anant Kadam	75
22	Transgressive Segregation and Association Studies in F ₂ Generation of Chickpea (<i>Cicer arietinum</i> L.)	Shweta D. Deokar, V.S. Girase and A. B. Gavhane	80
23	आदिवासी भिल्ल समाजाचे रितीरिवाज व सण-उत्सवांचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन	डॉ. श्वेता विनोद वैद्य	88
24	Role of Krishi Vigyan Kendra for Transfer of Techonology under Front Line Demonstrations in Tribal Area of Jalgaon District	M.V. Mahajan, S. J. Mahajan, and D. S. Nehte	93
25	Forest Product and Tribal Livelihood (Special reference with west Nasik)	Prof. Dr. Ghansham Baburao Jagtap	98
26	ब्रिटीश अमदानीतील पश्चिम खानदेशातील आदिवासी भिल्लांची सामाजिक स्थिती : एक दृष्टीक्षेप	प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील प्रा. गावीत यशवंत चेमा	100
27	Intervention of Social Work in Community Development	Dr. Raghunath Mahajan	103
28	Role of non-governmental organizations (NGOs) interventions on tribal health: Some annotations from grass root level	Dr. Sagar Daulat Patil	107

'संजीव कृत 'फाँस' उपन्यास में किसान विमर्श'

प्रा. नटवर संपत तडवी
सहायक प्राध्यापक (हिंदी विभाग)
संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला
व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खार
ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

किसान विमर्श का तात्पर्य कृषि और कृषक जीवन से जुड़ी अंगों का अध्ययन करना है। क्योंकि भारत देश कृषि प्रधान देश है। भारतीय जीवन का यथार्थ गावों में ही है। यदी हमें भारतीय कृषक जीवन को जानना समझना है, तो ग्रामीण जीवन के साथ ही किसान के जीवन को भी जानना जरूरी है। "भारतीय जीवन तथा सभ्यता का मूल स्रोत कृषि है और उसका विस्तार ग्रामजीवन में ही परिर्लक्षित होता है।"¹

गावों में रहनेवाले लोग कृषि से संबंध रखते हैं। जो ग्राम जीवन का मुख्य अंग है, कृषि करनेवाले ग्रामीण कृषक या किसान कहलाते हैं। कृषक जीवन को समग्र रूप में ग्राम जीवन में देखने को मिलता है। कृषक जीवन के समग्र रूप और उसकी विविध स्थितियों के बारे में हमें अध्ययन करना है तो संजीव कृत 'फाँस' उपन्यास का अध्ययन करना होगा। क्योंकि इक्कीसवीं सदी का यह उपन्यास वर्तमान किसान जीवन को चित्रित करता है। आज किसान तंगहाली में क्यों जी रहा है? आत्महत्या करने का वह क्यों मजबूर होता है? ऐसे सवालों के उत्तर फाँस उपन्यास देता है।

'फाँस' उपन्यास वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली से सन् २०१५ में प्रकाशित हुआ है। जो किसान और किसानी जीवन की त्रासदी को अभिव्यक्त करता है। संजीव ने प्रस्तुत उपन्यास में महाराष्ट्र के विदर्भ क्षेत्रिय विभिन्न जिलों के आत्महत्याग्रस्त किसानों के परिवारों का साक्षात्कार लेकर और वहाँ के किसान और किसानी के कई यथार्थ तथ्यों का बारिकी से अध्ययन करके ही उपन्यास लिखा है।

फाँस की कहानी भारत जैसे कृषि प्रधान देश की सच्ची कहानी है। भारत में सबसे विकसित कहे जानेवाले महाराष्ट्र के विदर्भ क्षेत्र के कपास और सोयाबीन उत्पादक किसानों की कहानी है, जो गरीबी से तंग आकर आत्महत्या करते हैं। बच्चों की पढ़ाई, परिवार, बेटियों की शादी और पारिवारिक गरीबी तथा किसानों से उत्पाद कम तो कभी कुछ भी नहीं। ऐसी आर्थिक घमासान की स्थिति से छुटकारा पाने के लिए किसान गौत को गले लगाकर आत्महत्या कर रहे हैं। ऐसी दर्दनाक और मन को सूत्र करनेवाली माहौल से उपन्यास का प्रमुख परिवार में बाप-शिवशंकर, माँ शंकुतला, बेटा कलावती और सरस्वती गुजरती है। क्योंकि शिवशंकर भारतीय किसान है। भारतीय कृषक जीवन और समाज की अवस्था के बारे में लेखक परिचय देते हैं- "भारतीय किसान अकेला पड़ा कैसे! आप शेतकरी की बात करें तो कर्ज में रहना उसकी नियती है, कर्ज में पैदा होना, कर्ज में ही मर जाना।"² ऐसी दयनीय अवस्था के कारण किसान गरीबी में ही जीवन जीता है। गरीबी से तंग आकर कर्ज तो किसान लेते हैं मगर प्राकृतिक मौसम के हालात के कारण फसल तबाह होती है। और दूबारा बैंक द्वारा कर्ज संभव नहीं है। बैंक मैनेजर इस वास्तव परिस्थिति का वर्णन करता है- "बी हजार हेक्टेर की फसल तबाह हो गयी। बैंक किसानों को पहले ही त्रुण दे चुका है, दोबारा देना संभव नहीं।"³ ऐसी परिस्थिति में किसान आर्थिक तंगी से परेशान दिखाई देता है। बेटियों की शादी, बेटे की पढ़ाई और पारिवारिक आजीविका के लिए किसानों को बैंकों के बाद साहूकारों से कर्ज लेने के नौबत आती है। साहूकार किसानों की मजबूरी का फायदा उठाकर मुनाफा कमाते हैं। साहूकार नारायण किसानों को कर्ज देने के लिए जमीनों का दस्तावेज गिरवी रखकर कर्ज देता है- "फसल के लिए पैसा चाहिए या मुलगी की शादी के लिए, घर के मरम्मत के लिए या किसी और कार्य के लिए-हम जानकर क्या करेगा-जमीन का कागज जमा करें, टीप दो और ले जाओ। हॉ, रेंट टेन परसेंट है।"⁴ किसान मजबूरी से दस प्रांतशतों से कर्ज लेकर अपनी जरूरतों पुरे करते हैं। देसी महाजनों, साहूकारों से कर्ज लेने के बावजूद किसान कि किसानों उन्हें धोखा देती है, बैंक और साहूकारी कर्ज से छुटकारा पाने के लिए उन्हें जमीन को साहूकार को देकर मजदूर बनने की नौबत आती है। उपन्यास का नायक शिबू एक किसान होकर उसे कर्ज के कारण मजदूर होना पड़ता है। यह कृषक जीवन की बहुत बड़ी उपेक्षा है। शिबू की पत्नी शंकुन अपने ही खेत में कपास चुनने के लिए मजूर बनती है और खेत मालिक से भी ज्यादा कपास चुनकर पैसा कमाती है। यानी एक किसान से ज्यादा एक मजदूर की कमाई अधिक होती है। संजीव इस प्रसंग का वर्णन करते हैं- "अपने ही खेत में मजदूर बनकर कपास चुन रही है शंकुतला। अंसिचित भूमि के खेत सूखकर ठन-ठन बजने लगे हैं। दरारें दिखने लगी है। कपास तैयार है पर मजूर मिलें तब न! अंसिचित भूमि के कपास हल्के होत है। देरी का मतलब है घाटे का बढ़ता जाना। ८ रुपये प्रति किलो यानी १२० रुपये पड़ रही है मजदूरी सिंचित कपास की और ६ रुपये प्रति किलो का भाव अंसिचित का शंकुतला जैसी मजूरने एक दिन में तीन-तीन मन चुन लेती हैं। यानी ३६० रुपये की कमाई जब तक मौका है, कमा लो। अखरता है किसानों को - लिक से तो मजूर भले।"⁵

किसानों को कर्ज भुगतान के लिए कई आर्थिक घमासान से तंग आकर वे आत्महत्या करके अपना जीवन खत्म कर लें हैं। साहूकारी और सरकारी बैंक के कर्ज से परेशान किसान अपनी बेटियों घरवाली के गहने तक गिरवी रखते हैं कि खेत में कपास और सोयाबीन की अच्छी फसल होगी तो सभी का कर्ज भुगतान करेंगे। शिबू और शकुन अपने घर में गंभीर विमर्श करते हैं- "इस बार जितना सोयाबीन, जितना कापूस हुआ सब को बेचने पर मिले ग्यारह हजार नौ सां। सात हजार पिछले साल का, कुल अठारह हजार दो सौ" बैंक जाकर पता चलता है कि कर्ज की ब्याज अधिक होने के कारण शकुन को अपने गहने गिरवी रखने पड़ते हैं। खेत में सोयाबीन की फसल आती है तो सरकार, द्वारा मूल्य घोषित नहीं होता। परिणाम स्वरूप सरकार की ऐसी नीति का फायदा बाजार के बनिये लेते हैं। और किसानों का कम कीमत में सोयाबीन खरीदते हैं। संजीव इसका परिचय देते हुए लिखते हैं- "देख नहीं रहे हो बाजार के बनिये टहलने लगे हैं। भाव गिरा कर ३२००-३४०० रु. प्रति बिंदल पर ले आये। इस किमत पर देना है तो इन्हें तौलवाकर घर जाओ वरना मक्खी मारो" इस प्रकार बाजारवाद के बनिये और सरकार की नीति से प्रताड़ित किसान तंग आकर अंत में आत्महत्या कर लेता है। आत्महत्याओं की संख्या धीरे-धीरे बढ़ती ही रहती है। और सरकार नीति की आलोचना होती है। परिणाम स्वरूप सरकार किसानों के लिए 'सुधार योजना' में गायों का दान दिया जाता है, लेकिन गाय का एक दिन का खर्चा सौ रुपये होता है। इसलिए ननमोहन सरकार की मनमोहनी गाय किसानों की हालत सुधार नहीं पाई है। और नहीं किसान आत्महत्याएँ रुक पाई है। आत्महत्या के बावजूद भी किसानों की उपेक्षा रुकती नहीं है। सरकार द्वारा आत्महत्या ग्रस्त परिवार का मुआवजा की रकम के लिए कई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। आत्महत्या के प्रमाणों को लेकर सरकार नीति का सामना करना पड़ता है- "सरकार ने मान लिया है कि शेतकरी तो मरेंगे ही मरेंगे, इन्हें पात्र से अपात्र बनाने के लिए कोई प्रमाण देने वाला तो हो। पोस्टमार्टम में क्या मिलेगा-जहर! न लाचारी निकलेगी, न टेंशन, न कर्ज!" सरकार के मंत्रिगण किसान आत्महत्या पर केवल खोकली बाते करते हैं, उन्हें किसान और उनके परिवार के दुःख दर्द का कोई लेना-देना नहीं होता है। संजीव इसके संदर्भ में लिखते हैं-"एक बड़े नेता हैं, कहते हैं कापूस छोड़कर उस की खेती करो ताकि उनकी चीनी की मिलें चलती रहें। दूसरे हैं दिल्ली के कृषि मंत्री, बड़े दुखी रहते हैं किसानों के लिए जब ज्यादा दुखी होते हैं तो क्रिकेट के धन्धों में मन लगाने लगते हैं।" इस प्रकार सरकार के मंत्री भी किसान की भावनाओं के साथ खेलने लगते हैं। और ऐसी ही मंत्रिगण सरकार की कृषक नीति बनाते हैं जो किसानों की पीड़ा का कारण बनते हैं।

सारांश रूप में एक बात सही है कि किसान अपनी किसानी के कारण पहले से ही घमासान में जीता है और उसी में सरकार बैंक और साहूकारी कर्ज के कारण बढ़ोतरी होती है। सरकार नीति और बाजारवाद के कारण किसान की फसलों को सही मूल्य नहीं मिलता। परिणाम स्वरूप किसान गरीबी की पीड़ाओं में जीवन जीता है। किसानों का उत्पीड़न आज-कल आम बात हो गयी है। इसलिए किसान आत्महत्या आज ज्वलंत समस्या बनकर सामने आई है। संजीव ने फॉस उपन्यास में किसान जीवन के संदर्भ में यथार्थ रूप में चर्चा किय है।

संदर्भ सूची :

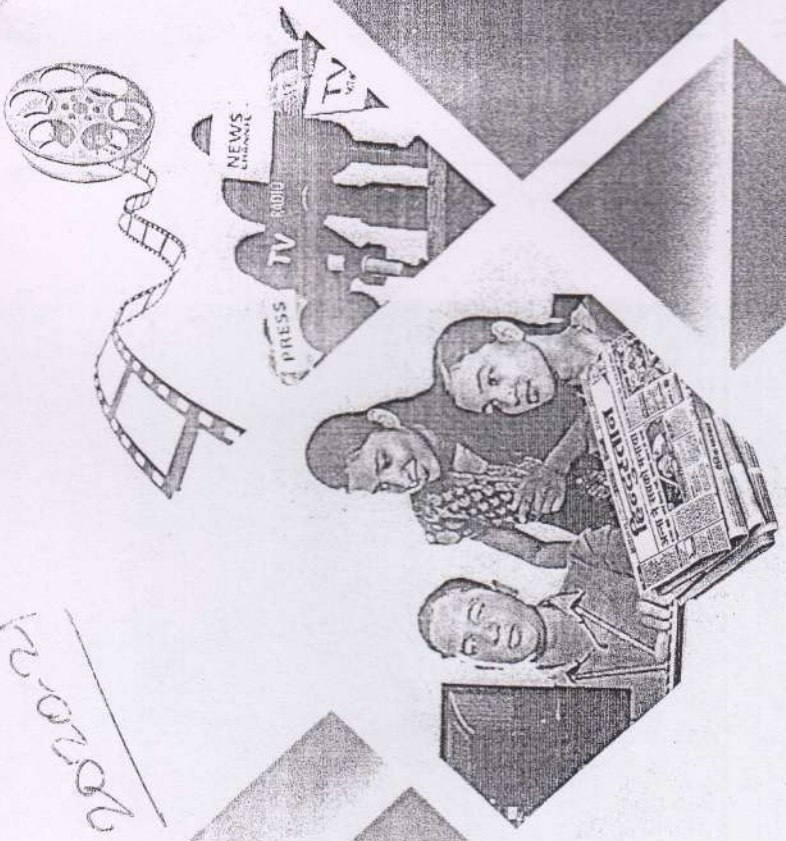
१. महेंद्र वर्मा, भारतीय कृषि व्यवस्था, पृ. सं. २२
२. संजीव, फॉस, पृ. सं. १०८
३. वही, पृ. सं. ९७
४. वही, पृ. सं. ९८
५. वही, पृ. सं. १२७-१२८
६. वही, पृ. सं. ६२
७. वही, पृ. सं. १३९
८. वही, पृ. सं. ५४
९. वही, पृ. सं. १४५

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's Commerce Sr. College
& Art's Science Jr. College, Khapar
Tal. Akhaukuwa Dist. Nandurbar

2020

प्रमाणित

हिंदी :

विश्व अकादमी

1. प्रयोजनमूलक हिंदी अवधारणा और महत्त्व - डॉ. पोपट भावराव विगारी	7
2. प्रयोजनमूलक हिंदी : स्वरूप एवं विशेषताएँ - डॉ. महावीर रामजी हाके	12
3. प्रयोजनमूलक हिंदी की आवश्यकता - बसोरी लाल इनवाती	17
4. प्रयोजनमूलक हिंदी का संवैधानिक उपबंध - डॉ. सुरेश कुमार	22
5. प्रयोजनमूलक हिंदी की व्यावहारिक उपादेयता - डॉ. लक्ष्मण तु. काळे	27
6. प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध क्षेत्र - डॉ. वि. सरोजिनी	33
7. प्रयोजनमूलक हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ - प्रा. नटवर संपत तडवी	39
8. राजभाषा हिंदी का प्रयोजनपरक अध्ययन - डॉ. लवलीन कौर	43
9. वैज्ञानिक-तकनीकी क्षेत्र में हिंदी - श्रीमती मंगला जटगौडा	48
10. वॉकिंग क्षेत्र में हिंदी का प्रयोग और समस्याएँ - मधु मेहता साथी	52
11. पारिभाषिक शब्दावली : स्वरूप तथा निर्माण प्रक्रिया - श्रीमती शुती मणिकर	57
12. कार्यालयीन हिंदी के प्रमुख कार्य - रोहिणी रामचंद्र सालवे	62
13. संक्षेपण लेखन - लूनेश कुमार वर्मा	67
14. जनसंचार माध्यम : स्वरूप एवं वर्गीकरण - डॉ. श्रीकला. यू	72
15. सिनेमा की पटकथा का स्वरूप और लेखन प्रक्रिया - डॉ. रघुनाथ नामदेव वाकळे	78

2. माधव सोनटके - प्रयोजनमूलक हिन्दी
3. कैलाश नाथ पाण्डेय - प्रयोजनमूलक हिंदी की नई भूमिका
4. प्रो. राम लाखन मीणा - प्रयोजनमूलक हिंदी : युजन और समीक्षा
5. डॉ. विनामरासेन सिंह - प्रयोजनमूलक हिंदी सिद्धांत और प्रयोग

प्रयोजनमूलक हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ

- प्रा. नटवर रांगत लडनी

प्रास्तावना :-

वर्तमान समय में हिंदी भाषा अपने पारंपरिक दायरे से हटकर व्यापक स्वरूप धारण कर चुकी है। हिंदी भाषा ने राजभाषा, राज्यभाषा, राष्ट्रभाषा, संपर्क भाषा आदि विभिन्न भूमिकाओं में अपना एक स्थान निश्चित कर लिया है। अब इन भूमिकाओं से आगे निकलकर हिंदी अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर अंतर्राष्ट्रीय भाषा के रूप में तेजी से अग्रसर हो रही है। वर्तमान ईक्कीसवीं शताब्दी को कम्प्यूटर सदी कहा जाने लगा है। एक अर्थ में यह सूचनाओं के विस्फोटक का युग है कहना अत्युक्ति नहीं होगी। आज कम्प्यूटर केवल महानगरों तक सीमित नहीं रहा है। आज उसने छोटे-छोटे नगरों तथा कसबों के अधिकतर लोगों के जीवन का अभिन्न हिस्सा बन चुका है। ऐसे वातावरण में हर भाषा में रोजगार की मांग बढ़ना स्वाभाविक है। एक समय था भाषा शिक्षण के माध्यम से मूल्यों की शिक्षा दी जाती थी। आज भी उसकी आवश्यकता है लेकिन धीरे-धीरे बड़ी तीव्रता के साथ आज रोजगारक्षम पाठ्यक्रमों की मांग बढ़ती जा रही है, इसलिए हर भाषा को समय के साथ रहना अनिवार्य बन जाता है। आज के दौर में यदि कोई भाषा रोजगार देने में असमर्थ है तो वह भाषा संकुचित दायरे में बंधकर रह जाती है। आज भाषा के सामान्य प्रकार्यों की अपेक्षा रोजगारमूलक प्रकार्य विशिष्ट होते जा रहे हैं।

पिछले कुछ वर्षों में हिंदी भाषा की अत्याधिक लोकप्रियता और बढ़ते अंतर्राष्ट्रीय महत्व के साथ-साथ हिंदी भाषा के क्षेत्र में रोजगार के अवसरों में भी जबर्दस्त प्रगति हुई है। केंद्र सरकार, राज्य सरकारों के विभिन्न विभागों में रोजगार के अवसर प्राप्त हो रहे हैं। अतः केंद्र, राज्य सरकारों के विभिन्न विभागों में हिंदी अधिकारी, हिंदी अनुवादक, हिंदी सहायक, प्रबंधक जैसे पदों की भरमार है। नीजी टी.वी. और रेडिओ चैनलों की शुरुआत से रोजगार के अवसरों में कई गुणा वृद्धि हुई है। हिंदी मीडिया के क्षेत्र में संपादकों, प्रुफ रीडरों, रेडिओ जॉकी, एंकर्स आदि कि बहुत आवश्यकता है। इनमें रोजगार की इच्छा रखनेवालों के लिए पत्रकारिता, जनसंचार में डिग्री/डिप्लोमा प्राप्त कर रोजगार प्राप्त किया जा सकता है। उपर्युक्त उदाहरणों से स्पष्ट है कि, हिंदी भाषा में भरपूर ताकत है, जो लोगों को रोजगार

तक ले जा सकती है। आईए एक नजर डालते हैं हिंदी भाषा का अध्ययन करने के बाद किन-किन क्षेत्रों में रोजगार की संभावनाएँ हैं।

1. पटकथा लेखक के रूप में रोजगार की संभावनाएँ : आज फिल्मों, धारावाहिकों और विज्ञापन कंपनियों में पटकथा लेखक की मांग बढ़ती जा रही है। पटकथा लेखन एक हुनर है। टी.वी. विज्ञापन के प्रसार से पटकथा लेखन में रोजगार की बढ़ती संभावनाओं को देखते हुए आज अनेक लोग पटकथा लेखन में रूचि लेने लगे हैं। 'लगे रहो मुन्ना भाई' और 'श्री इंडियटूंस' जैसे फिल्म लिखने वाले पटकथा लेखक अभिजात जोशी लिखते हैं, "युवाओं के लिए साहित्य अब सिर्फ निट्टुछा चिंतन नहीं रहा। आज हालात वैसे नहीं रहें फिल्म इंडस्ट्री में करोड़पति बनने की संभावनाएँ साकार होने लगी है।" यदि पटकथा लेखक अभिजात जोशी सिर्फ एक पिव्चर की कहानी लिखकर तीन करोड़ रुपये कमा सकते हैं। तो इससे अंदाजा लगाया जा सकता है कि पटकथा लेखन में कितने रोजगार के अवसर हैं? बात स्पष्ट है कि हिंदी साहित्य के छात्र, हिंदी साहित्य के साथ-साथ मीडिया की ओर भी पहलकदमी करें। मीडिया अपने आप में ऊँची अर्थ प्राप्ति का तथा रोजगार का भंडार है।

2. सरकारी विभागों में रोजगार की संभावनाएँ : "देश की सरकार हो या राज्य की सरकार के हर क्षेत्र में और विभागों में अनुवादक की आवश्यकता होती है। साथ ही साथ संसद या विधान सभा में इंटरप्रेटर की भी आवश्यकता होती है, इंटरप्रेटर का काम होता है वक्ता के भाषण के साथ-साथ उसका अनुवाद करना होता है। अगर कोई वक्ता अंग्रेजी में भाषण दे रहा हो और साथ ही साथ एक अनुवादक हिंदी में बोल रहा है। इसके साथ-साथ सरकार द्वारा चलाये जा रहे मीडिया हाऊस दूरदर्शन और आकाशवाणी में भी अनुवादक की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। देश के लगभग सभी बैंकों में अनुवादक की पोस्ट रखी जाती है, जो वाणिज्य से जुड़ी नितियों और नियमों का अनुवाद करता है।" ² लेकिन यह भी सच है कि कम्प्यूटर के आविष्कार से अनुवाद काफी हद तक आसान हो गया है, लेकिन मशीन की भी कुछ मर्यादाएँ होती हैं। 60 या 70 प्रतिशत अनुवाद कंप्यूटर के जरिए किया जा सकता है, लेकिन बाकी 30-40 प्रतिशत अनुवाद को पुरा करने के लिए व्यक्ति की जरूरत पड़ती है। आजकल ज्यादातर अनुवाद

किसी व्यावसायिक अनुवादक के द्वारा ही किया जाता है। इसलिए जिन्हें लिखने-पढ़ने का शौक है और दो या तीन भाषाओं पर अच्छा अधिकार है तो वे अनुवाद का कार्य कर अच्छा रोजगार प्राप्त कर सकते हैं।

3. पत्रकारिता के क्षेत्र में रोजगार की संभावनाएँ : "टी.वी. और रेडियो चैनल्स और पत्रिकाओं/समाचार पत्रों के हिंदी संस्करणों में हुई बढोत्तरी के कारण इन क्षेत्रों में भी नौकरियों के अवसर कई गुणा बढ़े हैं। हिंदी पत्रकारिता में संपादकों, पत्रकारों, संवाददाताओं, उपसंपादक, प्रूफरीडर, रेडिओ, एंकर आदि की आवश्यकता होती है। इन लोगों का अधिकांश कार्य हिंदी में होता है। हिंदी में योग्यता रखने के साथ-साथ एक से अधिक स्थानों पर नौकरी का अवसर प्राप्त कर सकते हैं।" ³

"आज के युग में मीडिया पत्रकारिता अपने आप में एक बड़ी आर्थिक आय का माध्यम बन गई है। विशेषकर टी.वी. पत्रकारिता ने आज हर क्षेत्र को व्याप रखा है। देहात हो या शहर हर जगह वे मौजूद हैं। यहाँ भाषा के लिखित रूप के बजाय उसके प्रस्तुतीकरण को महत्व होता है। भाषा ज्ञान के साथ-साथ उसका उच्चारण भी स्पष्ट होना चाहिए। अगर किसी के पास व्यक्त करने की कला है तो वह कम समय में लोकप्रिय हो जाता है।" ⁴ कुलमिलाकर यही कहा जा सकता है पत्रकारिता चाहे किसी भी प्रकार की हो इसमें रोजगार की असीम संभावनाएँ हैं। नस शर्त केवल इतनी है इस क्षेत्र में काम करने वाले के पास भाषा पर अधिकार हो तथा काम में प्रति लान तथा तत्पता रखी जाए तो वह अच्छा उद्घोषक, वृत्त संकलक, वृत्त निवेदक, सहसंपादक, कार्यक्रम रूप में करिअर के अवसर प्राप्त कर सकता है। शिक्षा क्षेत्र में रोजगार की संभावनाएँ : शिक्षा क्षेत्र में भी रोजगार के असीम अवसर उपलब्ध हैं। इस क्षेत्र में रोजगार प्राप्त करने के लिए छात्रों को हिंदी ऑनर्स या एम.ए. करते समय भाषा की अच्छी समझ जरूरी है। प्रोफेसर मुकेश मानस का कहना है, "इसमें कविता, कहानी के अलावा मीडिया, अनुवाद और रचनात्मक लेखन जैसी कई चीजें हैं जो करियर बनाने में मदद कर रही हैं। हिंदी से ऑनर्स करने वालों को नौकरी के लिए कोई दिक्कत नहीं। वे विभिन्न प्रतियोगी परीक्षाओं में सफल हो सकते हैं।" ⁵ देश के प्रमुख स्कूल-कॉलेजों में नर्सरी से लेकर पी.जी. लेवल तक टीचिंग का स्कोप है, जबकि विदेशी संस्थानों में

4.

भी हिंदी अध्यापकों की नियुक्ति होती है। हिंदी से बी.ए., बी.एड., करने के बाद स्कूलों में हिंदी अध्यापक की नौकरी मिल जाती है। कॉलेज के स्तर पर अध्यापन करने वाले छात्रों को एम.ए. के बाद एम.फिल. और पीएच.डी. करने के बाद कॉलेज में प्रवक्ता का पद मिल सकता है। पीएच.डी. या नेट/सेट अर्हता प्राप्त करने के बाद छात्र कॉलेज व विश्वविद्यालय स्तर पर देश में कहीं भी लेक्चरर की नौकरी प्राप्त कर सकते हैं।

निष्कर्ष :-

हिंदी केवल राजभाषा या राष्ट्रभाषा तक सीमित नहीं रही है, बल्कि अब उसने वैश्विक बाजार में भी अपनी जगह बना ली है। चीनी भाषा के बाद विश्व भर में सबसे अधिक बोली जानेवाली भाषा केवल हिंदी है। इसलिए हिंदी में रोजगार के असीम अवसर हैं। लेकिन इतना सब कुछ होने के बावजूद भी सवाल यह है कि, हिंदी भाषा का अध्ययन करने वाले छात्र रोजगार से वंचित क्यों हैं। आज विद्यालयों तथा महाविद्यालयों में जो पाठ्यक्रम वर्षों से चला आ रहा है। उस पाठ्यक्रम का व्यावहारिक उपयोग न के बराबर है। जिससे कौशल प्राप्त करने में छात्र असमर्थ हैं। आज रोजगारक्षम पाठ्यक्रम की मांग बढ़ती जा रही है, इसलिए बाजार को केंद्र में रखकर पाठ्यक्रम रखने की आवश्यकता है। आज हमने छात्रों को केवल परीक्षार्थी बना दिया है। हिंदी में शिक्षा प्राप्त करने के बाद छात्र को रोजगार मिलना चाहिए। इसलिए सबसे पहले हमें पुरानी मानसिकता से बाहर आकर विचार करने की आवश्यकता है। अंत में इतना ही कहा जा सकता है कि विश्वभर में हिंदी भाषा के लगातार बढ़ते प्रयोग और प्रभाव ने हिंदी में रोजगार की अनंत संभावनाओं के द्वार खोले हैं। भविष्य में भी और अधिक रोजगार के अवसर मिलेंगे इसमें दोराय नहीं है।

संदर्भ सूची

1. जय प्रकाश जय - 29 अक्टूबर, 2018 विकीपीडिया
2. नई दुनिया - सोनल शर्मा (14 सितंबर, 2017)
3. वही
4. पीडिया; हिंदी और रोजगार - सं. आरिफ महता - पृ.सं. 32-33
5. www.comcdn.ampproject.org

ATTESTED

Principal

S.J.M.S. M.B.A.'s, Commerce
& Art's. Science Jr. College, Khapar
Tal. Akalkuwa Dist. Nandurbar

विश्व की हर भाषा अपने विभिन्न संदर्भों के दायरे में महत्वपूर्ण होती है। प्रयोजनमूलक हिंदी ऐसी भाषा है, जो विशिष्ट प्रयाजनों के लिए प्रयुक्त होती है। प्रशासन, विधि, वाणिज्य, उद्योग, विज्ञान, संचार, अर्थशास्त्र, राजनीति, शोध, शिक्षा आदि सभी क्षेत्रों में चिंतन और अभिव्यक्ति का माध्यम बनकर यह भाषा अपनी सार्थकता सिद्ध करती है।

प्रयोजनमूलक हिंदी की आवश्यकता :-

साहित्यिक हिंदी के अतिरिक्त प्रयोजनमूलक हिंदी की आवश्यकता उन दिनों अनुभव की गई, जब हिंदी को राजभाषा के पद पर आसीन किया गया। उन्हीं दिनों विश्व में विज्ञान तथा प्रौद्योगिकी के तीव्र गति में फैले प्रसार के साथ भारत में ज्ञान-विज्ञान तथा तकनीकी क्षेत्रों में तूफान-सा आ गया। फलस्वरूप हिंदी को इन नवीनतम महत्वपूर्ण भाषिक दायित्वों तथा अभिव्यक्ति के नवीनतम क्षेत्रों में पदार्पण करना अपरिहार्य हो गया है। वैज्ञानिक, आर्थिक, प्रशासनिक, सामाजिक तथा राजनैतिक क्षेत्रों के विशिष्ट प्रयोजन के संदर्भ में हिंदी के ऐसे रूप की तीव्र आवश्यकता अनुभव की जाने लगी। ऐसी हिंदी जो ज्ञान-विज्ञान तथा प्रौद्योगिकी के साथ-साथ प्रशासन के विविध स्तरों तथा क्षेत्रों को सक्षमता के साथ अभिव्यक्ति कर सके। भारत की राजभाषा बनने के बाद हिंदी को सरकारी कामकाज तथा प्रशासन के साथ-साथ विज्ञान, टेक्नॉलॉजी और प्रौद्योगिकी के अनछुए क्षेत्रों से गुजरना पड़ा। इस परिस्थिति में ऐसी हिंदी की आवश्यकता को अनुभव किया गया जो पारिभाषिक शब्दावली, भाषिक गठन, वस्तुनिष्ठ एकार्थता, अभिव्यक्ति की विविध क्रियाकलापों के माध्यम के रूप में उसका उपयोग किया जा सके। डॉ. प्रमिला त्रिवेदी के अनुसार "आज व्यावहारिक हिंदी भाषा व्यवसाय के विविध क्षेत्रों में तो अपना स्थान बना चुकी है, साथ ही सरकारी कार्यालयों में प्रचलित पत्र-व्यवहार के नानाविध रूपों में भी अपना महत्व सिद्ध कर सकी है। समग्र भारत की नयी पीढ़ी, सरकारी काम-काज, वाणिज्य, व्यवसाय, कानून आदि क्षेत्रों में प्रयुक्त होने वाली व्यावहारिक हिंदी भाषा का प्रशिक्षण प्राप्त करें, वर्तमान समाज की अनिवार्य आवश्यकता है।"

2020-21

PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

ISSUE-23 VOLUME-2 IMPACT FACTOR-SJIF-6.586, GIF-2.3588,

ISSN-2454-6283 जनवरी-मार्च, 2021

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

शोध-ऋतु

संस्थापक

डॉ. सुनील जाधव

तकनीकी संस्थापक

अमिता जाधव

महाचार हेतु कार्यालयीन पता -

डॉ. सुनील जाधव,

महाराष्ट्र शासन तारसिंग सोसायटी,

एन.मार्ग गा. बसाल के आग्ने,

जिल्हा-१३०६०५, महाराष्ट्र

web:- www.shodhritu.com

Email - shodhrityu78@yahoo.com

WhatsApp 9405384672

अ नु क्र म णि का

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के सामाजिक समानता के प्रयास- प्रा. अनिल कुमार हनुमानदास गुप्ता	5
2. आधुनिक भारतीय रंगमंच में महिला-उपस्थिति का प्रथम चरण : सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भ डॉ. अपर्णा वेणु.....	8
3. इक्कीसवीं सदी की कहानियों में नवोन्मेषी चेतना-अजय शंकर त्रिपाठी	12
4. रचनाकार मैत्रेयी पुष्पा-डॉ. सिद्धेश्वर विठ्ठल गायकवाड.....	14
5. Impact Of Covid-19 On Food Industry In India-Dr. Landge Balwant Bhimrao.....	16
6. इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता में नवीन प्रवृत्तियाँ-डॉ. मुकुंद कवडे.....	19
7. उपभोक्तावाद में आम आदमी (संदर्भ समकालीन कहानी)- नीतू पी. जे.....	21
8. भारतीय सिनेमा कल आज और कल-डॉ. कंचन गुप्ता.....	23
9. निरपेक्ष संपादक पदुमलाल पुन्नालाल बख्शी-राजेश कुमार चौहान.....	27
10. मध्यवर्ग का उदभव और विकास-हेमलता गुप्ता.....	29
11. स्त्री जीवन के आईने में कोरजा उपन्यास-सुमन सरोज.....	34
12. भारत में महिला कुपोषण की स्थिति : एक आलोचनात्मक विश्लेषण-सतपाल यादव	36
13. निर्वचन : अर्थ एवं स्वरूप का विश्लेषणात्मक अध्ययन-उपासना गौतम	40
14. इतिहास लेखन का जेंडर स्वरूप व इतिहास में स्त्रियों का स्थान: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन-सतपाल यादव	43
15. मृणाल पाण्डेय की कहानियों में बाल जीवन के विविध आयाम : एक-अनुमोल कृष्णन.....	46
16. New Education Policy 2020 : An Critical Analysis-Dr. Deepti saxena	47
17. आचार्य करन का लक्षणग्रंथ परम्परा में योगदान-डॉ. अर्चना सक्सेना	50
18. विकृताकृति बिम्ब और मुक्तिबोध की काव्य रचना-डॉ. यतीन्द्र सिंह	53
19. अंचल का दर्पण- मैला आंचल-डॉ. कमल सोमवंशी	56
20. Kausambi And The Syenciti-Dr. Vijendra Rai.....	60
21. महाराष्ट्र के वर्तमान परिप्रेक्ष्य में मराठी सूफी संतों का साम्प्रदायिक सद्भाव-प्रा. नटवर संपत तडवी.....	62
22. हिन्दी फिल्मों में किन्नरों की भूमिका-शैलके प्रकाश.....	64
23. प्रवासी कविताओं का प्रतिनिधि संग्रह-प्रवासी पुत्र (डॉ. पदमेश गुप्त): एक अध्ययन-डॉ. सफीना एस. ए.....	66
24. प्रवासी हिन्दी साहित्य : सामाजिक सरोकार-डॉ. संजीव कुमार विश्वकर्मा	67
25. ओमप्रकाश वाल्मीकि की कविताओं में मानवाधिकार-डॉ. प्रीता रमणी.....	70
26. अलका सरावगी एवं उनका रचना संसार-पूनम कुमारी.....	72
27. वाल्मीकि-रामायण में लोक-चित्रण-डॉ. वीरेन्द्र कुमार जोशी.....	74
28. नक्षलवाद और भारत की आंतरिक सुरक्षा-डॉ. औचीते बेंजामिन चार्लस.....	78
29. आलोचना : राजनीति और संस्कृति-डॉ. मनोज कुमार सिंह.....	82
30. ई लर्निंगचे फायदे आणि तोटे-डॉ. ढाकणे, प्रा. शिंदे.....	85
31. A Study Of Phases Of Group Decision Making-Dr Deepa Singh.....	88

1. डॉ. बाबासा
सहा. प्राध्याप
महावि

प्र
आधुनिक भार
और भारतीय
जाता है। र
अत्याचारपूर्ण
में अछूत या
शासन के
उनकी शिक्ष
उन्होंने अन
प्राप्त की थ
प्रभाव पड़ा,
अमरीकी द
डॉ. आंबेड
जाति में ह
पुरखे सैनि
थे, जिसमें
था। और
हम डॉ.
प्रयासों व

1. साऊथ
को ब्रिटि
अधिकार
समिति
प्रस्तुत
बी. आ
क्लासेस
सिडनह
सम्मुख
बहान
बायास
1. अस्प
लडने
निर्वाच

21. महाराष्ट्र के वर्तमान परिप्रेक्ष्य में मराठी सूफी संतों का साम्प्रदायिक सद्भाव-प्रा.नटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक (हिंदी विभाग) संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व वाणिज्य बरिष्ठ महाविद्यालय, खापरता, अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

महाराष्ट्र संत-महंत और समाज सुधारकों की परिवर्तशील भूमि है। महाराष्ट्र के मध्य काल में संतों की भूमिका गौरान्वित थी। क्योंकि उन्होंने सामाजिक विषमता को दूर करके सामाजिक एकता के लिए धर्म, जाति, पंथ से ऊपर उठकर अथक प्रयास किए हैं। परिणामी महाराष्ट्र में साहिष्णुता का माहौल बना। भारतीय साहिष्णुता के लिए जिस प्रकार उत्तर भारत में कबीर, रहीम, रसखान जैसे आदि संतों ने जो काम किया है, वहीं काम महाराष्ट्र में मराठी सूफी संत शहा मुंताजी ब्रह्मणी, संत हुसेन अबरखान, संत अमलखान, संत शेख सुलतान, संत महमंद, संत शहामुनी आदि ने किया है। 12 वीं से 17 वीं शताब्दी में इन मराठी सूफी संतों ने महाराष्ट्र की संस्कृति और कई धार्मिक पंथों के साथ मिलकर हिंदू-मुस्लिम और अन्य धर्मों में साम्प्रदायिक सद्भाव अथवा साहिष्णुता के लिए महान कार्य किया है। इसलिए उन्हें संत, साधु अथवा महात्मा जैसे महान शब्दों से नवाजा जाता है। इसी दृष्टि से संत की परिभाषा देते हुए डॉ. बलदेव वंशी ने लिखा है कि, "संत ईश्वर-अल्ला-गॉड को एक-साथ एक ही सांस में बोलते हैं और मानते हैं, इसलिए वे परस्पर कभी नहीं लड़ते, वे लोगों को कभी नहीं लड़वाते। क्योंकि ईश्वर-अल्ला-गॉड एक है, उस पिता की संतानें भी एक ही हैं, धर्म भी धरती पर एक ही है। फिर लड़ने के कारण तो संप्रदायों के अहंकार में से पैदा होते हैं। संत अहंकार को पैरों तले कुचल कर नष्ट कर देते हैं, उस आधार पर ही वे संत होते हैं और संत माने जाते हैं।" सूफी संत इसी नीति के तहत महाराष्ट्र में साम्प्रदायिक सद्भाव की दृष्टि से कार्य कर रहे थे।

सूफी शब्द की व्युत्पत्ति 'सफाउ' शब्द से मानी जाती है, जिसका अर्थ है 'पवित्रता'। याने जो लोग पवित्र होते हैं, साधक के रूप में विरक्त होकर संसार-त्यागी और परमात्मा के प्रति प्रेम संबंध से जुड़े रहते हैं, उन्हें सूफी संत कहा जाता है। एकात्म, समन्वयता, भाईचारा, साम्प्रदायिक सद्भाव, और सर्वधर्म समभाव जैसे साहिष्णुवादी मूल्यों की नींव मराठी सूफी संतों ने महाराष्ट्र के साथ ही पूरे भारतवर्ष में रखी है। साम्प्रदायिक सद्भाव सूफी संतों के कार्यों का केंद्र रहा है। साम्प्रदायिक सद्भाव से तात्पर्य धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक स्तर पर परस्पर विपरीत हितों के बावजूद भी एक-दूसरे के विचारों, विश्वास एवं आस्था के प्रति सम्मान का

भाव रखना ही साम्प्रदायिक सद्भाव कहलाता है। याने परस्पर हितों का सम्मान करने के साथ ही धर्म, जाति, पंथ, वर्ग जैसी भिन्नता से ऊपर उठकर इन्सानों को इन्सान के रूप में स्वीकृति देना है। मुस्लिम की वास्तविक विचारधाराओं को महमद पैगंबर के शांतिअहिंसा, सेवा, त्याग जैसे मानवीय मूल्यों को सूफी सम्प्रदाय ने महाराष्ट्र में विरोध है। इसी कारण चिरितया सम्प्रदायी, सुहरवर्दिया सम्प्रदाय, कादरी सम्प्रदाय और नक्शाबंदी सम्प्रदायों से मिलकर सूफी सम्प्रदाय के संतों ने महाराष्ट्र की भूमि में दत्त सम्प्रदाय वारकरी सम्प्रदाय, नाथ सम्प्रदाय, विष्णु सम्प्रदाय के साथ भक्ति भावना के रूप में समन्वयता और भाईचारा के रूप में सभी मुस्लिम सूफी संतों ने हिंदी तथा मराठी संतों के साथ मिलकर कार्य किया है। ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, चोखामेळा, एकनाथ, जनाबाई और गोदाबाई जैसे मानक संतों के साथ मिलकर महाराष्ट्र की हिंदू-मुस्लिम तथा अन्य धर्मियों लोगों को साम्प्रदायिक सद्भावना के रूप में परिवर्तित करने का महान कार्य किया है।

सूफी संतों ने महाराष्ट्र के लोग के साथ जुड़ने के लिए स्थानीय मराठी भाषा से वे अवगत हुए और प्रमाणिक रूप से मराठी भाषा में अपनी कविताएँ भजन और साम्प्रदायिक सद्भाव की दृष्टि से कई ग्रंथ लिखे हैं, ताकि महाराष्ट्र के सभी धर्मी लोग सूफी विचारधारा तथा मानवीय केंद्रिय विचारधाराओं को आत्मसाद करे। इसमें सबसे आगे संत मुंताजी ब्रह्मणी थे उन्होंने सिध्द संकेत प्रबंध(साताबोध), 'अनुभवसार', 'अमृतसार', 'गुरुलीला', 'अद्वैतप्रकाश', 'वि वेकोत्पत्ति', 'प्रकाशदीप', 'अनुभामृत' और 'स्वरूपसमाधान' आदि मराठी ग्रंथ प्रकाशित किए हैं। संत शेख महमद जी ने 'योगसंग्राम', 'पवनविजय', 'निष्कलंकप्रबोध', 'रूपक', 'भारुडे' आदि ग्रंथ लिखे। संत शहामुनी का 'सिध्दांतबोध' संत अबर हुसेन का 'गीताटीकार', 'संत गरीब अब्दुल का 'रिवायत', प्रकाशित है, जो महाराष्ट्र की जनता ने उसे पढ़कर अपनी साम्प्रदायिक सद्भाव रूप दृष्टि बनाने की ओर अग्रसर हुए। इन संतों ने अपने लेखन कार्य के द्वारा सत्संग-महिमा, कुसंगतीक त्याग, शांतिक्षमा-दया-करुणा का महत्त्व, भजन और भक्तिमार्ग का महत्त्व अपने अनुयायियों को सकारात्मक रूप से बताते थे। इतना ही नहीं महाराष्ट्र के विविध धर्म-देवता और सांस्कृतिक भिन्नता को देखते हुए वे ईश्वर-अल्ला दो अलग नहीं, तो एक ही है ऐसा एकात्म का संदेश देते थे। संत शेख महमद अपने 'योगसंग्राम' नामक ग्रंथ में इसी दृष्टि से कहते हैं— "आता 'अल्ला' म्हणेणा वो तुम्ही वाचे। 'हरी' म्हणता तुमचे काय वेंचे? 'हरी, अल्ला म्हणतील ते कांचे, अघोरी जाणावे। तरी ते

परस्पर
जैसी
स्वीकृति
मद पैगंबर
सम्प्रदाय
सुहरवर्दिवा
कर
सम्प्रदाय
प्राथ भवित
भी मुस्लिम
किया
नावाई और
राष्ट्र की
समावना के

ने के लिए
रूप से
रूप सद्भाव
धर्मों लोग
आत्मसाद
ध्द संकेत
प्रकृत वि
दि नराटी
योगसंग्राम,
ग्रंथ लिखे।
टीकार',
राष्ट्र की
दृष्टि बनाने
के द्वारा
रूपणा का
प्राथियों को
के विविध
वर-अल्ला
ग देते थे।
तो दृष्टि से
णता तुमचे
वे। तरी ते

भांडोभांडोच मरते। वोळखा काहीं टाव उरों न देते। येरून येराचा पै॥"2

सूफी संतों की यह एकात्मवादी सोच या सर्वधर्म समभाव की विचारधारा सूफी संतों को नैतिक रूप से महान करती है। समता, बंधूता, न्याय, एकात्म जैसे अहिष्णुवादी मूल्यों को सूफी संतों ने 12 वीं से लेकर 17 वीं शताब्दी तक महाराष्ट्र के लोगों के जहन में प्रमाणिक रूप से उतावरने का काम किया है। लेखन के साथ ही मानवीय सेवा, त्याग, दान जैसे मानवीय मूल्यों को भी उन्होंने अपने जमीनी कार्यों से पिरों ने का पवित्र काम महाराष्ट्र की हिंदू-मुस्लिमों के लिए किया है। "लोगों के सुविधाओं के लिए उन्होंने कुएँ, नहरें, बारव की निर्मिती की। पाणचक्की से आटा मिल चलाई (औरंगाबाद) और गरीबों के लिए भोजन उपलब्ध कराया। मुसाफिरखाना, अनाथालय, भोजन आश्रय के साथ ही दुखी, गरीब और उपेक्षित लोगों की सेवा भी सूफी संतों की।"3 यह सेवा निरंतर शुरू रहे और सूफी संतों की साम्प्रदायिक सद्भावना के विचार महाराष्ट्र के कौने-कौने में जाए इसलिए उन्होंने औरंगाबाद, खुल्ताबाद, दौलताबाद, बाळापूर, नागपूर, बीड, परभणी, उदगीर, मुंबई के साथ ही खानदेश के सभी प्रांतों में अध्यात्मिक केंद्र बनाए थे। वे आज भी शुचारू रूप में कार्यरत है।

18 वीं, 19 वीं शताब्दी के बाद और भारत आजादी के बाद साम्प्रदायिक ताकते बढ़ गयी। इन साम्प्रदायिकता फैलाने के स्रोतों में भारतीय धार्मिक स्थितियों और परिस्थितियों के अलावा मुस्लिमों का भारत पर आक्रमण, धर्मों में राजनीति के कारण वैयक्तिक जरूरतों के लिए धार्मिक कट्टरता को सामूहिक विषय बनाया गया। परिणामी भारतीय परिवेश में हिंदू-मुस्लिमों में सांस्कृतिक एकता और सहिष्णुता होने के बावजूद भी धर्मों के आधार पर दो गुंड बने। 4 और कई साम्प्रदायिक दंगों के साथ ही हिंसात्मक कार्यवाहियाँ होकर निर्दोश इन्सानों को अपनी जान गवानी पड़ी। लेकिन इक्कीसवीं सदी में आते-आते विषमतावादी, साम्प्रदायिक ताकतों को महाराष्ट्र के साथ ही पूरे भारत के लोगों ने इसे बाहर फेंक दिया है। कारण है सूफी संतों की साम्प्रदायिक सद्भाव की वैचारिक सांस्कृतिक नींव। लोग दुबारा संत-महंतों की विचारों की राह पर चल रहे हैं। इसके कई ज्वलत उदाहरण है कि मौजूदा सरकार द्वारा कश्मीर 370 की धारा को घटाना, मुस्लिम ट्रिपल तलाक को कानून रद्द करना और सदियों से विवादित रामजन्मभूमि का मसला हिंदुओं के पक्ष में जाने के बावजूद भी आज महाराष्ट्र के साथ ही पूरे भारत में शांति का माहौल है। वैसे देखा जाए, तो साम्प्रदायिकता की दृष्टि से ये पूरे मामले काफी संवेदनशील थे, लेकिन कहीं भी दंगा-फसाद या हिंसा के वारदात नहीं। यहाँ सूफी संतों की सहिष्णुवादी विचारों की विजय है। उनकी मेहनत और लगन के कारण ही आज महाराष्ट्र की छवि बनी है।

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में सूफी संतों के दरगाहों पर हिंदू-मुस्लिम तथा अन्य धर्म के लोग इकट्ठा होकर संतों के दर्शन लेकर उन्हीं के विचारों पर चलने की शपथ लेते हैं। महाराष्ट्र के नागपुर स्थित कामठी में संत बाबा ताजुद्दीन का दरगाह हो, या जिला बुलढाणा के संत सेलानी बाबा का दरगाह 5 के साथ ही परभणी, उदगीर, बीड, दौलताबाद आदि शहरों में उरूस, मोहरम के समय महाराष्ट्र के कोने-कोने से हिंदू-मुस्लिम या अन्य धर्मों के लोग सम्मिलित होकर सर्वधर्म समभाव के दर्शन कराते हैं। याने आज भी सूफी संतों के दरगाह सहिष्णुता के प्रतीक के रूप में कार्य करते हैं। इसलिए आज महाराष्ट्र का हिंदू, मुस्लिम को ईद, मोहरम और उरूस जैसे त्यौहारों के दिन पारिवारिक रूप से शुभकामनाएँ देता है और मुस्लिम हिंदू भाईयों को दिवाली, दसशहरा, आषाढ़ी और गणेश चतुर्थी जैसे-त्यौहारों में खुद सम्मिलित होकर शुभकामनाएँ देता है। मानों आज के सांस्कृतिक महाराष्ट्र की सर्वधर्म समभाव, एकता, बंधूता, न्याय, सहिष्णुता और समन्वयशील जीवन, यह नैतिक मूल्यों बने हैं, जिससे साम्प्रदायिक सद्भाव के सांस्कृतिक दर्शन होते हैं।

सारांशतः कहाँ जाए तो 'महाराष्ट्र' के सूफी संतों का वर्तमान परिप्रेक्ष्य में साम्प्रदायिक सद्भाव के रूप में अनमोल योगदान रहा है। संत मुंतोजी, संत शेख महंमद, संत शहामुनी, संत अलमखान, संत हुसैन अबरखान, संत शेख सुलतान आदि सूफी संतों के विचार उनके ग्रंथों के रूप में पाठकों को साम्प्रदायिक सद्भाव के दर्शन देते हैं। और इही विचार उनके दरगाह वाहक बनकर महाराष्ट्र की जनता को भी देते हैं। सामाजिक, धार्मिक और सांस्कृतिक समन्वय की नीति तथा शिक्षा महाराष्ट्र को सूफी संतों ने 12 वीं, 13 वीं शति में दी थी, वहीं उनकी शिक्षा, नैतिक मूल्यों के रूप में इक्कीसवीं सदी में उर्जा के रूप में लोगों के जहन में है। और यही महाराष्ट्र को साम्प्रदायिक सद्भाव के रूप में प्रगति के राह पर आगे विकास की ओर ले जायगी। इसमें कोई भी संदेह नहीं है। अतः सूफी संतों के विचार ही महाराष्ट्र के सांस्कृतिक एकता की नींव है।

संदर्भसूची :-1. बलदेव बंशी, भारतीय मुस्लिम संत परंपरा, अमन प्रकाशन, कानपुर, 2014, पृ.सं. 8-9 2. डॉ. यु.म. पठाण, मुसलमान (सूफी) संताचे मराठी साहित्य, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर-2011, पृ.सं.139-140 3. डॉ. किशोर वानखडे, विदर्भातील सूफी संत, आधार प्रकाशन, अमरावती, जानेवारी 2020, शुभेच्छा संदेश सं. 4. प्रा. डॉ. तसनीम पटेल, भारतीय मुसलमान : शोध और बोध (प्रतिनिधिक मुस्लिम उपन्यासकारों के परिप्रेक्ष्य में), लोकपत्र प्रेस प्रा. लि., नांदेड, प्रथमावृत्ती, 26 मई 2000, पृ.सं. 25 5. किशोर वानखडे, विदर्भातील सूफी संत, पृ.सं. 56

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's Science Jr. College, Khapur
Mundurbar

Feb - 2022-7-7

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

ISSN - 2454 - 7905

ISSN: 2454 - 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XLVIII

Year - 7

Feb. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded - 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Vol. I - ISSUE - XLVIII

SJIF Impact Factor : 7.479

Page - i

37.	CONCEPT OF SHADRASA AND THEIR EFFECT ON BODY ACCORDING TO AYURVEDIC VIEW: A REVIEW ARTICLE	Vd. Manish Madhukar Hake Dr. Girish Shiramrao Shrungarputale	186
38.	लोकसंख्येचा भस्मासुर : एक समस्या	प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड	192
39.	भारतातील पारंपारिक खेळ कबड्डी आणि खो-खो यांचा अभ्यास	प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी	197
40.	आधुनिक काळात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	सुरेखा नामदेवराव शिंगणकर	201
41.	सामाजिक समता: क्रांतीसूर्य महात्मा बसवेश्वर व भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तौलनिक विचार	श्री. शिवशरण जी. रटकलकर	205
42.	समाज परिवर्तनाच्या लढ्यात- लेखक अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान	आशा विठ्ठलराव संगेवार	208
43.	शेतकरी आत्महत्या – एक चिंतन	प्रा. माणिक उत्तमराव बाभुळगावकर	211
44.	WRECKEDIDENTITY AND COLONIAL POLITICS IN AMITAV GHOSH'S SEA OF Poppies	Shrinivas V. Pinnalwar	214
45.	माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांचा विविध ज्ञानशाखामध्ये प्रवेशित होण्यामागील कारणांचा शोध - एक अभ्यास	श्री. मुंढे संतोष त्र्यंबकराव	218
46.	शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि ग्रामीण समाज कार्य : संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	राजरत्न निवृत्ती पवार	221
47.	आदिवासी जमातींच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थितीत झालेल्या बदलाचे अध्ययन : संदर्भ – महाराष्ट्र राज्य	आनंद दिलीप कदम	224
48.	शिक्षण, विज्ञान याद्वारे अंधश्रद्धा निर्मूलन व शिक्षणाचे महत्त्व: संत गाडगे बाबा	प्रलोभ माधवराव कुलकर्णी	227
49.	संजीव के कहानियों में चित्रत दलित विमर्श	प्रा. नटवर संपत तडवी	230
50.	कोरोनाचा प्राथमिक शिक्षणावर झालेला परिणाम	श्रीमती- शमा बन्सिलाल नेरकर	233

संजीव के कहानियों में चित्रित दलित विमर्श

प्रा. नटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागाध्यक्ष, संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

समकालीन हिंदी साहित्य परम्परा में कई विमर्श आज चर्चा में हैं। जैसे— स्त्री-विमर्श, आदिवासी-विमर्श, दलित-विमर्श, किसान-विमर्श, मजदूर-विमर्श, किन्नर-विमर्श आदि। इन विमर्शों से समाज के हाशिए पर रह रहे उपेक्षित, वंचित, शोषित, और प्रताड़ित वर्ग पर चर्चा हो रही है। यह हिंदी साहित्य की दृष्टि से बहुत बड़ी बात है। प्रेमचंद से चली आ रही यह परंपरा आज संजीव जैसे साहित्यकार भी दलित समाज के जीवन को आपने कहानियों में यथार्थ रूप में अंकित कर रहे हैं।

दलित समाज का सामाजिक उपेक्षित और अपने मानवीय अधिकारों से वंचित समाज का समावेश होता है। समाज की पिछड़ी जन-जातियाँ इसमें आती हैं। इसलिए इनकी सामाजिक व्यवहार एवं प्रवृत्ति की दृष्टि से इन्हें दबाया हुआ, कुचला हुआ, रौंदा हुआ, दलन किया हुआ शब्द जोड़कर दलित शब्द का अर्थ लगाया जाता है। जाति के आधार पर समाज में ऊँच-नीच का भेदभाव सदियों से चला आ रहा और इस परंपरा का शिकार दलित समाज सदियों से हो रहा है। शरणकुमार लिंबाले दलित शब्द की परिभाषा करते हुए कहते हैं—“दलित अर्थात् केवल हरिजन और नवबौद्ध ही नहीं, बल्कि गाँव की सीमा से बाहर रहनेवाली सभी अछूत जातियाँ, आदिवासी, भूमिहीन, खेत मजदूर, श्रमिक, दुखी जनता, भटकी बहिष्कृत जाति इन सभी का ‘दलित’ शब्द की व्याख्या में समावेश होता है। ‘दलित’ शब्द की व्याख्या केवल अछूत जाति का उल्लेख करने से नहीं होगी। इसमें आर्थिक तौर पर पिछड़े हुए लोगों का भी समावेश करना चाहिए।”¹ याने जिसका दलन होता है वहीं दलित है। हिंदी साहित्य में दलित शब्द की प्रतितती यथार्थ रूप में देखने को मिलती है। दलित समाज की वेदना, शोषण और आक्रोश की हिंदी साहित्यकारों ने आपने कहानियों में रेखांकित करने की पूरी कोशिश की है। लेकिन उसमें भी स्वानुभूति और सहानुभूति की दृष्टि से भेद होने लगा था। परंतु सन् 1960 के बाद दलित साहित्य ने भारतीय साहित्य परंपरा को छेद देकर अपना अलग स्थान बनाने में सफलता हासिल की है, क्योंकि दलित साहित्य मनोरंजन नहीं करता तो समाज में परिवर्तन करता है। जयप्रकाश कर्दम दलित साहित्य के संदर्भ में लिखते हैं—“दलित साहित्य बौद्धिक विकास या मनोरंजन का साधन नहीं, तो सामाजिक परिवर्तन की एक मुहिम है, दलितों की उनकी अस्मिता की पहचान कराने का एक माध्यम है।”² हिंदी दलित साहित्य में मोहनदास नैमिशराय, जयप्रकाश कर्दम, धर्मवीर तुलसीदास, कौशलया बैसंत्री, भगवानदास, ओमप्रकाश वाल्मीकि, सुशीला टाकभौरे इन्हीं परम्परा में आज संजीव भी दलित विमर्श को लेकर काफी गंभीरतापूर्वक लिख रहे हैं।

संजीव ने समकालीन हिंदी साहित्य में आपना स्थान बना लिया है। उन्हें अब तक बाराह उपन्यास और दो-सौ से भी ज्यादा कहानियाँ लिखी हैं। उनके समग्र कहानियों का संकलन ‘संजीव की कथा-यात्रा: पहला पड़ाव’, ‘संजीव की कथा-यात्रा: दूसरा पड़ाव’ और ‘संजीव की कथा-यात्रा: तीसरा पड़ाव’ सन् 2008 ई. में वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली से प्रकाशित हुए हैं। संजीव ने इन कहानियों में दलित विमर्श के विविध पैलुओं को रेखांकित किया है। इसी कारण उनकी तुलना प्रेमचंद, यशपाल और रेणू के साथ करते हुए राजेंद्र यादव ने कहा था— “हिंदी कथा-साहित्य में प्रेमचंद, यशपाल के बाद संजीव ही तीसरे लेखक हैं, जिनका लेखन संसार विविधताओं से परिपूर्ण है, इतनी विविधता रेणू में भी नहीं है।”³

भारतीय समाज में दलितों को सामाजिक दृष्टि से अस्पृश्य मानकर, दलित मानकर दमन शोषण करने की लंबी परंपरा है, जो मानव को मानवता से वंचित, रखती है। संजीव की कहानियाँ गावों कज्बों की कहानियाँ हैं। जिसमें दलितों का दलन, शोषण और प्रताड़ना होती है। धर्मव्यवस्था की जातिवादी मानसिकता के कारण दलितों को अपने प्राकृतिक एवं स्वाभाविक अधिकारों से वंचित रहना पड़ता है।

'जब नशा फटता है' कहानी में मेहत्तर दलित सदियों से मैला ढोने का काम करते हैं। इसके बदले में इन्हें गाँव द्वारा मानवीय अधिकारों से वंचित रखा जाता है। सवर्ण समाज का मैला ढोकर भी इन्हें सवर्ण द्वारा अपमानित भरा जीवन ही जिना पड़ता है। इन्हें पूर्वजन्म का हवाला देकर और अगले जन्म में ऊँची जाति में जन्म लेना है, तो मैला उठाने के शिवाय दूसरा कोई प्याय नहीं है। धार्मिक पाखंड के आड में मेहत्तर जब धर्मांतर करके हिंदू से मुसलमान बनते हैं, तो भी सवर्णों द्वारा उन्हें मानवीय बिरादरी से बाहर किया जाता है। कहानी का दलित छड़ीदार खेदू वेदना को अभिव्यक्त करते हुए कहता है—'तब का रह गया? हमारा खातीर जैसे एक सुअरबाडा, वइसे दूसरा। हम न हिंदू है न मुसलमान हम आदमी की बिरादरी से बाहर है।'⁴ इतनी यथार्थ दलित जीवन की संवेदना को संजीव ने अंकित करते हुए सवर्णों की अमानवीयता को भी उजाकर किया है। इनकी अमानवीयता और संवेदनहीनता के कारण दलितों के प्रति सवर्ण समाज के लोगों में दया, करुणा नहीं होती है। बल्कि इन्हें जानवर से भी बतर जीवन जिने के लिए मजबूर करते हैं। बगैर पैसों के जब मेहत्तर लोग मैला उठाना या सैफटी टैंक में घूसने के लिए मना करते हैं, तो सवर्ण लोक दलितों के साथ जानवर जैसा बर्ताव करते हैं। "अरे लात के देवता बात से नहीं मानते, मारों सालों को। ए ढेला से छू जायगा तो नहाना पड़ेगा।"⁵ इस प्रकार जातीयता के अहं के कारण दलितों को मानवीय अधिकारों से जानबूझकर उपेक्षित रखा जाता है। इसका यथार्थ वर्णन संजीव प्रस्तुत कहानी के द्वारा करते हैं।

'प्याज के छिलके' कहानी में भी दलितों के शोषण की बात वास्तविक रूप में संजीव करते हैं। सवर्ण जाति के लोग दलितों को मामूली बात पर भी कड़ी से कड़ी सजा देते हैं। हरिजन कैलाशिया मुंशीजली के खेत से एक प्याज उखाड़ लेती है, तब मुंशीजी कैलाशिया का झोंटा पकड़कर—पकड़कर पीटते हैं। इस अपमान और शोषण का जवाब माँगने हरिजन रामलगनराम अपने हरिजन भाईयों के साथ मुंशीजी के पास जाकर कहता है—'सुनो ऐ मुंशीजी। यह अंधेरे नहीं चलेगी अब। हरिजन पर हाथ उठाये, तो सारी मुंशीजी की पेच हवा हो जायेगी।'⁶ परिणाम: मुंशीजी और दलित नेता रामलगन में कानाफूसी होती है। जातीय अहं और नशा के कारण मुंशीजी का बेटा प्रदीप सीधे छत से दलितों को नकारकर हवाई फायर करते हुए कहता है—'हटजाओ वरना भूनकर रख दूँगा।' भीड बौखला गई। लात मार—मारकर मुंशीजी के उपलों के दो भिटहूर गिरा दिए गए शायद किसी उधदत ने ढेले भी फेंके। छत पर धॉय! धॉय!! की आवाज और लंगड और कैलीशिया गिरकर छअपटाए और शांत हो गए।'⁷ और दलितों की बगावत को दबाकर उनके मानवीय अधिकार छिन लेते हैं।

'जसी बहू' कहानी में किस प्रकार दलित होने के कारण शोषण होता है इसका यथार्थ चित्रण लेखक ने किया है। कहानी की चमार जसी बहू अपने डेढ़ बीघे जमीन में चमरौटी की खपडैल झोपड़ी में रहती है। गाँव के सवर्णों द्वारा जसी बहू के खेत में पानी कटौती के नाम पर केवल उसी के ही खेत को पानी नहीं दिया जाता है। उसके खेत के नीम के पेड़ को रातो—रात सवर्णों द्वारा ही काट दिया जाता है। जिस पेड़ के साथ जसी बहू और उसकी लड़की की भावनाओं के साथ लगाव जुड़ा हुआ था। सोचने की बात यह है कि इस अन्यायी कृति के लिए पूरे सनातनी लोग समर्थन करते हैं— "अच्छा हुआ बड़ी भरकही बनती फिरती थी। जसी होता तो

भी क्या ऐसे ही काटकर ले जाते ठाकुर? क्या कर लेता जसी? कागजात तो दुरुस्त करवा रखा था उन्होंने?"⁸ इसी जातीय अहंकार के कारण जसी बहू को प्रताड़ित किया जाता है। उसकी खेती, फसल, पेड़-पौधे आदि सवर्णों के आखों में जलते रहते हैं। संजीव इसी सवर्णों की जलन के बारे में लिखते हैं—“आम पहली बार फला, मगर रात ही में साफ! लौकी, कुम्हाडा तक न बचते। तरसों फूलही रही थी कि एक दिन देखा तो उखाड ली गई थी।”⁹ सवर्णों के इस व्यवहार पर अगर जसी अगर बातभी करने की कोशिश करती है तो उसे सवर्णों द्वारा अपमानित होना पड़ता है। “गोर चमारन गरबै आन्हरी। (गोरी चमारिन घमंड से अंधी होती है) इन अपमानित शब्दों से संजीव से दलितों के शोषण का वास्तव दृश्य अपनी प्रस्तुत कहानी में चित्रित किया है।

‘प्रेरणास्त्रोत’ कहानी में हरिजन जंगली बहू महिला के सम्मिलित कोटे के रूप में पंचायत का चुनाव जीत जाती है। दलित विकास की दृष्टि से सरकार द्वारा आरक्षण नीति के तहत जंगली बहू चुनाव जीतकर अपने संवैधानिक अधिकार को अपनाती है। पानी की समस्या को लेकर जंगली बहू अपने अधिकारों के तहत डी. एम. के सामने प्रौढ़ाओं, वृद्धाओं के साथ आंदोलन करती है। परिणाम स्वरूप गाँव के सवर्ण सरपंच, प्रधान मिसिर को यह आंदोलन उचित नहीं लगता। पुल्ली पांडे इसलिए उसे कहता है— “तुझको इसलिए एलेक्शन जितवाया कि तू हमरे मूँ पे चढ़कर मूते? नहीं इसलिए कि तुमरे मूत को भी चरनामृत मानकर माथे से लगाकर पी जाए।”¹⁰ इस सवर्ण मानसिकता से संजीव ने चित्रित किया है कि संवैधानिक अधिकार के कारण दलित भले ही चुनाव जीत ले मगर अधिकारों का उपयोग सवर्णों के इशारों से ही करने का दबाव दलितों पर होता है। इसमें दलितों के अधिकारों की कोई किंमत सवर्णों की दृष्टि से नहीं होती। आंदोलनकारी दलितों को देखकर झिन्नूसिंह क्रोधित होकर कहता है— “अब क्या देखते हो, खदेड-खेदेडकर मारों एक-एक को।”¹¹ इसी क्रोध से सवर्ण मानसिकता का पता चलता है कि दलितों को संविधान अधिकार होते हुए भी उनकी दृष्टि से वे अधिकार केवल उनके हिसाब से होते हैं।

सारांशतः संजीव ने अपने उपर्युक्त कहानियों के द्वारा दलित समाज का जाति के आधार पर किस प्रकार शोषण होता है। इसका यथार्थ चित्रण किया है। उनके मानवीय, संविधानिक अधिकारों को नकारकर उनका सामाजिक स्थान और अस्तित्व को नकारनेवाली जातिवादी सामाजिक मानसिकता दलितों को अमानवीय जीवन जिने के लिए मजबूर करती है और अगर कोई इसका विरोध करता है, तो उसको जातिवादी सवर्ण लोग उसका विरोध मोड़ने के लिए किसी भी हद तक जाने को तैयार होते हैं।

अतः संजीव ने अपनी कहानियों में दलित विमर्श का चित्रण करके यह साबित किया कि वे प्रेमचंद के साहित्यिक पूत्र के रूप में उनका आंदोलन सफलता से चला रहे हैं।

संदर्भ सूची :

1. डॉ. इबतवार दशरत, डॉ. वसंत क्षीरसागर—साहित्य दर्पण, समता प्रकाशन कानपुर संस्करण— 2009 पृष्ठ सं. 15
2. संपादक — डॉ. धनराज धनगर— इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य : संवेदना के स्वर, Re search Journey, February-2019 पृष्ठ सं. 149
3. सं. बहादूर आनंद— परस्पर अंक जुलाई 2006 पृष्ठ सं. 48
4. संजीव—जब नशा फटता है (संजीव का कथा—यात्रा: पहला पड़ाव) पृष्ठ सं. 279
5. वहीं — पृष्ठ सं. 280
6. संजीव—प्याज के छिलके—(संजीव का कथा—यात्रा : पहला पड़ाव) पृष्ठ सं. 146
7. वहीं — पृष्ठ सं. 147
8. संजीव — जसी बहू— (संजीव का कथा—यात्रा : पहला पड़ाव) पृष्ठ सं. 124
9. वहीं — पृष्ठ सं. 125
10. संजीव — प्रेरणा स्त्रोत— (संजीव का कथा—यात्रा : पहला पड़ाव) पृष्ठ सं. 166 वहीं — पृष्ठ सं. 167

March-2022-22 (3)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

ISSN – 2454 - 7905

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - LI   Year – 7   March 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH: India)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,

Taroda (KH), Nanded – 431605

(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

51.	“संजीव के उपन्यासों में चित्रित औद्योगीकरण से प्रताड़ित आदिवासी समाज”	प्रा. नटवर संपत तडवी	238
52.	जीवनात खेळाचे महत्व	प्रलोभ माधवराव कुलकर्णी	241
53.	नंदुरबार जिल्ह्यातील प्रथमिक शिक्षण स्तरावरीत सद्यस्थितीचा आढावा.	श्रीमती- शमा बन्सिलाल नेरकर	244

“संजीव के उपन्यासों में चित्रित औद्योगीकरण से प्रताड़ित आदिवासी समाज”

प्रा. नटवर संपत तडवी

सहायक प्राध्यापक हिंदी विभागाध्यक्ष

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडल कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर, ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरवार
समकालीन हिंदी उपन्यास परंपरा में राजेंद्र यादव, उषा प्रियवंदा, मन्मू भंडारी, मोहन रोकेश इन बहुचर्चित उपन्यासकारों के साथ ही आज संजीव जी का नाम उनके साहित्यिक योगदान के कारण लिया जाता है। सन् १९४७ में सुलतानपुर (उ.प्र.) के बांगरकला गाँव में एक बेहद गरीब किसान परिवार में इनका जन्म हुआ। इसलिए आर्थिक स्थिति से बेहाल जीवन जीने की उनको अनुभूति परिवार से ही मिली। समाज के दबे कुचले मरीय, उपेक्षित और अपने मानवीय अधिकारों से वंचित आदिवासी समाज का चित्रण उनके साहित्य का केंद्र रहा है। आदिवासी समाज का चित्रण अध्ययन, चिंतन कड़ी मेहनत करने के बाद ही यथार्थ तथ्यों के आधार पर ही उनके उपन्यासों में दिखाई देते हैं। उन्होंने अभितक तक बारह उपन्यास लिखे हैं। किसनगढ़ के अहेरी, सर्कस, सावधान! नीचे आग है, धार, पाँव तले की दूब, जंगल जहाँ शुरू होता है, सूत्रधार, रानी की सरया, रह गई दिशाएँ इसी पार आकाश चम्पा, अहेर और फॉस आदि उपन्यास संजीव जी ने लिखकर अपना साहित्यिक योगदान हिंदी को दिया है। इन उपन्यासों के केंद्र में अधिक से अधिक आदिवासी समाज ही रहा है। जो सदियों से शहरीकरण और औद्योगीकरण के कारण प्रताड़ित शोषित जीवन जी रहा है।

आदिवासी शब्द का अर्थ मूल निवासी होता है। भौगोलिक क्षेत्र के निवासियों के साथ इनका संबंध जोड़ा जाता है। आदिवासियों को कई नामों से संबोधित किया जाता है। जैसे— जनजाति, अनुसूचित जनजाति, आदिवासी, वनवासी, आत्विक्का, गिरीजन आदि। आदिवासी किसी प्रदेश या राज्य के मूल निवासी होते हैं। डॉ. एन मजूमदार इस संदर्भ में कहते हैं—“एकमात्र सामाजिक जाति, एक ही भूप्रदेश, में वास्तव्य करने वाले, एक ही भाषा बोलने वाले, विवाह, व्यवसाय आदि में एक ही नियम का पालन करनेवाले, पारंपारिक संबंध और व्यवहार के बारे में पूर्वानुभव पर आधारित निश्चित नियमों का पालन करने वाले पारिवारिक समूह आदिवासी जाति है।” प्रो. गिलानी आदिवासी के बारे में कहते हैं—“एक विषिष्ट भूप्रदेश में रहनेवाला, समान बोली बोलने वाला, अक्षरों की पहचान न होनेवाले समूह गट आदिवासी है।”²

अभिजात्य साहित्य के बाहर एक बहुत बड़ा समाज है, जो सदियों से अपने विकास से वंचित रहा है। जिनके पास अजिविका का कोई साधन नहीं है। वह है आदिवासी समाज। औद्योगीकरण से अन्य समाजिक वर्गों का फायदा हुआ है, लेकिन आदिवासी समाज बरसों से आज तक मानवीय विकास से दूर है। औद्योगीकरण सामान्य एक आर्थिक प्रक्रिया का नाम है। इससे मानव समूह की सामाजिक, आर्थिक स्थिति, बदल जाती है। जिसमें उद्योग धंधों का बोलबाला होता है। वस्तुतः यह मानवीय आधुनीकरण का ही एक अंग है। और दूसरा जो अंग है वह है उपेक्षित समाज के नुकसानी का होता है, जिसमें आदिवासी समाज आता है। अन्य समाजिक वर्गों की उन्नती के लिए आदिवासी समाज का नुकसान किया जाता है। मानवीय विकास के नाम पर बार-बार विकास की कीमत आदिवासियों को ही चुकानी पड़ती है। औद्योगीकरण के नाम पर इन्हें जल, जमीन और जंगल से बेदखल किया जाता है। सरकार और पूँजीपति औद्योगीकरण के नाम पर इनकी जमीन तो हथिया लेते हैं पर उचित मुआवजा इन्हें नहीं देते। उद्योगों में न इनकी कोई भागिदारी होती है और न ही कोई नौकरी के लिए कोई प्रावधान। मानवीय प्राथमिक सुख-सुविधाओं के अभाव में ही आदिवासी समाज जीता है। औद्योगीकरण का लाभ गैर-आदिवासी उठा रहे हैं और मूल निवासियों के नसीब में केवल उपेक्षा आती है। औद्योगीकरण के कारण आदिवासियों के जीवन में उपेक्षाओं के साथ ही विस्थापित भी होना पड़ता है। संजीव ने आदिवासी क्षेत्रिय भागों का जिज्ञासा की दृष्टि से झारखंड विहार आदि भागों का अध्ययन किया है। आदिवासी समाज औद्योगीकरण के कारण प्रताड़ित जीवन जीता

उन्हें नजर आया। मानव विकास के नाम पर उन्हें लूटा जाता है। जमीन, घर, जंगली संपदा जैसी उनकी संपत्ति के साथ ही उनकी अरण्य संस्कृति को भी लूटा जाता है। परिणाम स्वरूप उनको जीवन से बेदखल किया जाता है। इसकी कसक संजीव के उपन्यास में मिलती है।

'पाव तले की दूब' उपन्यास में औद्योगीकरण और आदिवासी के दुष्परिणामों का अंकन दर्शाया है। झारखंड के मोझियाँ गाँव बाघमुंडा में स्थित डोकरी के एन.टी.पी.सी. के लिए सरकार आदिवासियों की जमीन अधिग्रहण कर लेती है जो एक समय आदिवासी इन जमीनों के मालिक थे। झारखंड खनिज संपदा भांडार होने के कारण यहाँ औद्योगीकरण के नए-नए उद्योग शुरू करने की दृष्टि से सरकार और औद्योगपति आदिवासियों की जमीनों पर कारखानों को शुरू करते हैं। जिनकी जमीनों के कारण बड़े-बड़े उद्योगों का निर्माण होता है, उन्हें जमीनों को मुआवजा तक नहीं मिलता है। क्योंकि मुआवजा की रकम भ्रष्ट अफसर ही हडप लेते हैं। और आदिवासियों को उपेक्षित रखा जाता है। इसी का परिचय देते हुए संजीव लिखते हैं—“नए-नए उद्योग लगाए जा रहे हैं, नयी दुनिया की पगध्वनि! अगर सरकार ईमानदारी से इनका हक दे दे तो एक ही छलांग में कई मंजिले आपने-आप तय हो जाती है—पर अन्याय देखो, आदिवासियों को जमीन पर ये कारखाने लग रहें, उन्हें टोटली डिप्राइव किया जा रहा है— इस संपत्ति में उनकी भागीदारी तो खत्म की ही जा रही है, उन्हें जमीन से भी बेदखल किया जा रहा है, मुआवजा भी अफसरों के पेट में।”³ सदियों से उपेक्षित आदिवासी समाज विस्थापन और असुरक्षा में जीता है। उनकी जमीनों पर प्लांट बनाए गए हैं, लेकिन उन्हीं के लिए बिजली नहीं है। प्लांट की चिमनियों से निकलता जहरीला धुआँ और गैसों से आदिवासी बिमारी से जूझते हैं।

औद्योगीकरण के कारण आदिवासियों का उनकी जमीनों पर अब उनका अधिकार नहीं रहा है। अपने पुरखों के अरण्य संस्कृति, उत्सव और जंगलों का उपयोग वे नहीं कर सकते हैं। सदियों से जूड़े हुए यादों के साथ ही उन्हें अपना जीवन जीना पड़ता है। आदिवासी कालिचरण किस्कू अपने इसी उदासीन स्वर का परिचय देते हुए कहता है—“सरकार तो बहुत मेहरबान हैं न हम पर?...ये ई मेहरबानी है न कि जिस छोटा बुरू के जंगल शालवनी से हमरा बाप-दादा काट-काट के लाता रहा, अब हमरा लडका-जनाना दुतुअन भी नहीं तोड़ सकता?”⁴ इस कथन से स्पष्ट होता है कि औद्योगीकरण के कारण आदिवासी समाज टूट जाता है। क्योंकि औद्योगीकरण ने आदिवासियों का केवल नुकसान ही किया है फायदा कूच भी नहीं। उन्हें जमीन और जंगलों के बदले रोग और प्रदूषण ही मिला। परिणाम स्वरूप प्रदूषण के कारण लकवा के शिकार आदिवासी होते गये। इसके खिलाफ गैर आदिवासी नायक सुदाम डोकरी ताप विद्युत प्रतिष्ठान में बी.इ. होकर भी आदिवासियों के जमीन, इज्जत और अस्तित्व के लिए संघर्ष करने की प्रेरणा देता है। सुदाम आदिवासियों के आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक सभी स्तरों पर विकास के लिए कोशिश करता है। विस्थापितों के लिए सहयोग करने की कोशिश करता रहता है। मगर सुदाम की कोशिश औद्योगीकरण से प्रताड़ित समाज के लिए उनके शोषण को रोक नहीं सकती। औद्योगीकरण व्यवस्था आदिवासियों के जीवन को बरबाद करकर ही छोड़ती है।

'घर' उपन्यास औद्योगीकरण की अधिष्ठित है। कोयला क्षेत्र और तेजाब फैक्टरी जैसे उद्योग झारखंड के बाँसगडा संथल परिसर में आते हैं। आदिवासी मैना का बाप टेंगर स्वयं अपनी जमीन ठेकेदार महेंद्रबाबू को दान देता है। इसी का फायदा लेकर महेंद्रबाबू उस जमीन पर तेजाब की फैक्टरी शुरू करते हैं। और फैक्टरी से निकले तेजाब के पानी से आदिवासियों की प्राकृतिक संपदा को प्रदूषित करता है—“हवा जब गाँव की ओर घूमती है तो अपनी रही-सही जान लिए बाँसगडा खँसता है...न, बाँसगडा नहीं, उनकी उँगली फैक्टरी की ओर उठ रही थी, वह उजली-उजली फफूँदी की झुर्रियों में लरजती तेजाब की फैक्टरी खँसती है, अपनी धीमी बत्तियों की बुझी आँखों की चिलम में गाँव को भरकर पीती और सों-सों की खुशक आवाज के साथ उजला-उजला जहर उगलती हुई फैक्टरी।”⁵ तेजाब की फैक्टरी के कारण कुँ तथा तालाब का पानी जहरीला बन जाता है। जमीन बंजर बन जाती है, संथाल आदिवासियों को पीने का पानी मिलता नहीं है। तेजाब की फैक्टरी से पहले बाँसगडा गाँव खेतों, पेड़-पौधों से हरा भरा था, लेकिन तेजाब की फैक्टरी के कारण जंगल संस्कृति, प्राकृतिक संपदा नष्ट होती है,

जिनपर आदिवासियों की उपजीविका चलती है—“हमको याद आता है, जब हम बच्चा था, खेती से चार-छे महीना का काम चल जाता, आज एक दिन का भी नई! खेत-खतार, पेंड, रूख, कुआँ, तलाब, हम और हमरा वाल-बच्चा तक आज तेजाब में गल रहा है, भूख में जल रहा है।” इस कथन से यह स्पष्ट होता है कि औद्योगीकरण के आड में आदिवासियों का शोषण किया जाता है। विकास के नाम पर सिर्फ गैर आदिवासियों का ही विकास होता है जिसमें महेंद्रबाबू जैसे ठेकेदार होते हैं, आदिवासी नहीं।

संशतः कहा जा सकता है कि औद्योगीकरण की प्रक्रिया मानव समूह के विकास की दृष्टि से प्रावधिष्ठित हुई है, लेकिन विकास के नाम पर आदिवासियों का केवल शोषण ही किया जाता है। परिणाम स्वरूप आदिवासी समाज सदियों से उपेक्षित जीवन जी रहा है। जमीन, खेत, घरों से विस्थापित होकर आज वे असुरक्षित जीवन जी रहे हैं। इसका कारण है सरकार का औद्योगीकरण धोरण, जो उनको बर्बाद करके छोड़ता है। संजीव के उपन्यासों में आदिवासियों के उपेक्षित जीवन का वास्तविक चित्र रेखांकित किया हुआ नजर आता है। ‘धार’, ‘पाँव तले की दूब’, ‘जंगल जहाँ शुरू होता है’ और ‘सावधान नीचे आग है’ आदि उपन्यासों में संजीव ने झारखंड, बिहार जैसे पीछड़े क्षेत्रों में जी रहे उपेक्षित आदिवासियों के जीवन के बारे में अध्ययन शिलता के आधार पर चित्रित किया है। बाह्य जगत या सभ्य समाज की तुलना में आदिवासियों की स्थिति दयनीय और गरीब की परिधी में आने वाली है। आदिवासी समाज अपनी जमीन, खेत, प्रकृतिक संपदा से भी पूँजीपति, ठेकेदार, महाजन और सरकार की औद्योगीकरण की नीति से वंचित होता है। विकास के नाम पर आदिवासियों को सदियों से विस्थापित और असुरक्षा में जीवन जीना पड़ रहा है। वर्तमान में भी आदिवासी समाज इस प्रक्रिया से जाकर उपेक्षित जीवन जीता हुआ नजर आता है। याने संजीव के उपन्यास आदिवासियों के उपेक्षित जीवन की प्रासंगिकता व्यक्त करते हैं। औद्योगीकरण आदिवासियों के लिए वरदान नहीं शापित नजर आता है। क्योंकि औद्योगीकरण की संस्कृति में आदिवासियों को कोई स्थान नहीं है

संदर्भ सुची :

१. आदिवासी साहित्य के विविध: आयाम सम्पा. डॉ. रमेश कुरे, डॉ. मालती शिंदे
२. वही
३. पाँव तले की दूब - संजीव पृ. सं. १७
४. वही पृ. सं. ३२
५. धार - संजीव पृ. सं. ३६
६. वही - संजीव पृ. सं. ५४

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's Commerce Sr. College
& Art's Science Jr. College, Khaper
Tal. Akalkuwa Dist. Nandurbar

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - XLVI   Year – 7   Jan. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

(Handwritten signature and stamp)

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	EFFICACY OF HOMOEOPATHIC MEDICINE MANagements IN GLOSSITIS	Dr. Ratnaparkhi P. M. Dr. Padmashri Nilesh Samel	01
02.	THE EFFICACY OF GUDUCHI POWDER IN THE MANAGEMENT OF AMPLAPITTA (Hyper Acidity)	Vd. Sunil Manikprabhu Pimple Vd. Girish Shrungarputale	06
03.	MEDOVRUDDHI JANYA (OBESITY INDUCED) PANDU ROGA (ANEMIA) AND ITS MANAGEMENT WITH PUNARNAVA MANDUR: A CASE STUDY	Vd. Sunil Manikprabhu Pimple Vd. Manish Madhukar Hake	17
04.	REVIEW OF NIMBA & ITS ANTIBACTERIAL ACTIVITY IN DUSHTA VARANA (Infected Piercing Wound) A CASE STUDY	Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale Dr. Renu Rameshchandra Vyawahare	24
05.	HOMOEOPATHIC MANAGEMENT OF BRONCHIAL ASTHMA :- A REVIEW	Dr. Anagha Beedkar Dr. Mahesh Kumar Samrite	30
06.	ROLE OF UV RADIATION IN CARCINOGENESIS: CONSEQUENCES AND PREVENTION	Megha Kumre	33
07.	ROLE OF CALCIUM IN CELL DEATH PATHWAY	Madhubala Rathore	37
08.	SAMATHAAND VIPASSANAMEDITATION: IT'S IMPORTANCE IN BUDDHISM AND HUMAN WELL-BEING	Dr. Galdhan Sangai Negi	41
09.	MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT OF VARIOUS LAKES OF BHADRAWATI TEHSIL, DIST- CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	Praveenkumar N. Nasare	47
10.	THE PASMANDA MUSLIM SOCIETY:ISSUES & CHALLENGES	Dr. Farida Shafik Khan	51
11.	SERVICES PROVIDED BY LIBRARIANS DURING COVID-19 PERIOD: A CASE STUDY	Dr. Umesh Harde	55
12.	INFLUENCE OF MAHATMA GANDHI'S THOUGHTS ON SOCIAL WORK EDUCATION	Dr. Dilip J. Ghongade	60
13.	MAKING INDIA SELF-RELIANT THROUGH EXPORT PROMOTION UNDER ATMA-NIRBHAR BHARAT SCHEME.	Dr. Meenakshi Rathi	64
14.	A ROLE STUDY SERVICE QUALITY ASPECTS	Dr. P. B. Mene	69
15.	AGRICULTURAL MARKET AND MANAGEMENT SKILLS	Dr. Manik D. Savandkar	72

16.	NEED OF SKILLS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TEACHER TRAINING	Dr. Lata Shivaji Patil	76
17.	INDIAN AND WESTERN PERSPECTIVE OF THE ORIGIN OF THE STATE	Dr. Sangia Ram	79
18.	A STUDY ON CONSUMER PERCEPTION IN BANK TOWARDS SERVICE QUALITY IN CANARA DISTRICT OF KARNATAKA	Mohan Rama Naik	84
19.	WOMEN AND GLOBALIZATION: CHALLENGES, IMPACT & OPPORTUNITIES	Gurpinder Kumar	91
20.	WOMEN EMPOWERMENT - AN ANALYSIS ON WOMEN EMPOWERMENT	Sunita Jha Dr. Rudra Narayan	98
21.	TO STUDY THE PERCENTAGE OF DISEASES ON BRINJALBY USING DIFFERENT LEAF EXTRACT	P. S. Anarse	103
22.	अनात्मवाद	सत्येन्द्र कुमार पाण्डेय नोर्बू ग्यालछेन नेगी	106
23.	"जब शेरशाह सूरी ने 5 मन सोने सहित अपने बेटे को रेहन (गिरवी) रखा"	अंतिमा कनेरिया	109
24.	वर्तमान परिवेश में पर्यावरण सचेतना व जागरूकता की महती आवश्यकता	डॉ. अर्चना शर्मा	111
25.	विदेसिया का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. विशु मेंघनानी	118
26.	डॉ. अम्बेडकर और लोकतंत्र	Dr. Sangia Ram	121
27.	लोकमान्य टिळकांचे विचारधन	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	124
28.	परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	नागरगोजे राजेंद्र रामचंद्र	128
29.	नानासाहेब पेशवा - मुरारराव घोरपडे संबंध	डॉ. नलिनी जगन्नाथ ओवाळ	131
30.	महाराष्ट्र राज्याची सहा दशकाची वाटचाल : काँग्रेसव्यवस्था ते भाजपप्रणीत आघाडीचे राजकरण	प्रविण किसन जाधव	134
31.	भारत - चीन संबंध	प्रा. दीपक भगवान पवार	138
32.	खोतीबंदीसाठी लढलेले खोत सुरेंद्रनाथ टिपणीस	प्रा. डॉ. किशोर कोंडबाजी काजळे	140
33.	कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न	प्रा. आर. बी. काळे	145
34.	विसुद्धिमग्न बुध्दत्वाचा उत्तम मार्ग	गणेश तुकाराम मोकासरे	148
35.	सरफोजी राजे भोसले व्दितीय - एक कलाभिज्ञ राजे	डॉ. सुभाष ब. कांबळे	152
36.	हेरॉल्ड लास्कीचे अधिकार, सार्वभौमत्व	प्रा. बालासाहेब गोविंदराव कानडे	155
		डॉ. संभाजी संतोष पाटील	

	लोकशाही विचारांचा अभ्यास		
37.	व्याकरण मीमांसा दर्शन का शब्दार्थ सम्बन्ध	डॉ. अनिलचन्द्र नौटियाल	159
38.	एकात्मक मानववाद के पुरोधे दीनदयाल उपाध्याय	Dr. Sangia Ram	162
39.	परभणी जिल्ह्यातील विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य: (२००० - २००४)	डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.	167
40.	Post Office MIS योजना	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	169
41.	आयुर्वेद में लहसुन की प्रासंगिकता	डॉ. बालकृष्ण प्रजापति	170
42.	STUDY OF INFLUENCERS ON FARMERS DECISION-MAKING IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT	Abhishek O. Gill Dr. G. P. Mudholkar	173
43.	DEPICTION OF CULTURAL HYBRIDIZATION IN INDIAN LITERATURE IN ENGLISH	Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade	188
44.	REVIEW OF PHARMACEUTICAL STUDIES OF POTTALI KALPANA W.S.R. TO RASAGARBHA POTTALI	Vd. Gouri R. Deshpande Vd. Preetam P. Itnar	192
45.	THE EFFICACY OF STRETCHNIL MALAHAR IN THE MANAGEMENT OF KIKKISA (STRETCH MARKS)	Dr. Shashikumar B. Wankhade Dr. Shruti S. Wankhade	196
45.	महाराष्ट्राच्या विधिमंडळात बंजारा समाजाचे नेतृत्व	प्रा. मनोज भिकू राठोड	203
46.	D. C. CONDUCTIVITY OF MESOPOROUS MATERIAL RHA-MCM-48 SYNTHESIZED FROM AN AGRO-WASTE: A GREEN STUDY	Dr. Manish Deshpande Mr. Mukund Joshi Jagdish P. Kulkarni	205
47.	मंगळवेढ्याच्या इतिहासातील संतांचे योगदान	गडहिरे रावसाहेब तुळशिराम डॉ. एस. जी. जाधव.	211
48.	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय कार्य	प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड	215
49.	शारीरिक शिक्षण व त्याचे बदलते स्वरूप	प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी	219
50.	'शिवसंहिता नुसार योगविमर्श'	डॉ. अरुण रामधन पवार	222

ATTESTED**Principal**S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
R. Art's, Science Jr. College, Khapar

शारीरिक शिक्षण व त्याचे बदलते स्वरूप

प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार
प्रस्तावना :

जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये शारीरिक शिक्षणाला अधिक महत्व प्राप्त होत आहे. शारीरिक शिक्षणात खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. खेळामुळे माणसाच्या जीवनात आनंद व उत्साहवर्धक वातावरण निर्माण होते. म्हणून कोणत्याही खेळाडूला खेळामध्ये नैपुण्य प्राप्त करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण अत्यंत गरजेचे आहे.

शारीरिक शिक्षणाची संकल्पना :

सी. सी. कॉतवले :

यांनी शारीरिक शिक्षणाचे हे कार्य अधिक नेमकेपणाने स्पष्ट केले आहे. त्यांचा मते, शारीरिक शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. स्नायु वर्धक हालचाली व सांघिक खेळातून व्यक्तीच्या वर्तनुकीत बदल घडवून आणला जातो. त्यास शारीरिक शिक्षण असे म्हणतात.

एलबर्ट :

यांच्या मते, विविध हालचालीतून व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या अनुभवांचे संघटन म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय. या मानवी हालचाली नियंत्रित करून क्रिडा विकासाला चालना देता येते. त्यासाठी प्रशिक्षण व प्रबोधनावर शारीरिक शिक्षणावर भर दिला जातो. धर्मसिंग यांनी एनसायक्लोपिडीया ऑफ एज्युकेशन या ग्रंथामध्ये म्हटले आहे. शारीरिक शिक्षण व क्रिडा या बाबी युवा पिढीसाठी आवश्यक आहेत. तरुणांमध्ये मन व देहात संतुलन राखणारी तसेच यश व अपयश स्वीकारणे, तसेच स्पर्धाविषयीचा आदरभाव तयार करण्याचे काम ही ज्ञान शाखा करते.

शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासाला बदलत्या काळात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण संशोधनाने असे दाखवले आहे की, बुद्धिचा विकास आणि शारीरिक व्यायाम या बाबी परस्पर पुरक आहेत. चांगला शारीरिक व्यायाम केल्यास बौद्धिक विकास सुध्दा चांगल्याप्रकारे होऊ शकतो.

शारीरिक शिक्षण म्हणजे गतीमान हालचाली व अनुभव यांच्यामार्फत मिळणारे शिक्षण होय. उत्साही व आनंददायक हालचालीतून मिळणारे शिक्षण होय. या गतिमान वागणूक म्हणतात. शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय हे शिक्षणाच्या ध्येयापेक्षा निराळे नाही पण ते साध्य करण्यासाठीचे माध्यम म्हणजे शिक्षणाचे निरनिराळे कार्यक्रम किंवा उपक्रम होय.

चार्ल्स ए बुचर यांच्या मते, “शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचे अविभाज्य अंग आहे. आणि त्यांचे ध्येय असे आहे की, त्या शारीरिक क्रियांच्या माध्यमातून त्याची निवड शारीरिक, मानसिक, सवेंगात्मक आणि सामाजिक विकासासाठी व स्वस्थ नागरिक तयार करणाऱ्या उद्देशाचा प्राप्तीसाठी केले गेली आहे.”

जे बी नॅश म्हणतात, शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचा संपूर्ण क्षेत्राचा भाग आहे. त्यांचा संबंध पुष्कळ स्नायु क्रियांचा आणि त्या संबंधित क्रियांबरोबर आहे.

वरील सर्व लेखकांच्या व्याख्यांच्या अभ्यासानंतर शारीरिक शिक्षणाची परिपूर्ण व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येते. व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, भावात्मक व सामाजिक विकास साधण्यासाठी भरपूर सोयी उपलब्ध करून

शिक्षकाच्या देखरेखीखाली मोठ्या स्वायुंच्या अनुवधिक हालचाली व क्रिडामार्फत दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय.

ब्रिटिश काळात सांघिक खेळ ठराविकच लोक खेळत असत. नंतर हळू हळू या खेळांचा प्रसार होउ लागला. १९२० मध्ये मद्रास येथे कै. एच. सी. बुक यांनी वाय. एम. सी. ए. कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ही संस्था सुरू केली. अशा प्रकारे ब्रिटिश काळामध्ये जागृतीला प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यचळवळीत प्रोत्साहन देण्याचे कार्य या वरील संस्थांनी केले असल्याचे दिसून येते. टिळक युगात म्हणजे (१८८० ते १९२०) या काळात राष्ट्रीय शिक्षणाकडे पाहण्यास येउ लागले. या संस्थेने शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात प्रथम सुरू केले. पुढे स्वातंत्र्यानंतर शारीरिक शिक्षणाला अधिक गती प्राप्त झाली. भारतातील महाराष्ट्र, पंजाब, तामिळनाडू इत्यादी राज्यांनी या बाबतीत पुढाकार घेतला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयात शारीरिक शिक्षणाचा स्वतंत्र विभाग सुरू करण्यात आला.

इ. स. १९५२ मध्ये भारत सरकारच्या शारीरिक शिक्षण व रंजन विषयक अनेक प्रश्नांवर सल्ला देण्यासाठी अखिल भारतीय शारीरिक शिक्षण आणि रंजन अयोग स्थापण्यात आला. नंतर भारतातील क्रिडा विकासाबाबत धोरण आखण्यासाठी संबंधित योजना कार्यान्वित करण्यासाठी इ. स. १९५४ मध्ये अखिल भारतीय क्रिडा मंडळाची स्थापना झाली. विद्यापीठीय शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याकरिता इ. स. १९५० मध्ये नेमलेल्या डॉ. राधाकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठीय शिक्षण अयोगाने आपल्या अहवालामध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षण आणि क्रिडा विकासाबाबत सुचना केल्या. त्या अनुषंगाने महाविद्यालयीन पातळीवर शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला आणि अशी पुनर्रचना करताना भारतीय खेळ व भारतीय परिस्थिती यांचा विचार करण्यात आला.

सन १९५९ मध्ये पंडीत हृदनाथ कुझरू यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती तसेच शैक्षणिक पुनर्रचना धोरण ठरविण्याकरिता इ. स. १९६५ मध्ये शिक्षण अयोग नेमला होता आणि या अयोगाने शारीरिक शिक्षण आणि युवक विकास कार्यावर उपर्युक्त अशा शिफारशी केल्या. त्यामुळे देशभरामध्ये शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये सुसंगती आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्यातील शारीरिक शिक्षण क्रिडा व युवक विकासाचे कार्य स्वातंत्र्योत्तर काळात इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढले की, शासनास १९७० साली स्वतंत्र क्रिडा व युवक सेवा विभाग आणि संचालनालय स्थापन करावे लागले. भारतामध्ये १९७० नंतर शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयांची संख्या झपाट्याने वाढत गेली. आय.सी.टी.ई. या संस्थेने प्रस्तुत खेळांच्या प्रामाणिकरणाची नवी योजना तयार केली. त्यामुळे संख्यात्मक वाढीचे गुणात्मक विकासात रूपांतर शक्य झाले. त्याचबरोबर शारीरिक शिक्षणाच्या वरील उद्दिष्ट्याच्या पुर्ततेसाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर शारीरिक शिक्षण देणाऱ्या खालील संस्थांची निर्मिती केली.

१. लक्ष्मीबाई नॅशनल कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ग्वाल्हेर मध्यप्रदेश १९५७
२. नेताजी सुभाष नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ स्पोर्ट्स (छखड) पतियाला (पंजाब १९५८)
३. नॅशनल कौन्सिल ऑफ रिसर्च अँड ट्रेनिंग
४. कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन बार्शी
५. मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाचे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय औरंगाबाद
६. बनारस हिंदू विद्यापीठाचे पदविकास वर्ग, बनारस

७. गव्हर्नमेंट शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, श्रीनगर, जम्मू-कश्मीर

८. हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ अमरावती

शारीरिक शिक्षणाचे बदलते स्वरूप:

१. सामान्य बौद्धिक शिक्षणात शारीरिक शिक्षणाचा समावेश
२. ठराविक देशांनी विशिष्ट कालखंडात शारीरिक शिक्षणाच्या विशिष्ट उपांगावरच भर दिल्याने त्या उपांगासच शारीरिक शिक्षण असे समजले जाऊ लागले. उदा. स्वीडन/जर्मन/देन्यार्क-जियनॉस्टिक म्हणजे शारीरिक शिक्षण समाजत.
३. नैसर्गिक हालचालींकडून कृत्रिम व जाणीवपूर्वक हालचाली करण्याचा प्रयत्न सुरू होऊ लागला.
४. हालचाल या मुळे शब्दापासून बल, शक्ति, व्यायाम, खेळ, कवायत इ. वाक्य प्रयोगानंतर अलीकडील काळात शारीरिक शिक्षण हा शब्दप्रयोग वापरला जाऊ लागला.

संदर्भ सूची:

१. पांडे जयश्री खाडिलकर, (२००९) खेळाडूंकडे लक्ष देण्याची करज, लोकराज्य क्रिडा विशेषांक मुंबई, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
२. शिलेदार जुझार सिंघ व विठ्ठलसिंग परिहार (२०००) खेळ संचालन व क्रिडा मार्गदर्शन नांदेड, अभय प्रकाशन, नांदेड
३. पाश्चीकर विजय क्रिडा जुगोर (२०१४) आंतरविद्यापीठ क्रिडा महोत्सव डॉ. बा.आ.म. विद्यापीठ, औरंगाबाद
४. ग. भा. गोगटे, शारीरिक शिक्षण तत्वे व स्वरूप, पुणे
५. वि. गो. वखारकर, महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल, औरंगाबाद
६. आगलावे प्रदिप, संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
७. सोपान ए. कांगणे, अरोग्य आणि शारीरिक शिक्षण, निराली प्रकाशन, पुणे

ATTESTED

Principal

S.M's Art's, Commerce Sr. College
Science Jr. College
- Dist. Ne

सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
इंग्रजीतही ISBN (National) ९७८ आतल्या आहेत. तसेच प्रामाणिक व पीएचडी संशोधनची पुस्तके प्रसूत मिळतात.

संपर्क: डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

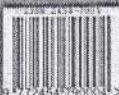
- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.widri.com
C/o. R.C. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Tardekh, Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkarrajesh@siddhi.com
siddhiprakashan2019@gmail.com
Mob : 991 9623979067

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVI, January 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

ATTESTED
Principal
S.J.M.S.M's Arts, Commerce Sr. College,
Jr. College, Khapur
Bhandurbar

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - XLVIII   Year – 7   Feb. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroḍa (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

ATTESTED

Principal

M. S. M's Art's, Commerce Sr College
Khapar

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	APPROACH OF HOMEOPATHY IN MANAGEMENT OF NEPHROLITHIASIS	Dr. Ratnaparkhi P. M. Dr. Padmashri Nilesh Samel	01
02.	HOMOEOPATHIC MANAGMENT OF IRON DEFICIENCY ANEMIA IN CHILDREN: A REVIEW	Dr. Anagha Beedkar Dr. Mahesh Kumar Samrite	06
03.	EFFECTIVENESS OF HOMOEOPATHIC REMEDIES IN TREATING RENAL CALCULI - A CASE DISCUSSION	Dr. Suresh V. Tathe Dr. Satwick Sistu	09
04.	STUDY OF MARKETING FUNCTIONS IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT	Abhishek O. Gill Dr. G.P. Mudholkar	14
05.	REVIEW ON SICKLE CELL ANEMIA: A CURRENT SCENARIO FROM DHULIA DISTRICT (M.S.), INDIA	S. S. PATOLE	32
06.	"THE GENERAL ASPECTS OF HISTOMORPHOLOGY OF VIRUSES WITH THEIR HARMFUL AND HARMLESS EFFECTS"	Namrata Rajesh Dhanajkar	38
07.	A COMPARATIVE STUDY OF PERSONALITY AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS OF PRIVATE AND GOVERNMENT SECTOR	Dr. Manoj Kumar maurya Gayatri Soni	43
08.	REGIONAL PARTIES IN INDIA- ISSUES AND CHALLENGES	Hamsa Ramakrishna	53
09.	CONTRIBUTION OF BUDDHIST THINKERS FOR THE WORLDSOCIETY: AN INTRODUCTION	Dr. SONAM ZANGPO	60
10.	MULTICULTURALISM IN HARI KUNZRU'S <i>TRANSMISSION</i>	Mr. Mangesh Digambar Panchal	66
11.	ROLE OF WOMEN IN FREEDOM MOVEMENT IN INDIA: STRUGGLE & OPPORTUNITY	Gurpinder Kumar	70
12.	READING THE CHANNEL OF SKILLS	Dr. Chanchal Sharma	76
13.	'EFFECTS AND CHALLENGES OF ONLINE ADVERTISING'	Dharmendra Shakya	79
14.	IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION & YOGA IN DAILY HUMAN LIFE	Dr. Ganesh S. Solunke	81
15.	THE PORTRYAL OF INDIA AS NATION IN CRISIS IN ANANDMATH	Jadhav Jaishree Shivajirao	83

Nanded, in
r electronic

dia.)

87	37.	CONCEPT OF SHADRASA AND THEIR EFFECT ON BODY ACCORDING TO AYURVEDIC VIEW: A REVIEW ARTICLE	Vd. Manish Madhukar Hake Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale	186
90	38.	लोकसंख्येचा भस्मासुर : एक समस्या	प्रा. बाबुराव होनाजी राठोड	192
95	39.	भारतातील पारंपारिक खेळ कबड्डी आणि खो-खो यांचा अभ्यास	प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी	197
99	40.	आधुनिक काळात महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	सुरेखा नामदेवराव शिंगणकर	201

ATTESTED

Principal

J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. Coll.
Art's Science Jr. College, Khad

110
114
119
122
128
133
137
140
145
151
156
161
165
169
175
181

भारतातील पारंपारिक खेळ कबड्डी आणि खो-खो यांचा अभ्यास

प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार
प्रस्तावना :

पारंपरिक खेळाला संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संघटनांच्या मान्यतानुसार शिर्षका पासून असे स्पष्ट होते की, स्पर्धा न करणारी वडीलोपार्जित मिळकत म्हणजे पारंपारिक खेळ होय. मुख्यतः हे खेळ हालचाल असून ते आपल्या परंपरेशी जवळीक साधले त्यात प्रामुख्याने नृत्य, गोळाफेक व पाण्याचा खेळ आहे. पारंपारिक खेळाबाबत महत्वाचे म्हणजे आपल्या इतिहासाचा महत्वपूर्ण भाग असून विविध सांस्कृतिक विभिन्नतेतून पुढची दिशा समजते. पारंपरिक खेळ इतिहासाचे दर्शन घडविते व काळाची कालावधी फरक व तफावत दाखवते. बहुतांश हे खेळ स्थानिक व विभागीय पातळीवर खेळले जात असून त्याचे मुळ गुणधर्मांना जागतिक क्रिडा संस्कृतिशी जवळीक व मान्यता काळाची गरज आहे. भाषा, संगीत, साहित्य व शिल्पशास्त्र यांच्या व्यतिरिक्त पारंपारिक खेळांना समुदाय व जागतिक पातळीवर विभिन्नतेचा आनंद घेण्याची भरपूर संधी पारंपारिक खेळ एक विशेष प्रकारची संधी देते जे मुख्य धारातले खेळ देत नाही त्या खेळांचा प्रमुख आधार स्पर्धा नसून मौज व आनंद असून क्रिडा व शारीरिक हालचाली पेक्षा मोठी साखळी निर्माण करण्यास मदत करते. क्रिडा सहभाग व सरावात सुरक्षित हमी देते व त्यामुळे सामुदायिक आंतर क्रियाच्या सदगुणांचा फायदा होतो.

अर्थ :

पारंपारिक खेळ म्हणजे बऱ्या वर्षापासून समाजामध्ये खेळलेल्या क्रिडा ह्या क्रिडामुळे सहभागाची मिळविलेली संधीचा अंतर्गत समाजामध्ये अनन्यसाधारण महत्व असते.

वैशिष्ट्ये :

१. विशेष प्रकारची कौशल्याची गरज नसते.
२. कल्पनाशक्ती व सर्जनशीलता विकसित करण्यास मदत करते.
३. विभागीय बदल समजण्यास सोपे जाते.
४. अपारंपारिक वस्तुचा उपयोग होतो.

फायदे :

१. आपल्या संस्कृतीच्या पायाची आठवण होते.
२. पारंपारिक खेळ भाषा, संस्कृती, जमीन व उगम यांच्याशी जोडले जाते.
३. मात्र भाषा विकसित करण्यास मदत होते.
४. सामाजिक बंधन मजबूत होते.

महत्व :

पारंपारिक खेळ लहान व मोठे सामाजिक समूह, समुदाय, राज्य व देशाच्या विविध सांस्कृतिक परस्पर सामंजस्य व शांततापूर्ण हालचाली निर्माण करण्यास हातभार लावते. ह्या खेळाची अर्थपूर्ण ओळख असून पारंपारिक खेळाच्या महत्वाला मजबूत करण्यासाठी समाजाच्या प्रत्येक घटकाला विशेषतः युवा व कमकुवत वर्गाला ह्या खेळात सहभाग व सरावाची भरपूर संधी दिली पाहिजे. पारंपारिक खेळांना आपली स्वतःची ओळख, प्रमाण व

नियमावली असून त्यांना जागतिक प्रमाणांची आवश्यकता नाही. ह्या खेळांच्या पुढील सहभाग व सरावावर भर दिला पाहिजे. सांस्कृतिक वारस्यावर परिणाम न होण्यासाठी ह्या खेळांना व्यापारिक व्यवसायापून सुरक्षित ठेवले पाहिजे पारंपारिक खेळात कमी खर्च, अल्प सुविधा व साहित्यांचा उपयोग होत असून त्यांना सर्वसाधारणतः जगात व प्रामुख्याने तिथे साधनांची विशेष कमतरता आहे तिथे प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

पारंपारिक खेळ कबड्डी व खो खो

कबड्डी :

या खेळाचा उगम महाराष्ट्रामध्येच झाला आहे. हा खेळ सुरवातीला शिवाजी महाराजांच्या काळातील होय. या खेळामागचा उद्देश हाच होता की, आपल्या राज्यातील प्रत्येक व्यक्ती काटक, चपळ आणि सुदृढ व्हावी त्यामुळे आपल्या राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी तो कधीही उभी राहू शकेल. तसेच महाराष्ट्रातील बऱ्याच गावात हा खेळ खेळला जात असे. पहेलवान मंडळी स्तःच्या अंगी असलेली रंग जिरविण्यासाठी हा खेळ खेळत असत. पण त्याकाळी मैदानाची लांबी रुंदी ठरलेली नसे. फक्त मध्यरेषा तेवढी असे. प्रारंभी कबड्डीचे स्वरूप म्हणजे काहीही न उच्चारता प्रतिस्पर्धांच्या अंगणात जाऊन आपल्या क्षेत्रात यांचे जर गडी पकडला गेला तर त्याच्या छातीवर बचाव करणारे खेळाडू तो चीत म्हणे प्यंत बसून राहायचा. हा खेळ प्रामुख्याने महाराष्ट्रातच खेळला जात असे. खेळाचे खास असे सामने होत असत.

काही सणांच्या दिवशी होळी, दसरा, पोळा, पंचमी निमित्ताने हा खेळ खेळला जात असे. निरनिराळे संघ येत असत. आखाड्यात वस्तादापेक्षा वेगळे पंच नसत. म्हणजेच साधनांशिवाय, खर्च न करता भरपूर असा एक व्यायाम प्रकार असे कबड्डीचे स्वरूप असे. अगोदरच्या काळात कोणताही शब्द न टाकता मुका कबड्डी हा खेळ खेळला जात होता. पिढ्या न पिढ्या ह्या खेळात विकास झालेला नव्हता. पण उशिर का होईना या खेळाचा विकास होण्यास सुरुवात झाली. प्रथम मुक्का कबड्डी बोलका झाला दर घालताना सुरकूसुर राज राम-लक्ष्मण जानकी जय बोलो हनुमानकी, सुर सपाटा मार झपाटा याच गळ्याचा कंठण काटा समुहात माजवान किल्ला शिवाजी आत कसा शिरला इत्यादी शब्द वापरू लागले. त्यामुळे श्वास घेण्याची व सोडण्याची सुरवात झाली. या शब्द उच्चाराने फुफ्फुसांना व्यायाम होत असे. असा बराच काळ लोटल्यानंतर १८ व्या शतकाच्या आसपास इंग्रजांचे हिंदूस्थानावर राज्य चालू झाल्यावर भारतीय लोकांत खेळाची प्रवृत्ती वाढीस लागली. कबड्डी हा खेळ मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात नियमबद्ध रीतीने प्रथम पुणे, सातारा इथे चालू झाला. सातान्याचे यशवंत पाठक, शाम वैद्य पुण्याचे श्री का. के. बेंद्र, सदुभाऊ गोडबोले यांनी काही नियमांवरून सामने करण्यास इ.स. १९२० मध्ये सुरवात केली. काळाचय ओघात कबड्डी खेळण्याच्या पध्दती बदलत गेल्या.

कबड्डी खेळामध्ये हाताने गडी बाद करणे हे कौशल्याचा अधीक प्रमाणात वापरण्यात येते आहे. सद्यस्थितीमध्ये कबड्डी खेळामधून पाठलाग हे कौशल्य लुप्त होत आहे. तसेच साखळी मारणे हे कौशल्य क्षेत्रक्षणातील प्रमुख कौशल्य आहे. कोणत्याही जागेवरून ते सहजपणे मारता येते. त्यामुळे क्षेत्रक्षक या कौशल्यास प्राधान्य देतात. अशा प्रकारे आपणास असे सांगता येईल की, कबड्डी हा भारतातील पारंपारिक खेळातील अत्यंत महत्वाचा खेळ आहे. ज्यातुन खेळाडूचा शारीरिक व मानसिक विकास घडवून येतो. खो-खो :

खो-खो हा खेळ भारतीय पारंपारिक खेळांपैकी सर्वात वेगवान खेळ असून महाराष्ट्राच्या भूमितीचा या खेळाची सुरवात झाली. खो-खो हा खेळ भारतीय संस्कृतिचा अविष्कार व अनमोल ठेव आहे. याबद्दल शंका नसून महाभारताच्या काळापासून खो-खो या खेळाचे अस्तित्व जागवते पण हा खेळ त्या वेळी वेगळ्या स्वरूपात

होता. महाभारताच्या काळात युद्ध सामोरासामोर चालत असे रथावर चढून सैन्य विरोधी पक्षाशी मुकाबला करीत असे. बचावासाठी म्हणून त्यांची एक योजना असे रथ चालवणारे आपले रथ रणभूमीवर नागमोडी स्वरूपात चालवत. त्यावेळी 'यशोद' नावाचा खेळही अशाच स्वरूपात खेळला जात असे. तसेच संत तुकारामांच्या वाडमयातही खो-खो खेळाशी पुरक आसणाऱ्या खेळाचा उल्लेख आढळतो. व्युत्पत्तीशास्त्राच्या ग्रंथात 'स्यु' ला संस्कृत क्रियापदापासून 'खो' ची व्युत्पत्ती मिळते. १७ व्या शतकापासून आस्थापास्था, खो-खो या खेळांना समाजाची मान्यता मिळालेली दिसते. मराठी भाषेतील वाक्यप्रचारातही खो देणे, खो बसणे, कोंडी करणे, कोंडी फोडणे, आक्रमण करणे हे या खेळातील शब्द रूढ झालेले दिसतात. आजही या वाक्यप्रचारांचा उपयोग केला जातो. याचा अर्थ या संकल्पनांवरून हा खेळ प्राचीन काळापासून खेळला जात असावा. 'खो' चा उच्चार हा महाप्राणेच्चार असल्याने योगशास्त्राशी निगडीत असणे असंभवनीय नाही.

खो-खो चे पूर्वीचे स्वरूप धावने व पाठलाग करणे (Run and chose) या दोन क्रियांवर आधारित होते. खो-खो पाठलागाचा खेळ आहे. खो-खो हा फक्त पळण्याचा खेळ आहे. अशी मतमतांतरे ऐकवयास मिळतात खो-खो तसा वेगवान खेळाडूंचा खेळ आहे. जो वेगवान असेल तो प्राविण्य मिळवतोच प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृति शेत प्रधान आहे. खेळातही त्याचे प्रतिबिंब दिसते. खो-खो खेळण्यासाठी पूर्वीच्या काळात फारसे नियम नव्हते. जागेची मर्यादा (मोजमाप), ठराविक खेळ, खेळाडूंची संख्या, दोन खेळाडूंमधील अंतर, दिशा, खुंट, चौकोन या बाबतीत कोणतेच बंधन नसल्यामुळे साधारण लांब व रुंद अशा जागेत खेळण्यास गडी जमत व ते प्रत्येक बाजूस निम्मे वाटून खेळण्यात येत असे. खुटाऐवजी प्रेक्षकांपैकी दोन कच्चे कडी बसवीत. खुटाला खे घावा की नाही याबद्दल सुध्दा एकमत नसून इतर नियमांप्रमाणे हा नियम खेळांच्या सुरवातीस ठरविण्यात येत असे. हल्लीप्रमाणे खेळास एकदम सुरवात न होता पिटाळणाऱ्या गड्याने दोन्ही खुटाभोवती पाच अगर सात फेऱ्या घातल्यानंतर खेळास सुरवात होत असे. यावेळी ढोबळ अशा तीन नियमांचे पालन पिटाळणाऱ्या (पाठलाग करणाऱ्या) गड्याकडून होत असे. १. दोन बसलेल्या गड्यांची तोंडे विरूध्द दिशेस असावित. २. खो पाठवरून घावा. ३. दोन बसलेल्या गड्याच्या मधून जाऊन खो देता कामा नये.

वास्तविक हा खेळ वेगवेगळ्या ठिकाणी विभिन्न नियमांनी खेळला जात असे. पुढे चालून खुंट म्हणून कच्चा गड्याच्याऐवजी झाडांच्या फांद्या जमीनीत शेवून खेळले जात असावे. व त्याचेच रूपांतर स्तंभामध्ये झाले आहे. खो-खो खेळासाठी लागणारी कमीत कमी साधन सामग्री, झोठ्याशा मैदानाची उपलब्धता व खर्चिक नसलेला खेळ व गतिमान खेळ या काही वैशिष्ट्यामुळे हा खेळ काळाप्रमाणे विकसीत होत गेला व लोकप्रिय झाला. पारंपारिक भारतीय खेळांना लोकप्रिय बनविण्यासाठी इ.स. १९१४ मध्ये महाराष्ट्रातील पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्यातर्फे विविध संघाना आमंत्रित करून तिथे सामने भरवले गेले. त्या प्रसंगी सर्वांना लागू होतील अशा काही नियमांची निर्मिती करण्यात आली. या वेळेपासून खो-खो खेळाला थोडेसे व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले. इ.स. १९२४ मध्ये बडोदे येथील 'हिंदू विजय जिमखाना' द्वारे काही नियमांची निर्मिती व जुन्या नियमांमध्ये दुरुस्ती करण्यात आली.

कै. माणिकराव जुम्मादादा व्यायामशाळा, बडोदे आणि कै. मुजुमदार आदि व्यक्तींनी या खेळाचा प्रचार केला. इ.स. १९२५ मध्ये अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाची स्थापना करण्यात आली. १९३५ मध्ये या मंडळाने खो-खो च्या नियमांचे पुस्तक प्रकाशित केले. इ. स. १९३६ मध्ये बर्लिन येथे झालेल्या ऑलिंपिक स्पर्धेत प्रथमच खो-खो या खेळाचे प्रदर्शन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झाले. पुढे १९४९ मध्ये स्वीडन तसेच डेन्मार्क येथे

खो-खो खेळाची प्रात्यक्षिके दाखविली. याच वर्षी अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाने पुन्हा नवीन नियमांचे पुस्तक प्रकाशित केले. बऱ्याचशा शाळा, महाविद्यालये तसेच अखिल भारतीय पातळीवर खाजगी मंडळे यांच्याद्वारे सामने भरवले जाऊन या खेळाचा प्रचार व प्रसार होऊ लागला. हा खेळ भारतातील काठेवाड, गुजरात, महाराष्ट्र इत्यादी विभिन्न राज्यांच्या कानाकोपऱ्यातून खेळला जाऊ लागला.

संदर्भ सूची:

१. शिलेदार जुझार सिंबध व विठ्ठलसिंग परिहार, खेळ संचालन व क्रिडा मागदर्शक, अभय प्रकाशन, नांदेड
२. माने एच. ए., शैक्षणिक व शारीरिक शिक्षण संशोधन, विजय प्रकाशन, नांदेड
३. वांगवाड व्यंकटेश आणि तिवारी शंकर, शारीरिक शिक्षण, मापन व मुल्यामापन, अलमंड पब्लिकेशन, पुणे
४. आगलावे प्रदिप, संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, विद्याप्रकाशन, नागपूर
५. देशपांडे सुरेश, अहार व्यवस्थापनाचे वाढते महत्त्व, लोकराज्य क्रिडा विशेषांक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई
६. पाश्रीकर विजय, क्रिडा जुगार (२०१४) आंतरविद्यापीठीय क्रिडा महोत्सव, डॉ. बा. अं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद
७. ग. भा. गोगाटे, शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप, पुणे

ATTESTED

Principal
S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
Art's Science Jr. College, Khanapur
Dist. Nashik

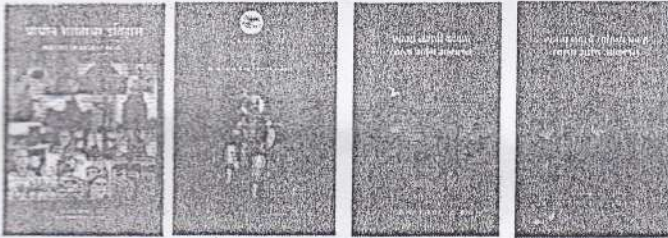
सिद्धी प्रकाशन

वेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431805 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकासाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहे. तसेच एनफिल व पीएच.डी चांगल्याच प्रकारची मुद्राणे उपलब्ध आहेत.

संपर्क - डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सी.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

Our Published Books

Our Services

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay
 PhonePe
 BHIM

 9623979067

Worldwide International Interdisciplinary Research Journal

Website : www.siddhi.org
 Mail : siddhi@rediffmail.com
 Phone : 9623979067
 Email : siddhi@rediffmail.com
 Web : www.siddhi.org
 Mob : +91 9623979067

Worldwide International Interdisciplinary Research Journal, Volume 7, Issue XLVIII, February 2022

MAH/NAN/10936/2015
 ISSN : 2454-7905
 SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

**Worldwide International
 Interdisciplinary Research Journal**
 (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVIII, February 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts : Humanities, Social Sciences, Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M's Art's, Commerce Sr. College
 & Science Jr. College, Khar

Sr. No	Title of Paper	Authors Name	Dept. of Teacher	Name of Journal	Year	ISSN No.	UG APP SPOR
01	Anil Sonar Yanchya Natakatil Mahilanche Stan Va Darja	Dr. G.P. Pathak	Marathi	Research Journey	Feb 2019	2348-7143	Ye
02	'Pratikar' Natakatil Ambedkari Calval: Ek Vichar.	Dr. G.P. Pathak	Marathi	Journal of Research & Development	Aug. 2020	2230-9578	ye
				ATTESTED Principal S.J.M & M's Art's, Commerce Sr. College & Art's, Science Jr. College, Khapar Tal. Akalkuwa Dist. Nandurbar			

R.P.

feb. 2019

Impact Factor - 6.261

Special Issue - 124 C

Feb. 2019

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

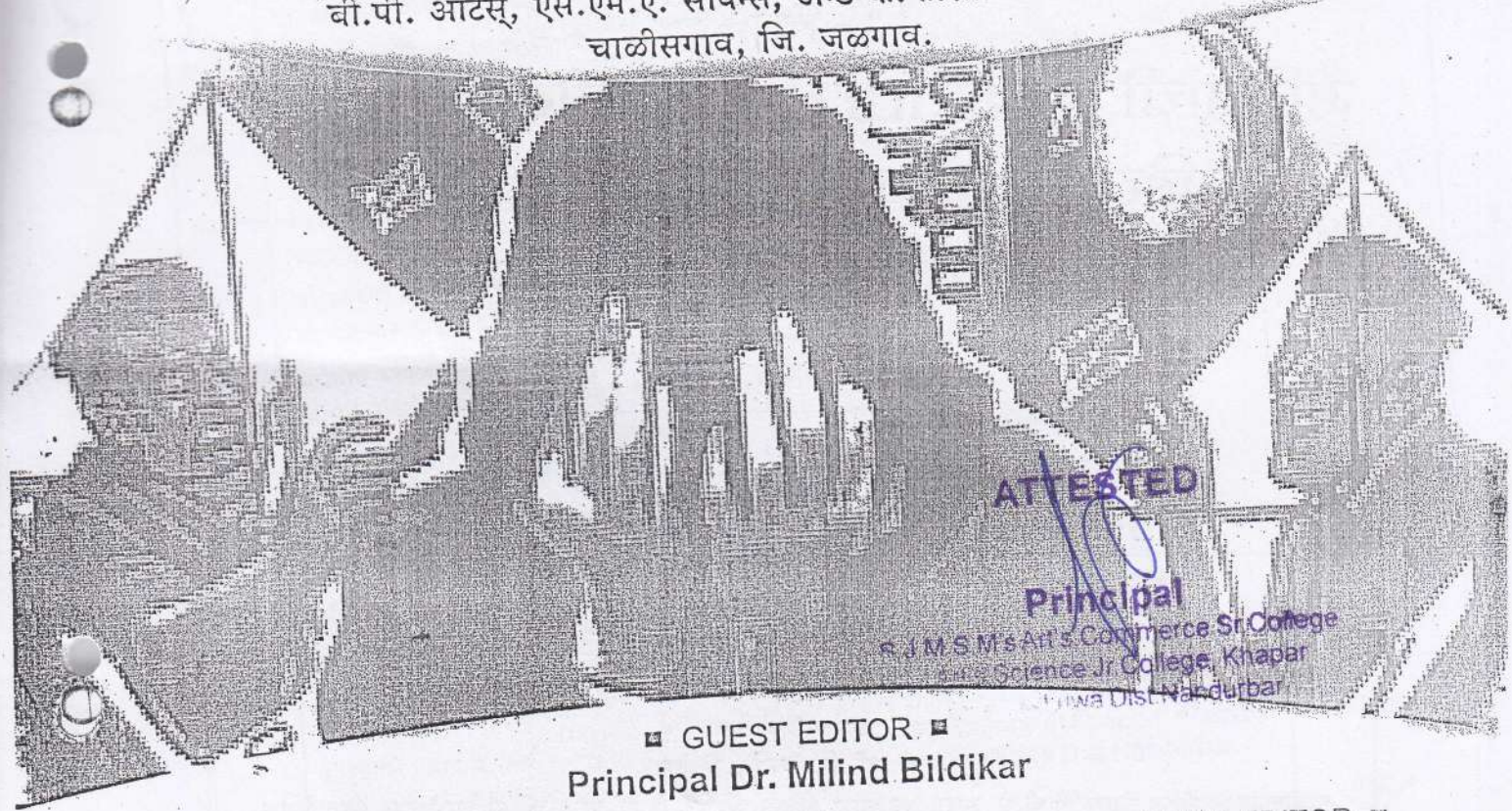
UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये
करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे
वी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज
चाळीसगाव, जि. जळगाव.

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M. S. Art's Commerce Sr. College
Science Jr. College, Khapar
Kalkuwa Dist. Nandurbar

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■

Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M. S. Art's Commerce Sr. College,
Science Jr. College, Khapar
Kalkuwa Dist. Nandurbar

SWAVIDHAN PUBLICATIONS

Details Visit To : www.researchjourney.net

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग, मुंबई
यांच्या सहयोगातून
एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद (आंतरविद्या शाखीय)

- आयोजक -

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे
बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज
चाळीसगाव, जि. जळगाव.

- विषय -

महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत
महिलांमध्ये करावयाची सामाजिक व
कायदेविषयक जाणीव जागृती

१४ फेब्रुवारी, २०१९

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

प्राचार्य डॉ. मिलिंद विल्दीकर

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

कार्यकारी संपादक

प्रा. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

सह संपादक

प्रा. रविंद्र पाटील

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्स, अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव.

मुख्य संपादक

प्रा. धनराज धनगर

एम.जी.व्ही.एस. आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, येवला, जि. नाशिक.

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
01	पंचायत राज्यव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे	001
02	स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग आणि कायदे प्रा. कातडे दत्तात्रय पांडुरंग	004
03	आदिवासी स्त्री : सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तवचित्र प्रा. सुलतान पवार	006
04	महिला सुरक्षा विषयक कायदे - एक अभ्यास प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	011
05	महिला सबलीकरण आणि कायदे डॉ. संभाजी संतोष पाटील	012
06	महिलांची सुरक्षितता आणि कायदे डॉ.बी.डी.तोडकर	015
07	महाराष्ट्र देवदासी प्रतिबंधक व निर्मूलन कायदा-२००५ प्रा.डॉ.एस.एस.आहिरे	020
08	महिलांच्या राजकीय समावेशनाची प्रतिमाने व महिला प्रतिनिधीत्व - एक अध्ययन प्रा. चसाबे अशोक रामसिंग	023
09	भारतीय महिला आणि घटनात्मक तरतूदी प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	025
10	महाराष्ट्रातील पंचायतराज कायदा आणि महिला प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	026
11	भारतातील महिलांविषयक कायदे प्रा. गंगाधर जी. ढगे	030
12	महिला शिक्षण व मानवी हक्क प्रा. वाय एस.एस., प्रा.डॉ. सारंग. एस.बी.	032
13	ग्रामीण व आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण प्रा.डॉ.सौ. उज्वला पंकज नन्नवरे	034
14	महिलांचे स्थान व दर्जा प्रा.डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	036
15	महिलेचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा.डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	038
16	महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता सशक्तीकरणाचे घटक व अडचणी प्रा. बैसाणे शरद पंडीत	040
17	प्रा. अनिल सोनारांच्या नाटकांमधील महिलांचे स्थान व दर्जा डॉ. गिरीश पुंडलिक पाठक	042
18	२१व्या शतकात स्त्रियांची मानवधिकाराबाबत विद्यमान स्थिती प्रा. डॉ. माधुरी ना. कोकोडे	044
19	महिलांसाठी स्मार्ट सुरक्षा प्रा. श्रीमती नेरे अरुणा विजयकुमार	046
20	भारतातील महिला सबलीकरण व भावी दिशा प्रा. निलेश माधुसूय घोरपडे	048

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr.College
& Art's, Science Jr.College, Khapur
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

ATTESTED

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr.College
& Art's, Science Jr.College, Khapur
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

प्रा. अनिल सोनारांच्या नाटकांमधील महिलांचे स्थान व दर्जा

डॉ. गिरीश पुंडलिक पाठक

मराठी विभाग प्रमुख संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडळाचे कलां वाणिज्य महाविद्यालय, ता.अक्कलकुवा जि.नंदूरबार

१. प्रस्तावना

समाजात महिलांचे स्थान याविषयी नेहमी चर्चा होते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांना दुय्यम स्थान दिले आहे. महिलांना हे दुय्यम स्थान पुरुषांनी दिले की महिलांनी ते स्वीकारले याचाही विचार व्हायला हवा. परंतु स्त्री आणि पुरुष मात्र एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. या दोन चांकाशिवाय संसाराचा रथ पुढे सरकणे शक्य नाही. घरात मुलांना जसे बाबा हवे असतात तशी आईदेखील हवी असते. किंबहुना बाबांपेक्षा कुटुंबात आईचे स्थान महत्त्वाचे असते. समाज देखील मोठे कुटुंबच आहे. या समाजरूपी कुटुंबात संस्कृतीरक्षणाचे व संवर्धनाचे कार्य प्रामुख्याने स्त्रियांचे आहे. अपत्यांना त्यांना जन्माला घालण्यापासून कुटुंबाची जबाबदारी स्त्रियांवर अधिक आहे. त्यांचे योग्य पालनपोषण, त्यांच्यावर चांगले संस्कार करण्याची मुख्य भूमिका स्त्रियांजबावीत असतात. तरीदेखील कुटुंबात मात्र स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. घरातील सर्व महत्त्वाचे निर्णय पुरुष घेतात. कुटुंबात स्त्री सुशिक्षित अगदी नोकरी करणारी असली तरीही ती आपल्या पतीला विचारल्याशिवाय परस्पर निर्णय घेत नाही. या तिच्यातील गुणांचे समाजाला कौतुक वाटायला हवे.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे जिवन आजही जीवनातही पारंपारिक आहे. घरातून बाहेर पडताना डोक्यावर पदर घ्यावाच लागतो. अनेकदा व्यक्तीशी ती सहजपणे बोलू शकत नाही. बैठकीत पाहुणेमंडळी असल्यास ती बैठकीत येऊ शकत नाही. या गोष्टी ही न पाळणारी स्त्री खेड्यात चेटेचा विषय ठरते, परंतु तिला चेटेचा विषय ठरविणाऱ्या स्त्रीचाच असतात. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांवर सामाजिक बंधने ही जास्त आहेत. प्रचलित समाजात स्त्रिया पुरुषी हिंसाचाराच्या बळी ठरताहेत. चारित्र्याच्या संशयावरून अनेक स्त्रियांचे संसार, स्वप्न उध्वस्त होताना दिसत आहेत.

अलीकडच्या काळात मात्र समाजात स्त्रियांविषयी सकारात्मक बदल होताना दिसतात. स्त्रियांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलत आहे. स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून जबाबदारीने कोणतेही कार्य करीत आहेत. शिक्षण, आरोग्य, नोकरी, व्यवसाय, राजकारण अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांनी आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटविला आहे आणि हे आशादायी चित्र आहे.

२. उद्दिष्टे

२.१ प्राध्यापक अनिल सोनारांच्या नाटकांच्या माध्यमातून समाजात महिलांचे स्थान दर्जा शोधणे.

२.२ नाटकातील स्त्रीपात्रांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या मानसिकतेचा स्वभाव वैशिष्ट्यांचा शोध घेणे.

२.३ स्त्रियांच्या मनातील व्यथा वेदनांचा शोध घेणे व समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान का आहे यामागील कारणांचा शोध घेणे.

३. संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक पद्धतीचा उपयोग करून वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्याचबरोबर मानसशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा उपयोग उपयुक्त ठरला आहे.

४. विषयविवेचन

प्राध्यापक अनिल सोनार यांनी आपल्या सामाजिक नाटकांमधून स्त्रियांच्या विविध पैलूंचा प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या नाटकांमधील स्त्रिया स्वप्नाळू, कणखर, दैववादी, सोशिक, धीरगंभीर, स्वभावाच्या आहेत. विविध नाटकांमधील त्यांच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांचे समाजातील स्थान शोधण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. समाजातील स्वैराचारी वृत्तीच्या स्त्रीयाही प्राध्यापक सोनार यांनी मोठ्या ताकदीने उभ्या केल्या आहेत. समाजातील कनिष्ठ वर्ग मध्यम वर्ग व उच्च वर्गातील स्त्रिया त्यांच्या नाटकातून प्रातिनिधिक स्वरूपात येतात.

प्रा. सोनारांचे 'सारे प्रवासी तिमीराचे' हे अत्यंत अंतर्मुख करणारे नाटक यातील शिलाही अशोक ची प्रेयसी आहे. शीलाला आई-वडील नाहीत. ती आपल्या मावशी कडे राहते. ती ठाकरे या संस्थाचालकाच्या बालवाडीत शंभर रुपये महिन्याने शिक्षिका म्हणून काम करते. ती मावशी च्या जाचाला अत्यंत कंटाळली आहे. अशोक उच्च विद्याभूषित आहे. परंतु त्याला नोकरी नाही. आज न उद्या अशोकला नोकरी मिळेल. त्याच्यासोबत लग्न करून आपण सुखाचा संसार थाटून आपल्याला सोन्याचे दिवस येतील, हे शिलाच्या मनातील स्वप्न आहे. हीच आशा तिला जगवते आहे. नियतीने मात्र तिच्या नशिवात वेगवेगळेच लिहून ठेवले आहे. भविष्यातील सुंदर स्वप्न पाहणाऱ्या शीलाला व संस्थाचालकाचा मुलगा शिखर व त्याचा मित्र अग्रवाल बलात्कार करतात. शीलाला स्त्रीसुलभ प्रतिकार ठेवले आहे. भविष्यातील सुंदर स्वप्न पाहणाऱ्या शीलाला व संस्थाचालकाचा मुलगा शिखर व त्याचा मित्र अग्रवाल बलात्कार करतात. शीलाला स्त्रीसुलभ प्रतिकार ठेवले आहे. भविष्यातील सुंदर स्वप्न पाहणाऱ्या शीलाला व संस्थाचालकाचा मुलगा शिखर व त्याचा मित्र अग्रवाल बलात्कार करतात. शीलाला स्त्रीसुलभ प्रतिकार ठेवले आहे. भविष्यातील सुंदर स्वप्न पाहणाऱ्या शीलाला व संस्थाचालकाचा मुलगा शिखर व त्याचा मित्र अग्रवाल बलात्कार करतात.

'वेदाहीशुन्य' नाटकातून आर्थिक दृष्ट्या मंगसलेल्या समाजाचे हृदयद्रावक चित्रण दिसते: आपले पूर्वजन्माचे भोग समजून आनंदात दुःख सहन करणारी या नाटकातील म्हातारी मुंबईच्या फुटपाथवरच वाढली आहे. या फुटपाथवरही म्हातारी कधी, कशी आणि केव्हा आली हे तिलाही आता आठवत नाही. कुणी काही शिळ-पाळ दिलं तर तेखावे, कुणीकपडादिला, तरतोनेसावाकोणी काहीही बोलले तरी ही म्हातारी चुपचाप सहन करते. कारण गरिवांना स्वाभिमान नसतो, हे तिला ठाऊक आहे. म्हातारी दिवसभर भाजी मार्केटमधील कचरा चाफलेते. त्याकचऱ्यातुलतिला हिरव्या मिरच्या, कोथंबीर च्या काड्या सापडतात. कचऱ्यातून भाजीवेचून ती झोपडपट्टीत विकते. त्यातून दोन पैसे मिळतात. ती फुटपाथवर आनंदाने जंगते. परमेश्वराला आपल्या परिस्थितीविषयी दोष देत नाही. 'ज्याने चोच दिली तोचारांबीदेतोच' हे तिचे जगण्याचे साधे तत्वज्ञान आहे. एवढ्या दुःखातही परमेश्वरार तिची नितांत श्रद्धा आहे. जीवनात जगण्यासारखं काही नसतानाही तिचं जीवनावर जगण्यावर निस्सिम प्रेम आहे. या धिरोदात, अडाणी आणि बेसहारा म्हातारीचे जगणे सर्वसामान्य किंवा सर्वसुख असूनही सुरणाऱ्या स्त्रियांना जगण्याचे बळ देणारे आहे.

'वैस, वी आर गिल्टी' या नाटकातील अलका आंतरराष्ट्रीय औषध निर्मिती करणाऱ्या कंपनीतील मोठा अधिकारी दिनेश नाडकर्णीची पत्नी आहे. पत्नी अलका व्यतिरिक्त दिनेशला कोणतेही जवळचे नातलग नाहीत. त्यामुळे साहजिकच त्याचे अल्कावर जिवापाड प्रेम आहे. घरात चांगल्यापैकी आर्थिक सुबत्ता असल्यामुळे तो अलकाला काहीही कमी पडू देत नाही. दिनेश नोकरीच्या निमित्ताने महिन्यातील पंधरा-वीस दिवस टुवर असतो. अलकाला घरात एकटं

Volume 10 (Issue - 10)

August, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

5.13

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. Arts, Commerce Sr. College
& Arts Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

ATTESTED

Principal

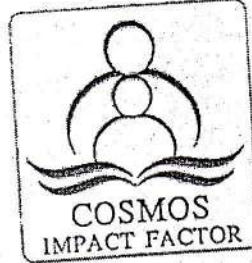
S. J. M. S. Arts, Commerce Sr. College
& Arts Science Jr. College, Khapar
Tal. Akkalkuwa Dist. Nandurbar

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

5.13

Volume 10, Issue 10, August 2020

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale
T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Dr. Chandrashekhar D. Wani
D.E.S.'s M.D. Palesha Commerce
College, Dhule Dist. Dhule

ATTESTED

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrv.com Visit - www.jrdrv.com

Principal

S.J.M.S.M's Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Akurdi, Dist. Nandurbar

ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान, नंदुरबार
प्रकाशित

ATTESTED

Principal

J.M.S.M.'s Art's, Commerce Sr. College
& Art's, Science Jr. College, Khapar
Tal. Anandkuwa Dist. Nandurbar

स्वागत मूल्य - 500/-

- मुखपृष्ठ व रचना - योगेश्वर जळगांवकर, ऋद्र क्रिएशन्स, माणिक चौक, बालशहीद शिरीषकुमार स्मारकासमोर, नंदुरबार जि. नंदुरबार मो. ९८२३७२४७०५. फोन नं. (०२५६४) २२०१५५
- E-mail - idealresearch.2014@gmail.com / gym.dp2014@gmail.com

या संपादित अंकातील सर्व लेखन, मते आणि अभिप्राय संबंधित लेखकांची असून त्या संबंधी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

Note : The opinions / views expressed in the articles in this Issue by the authors are of their own and the Publisher, Editor & Editorial Members does not necessarily agree with them. The authors themselves are responsible for the contents of their Research Paper/Articles.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Volume 10, Issue 10, August 2020

Editor

Dr. R.V. Bhole

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Dr. Chandrashekhar D. Wani

D.E.S.'s M.D. Palesha Commerce
College, Dhule Dist. Dhule

Editorial Board

- 1) Prof. Andrew Cherepanov, Detroit, Michigan (USA)
- 2) Ngyuyen kim Anth, (HANOI) Vietnam
- 3) Dr. R.K. Narkhede, Nanded
- 4) Principal Dr. J.B. Anjane, Ainpur
- 5) Prof. B.P. Mishra, Aizawal (Mizoram)
- 6) Dr. L.N. Varma, Raipur (C.G.)
- 7) Prof. R.J. Varma, Bhavnagar (Guj)
- 8) Dr. C.V. Rajeshwari, Pottikonda (A.P.)
- 9) Dr. S.B. Gaikwad, Miraj
- 10) Dr. D.D. Sharma, Shimla (H.P.)
- 11) Dr. Venu Triwedi, Indore (M.P.)
- 12) Dr. Chitra Ramanan, Navi Mumbai
- 13) Dr. Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
- 14) Dr. Jadhao Subhash P., (Washim)
- 15) Dr. A.D. Bhosale, (Khamgaon)

Special Issue Editorial Board

- 1) Prin. Dr. D. S. Patil, (Nandurbar)
- 2) Prin. Dr. A. T. Patil, (Visarwadi)
- 3) Prin. Dr. S. S. Gore, (Solapur)
- 4) Dr. Ashwini A. Khapare (Nagpur)
- 5) Dr. V.I. Girase, (Nandurbar)
- 6) Dr. Jagdish Patil, (Shahada)
- 7) Dr. Raviraj Furade, (Solapur)
- 8) Dr. S.V. Kuwar, (Nandurbar)
- 9) Dr. Vaishali Meshram, (Nagpur)
- 10) Dr. Raju Bhadane, (Taloda)
- 11) Dr. Vijay G. Gurav, (Nijampur)
- 12) Dr. Balaji P. Munde (Jalna)
- 13) Dr. Dnyaneshwar K. Bhamare (Nagaon)
- 14) Dr. Sunil Patil, (Dahiwel)
- 15) Dr. Prema Lekurwale, (Nagpur)
- 16) Dr. Chandrashekhar Malviya (Bhandara)

ATTESTED

Principal

S.J.M. Arts, Commerce & Science College, Khapar
L. N. K. K. Dist. Nandurbar II

17	डॉ. प्रिती किशोर उमाठे	स्मृतिस्थळातील समाजदर्शन	55 - 60
18	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	डॉ. राममनोहर लोहीया यांच्या राजकीय योगदानाचा अभ्यास	61 - 66
19	डॉ. कांतीलाल डी. सोनवणे	कोरोना आपत्तीमुळे बेरोजगारी एक समस्या	67 - 69
20	प्रा.डॉ. गिरीश पुंडलिक पाठक	'प्रतिकार' नाटकातील आंबेडकरी चळवळ : एक विचार	70 - 74
21	Dr. Tarode Vijay Laxman	Information and Communication Technology for Public Governance	75 - 78
22	प्रा. डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	भाषा शिक्षण में इलेक्ट्रॉनिक मिडियां की भूमिका	79 - 81
23	प्रा.डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे	नवकथेला तंत्रमुक्त करून वेगळेपण देणारा लेखक : व्यंकटेश माडगूळकर	82 - 84
24	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में राजनीतिक चेतना	85 - 88
25	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	जलप्रदुषणामुळे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम	89 - 92
26	डॉ. विलास वसंतराव पाटील	खानदेशातील ठेलारी समाजाची आर्थिक स्थिती	93 - 97
27	Dr. Chandrasen Udhavrao Saruk	Study of The Effect of Yoga Program on Women Health	98 - 99
28	मंजुश्री अप्पासाहेब जाधव डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर	इ.स. १९३० मधील सविनय कायदेभंग चळवळीत पश्चिम खानदेशातील स्त्रियांचा सहभाग	100-102
29	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	युवाओं व्यक्तित्व लक्षणों पर हठयोग प्रशिक्षण की भूमिका	103-104
30	प्रा. विलास माणिकराव गायकवाड	भारतीय समाजातील आदिवासींचे प्रश्न व समस्या	105-108
31	प्रा. डॉ. छाया सतीश सुखदाणे श्री. धिरज अविनाश शेलार	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील धुळे विभागाच्या कर्मचाऱ्यांचा कार्यसमाधानाचा अभ्यास	109-114
32	प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	शहरी भागातील ग्राहकाच्या समस्या व उपाययोजनांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	115-118
33	Dr. Hemant Sudhakar Dalal	Relevance of 'A Hymn to God The Father' in the Present Scenario	119-120
34	प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	व्यक्तीमत्वाचे प्रकारे : वर्तनसंरचना अ/व	121-124
35	Dr. Anil S. Purohit	The Admiration of Online Learning During COVID-19 Pandemic in India	125-133

ATTESTED

Principal

S. J. M. S. M. S. Art's, Commerce, Science & Art's College, Kharapur
Tal. Akkalkudwa Dist. Nanded
Barbar

Yes

Yes

Yes

Yes

'प्रतिकार' नाटकातील आंबेडकरी चळवळ : एक विचार

प्रा.डॉ. गिरीश पुंडलिक पाठक (मराठी विभाग प्रमुख)

सं.ज.म.शि. मंडळाचे वरिष्ठ महाविद्यालय, खापर ता.अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

● प्रस्तावना -

नाटककार प्रा. अनिल सोनार यांच्या 'प्रतिकार' या नाटकातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारधारा, आंबेडकरी चळवळीचे सद्व्यवस्थापन, दलित समाजाच्या व्यथा प्रखरपणे चित्रित झाल्या आहेत. या नाटकातील दाहक वास्तवाचे चित्रण, ही दलित समाजाची सद्व्यवस्था आहे. 'शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा' हा बाबासाहेबांनी दलितांच्या उद्धारासाठी दिलेला मंत्र आजच्या समाजात उपयोगी पडतोय का? आजच्या काळात हा मंत्र केवळ दलित समाजासाठीच नाही, तर सर्व समाजासाठी दिशादर्शक आहे. खरं तर हा मंत्र समाजाच्या रक्तारक्तात, रक्ताच्या प्रत्येक थेंबात भिनायला हवा. परंतु दुर्दैवाने समाजात असे चित्र दिसत नाही. व्यक्ती केंद्रीत, कुटुंब केंद्रीत, स्वतःत मग्न झालेल्या स्वार्थी समाजात थोरा-मोठ्यांचे विचार जणू निर्माल्यासारखे कोपऱ्यात पडून आहेत. वैयक्तिक स्वार्थासाठी अनेक पुढारी समाजाला वेठीस धरीत आहेत. समाजातील तडफदार तरूणांचा केवळ बुद्धीबळातील प्यादंप्रमाणे उपयोग केला जात आहे आणि आपल्यालाही बुद्धी आहे, आपण स्वतंत्रपणे विचार करू शकतो, या सतसत विवेक बुद्धीचा विसर तरूणांना पडला आहे, असे खेदाने म्हणावेसे वाटते. अनेक चळवळींचा अनुभव घेऊन, स्वतःच्या मार्गात चालणारा प्रतिकार नाटकातील बाबासाहेब मोरे नावाचा पोलिस शिपाई समाजाला स्वार्थी व पोटभरू चळवळींचा परिचय करून देतो.

प्रतिकार हे ६८ पानांचे दोन अंकी नाटक असून अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याचे बळ देणारे नाटक आहे. नाटककार प्रा. अनिल सोनार (धुळे) यांनी नाटकातून मांडलेले सामाजिक विषय, समस्या या वास्तव आहेत. आजच्या सुधारित (?) समाजापुढे या समस्या आ-वासून उभ्याच आहेत. आपल्यातीलच आर्थिक गरीब कुटुंबाला आपण साथी ओळखही देत नाही. आपल्याकडून आर्थिक मदत मागितली जाईल, या कोचट भितीपोटी आपण अशा कुटुंबापासून चार हात लांबच राहातो आणि आपला व्हाईट कॉलर सभ्यपणा जोपासतो. तेव्हा वर्षानुवर्षे अन्याय सहान करणाऱ्या सोशिक समाजाला समाजानेच पुढे आणायला हवे. जातिय वीषाचे वर्षानुवर्षे मनात जोपासलेले बीज उखडून फेकायला हवे व नविन विधायक विचारांची बीजे मनात पेटायला हवीत.

● उद्दिष्टे -

१. आंबेडकरी विचारधारेचा शोध घेणे.
२. आंबेडकरी चळवळींचा निश्चित हेतू समजावून घेणे.
३. दलित तरूणांमधील विचारधारेचा शोध घेणे.
४. चळवळीतील पुढाऱ्यांच्या मानसिकतेचा शोध घेणे.

● संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी प्रांथिक पद्धतीचा उपयोग करून वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग केला आहे. त्याचबरोबर मानसशास्त्रीय व समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती उपयुक्त ठरली आहे.

● गृहितके -

१. आंबेडकरी चळवळींचे स्वरूप बदलले आहे.
२. कोणत्याही विचारांच्या मूळापर्यंत जाण्याची समाजाची मानसिकता राहिलेली नाही.
३. तरूणांचा केवळ उपयोग करून घेतला जात आहे.
४. अनेक चळवळी पुढाऱ्यांच्या पोटपाण्याचे साधन झाल्या आहेत.

● विषय विवेचन -

प्रतिकार हे नाटक दलित तरूणांच्या धगधगत्या भावनांचा उद्रेक आहे. या नाटकातून दलितांच्या चळवळी, पुढारी, दलित तरूणांच्या मनाची होणारी घालमेल, पुढाऱ्यांचे पोटभरू धंदे, चेहरे व मुखवटे यांसारखे अनेक मुद्दे समाजासमोर येतात. प्रतिकार नाटकातील सूत्रगीत (थीमसॉंग) नाटकाचे सारे कथानक व्यक्त करते.

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College

Art's, Science Jr. College, Khapar

Atkalkuwa Dist. Nandurbar

ATTESTED

Principal

S.J.M S.M's Art's, Commerce Sr. College

Art's, Science Jr. College, Khapar

Atkalkuwa Dist. Nandurbar

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 159 | March 2019 | ISSN – 2250-4443

2019

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

One Day Interdisciplinary National Conference On

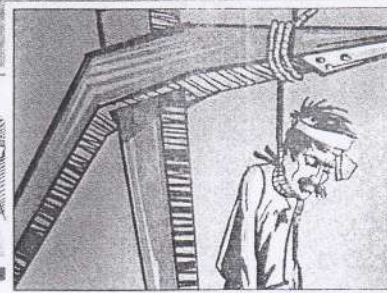
भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dharmendra

Principal

S. J. M. S. M.

Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS**

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 160 ▪ Mar. 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

One Day Interdisciplinary National Conference On

भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

10th March, 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda
('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University
Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Effects of Indian Social and Cultural Problems on Indian Security

Mr. M.P. Suryawanshi

Asst. Prof. S. J.M. Senior College,
Khapar, Tal. Akalkuwa, Dist. Nandurbar.

Twenty first century of today's era has made us to re-examine our strategic perspectives towards India's security and security planning. After the cold war, world seems to be dominated by different super powers like United States, Russia, China, and France. The whole world has occupied its place as a nation and globalization and privatization have made each country as super market to every private sector. India, the developing country is a part of change and has made its door for private marketing and business; hence, the private sectors are playing a dominant role in the country. These radical changes of country made to think about the external and internal security for both the businessmen and the civilians.

Current debate national security of India is not only related to aspects of expenditure on the ammunitions, nuclear, military forces, transportation but the fundamental aspects like social security, food security, nutrition security, child-labour security, health security etc.. Present day issues of India are related to the cross border of militants, lower-gross of economy product, cross-boundary forces, social disparities, communal aspects, and cultural dominances.

Indian approach towards security goes around the two fundamental diversions, one, the recognition that any conflictual situation the roots conflict need to be tackled; and two the need to resolve conflict without violence. The first is long-termed perspective includes social, cultural, political, and economical aspects of any conflicts and second more-short termed view that looks at the means of pacific settlement of dispute. Internal security of today's world nations has shown their pervasiveness, and this directly threatens the domestic violence. Yugoslavia, Srilanka, Afghanistan and many nations have their internal social, political revelries that put them as international crisis. Srilanka, to extent has over come the situation after the death of Prabhakaran and his organization LITTE. Their intention is to divide the states internally and externally for their own sake.

The fundamental challenge before the country is, how to introduce the domestic challenges before the state for broadening the agenda of national security. This study aims to study the effects of India's social and cultural problems on Indian security.

Need of the Study :

National security concepts have it own dimensions, among them are social, economical, political, cultural, and military. But national security is not a matter of security based on military forces; development of social, economical and cultural aspects of a state as whole. If these aspects stand successfully, the international power of politics of a country will increased. Internal security attention has been perceived after the fall of Soviet Union and the countries have contributed their powers in diplomatic relations within

the states. Hence, internal stability of a nation provides peace and economic development to its civilization. After while, a nation becomes able to tackle the external forces and threats. In order to maintain internal security, a country has to pay attention on the social and cultural barriers. How these barriers work and how a nation provides security to the people of the nation is interesting to study.

Objective of the Study :

1. To study the changing concepts of national security.
2. To assess the social challenges to India's security.
3. To assess the cultural challenges to India's security.

Methodology :

In order to examine the effects of social and cultural problems on India's security, the researcher has adopted literature analysis method. Different articles, journals, bulletins, security related documentary have been utilized for finding the literature: hence, are the primary source of this study.

History of Indian Society and Culture :

Indian has its own glory since the ancient times. To know the Indian society and its culture, Palli works and Jataka stories are the sources of its glory. The Prakrit works of the Jains also provide a lot of data on social and cultural history of India. The classical Sanskrit literature provides ample information of society and culture in India. Even foreign sources provide evidence of ancient India. The observation of Herodotus and Ktesias, and even the Greek officers who invaded India in the train of Alexander are the example of this. (Manilal Bose 1998)

Indian society had its own diverse ethnic and linguistic elements; that of realistic idealism. In those days, Indian people life was within Indian social framework that is the truth and to live upon the idea of Dharma. The journey of this civilized society continued and it was when Indo-Aryans divided themselves into Brahmanas, Kshatriyas, and Vaishyas. In Purusha-Sukta, there was a reference of

four Varnas, and Aryan society was on float of the fourth Vaishya.

A confusion in this society aroused with the system of 'Jati' and 'Varna'; Jati what we call it as a 'caste'. The term caste is derived from the Portuguese word, 'casta' which means good breed and they were Portuguese; that applied this term in India. This practice of 'Jati', Caste was adopted by the English when the understood census in India and made more than 3000 different social groups termed as castes.

"As Magasthenes; the courtier of Chandragupta Maurya, observed India's population in seven classes and they had tradition of no leaving one caste to another one even to follow their own business." (Bose) Meanwhile, in modern India; caste was the root of living of people.

Social Problems in India :

'A social problem is defined as a problem of human relationship which seriously threatens society or impedes the important aspiration of people.' (SisonJarapa 1970)

A social problem could begin as private individual problems. After some time, when this problem is externalized and affects other individuals, it becomes a problem of a group. When it affects in multicapitality or locality experiences, becomes a social problem.

Social problems are behavior patterns or conditions that are considered objectionable or undesirable by many members of a society. These members organize that the corrective policies, programmes, and services are necessary to cope with and reduce the scope of these problems. (Fuller and R. Myers)

Considering the aforementioned definitions, many things become clear about the nature of social problems. It may be said that the situations or condition that cannot meet the ideal of the society created by the behavior of the person, due to which the majority of the dignitaries or officials of the society face difficulties within. Initially, there are two sides of the nature of social problems, both subjective and objective. The situation of the behavior of a person who is violating the rules or the ideal ignored the objective side. But it should be noted that, poverty is not a social problem because earlier there were many people in poverty.

Number of so-called revolutionary activities and movements are operating in India today. Their goal is under the political clouds for changing the structure and functioning of the state. In a social background, India has been facing all types of violent conflicts based on religion, caste, language, ethnicity, and religion royalties. Besides, population, child-labour, poverty, dowry, illiteracy, gender-imbalance, agriculture, health related issues, political insecurity in India has been considered as a long term perspective because the root of maximum problems is this insecurity. The police-politician-criminal nexus can

embolden the criminal elements. Their activities create an environment of lawlessness.

The rise of fundamentalist forces is posing the most serious threat to India's security. Internal security challenges are not confined to any one area but the North-East, Jammu and Kashmir, areas affected by Left extremist and linguistic activities on the Maharashtra- South India borders, all these deserve special mention. Nattoo, Naga, Bodo all these movements in these regions of international boundaries states have made many security problems for state and the center. The dialogues between the NSCN and government are considered to be a positive development now days. The situation in Assam has shown some signs of movement but extortion of ULFA movement and other groups is posing serious. A movement of Azadi in Jammu and Kashmir is a serious social issue of a state and during which center security services are handling the situation. The anti-national forces thrived in this environment. Consequently, the neighboring Pakistan loose no opportunity to support and encourage them.

Cultural Problems :

Culture plays a vital role in the development of the individual, social, and political level. It is rather difficult to have a concept of culture as it is a polysomic concept. Means different things to different people, moreover, the term culture are utilized in conjunction with 'tradition' means culture and tradition; even with the term civilization reads as culture and civilization. But there is no logical connectivity between the twos as we have number of cultures in one civilization i.e. Indian civilization. In short, culture more or less believes in maintaining the stature quo. (Ashok Vohra)

In his book, 'Modernity and the Problems of cultural Identity', A. P. Dubey has given an example of his close colleague Pratap Chandra. According to Pratap Chandra, "Every society forms certain relatively statistic patterns of reaction in the course of its historical development. A number of geographical, historical, and psychological causes combine to create these patterns..... these reaction patterns play an important role in all future development of that society. It is clear from this notions that every civilized community has its own way of life their words, speech, writings, set of their rites and ritual, the gods, ways to worship, connections and regulation, births and deaths, and sexual relationships, binding to all member within it." A community is identified by its culture; culture is its defining attribute. And what people follow is the culture when and where they belong to.

The Oxford dictionary of Philosophy defines the term culture as, "the way of life of a people including their attitudes, values, beliefs, arts, sciences, modes of perception and habit of thoughts and activity. Cultural features of forms

of life are learned but are often too pervasive to the readily noticed form within." There is a absence of spiritualism in this definition as it is a core of every culture and cultural society.

From the above terms and definitions it is quite or often to react that culture has its existence within a civilized group and community. It restricts its followers and their emotional attachment to a definite territory. Culture keeps a person to personal thinking, attitude, and dispositions to one geographically defined domain. Consequently, cultures of different territories, now days, are imposing their superiority, connectivity, and analytic connection of a specific religion or caste in the community.

It is important to note that while dealing with the cultural issues and its effects on security, culture is not a critical of itself thought it may evolve and adopt itself to the changes it confront to its history, but it is a civilization which is critical of its own culture. Socrates, through his disciple Plato criticized the Greek believes. Sanskara criticized the Minansak ritualism. The recent example of this when Shankaracharya opposed Sai Baba, being a god and ordered to stop worshipping him, made Sai devotee to oppose Shankaracharya.

Many a time, it has been observed when traditions are broken, it is because people of a community consider that traditions are the part of culture. Hence, it arouses sentimental controversies among to stand for a riot. One can change tradition as it is a matter of choice but one cannot change culture as parents and family; not the matter of choosing. Due to this confusion, people suffer by the consequence of conflict on the ground of culture.

Cultural issue again is a matter of internal security. Celebration of anniversaries of Indian great heroes and leaders is a part of its culture. But it becomes rather difficult when conflict in groups took place even on the sound of a band or other. Sates have call for reserve police forces for maintain peace as celebrating festivals itself is a symbol of peace.

Conclusions :

From the present study, it has been observed that social and cultural aspects have a fundamental role in developing country like India. India has its own culture since ancient era and had a privilege to it around its customs and social life. Celebration of national festivals and national days is a mirror of this country's culture. Organization of Kumaba after twelve years, Pushkar festival of Rajsthan etc. have their own existence hence, they fascinate the outers to learn that great culture and traditions behind them. But anti-nationalist, dirty politics, and so-called social reformers play a role of spoil-sporting. It affects the security of a country. Liberalization, logisticians, water security, state boundaries, industrial shifting, temptations are increasing greatly to affect the society and its security.

Effective steps to reduce ethnic and social inequalities, disparities in educational and employment opportunities and for creating effective machinery for the readdressed of public grievance, and absolutely essential to improve the environment in which extremist violence flourishes. A composite force on the lines of NSG should be organized in all states even those where the internal security situation is not so serious. A well co-ordinated security apparatus is needful to survive from these issues.

References :

1. Marulkar Vijay. 'BhartatilSamajikSamasya'. Phadake Publication, Nagpur.
2. Dubey, A. P. (2003). 'Modernity and the Problem of Cultural Identity.' Northen Book Center. Pp. ¼.
3. Bose, M.L. (1998). 'Social and Cultural History of Ancient India.' Concept Publishing Company. New Dehli, Second Review 1998. Pp. 22-39.
4. VedMarwah. (2003). 'India's Internal Security Challenges.' Vol-27, Issue-4. www.idsa.in.
5. Vohra, Ashok. (1986). 'Philosophy of Mind.' Croom-Helm, Sydney. 1986.
6. The Oxford Dictionary of Philosophy. 5th edn.

भारतीय सण-उत्सवांचे
ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व

संपादक
डॉ. डी. आर. पाटील

Principal
S. J. M. S. M.
Arts & Com. Senior College
Khapar Tal. Akkalkuwa
Dist. Nandurbar

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय सण-उत्सवांचे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व

© डॉ. डी. आर. पाटील
प्राचार्य,
आर.सी. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
शिरपूर.

ISBN 13 : 978-93-85026-54-6

प्रकाशक
युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
धुळे - ४२४००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०

जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
ॲंग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल atharvpublications@gmail.com

वेबसाईट www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती
२०१५

अक्षरजुळवणी
अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य
₹ ५९५/-

- इतिहास विभाग, आर. सी. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, शिरपूर आयोजित व युजीसी पुरस्कृत, भारतीय सण-उत्सवांचे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्त्व या राष्ट्रीय परीषदेतील लेखांचे संकलन
- या प्रसिद्ध झालेल्या लेखांशी मुख्य संपादक, कार्यकारी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

आश्रयदाते

स्व. रसिकलाल चुनिलाल पटेल
(पप्पाजी)

प्रेरणा स्थान

स्व. मुकेशभाई आर. पटेल
संस्थापक प्रमुख

आधारस्तंभ

मा. अमरिशभाई आर. पटेल
अध्यक्ष, दि शिरपूर एज्युकेशन सोसायटी

मार्गदर्शक

मा. भुपेशभाई आर. पटेल
अध्यक्ष,
आर.सी. पटेल एज्यु. ट्रस्ट, शिरपूर

मार्गदर्शक

मा. राजगोपालजी भंडारी
कार्याध्यक्ष,
दि शिरपूर एज्युकेशन सोसायटी

Festivals in India

Prof. Manik P. Suryawanshi

Hinduism is the oldest religion in the whole universe. To the world Hindu philosophy or Indian culture teaches humanity because it believes in unity in diversity as it has integrated into different creeds, casts, sects, customs and traditions but still living and teaching to the world, "*Vasudhaiva Kutumbakam*", and the secret of Indian culture's successful survival is its celebration of festivals by the people. My purpose behind this paper is to highlight some of the major festivals of India from today's context.

In Marathi language instead of festival people say '*san*' and this word is taken from Sanskrit word '*Chhan*' and as per Hemchandra's Prakrit Grammar '*Chhan*' means festivals. Festivals can be divided into Seasonal festivals, Family festivals, National festivals, festivals related with particular Castes Tribes and Religions. Some festivals are added as per the changing scenario of this modern world for example, Parents day, Valentine's day, Mother's day, Rose day, Teachers day Birth anniversaries of national leaders and these days with traditional festivals give pleasure to people. In Maharashtra people celebrate Mango festival and Strawberry festival. The festivals are very important in human life, they increase love and affection among each other. The festivals are related with Nature and Environment which suggests that man has to worship and respect the environment in which he is living. Most of the festivals are related with myth as there are lots of stories, folk-stories, myths and some festivals are as per traditions and customs. One may ask do we need festivals? Or Why do we need festivals? Naturally, the answer is that we need festivals because festivals provide energy to human life. Life becomes tedious and monotonous because of struggle, hurries and worries men need festivals to share their joys and sorrows and these festivals provide them energy. Through these festivals communal harmony and universal brotherhood is developed

because men fear to live alone so he requires gathering of masses where he showers his love and affection as he dances, sings, offers gifts this sharing entertains his life and enlightens too.

Let us discuss some of the major festivals from India

Chaitra Pratipada Or Gudhi Padwa - This is very auspicious day in Maharashtra which is called as the welcome of New Year as per Hindu Panchang. This is the first festival in Maharashtra. The significance of this festival is that Lord Brahma created this universe on this day. The King Rama got victory over Ravana and to celebrate Rama's victory people established 'gudhi.' This festival comes in Spring season when trees bloom with new leaves and in other sense people welcome the Nature and with new clothes and sweets start this Marathi New Year.

Raksha Bandhanandbhaubij - Raksha Bandhan means to protect and this protection is of Sister by her brother. Sister ties a saffron thread to her brother's hand and the brother offers gift to Sister. Bhaubij is the festival which is one of the most significant days in Dipawali festival. These two festivals are related with brother and sister relationship. The affection and love showered by brother and sister on these auspicious days show that Indian culture gives very importance to family relationships.

Vatpournima And Hartalika - These two festivals are related with husband and wife relationships. In these two festivals women keep fasts for her husband's long-life. Women worship sacred Vatvriksha which suggests love towards Nature because Vatvriksha has long life and so in another sense she demands the health from Nature of her husband. In Hartalika Vrat women worship Lord Shankar made up of sand from river. All women come together and offer puja to Lord Shiva.

Navratri And Dipawali - These festivals are very important which come serially in the month of Ashwin and Kartik. In these festivals Goddess Durga and Luxmi are worshipped. In Navratri men and women play 'Garba' dance and Dipawali means to enlighten the human souls with light of knowledge. This festival is celebrated all over the world as it brings light to frustrated lives.

Ganesh Festival - Lokmanya Bal Gangadhar Tilak started this festival to make Indian people aware about the British Rule. Lokmanya Tilak started Sarvajanik Ganesh Utsava for people for awareness but nowadays this festival is celebrated only as

festival but there are few people who through this festival are trying to make people aware about the present day social issues like dowry system, pollution, environment and other social issues.

Eid Ul-Fitr - This festival is celebrated by the Muslims. They avoid food and drink between sunrise and sunset during Ramjan. Then they celebrate the end of this period of fasting with Eid-ul-Fitr, a joyous festival of feasting that lasts for three days in which they offer food to the poor people.

Christmas - This festival means the birth of Jesus Christ which is 25th of December. In this festival Christmas tree is decorated and gifts are given. This festival is celebrated by Christians all over the world.

Independence Day And Republic Day - These are national festivals in India because on 15th of August India got freedom from British rule and to salute Indian tri-colour i.e. Tiranga all people go to schools and colleges and remember the sacrifices of Indian freedom fighters and give them respect and 26th of January is the Republic Day on this Day also students, parents and all the people salute Indian National Flag Tiranga and celebrate this day with various cultural programmes.

Besides, these festivals variety of festivals are there which are related with Birds, Animals, Friends, Teachers and Trees which shows that lots of festivals are there in India and these festivals give pleasure to all.

Conclusion

To. Conclude we observe through this paper that the whole world considers India as a Spiritual Guide because its roots are in Indian culture where each and every particle is considered as god and worshipped and given respect which shows the humanity. Sant Tukaram says, '*He Vishwachi Maze Ghar*' means universal brotherhood and this is possible because of Indian festivals. It may be possible some festivals are losing its original significance but it is required to tell present generation the significance of these festivals from religious and social context otherwise only celebration of these festivals will lead people towards enjoyment and entertainment only and that is not the purpose behind these festivals. These festivals are for communal harmony, for environment awareness, for strong relationships in families, for respect towards nations for awakening the people from deep ignorance and if we

celebrate them from feast point of view then we will lose the importance as 'Indian culture is Great' so let us hope these Festivals will entertain and enlighten the human souls. Through these festivals we worship gods in the form of trees, animals, snakes, birds, teachers, gurus, sisters, husband and wives, parents, which tries to tell us that we have to develop universal brotherhood to live peaceful life and this teaching of festivals should be retained by the present generation in its original form otherwise in this age of science and technology enlightenment through festivals will become mere entertainment and festivals will remain limited with feasts and entertainment. Offering of prayers, chanting mantras of concerned deity, keeping fasts at the time of festivals, performing religious rituals at the time of festivals is relate with mental and physical health of human beings which gives him energy and power to fight with the challenges of life. Man is called a social animal and these festivals bring him near the society by forgetting all the bitterness of relationships he forgets and forgives and through these festivals he gives the message of "Live and Let Live".

References

1. Bhatiya and Solapur G.R.(1999) "Religious Rites and festivals of India" Vidya Prakashan, Varanshi
2. San, Var, Vrat-Vaikalya. Shree Swami Samartha Prakashan. Akhil Bhartiya Shree Swami Samartha Gurupeetha